Єгупець
Егупец
יעהופּעץ

28

ДУХ І ЛІТЕРА

ББК 84.5Є
Я5Є31

Центр досліджень історії та культури
східноєвропейського єврейства

Видавці: *Леонід Фінберг, Костянтин Сігов*

Літературне редагування: *Катерина Сінченко,*
Тетяна Шкарупа
Комп'ютерна верстка: *Галина Ліхтенштейн*
Коректура: *Валентина Божок*

На першій та на останній сторінках обкладинки –
репродукції картин Віктора Гукайло.

Леонід Фінберг

МИ НЕ ПОМІТИЛИ, ЯК ЗМІНИЛИСЯ

Промова на церемонії вручення нагороди «Світло справедливості» за моральне, духовне та етичне лідерство 14.XI.2018

Ми не помітили, як змінилися. Як якісно іншими стали наші музеї, і їх очолили відповідальні професіонали – масштабні особистості – Тарас Возняк, Юлія Литвинець, Дмитро Стус, Олександр Ройтбурд, Петро Гончар. Як відродився український кінематограф і, як і раніше, за часів Параджанова, Балаяна, Муратової, став частиною культурного життя країни та світу. І «Кіборги» Ахтема Сеітаблаєва, і фільми Сергія Лозниці, і документалістика Сергія Буковського та Романа Ширмана стали важливою складовою української сучасної культури. Як розширилася мережа українських театрів – тільки в Києві їх близько п'ятдесяти. Як повстали спектаклі, де все – від режисури до гри акторів – на дуже високому рівні. Я говорю про Morituri te salutant на малій сцені театру Франка режисера Богомазова, про спектаклі театру «ДАХ» Влада Троїцького і не тільки. Як у Києві щоденно, а особливо у вихідні, конкурують десятки державних та приватних культурних закладів – Арсенал та Галерея M17, Майстер Клас та Каліта арт-центр, «Ізоляція» та Дукат. Пропонують виставки, концерти, майстер-класи, лекції.

Фантастичні зміни відбулися і в сфері, до якої я маю стосунок та яку краще знаю, – книжковому ринку країни. Маємо абсолютно нову філософську бібліотеку, яку очолює «Словник неперекладностей» – світовий інтелектуальний бестселер, що вийшов українською за редакцією Костянтина Сігова та Андрія Васильченка. Цю бібліотеку прикрашають книги Андрія Баумейстера, Володимира Єрмоленка, Олега Хоми, написані ними, чи ті, що переклали

з різних мов, але за їхньою редакцією. Маємо нову історичну бібліотеку, яка представляє світову та вітчизняну історію, альтернативну радянській та російській брехні, якими годували покоління наших дідів, батьків та й нас довгий час. Читаємо книги Наталі Яковенко, Ярослава Грицака, Тамари Вронської, Сергія Плохія, Тімоті Снайдера, Девіда Саттера та багатьох інших.

Юдаїка відродилася: у трьох університетах працюють магістеріуми. Тільки в нашому Центрі юдаїки НаУКМА ми видали понад 100 книг (конкурентів, на жаль, не так багато). Провели близько 30 наукових конференцій, понад 60 мистецьких та історико-культурних виставок.

Окрема перемога – це українська дитяча книга сьогодні, одна з найцікавіших у Європі. Наклади деяких із цих книжок – це сотні тисяч примірників. Це синтез текстів та відео, яких ніколи раніше не існувало.

Наші досягнення – вже не тільки книги, але й бібліотеки: переклади гуманітарної книги, підтримані фондом «Відродження»; європейської філософії (проекти Інституту філософії та видавництва «Дух і Літера»), польської літератури та публіцистики; бібліотека юдаїки; бібліотека «Спротиву та надії»; «Постаті культури»; бібліотека Нобелівських лауреатів. Я назвав не всі навіть з тих, які знаю. Але наголошую, що говорю про бібліотеки як добірки книг. Чималі зміни бачимо і в інших сферах гуманітаристики.

А які можливості для навчання та стажування у молодих вчених та студентів? Вони навіть уявити не можуть, що їхнім батькам не те що на навчання, а просто на подорож за кордон треба було отримати дозвіл від парткомів, що засвідчував їх благонадійність, а за тим ще від владців візу на виїзд із країни.

Ситуація кардинально змінилася і в мовній сфері. Якщо раніше домінували російськомовні тексти, на які відгукувалися «метри» з Москви та Санкт-Петербурга, то зараз, особливо з початком російсько-української війни, цей інформаційний канал практично припинив існування. Домінують україномовна гуманітаристика та українська література. Якщо я, як видавець, отримую хороший текст, написаний російською, то щоб його почули, шукаю перекладачів українською. Від видання текстів, навіть хороших, російською частіше відмовляємося – не ми, а покупці.

Для мене важливо це все сказати тому, що нам треба порівнювати наше сьогодення найперше з тим, що в нас було вчора. А вже потім із тим, що є в Берліні, Парижі чи Нью-Йорку. Саме так, а не навпаки. Нам не перестрибнути ту прірву – радянсько-російську – з неї можна тільки вийти, інколи виповзти, та й то надзусиллями.

Зазначивши перемоги, акцентуватиму на викликах, на які конче треба відповісти.

Ми не тримаємо руку на пульсі світової гуманітарної думки, адже перекладаємо відносно невелику кількість книг, яких потребують освічені спільноти. Ми не навчилися ефективно поширювати сучасні концепти та книги, і відстань від тої «шопти» інтелектуалів до більш широкого загалу непомірно завелика. У нас мінімальні обсяги електронних версій non-fiction – її практично не існує. Проблема потребує системного осмислення. Ми робимо лише перші кроки за кордоном, поширюючи українську книгу. Ланцюжки між нами та партнерами у світі будувати важко, але конче необхідно. І головна проблема – не комунікація. Якщо зацікавимо світ неперсічним досвідом, креативними ідеями – то почують!

Спробую означити шляхи вирішення деяких із цих проблем.

Найперше – ніхто, окрім нас, їх не вирішить. Але як вирішувати?

Чітко сформулювати проблему як менеджерське завдання. Пам'ятаємо Станіслава Ежи Леца – найлегше ховати свої думки, коли вони не зібрані в слова. Отже, треба чітко відповісти на питання: як тримати руку на пульсі світової гуманітарної науки? Для цього треба об'єднати групу інтелектуалів (філософів, істориків, спеціалістів з геополітики тощо), які будуть збирати банк даних текстів, які треба перекладати та поширювати. Обрахувати ресурси, які потрібні для цього: фінанси, спеціалісти, видавництва, та визначитися, де їх віднайти. Цих ресурсів є чимало – треба шукати в міжнародних та вітчизняних фондах, звертатися до благодійників тощо. Останнім часом досить ефективно почали працювати державні структури в цій сфері – Інститут книги, Український фонд культури, Міністерство інформації. Постав і відповідальний бізнес – благодійники підставляють свої плечі під важливі проекти. Маю десятки підтверджень тільки в нашому досвіді. Комусь персонально чи групі осіб прийняти на себе відповідальність за вирішення проблеми. Дуже важливо, скільки людей зголоситься взяти таку

відповідальність. Визначальна роль належить незалежним громадським організаціям: Український ПЕН-клуб набирає проект за проектом, а пострадянська спілка письменників з невиліковними генами радянськості продовжує безкінечні внутрішні конфлікти. Цей пункт особистої відповідальності ключовий: чи будемо відчувати свою відповідальність за всі значимі проблеми країни. Якщо «ні», ми приречені на поразку. Якщо «так», ми повинні це робити. Нам треба створювати потужні інтелектуальні центри, які будуть формулювати та диктувати суспільству і владним структурам перелік та ієрархію проблем, які потрібно вирішувати разом. Аналогом може слугувати деякою мірою діяльність «Римського клубу».

У мене немає готового рецепту, як сформувати такі інтелектуальні центри, але є абсолютна впевненість в тому, що вони конче необхідні. Я готовий включитися у створення одного з таких центрів, чітко розуміючи, що ключові ролі тут повинні належати вже нашим дітям – більш енергійним, більш освіченим тощо.

Провідну роль в реалізації цієї ідеї повинні відігравати особистості, які відчувають відповідальність за себе, долю своїх дітей, долю країни. Свою відповідальність перед пам'яттю великих попередників.

Майдан не закінчився 2014 року. Гуманітарний розвиток України – це один із наших майданів сьогодні, і драматизм тут не менший, ніж тоді. Війна йде не тільки на Сході України. І в нас є своє поле бою, можливо, більш безпечне, але не менш відповідальне.

Ми пройшли гідний шлях за останні роки, і зроблене нами дозволяє говорити про Україну як один із центрів свободи й демократії в сучасному світі.

Наш потенціал – солідарність українських інтелектуалів, перевірена в багатьох справах. Їх треба закріпити адекватно, організаційно, розуміючи важливість цього кроку. Солідарність між собою та солідарність із демократичними цивілізованими силами в світі, з тим, для кого етичні цінності юдео-християнської цивілізації – дороговкази життя, для кого людські права та правова культура цивілізованого світу не порожні слова, а абсолютні цінності.

Віорел Котик

ЯРМУЛКА

І. Євреї завжди пам’ятають, що вони євреї

Припаркувавши автівку на звичному місці в дворі будинку, я попрямував до затишного бухарестського парку, що навпроти пам’ятника королю Міхаю. Зазвичай, по п’ятницях, перед вихідними, полюбляю прогулянки тінистими алеями, що чергуються зі смарагдовими полянами, щедро вкритими різнобарвними квітами.

Хотілося на самоті впоратися з думками, що розбурхано накочувалися одна на одну, стрімко здіймалися і так само стрімко пірнали в безодню людського розуму.

Перебуваю під емоційним враженням від виступу ізраїльського прем’єр-міністра Беньяміна Нетаньягу, який перебував у Румунії з офіційним візитом.

По-доброму позаздрив євреям. Цей древній народ, потерпаючи впродовж тисячоліть від жорстоких гонінь, принижень і фізичного винищення, зумів з гідністю витримати немислимий тягар випробувань і, врешті решт, не лише зберегти, але й вивести на новий рівень свою національну ідентичність і самобутню культуру.

Поза всяким сумнівом, розмірковував я, найважливішим досягненням євреїв, як народу, є те, що вони ніколи не втрачали своєї національної пам’яті. Розсіявшись, мов перекоти-поле, по всьому світу, більшість з них ніколи не зрікалися свого етнічного коріння, ніколи не відмовлялися від своєї національної ідеї: повернутися на історичні землі для відновлення власної держави.

Вочевидь, такого тернистого шляху до національного самозбереження і самоутвердження, до втілення вистражданого віками права на власну державність не долав ще, мабуть, жодний народ у цілому світі.

Багато в чому єврейська і українська історичні долі здалися мені схожими. Хоча нам, українцям, ще доведеться чимало «блукати по пустелі», аби утвердити власний духовний суверенітет, вкрай необхідний для «замісу» монолітної нації.

Єврейський досвід, розвивав далі я свою думку, мав би бути для нас повчальним. І навіть не в сенсі деякої схожості трагічних подій минувшини, а, швидше за все, у розумінні реалій нашого сьогодення і баченні нашого майбуття.

Вже понад сімдесят років Ізраїль живе в умовах безупинного виборювання свого права на існування. Незважаючи на такі вкрай несприятливі умови, ізраїльські державні мужі, за доволі короткий відтинок історії, зуміли розбудувати розвинену демократичну країну з високим рівнем життя і безпеки для своїх громадян.

Відтворюючи в пам'яті фрагменти з виступу ізраїльського лідера, я проникався чимраз більшою повагою і шаною до ізраїльтян та їхніх очільників, які знають що і як потрібно робити для процвітання своєї держави. «І вони це роблять, і досить успішно! – мало не вигукнув вголос. – Незважаючи ні на що!»

У виступі ізраїльського прем'єра особливо імпонувала його непідробна гордість за свій народ. У цьому сенсі мені пригадалася притча про мудрого єврея, який так пояснював основну відмінність між євреями і не-євреями: ***«євреї, на відміну від не-євреїв, завжди пам'ятають, що вони євреї».***

II. Чи помилялася пані Райляну?

Незважаючи на передвечірній час, в повітрі ще парували хвилі полудневої спеки, котра ніяк не бажала поступитися вечірній прохолоді. Тож сподівання на приємний променад виявилися даремними, і я повільно попрямував додому.

Будинок, в якому орендувалася квартира, прилягав безпосередньо до парку. Ми з дружиною часто милувалися з балкону зеленим морем дерев, з яких лунали переливи пташиного співу, барвистими

галявинами, що віяли насиченим букетом квітчаних пахощів, а то й просто гамірливими дітлахами, які бавилися в парку.

Біля вхідних дверей будинку зустрів сусідку, яка мешкала поверхом нижче.

– Доброго вечора, пані Райляну.

– Доброго вечора, пане… – сусідка несподівано запнулася, дивно глянула на мене і поспіхом додала: – Доброго вечора… пане Ромáн.

В ліфті завжди балакуча пані Райляну мовчки позирала на мене і, вже виходячи, ошелешила приглушеним голосом: – Я така рада… я така рада, що Ви також… що Ви… ну… Ви ж мене розумієте… – шепотом продовжувала сусідка: – Насправді моє родинне прізвище Райнер, але колись… в Голокост, мій батько змінив прізвище Райнер на Райляну, і це врятувало йому життя.

Сторопівши, я забарився щось сказати, а сусідка миттю вишмигнула з ліфту.

Увійшовши до передпокою, я зупинився перед дзеркалом. Овва! Отакої! На мій розлогий сміх з вітальні прибігла дружина. Глянула на мене і собі захихотіла.

– Це що таке? Що це у тебе на голові?

На моїй голові була єврейська ярмулка! Пригадав! Сьогодні, при вході до бухарестської синагоги, де відбувалася зустріч з Беньяміном Нетаньягу, усім запрошеним дарували ярмулки. З поваги до храму більшість присутніх, а це були румунські політичні і громадські діячі, а також іноземні дипломати, акредитовані в Румунії, одягли ярмулки. Споглядаючи один на одного, ми в групі дипломатів кепкували, що в ярмулках нас не відрізнити від справжнього єврея. Посол США Марк Гітенштейн напівжартома попросив з нього не глузувати, бо насправді є галахічним євреєм. Натомість він перевів свій лукавий погляд на Іона Ілієску.

Колишній румунський президент стояв метрів за сім від нас. Його голову в ярмулці прикрашав майже типовий «іудейський» ніс з горбинкою, який, разом з хитро прищуреними очима, ніби ілюстрував загальновизнаний єврейський типаж.

Вимогливий дипломатичний етикет не дозволив нам зреагувати чимось більше, аніж багатозначними кумедними гримасами.

– Підігрію тобі вечерю, – посміхнулася дружина, йдучи на кухню.

Перейшов до вітальні, де було велике дзеркало, і став розглядати себе в ярмулці. Легенько хитнув головою. Ярмулка тримається, не спадає. Прищурив хитро очі. О! Ярмулка і хитрі очі, це вже образ! Та все ж чогось не вистачає… Ааа! Зрозумів! Ніс! Знаменитий єврейський ніс! Намагаюсь рухати м'язами носа, щоб наростити фірмовий єврейський горбик. Ой, як важко! І все ж, нехай хоч маленький, але горбик є. Від таких екзекуцій мій ніс аж розчепірився. Ні, ще чогось бракує! О, знаю! Пейси! Так, кучеряві пейси! Де ж їх взяти? Вибач свого діда, дорога онучко Іринко, але я підстрижу трішечки твою ляльку Барбі. Причепив обабіч ярмулки дві смужки з перуки Барбі. Yes! Перевтілення завершено! Глянув у дзеркало. Вау! Це ж треба!

Кліпнув хитро прищуреними очима, фиркнув розчепіреним носом, похитав хвилястими блудливими пейсами. Ну викапаний єврей!

– Обличчя, ти хто? – глузливо запитав самого себе і мало не проковтнув язика!

– Шалом! *(Мир тобі! – їдиш, тут і далі в цьому розділі)* – несподівано, як грім серед ясного неба, заговорили Хитрі Очі, шельмувато підморгуючи мені, – ґіб а кік аф ундз! *(Ти лишень поглянь на нас!).*

– А ґітн овнт! *(Доброго вечора)* – Хитрим Очам навздогін пролепетали сповнені грації Кучеряві Пейси.

– Шабат шалом! – прогугнявив Розчепірений Ніс, бажаючи «мирної суботи».

– А ґіт Шабес! *(Доброї суботи!),* – неждано-негадано бадьоро відповів я на їдиш.

– Ой, який милий бубале! – замерехтіли збудженими віями Хитрі Очі.

– Бубале-бубале, ти наш зісер бубале! *(Милий хлопчик-цяцька, ти наш солодкий красунчик),* – грайливо заспівали Кучеряві Пейси.

– Може, для вас він бубале і мамале. Я не сперечаюсь. Але гляньте на його носа! Що у нього за ніс? Це ж якась розкаряка! – з прононсом мовив Розчепірений Ніс.

– Так це ж ти! Ти дивишся сам на себе! – засміялися Хитрі Очі і Кучеряві Пейси.

– Краще полюбуйся нами, які ж ми красуні писані, а ти… а ти специфічний, симпатичний хорошунчик! – глумливо пирснули Хитрі Очі і Кучеряві Пейси.

Розчепірений Ніс не відчув іронії в їх словах і примирливо пробурмотів: «Хорошунчик? Що ж, «хорошунчик» звучить гарно, мені подобається».

Тут відчуваю, що на голові щось завовтузилося. Це була Ярмулка. Вона спочатку піднялася вертикально наді мною, а потім зробила один оберт довкола голови і застигла в повітрі, як НЛО, прямо перед моїм обличчям.

– Азох'н'вей! *(Ой, лишенько!)* – вигукнула Ярмулка. – Ви хто такі? Вус *(Що)* трапилося? Що це за гармидер ви тут влаштували?

– Вей із мір! Вей із мір! *(Боже мій! Боже мій!)* – заверещали наперебій Хитрі Очі і Кучеряві Пейси. – Ти що, шлемазл *(недотепо)*, своїх не впізнаєш? Ми ж є а їдіше *(єврейські)* Хитрі Очі і а їдіше Кучеряві Пейси!

Розчепірений Ніс й собі обурливо запахкотів: – А ти що за пуриц, що корчиш з себе балабуса? *(іронічне звернення до важної персони і начальника).*

Ярмулка, набундючено погойдуючи боками, погрозливо скипіла: – Бікіцер! Що це за швицер компанія? *(Годі! Що це за компанія хвальків?)* Вам що, повилазило? Ви хіба не бачите і не знаєте? Я – Одухотворена Ярмулка! Я несу істинний а їдіше дух!

Облетівши ще тричі мою голову, Одухотворена Ярмулка уважно вдивлялася в зіниці Хитрих Очей, розглядала Розчепіреного Носа і профіль і в анфас, а до спокусливих Кучерявих Пейсів навіть потерлася боком.

Очевидно, Одухотворена Ярмулка залишилася задоволеною оглядинами, бо сказала примирливим тоном: – «Шалом! Загалом, ви мені сподобалися! Думаю, що разом ми зробимо справжній цимес *(солодощі)* на цьому а їдіше коп! *(голова)*»

«Ого! Мою голову назвали єврейською!» – промайнуло в моїх думках, але вже вголос я сказав із удаваним невдоволенням: «Гей! Що це за ґешефт *(оборудка)* ви влаштували тут без мене? Це ж моя голова, це ж мій коп!»

– Ну, як вам моя пропозиція, любі друзі? – запитала Одухотворена Ярмулка, зовсім не звертаючи уваги на моє зауваження.

– О, він такий шмекедікер інґл *(чарівний юнак)*, – лукаво заблискотіли Хитрі Очі.

– Так, це хороший а бухер *(молодик)*, – задоволено фиркнув Розчепірений Ніс.

– Ой вей, ґіб а кік аф ім – а зісер пунем, *(Ой, гляньте на нього – це ж справжня цукерочка),* – звабливо проспівали Кучеряві Пейси.

Це ж треба! Мені було навіть дуже приємно!

– Я зрозуміла і цілком згідна з вами! – промовила Одухотворена Ярмулка. – Отож, ми приймаємо його до нашої буковиніше мішпохи *(буковинської родини)* і мазал тов *(удачі, всіляких гараздів)*!

– А мехає! *(вираз, що означає велике задоволення),* – хором проспівали Хитрі Очі, Розчепірений Ніс і Кучеряві Пейси.

З цими словами Одухотворена Ярмулка схвально погойдалася перед моїм обличчям, легко підійнялася у повітря і здійснила м'яку посадку на моїй маківці.

«Ось так, мій друже! – сказав я собі. – Хитрі Очі, Розчепірений Ніс, Кучеряві Пейси і Одухотворена Ярмулка визнали мене за свого і прийняли до а їдіше родини!»

«Тоді що? Може, пані Райляну, пардон, Райнер не помилялася?» – бешкетні думки засновигали в моїй голові.

III. Сон розуму породжує привидів астрального світу

– Тебе, напевне, приворожила якась єврейка в синагозі, бо вже почав говорити з дзеркалом, – насмішкуватий голос дружини перервав мої перевтілення.

– На жаль, моя кохана… – удавано зітхнув я, знімаючи ярмулку – на превеликий жаль, там не було жодної жінки, лишень чоловіки і усі в ярмулках!

Продовжуючи жартівливий обмін репліками, я розповів Надії про несподіване «одкровення» пані Райляну, яка прийняла мене в ярмулці за єврея.

Ніч пройшла неспокійно. Насичений різними подіями день, ніби продовжився, але вже у фантасмагоричних сновидіннях.

«Сон розуму породжує чудовиська».

Демонічні сови і кажани з «Los Caprichos» Франциска Ґойї погрозливо шугають наді мною німими чорними зграями, намагаючись шарпнути моє обличчя своїми простертими бридкими пазурами. З темного, сповненого жахів лісу чвалають, прямо на мене, потворні привиди-скелети, що оточують мене щільним колом і кривляються в *la danse macabre (танець смерті – фр.)*, торохкотячи висушеними кістяками, кумедно підскакуючи і викидаючи поперед себе напівзігнуті кінцівки.

Страхітливе збіговисько небесної та земної нечисті то наближається до мого обличчя, уїдливо заглядаючи в очі, то, вертляво вигинаючись, падає на коліна і задкує, віддаляючись в пелену сіробрудного туману.

На зміну потворному відьомському шабашу з'являються пані Райляну-Райнер, Ілієску, Нетаньягу, Ґітенштейн. Вони кумедно танцюють веселий «сім сорок» під музичний супровід скрипки, на якій, витріщивши глумливі очі, грає Альберт Ейнштейн, водячи по струнах своїм довгим язиком, взамін смичка.

Розмиті, невиразні тіні витанцьовують під гороподібною хмарою, з-поза якої боязко виглядає старий єврей у ярмулці з обличчям біблейського мудреця.

Химерні подоби крадькома зникають у в'юнких кучерях світлих пухнастих хмаринок, що неквапно пливуть вранішнім небозводом…

«Сон розуму породжує фентезі».

Спогади і вигадки переплітаються і постають як реальність астрального світу.

На обрії вимальовуються зелені пагорби валя-кузьминського лісу.

А десь далеко, в незримій далині,
гірко-ніжно заплакала скрипка…
Тихо лине, сповнена надприродних чар,
тужлива балада Чіпріана Порумбеску[1]….

В яскравих проміннях сонця постає панорама обійстя мого діда: висока стодола, стайня, шопа, дві кошниці з плетеної лози, а перед

хатою кущі струнких жовто-багряних жоржин. Далі видніються криниця, над якою весело в'ється пишна виноградна лоза, і відкриті ворота. Болюче-знайомий краєвид з далекого дитинства.

«Шкода, дуже шкода, що усе це лише мій сон» – подумав я уві сні.

Трепетна мелодія жалібної дойни
підступає все ближче і ближче,
глибоко нуртуючи душу
льодяним лезом невимовної туги…

Але що це?! Посеред подвір'я бачу дивне крислате карликове дерево. Його тут ніколи не було! На гіллі загадкового дерева погойдуються пожовклі фотографії.

А розпачлива скрипка
надриває натягнуті до краю струни,
розсипає акорди шпилястими передзвонами,
що лунко перегукуються в карколомних арпеджіато…

Раптом здійнявся рвучкий вітер… Фотокартки здригнулися на гілках дерев, а одна з них зірвалася і, поривчасто погойдуючись, лягла на траву.

Це була давня світлина моєї матері, де їй всього вісім років. Я добре пам'ятав кожну деталь цієї фотографії… Горботка з різнокольорової вовняної пряжі. Край горботки зігнутий під червоно-чорний боярок, яким вона була підперезана. Вишита сорочка, на якій веселі барвисті лелітки купаються в промінцях сонячного сяйва. На невеличкій тайстрині, що звисає через плече, виткані пуп'янці маленьких троянд. Голова покрита турпанком з шовкової золотистої парчі «з колосками».

Обережно ступаючи чепуристими гостроносими постолятами, мати сходить з фотокартки і дивиться у бік воріт. Там мій дід тримає за вуздечку запряженого коня.

– Дінцику, не забудь змолоти мішок крупи для курчат, – чую голос бабусі.

Мати біжить до воріт і гукає: «Тату! Дозвольте мені піти до корчми Аврума».

Дід рухається ніби в німому кіно. Мовчки виводить на вулицю фіру, наповнену мішками з зерном. «Тату, тату, я ж не сама, я піду разом з дівчатками» – вмовляє мати, вхопившись руками за люшню[2], ніби хотіла притримати важкого воза.

Змахнувши віжками, дід поїхав не обертаючись.

Панорамна картина дідівського подвір'я зникає…

IV. Найліпшим для буковинського люду був цісар

Бачу крислатий каштан, на розлогому гіллі якого сидить дітвора, а посеред них і моя матір. Підлітають сніжно-білі голуби і сідають дітям на плечі, на руки. Діти і голуби дивляться у бік незнайомого мені будинку з ґанком.

Несподівано тьмяніє. Знову виринає круговерть примарних образів.

– Я Аврум, я шинкар з твого села! А я Деві, син Аврума! – заговорили голосом домни Райляну дві голови на тонких шиях, що стирчали з одного довготелесого тулуба. Двоголовий безрукий тулуб, з якого звисав аж до самої землі чорний лапсердак, мляво погойдуючись, стояв на ґанку незнайомого будинку.

Раптом з-під землі пружинно вискакують кумедні солдатики. Вони шикуються в шеренгу і спрямовують карабіни з витягнутими багнетами у бік будинку.

– Curățirea terenului de jîdani! Очищаємо землю від жидів, – горланять воячки.

А крислатий каштан стоїть запишнений, оздоблений, мов новорічна ялинка, лишень те, що, замість кольорових прикрас, на його гіллі повсідалися діти і голуби.

Під каштаном згромадилися дві юрби селян, окремішньо, ґазди і ґаздині.

Чоловіки притишено гомонять:

– Відєй *(очевидно – діал.)* будуть таки вбивати Аврума, – сказав невисокий селянин з латаними бесагами *(наплічна подвійна торба – діал.)*.

– Так-так, вже дійшло і до нас, в Чагор… – схвильовано промовив чоловік на ім’я Штефан. – Вчора мій Митрик приніс з Чернівців якусь проклямацію, в якій написано, що кондукаторул Антонеску[3] *(у даному контексті означає «вождь» – рум.)* дав наказ очистити Румунію від жидів і циган.

– Це очищення вони називають *«curăţirea terenului» («очищення землі» – рум.),* – злісно мовив чоловік у костюмі з краваткою, якого усі називали «пан учитель».

– Шляк би їх трафив! *(вираз, що означає недобре побажання – діал.)* Це ж треба таке вигадати: «очищення землі» від людей! Чи це по-Божому? Хіба жид чи циган не людина? – обурився поважний ґазда у фетровому капелюсі.

– Маєте рихт *(ваше право – діал.),* ґаздо Костине. Як же це – вичищати землю від людей, хіба люди якась нетреб, сміття…

– Мій кумнат *(чоловік сестри – діал.)* був у Боянах, у своїх нанашків *(вінчальні батьки – діал.)*. Ви ж усі знаєте, що в Боянах живе багато жидів. То він розповідав, що там їх усіх постріляли, і малих і старих.

– Ох, добре було на Буковині за цісаря… *(австрійський імператор),* – тужливо зітхаючи прошептав, ніби сам до себе, старий дід у постолах.

– Ох, добре було на Буковині за цісаря… – повторив Лацьо, скрививши збитошну гримасу, імітуючи діда в постолах.

Односельчани вважали Лаця несповна розуму. Це був такий собі безвинний добрий блазень, який вражав дивовижною здібністю до миттєвого віршування. Крім того, Лацьо мав могутній баритональний голос і був окрасою церковного хору. Колядники навперебій запрошували його до своїх гуртів, бо потужний і невтомний голос Лаця було чутно на все село. Хоча з нього й глузували, але Лаця любили всі.

– А я позавчора їхав до великої ґари *(залізничний вокзал)* і видів з трамваю, як жандарми гнали кудись сотні жидів з валізами. Якийсь панок казав, що усіх жидів будуть звозити до Трансністрії *(Придністров’я – рум.)*.

– Брехав той панок... або не знав, – обізвався знову Штефан, – жидів вели на смерть. Йонічка, мій сусід, має кума у Білій, так той

казав, що чернівецьких жидів пригнали на пустирище біля Пруту. Жандарми спочатку наказали їм копати дикунки *(траншеї – діал.)*, а потім постріляли, як на instruire militară *(військове навчання – рум.)* і скинули жидів у ями, які вони самі собі викопали.

– А з валізами що зробили? – запитав селянин з латаними бесагами.

– Гадаю, що жандарми забрали.

– Відей у валізах було золото, – сказав селянин з латаними бесагами.

– Ти що, вуйку, упав з плота? Жиди не дурні. Вони й'го встигли заховати.

– Хотів вуйко злота – упав вуйко з плота! – миттю звіршував Лацьо.

– Відей старий Аврум теж десь закопав своє золото, – задумливо прошепотів селянин з латаними бесагами.

– Ви кажіть що хочете, але мені, бігме, не влазить в макітру… це ж не може бути, щоб просто так взяти і без трибуналу вбивати невинних людей.

– Йой-йой, що ви кажете?! Такі уже й невинні? Це вони – жиди і цигани – винні в тому, що ми погано живемо. Дурять нас, обкрадають, заманюють в борги, а самі жирують, як трутні! Вони, як воші, що живляться на нашому тілі нашою ж кров'ю!

– Ти чого, Танасію, звурдився? Наслухався дурниць у тих варіятів ґардистів *(Garda de fier/Залізна гвардія – профашистська румунська партія)*. Якщо людина має клепки в голові, то ніякий жид чи циган не обдурить, – гарячкував Костин. – Але якщо ти, Танасію, маєш воші – то помастися нафтою або піди до шептухи Фрозіни, най їх віджене своїми чарами, а заодно най повідганяє дурість з твоєї голови.

– Я уважею Вас, вуйку *(дядько – діал.)* Костине, але й Танасій має рихт. Хіба жиди працюють? Чи бачив хто жида з плугом чи з косою на полі?

– Ой, пішов я лугом, здибав жида з плугом – не забарився поет Лацьо.

– Абисти *(щоб лише – діал.)* не забували, що жиди стратили нашого Господа, – уїдливо втрутився знову до бесіди селянин з латаними бесагами.

– Нє! Як тут не крути, а Танасій каже правду! – запально вигукнув пастух Ґіца. Гляньте, який маєток у Аврума. Та ще й свого сина Деві вивчив на інженера не де-небудь, а в самому Відні. Це ж звідки у нього такі великі гроші?

– Як звідки? Від нас з вами! З наших пулярців *(гаманців – діал.)* до нього втікають наші гроші!

– Ні, ви лишень погляньте на цих лайдаків! *(лайдак – нероба діал.),* – спересердя сплюнув ґазда Костин. – Ви мені скажіть! Чи Аврум вас налигачем затягує до корчми і змушує до пива чи рому? Відповідайте! – втрачав терпець Костин. – Чи не ви просите його позичити гроші? Чи не ви берете у нього в борг олію, сіль, свічки, нафту чи щось інше? А чому так ся стає, що лайдаки набираються боргів, як блудний пес блошниць? Я тебе питаю, Танасію! Мовчиш?! То я тобі скажу: коли я з моїми синами упріваю в полі біля плуга, ти, Танасію, упріваєш у корчмі з кухолем пива чи пагарчиком *(келишок – діал.)* рому. Скажи, Танасію, скільки пражин *(одна з величин виміру землі – діал.)* дідового поля у тебе ще залишилося? Чи вже все розпродав?

Від бурхливо-сердитого монологу ґазди Костина селяни притихли.

– А Ви, пане вчителю, що гадаєте про це «очищення землі»? – запитав Штефан.

– Що я вам можу сказати, поважні ґазди? Читав я ту прокламацію про *«curățirea terenului»,* – голосом обізнаної людини відповів учитель. – Наш крайовий провід має друзів у німецькій Комендатурі, які повідомили, що румунська адміністрація задумала не лише «очищення» румунської землі, але ще й «очищення» румунської нації. Ця політика отримала назву *”purificarea etnică”*[4] *(етнічне очищення – рум.).*

– А це що ще за біда? – майже хором запитали селяни.

– А це означає «очищення» румунської нації від євреїв насамперед, а також від інших чужорідних людей на території нинішньої Румунії, – відповів вчитель.

– Матінко Божа! Що ж вони замислили?

– Влада планує провести на Буковині перепис населення, – продовжив учитель, – щоб достеменно знати, скільки і де в нашому

краю проживають люди нерумунської нації. Цих людей будуть силувати виїхати з Буковини.

Від таких слів селяни заворушилися і стали навперебивки гомоніти.

– Нерумунських людей на Буковині є дуже багато!

– Так-так! Крім нас, українців, є ще німці, поляки, липовани.

– І що ж з усіма не-румунами будуть робити?

– Зіхер (*звісно – діал.*), що німців ніхто кєвати (*чіпати – діал.*) не буде, бо кондукаторул Антонеску в альянсі з Гітлером.

– Та й поляки не хотітимуть повертатися до Польщі, яка впала під німцями.

– А липовани-старовіри повтікали поверх сто років тому від руського царя не для того, щоб нині повертатися до Совєцкого Союзу, де люто зневажають Бога.

– А нам, українцям, куди діватися? Ми, українці, ніби й є на цьому світі, а своєї держави, яка дбала би за нас – не маємо. Живемо – як сиротини на чужих обійстях.

– А чого тут гадати? – рвучко сказав селянин з латаними бесагами. – Добре тому, хто має гроші, он як ґазда Костин, він може виїхати куди захоче, навіть податися шіфою *(корабель – нім.)* до Америки. А нам, бідним, що робити?

– Я так собі міркую, – продовжив селянин з латаними бесагами – якщо хочеш й далі жити в своїй хаті – треба записуватися румуном. А хто не контетний *(не задоволений – фр.)* – бери свої бебехи *(манатки – діал.)* і шуруй світ за очі.

– Слухайте мене, люди добрі, мусимо записатися румунами і фертіґ *(готово – нім.),* – впевнено сказав селянин з латаними бесагами і на додаток хвацьки вигукнув: «Noi sîntem români!» (*«Ми є румунами!» – рум.*).

– Будуть всюди, де не кинь, лиш adevăraţi romîni *(справжні румуни – рум.)*, а хто не контетний – бери свої лахи та й мандруй до сраки! – кумедно підстрибуючи, радісно завищав навіжений Лацьо.

– Не поспішайте, – з притиском сказав вчитель і вже зовсім тихо додав: при німецькій військовій комендатурі у Чернівцях створено Українську Національну Раду. Так знайте, що ця Рада, разом

з крайовим проводом ОУН, готує меморандум з протестом проти румунської політики щодо українського люду на Буковині.

– Цей меморандум буде переданий до Берліну, безпосередньо до німецького уряду, – з погордою в голосі промовив вчитель.

– Не знаю, пане вчителю… може, цей *мермоляндум*, чи як його ви там назвали, чогось і вартує… – зауважив ґазда Костин, – але я так собі міркую: було б ліпше боронитися гуртом. Бо якщо кожен нерумунський люд буде окремішньо шукати правди, та ще й лишень для себе, то нас дуже борзо *(швидко – діал.)* перетолочать, як дурна кобила каченят. Я так собі міркую. А Ви, пане вчителю, що на це скажете?

Запитання ґазди Костина було вже за відсутності адресата, оскільки вчитель непомітно зник, завернувши у вуличку, що веде до залізниці.

Селяни стояли нишком із засмученими очима. Сум'яття і безпорадність оповили обличчя кожного з них. Обважнілі голови чоловіків похилилися, немов переспілі соняшники від пекучого, виснажливого суховію.

Ніхто не бажав продовження бесіди. Кожен думав про своє, ховаючи подалі в глибинах душі свої потаємні думи.

І лише старий дід у постолах, який ніби й не чув бесіди селян, вийняв з-за широкого пояса старовинну люльку, поправив довгі патла своєї сиво-білої чуприни, закурив і неспішно, статечно промовив: – Нє! Я вам так скажу: все йде від влади! Добре було на Буковині за цісаря! Люди жили і не переймалися тим, хто і в якій церкві молиться. Ми усі – рутени і жиди, волохи і поляки, шваби й липовани – добре розумілися один з одним. Усім було доста місця на Буковині! Нє-нє! Я вам ще раз кажу, що все йде від влади. Австрійський цісар був мудрий, він дбав про нарід і нарід й'го поважав і любив. А згадайте, що було цієї весни? Що робили москалі? Най вони занапастяться! Здоймили *(вивезли – діал.)* тисячі родин: і наших і волохів і жидів. Згадайте, як погнали їх у ваґонах для худоби аж до того місця, *де дідько варить повидло (пекло)*. До клятої Сиберії. І то здоймили найліпших ґаздів. Теперки прийшли инчі. Відей такі ж як і москалі! Бо їм лиш би чуже відібрати і в свою ґушу *(горлянка – діал.)* запхати. Нє! Найліпший для буковинського люду

був австрійський цісар, царство йому небесне! Запам'ятайте від мене: усе йде від влади – порядна і мудра влада творить добро між людьми, а паскудна влада – лишень зло.

V. «Curățirea terenului»

На ґанку вже немає двоголового безрукого тулуба у лапсердаку. Натомість з дверей будинку виходить молодий військовий в уніформі з аксельбантами, а за ним згорблений старий Аврум в ярмулці. Позаду них стоїть жандарм, карабін якого впирається чорним дулом у спину старого.

На подвір'ї вишикувалася шеренга жандармів. Один з них підбігає до ґанку: «Domnule sub-ofițer, pot aprinde focul?» *(Пане суб-офіцер, можу запалити вогонь? – рум.)*. Суб-офіцер мовчки, ледь помітним помахом голови, дав згоду. Перед ґанком загорілося невелике багаття з грабового сухостою.

Суб-офіцер підняв догори ліву руку, ніби вимагав тиші, хоча на подвір'ї і вулиці стояла мертва мовчанка. Навіть голуби, котрі мов пухнасті китиці запишнено возсідали на крислатому каштані, завмерли і не тріпотіли крильцями.

Карбуючи по-військовому кожне слово, суб-офіцер голосно сказав: «Am venit să vă curățim satul de paraziții evreiești!» *(Ми прийшли очистити ваше село від єврейських паразитів – рум.)*. «Cred că mulți din voi cunoașteți acest caiet? *(Думаю, що багато хто з вас пізнають цей зошит – рум.)*. – він підняв праву руку і помахав протертим зошитом, перев'язаним зеленою стрічкою. – Aici sunt trecuți în listă cei care, din nevoie, au căzut în plasa jupuitorului evreiesc» *(Тут внесені до списку ті, хто, через нужденність, потрапили в сіті єврейського шкуродера – рум.)*.

– Din acest moment sunteți liberi de aceste nedrepte îndatorințe *(З цієї миті ви є вільними від цих несправедливих заборгованостей – рум.),* – з пафосом вигукнув суб-офіцер, очевидно, сподіваючись на схвальну реакцію принишклих селян.

Витримавши неочікувану для себе паузу, суб-офіцер жбурнув зошит у вогонь.

Записник несміливо задимів, випускаючи темно-сірі вихорі, що закружляли над багаттям. Димчата круговерть розгорнула

пожовклі сторінки, які зашелестіли і почали самі перегортатися під цмокання вогняних язиків. Полум'я розгоралося, пирскаючи гострими гаряче-помаранчевими іскорками.

Гробова тиша охопила усе довкола. Завмерли діти і голуби на гіллі каштану, чоловіки і жінки у двох зграйках на вулиці, жандарми з витягнутими карабінами, суб-офіцер з піднятою рукою, згорблений Аврум на ґанку і навіть криваве багаття.

Все зціпеніло, немов химерні фігури з театру живих скульптур.

Раптом суб-офіцер рвучко обертається до Аврума, стягує ремінь з його штанів, що залишилися звисати на двох шлейках, і цим же ременем зв'язує йому руки.

Взявши за кінець ременя, суб-офіцер різко сіпнув. Старий впав навколішки. Окинувши поглядом подвір'я, суб-офіцер поволочив Аврума по східцях дому і далі, через увесь двір, до трьох молодих сливових дерев, що росли праворуч будинку.

– Йой, люди добрі, що це буде? – заголосив хтось у натовпі.

– Повели людину, як худобину на забій.

– Сараку *(бідолаха – діал.)* Аврум... Дочку Регіну поховав, як було їй лише десять. Рік тому дружина Фіра теж пішла на той світ, – зітхнула жінка на ім'я Касандра. – Один син Деві лишився. Але він десь далеко, у Румунії. Сараку Аврум…

– Чого це Аврум сараку? Чого ти так переймаєшся за Аврумом? Дивись, який маєток збудував. Відєй на сльозах боржників своїх, сльозах голодних дітей і битих жінок. Бо це у нього в корчмі, за оковиту, залишають наші чоловіки свої гроші.

– Щєзло би! Що ти патєкаєш, Саветко! – накинулися жінки з гурту. – Твого Філя чути аж на другий кут села, коли він в корчмі співає з такими як він – пияками. Чи думає він тогди про своїх дітей, чи про тебе? Зіхер *(звісно – нім.)*, що нє! То чого мав би Аврум про вас думати? Не шукай ґудза в сраці, Саветко! А про свої сльози питайся свого Філя, а не Аврума.

Ремінь був неширокий, але довгий. Суб-офіцер обвів ременем довкола жилястого стовбура сливи і затягнув у пряжку так, що руки старого аж почервоніли.

Аврум стояв згорбившись біля сливи, у ярмулці, тримаючи перед собою стулені докупи долоні, ніби невинне дитя у молитовній

позі перед Стіною Плачу. Аврум шептав молитву. Він відчував присутність Всевишнього.

– În genunchi! Stai în genunchi! *(На коліна! Стань на коліна – рум.)*

Аврум нічого не чув. Арумові були байдужі окрики суб-офіцера. Аврум говорив з Богом. Аврум проникався душею з сутністю Бога…

Солдат, що стояв поруч, розмахнувся і вдарив Аврума прикладом карабіна в плече. Від удару старий скорчився і безсило сповз вздовж стовбура.

Спочатку на коліна, а потім поволі припав усім тілом до землі, скрутившись калачиком і заклякши в позі ембріону. Напевно, так він хотів повернутися, знову стати зародком в лоні матері, бо лише там, в материнській утробі, і лише єдиний раз у своєму житті він відчував себе затишно, спокійно, без тривог.

Аврум лежав на землі і не ворушився. Суб-офіцер видавався розгубленим: – «Невже старий віддав Богові душу?» Очевидно, ним готувалася інша остання дорога для Аврума. Суб-офіцер вже зробив крок до завмерлого старого, як раптом Аврум прокволом звів голову, а потім підійнявся на коліна. Якась незвідана сила зрушила старого далі і він випростався струнко у весь зріст.

Погляд Аврума був спрямований у небо, туди, де вистачить місця для всіх, де не повинно бути ніяких «очищень», подібних до земних.

Почуття образи і гніву швидко танули, мов весняний сніг, натомість його серце наповнювалося якимось дивним почуттям душевної полегшеності від усвідомлення того, що його болючим стражданням приходить кінець.

Обличчя Аврума, пробуджене від запаморочення, випромінювало дивовижну образну двоякість, в якій переливалися водночас і свята смиренність і уїдливий сарказм. Ці обидва вирази його обличчя поєднувалися невимушеною, навіть дещо простодушною, зневагою щодо фатальної неминучості.

Звівши вицвілі очі до неба, Аврум ворушив губами: «Я вже йду до вас… я вже йду до вас, мої милі дівчата...»

Невідомо, чи то Аврум звертався до Всемилостивого Бога, чи то до дружини і доньки.

– În genunchi! Coboară în genunchi! *(На коліна! Опустись на коліна! – рум.)*

Аврум не чув, він перебував у стані духовного прозріння.

– În genunchi! Eu am ordonat în genunchi! *(На коліна! Я наказав на коліна! – рум.),* – заволав суб-офіцер.

Старий лише погойдував легенько похиленою головою, дивлячись на суб-офіцера насмішкуватими очима, які ніби промовляли: «Гай-гай, хлопче, жодне зло не минає безкарно… так і знай… жодне зло не минає безкарно!»

Від нового удару прикладом у спину Аврум впав на напівзігнуті стулені коліна. Його скуйовджене волосся спадало з-під ярмулки поріділими пелехами, немов обтріпані тороки *(бахрома – діал.)* старої зношеної хустки. Сухорляві плечі Аврума здійнялися так високо, що його голова видавалася майже повністю зануреною в тіло. Здавалося, що там вона затаїлася, знайшла безпечний захисток і надійну криївку.

Селяни, сковані гнітючою безпомічністю, стояли з опущеними головами. Кулаки гнівно стискалися, вганяючи нігті у зашкарублу шкіру. Моральне безсилля і почуття приреченості розтрощувало, спустошувало, душило кожного з них.

Зловісна тиша, що панувала довкола, перервалася різким голосом суб-офіцера: «Avrum Rainer este condamnat la moarte pentru cămătărie cu înșălăciune. Averea acestuia este confiscată. Executarea se va face public și aici pe loc.” *(«Аврума Райнера засуджено до смерті за лихварство з обманом. Його майно конфіскується. Вирок буде виконано публічно, тут на місці.» – рум.)*

Шеренга жандармів вишикувалася за кроків п’ять-шість перед Аврумом. Суб-офіцер дає команду цілитися. Жандарми застигли з піднятими карабінами. Раптом один з них розгублено опускає зброю додолу.

– Ce s-ă întâmplăt, măi Petrescu? *(Що трапилося, Петреску? – рум.)*

– Nu pot, domnule sub-ofițer *(Не можу, пане суб-офіцер – рум.),* – тремтливим голосом сказав молодий жандарм – nu pot... nu pot trage în acest om bătrân... e ca și ar fi să trag în bunicul meu... nu pot... *(не можу… не можу стріляти в цього старого… це так ніби мав би стріляти в мого діда… не можу… – рум.)*

Обличчя суб-офіцера перекосилося від злості, він вийняв з кобури пістолет і спрямував на молодого жандарма. ”Dacă nu rădici imediat carabinul...” *(«Якщо не піднімеш негайно карабіна…» – рум.),* – суб-офіцер запнувся у незавершеній фразі. Його голос був перерваний, цілковито перекритий розкотистим парубочим співом, що заполонив усе довкола своїм громовим звучанням:

Буковино, ти зелена,
На три части розділена.
Тай зірву я три листочки,
З червоної калиночки.

Перший зірву, тай заграю,
Отця й мати я не маю.

Лацьо співав потужно і дзвінко, на весь голос. Його обличчя, його очі, що зазвичай сяяли ангельським добросердям, нині пломеніли́сь ненавистю. Такого збуреного Лаця ще не бачив ніхто! Його насичений голос то пронизував гнівом, немов сотня стривожених трембіт, то щемив журбою, ніби щебет калинової сопілки.

Лацьо співав давню співанку, що ятрила серця багатьох поколінь буковинців:

Другий зірву, тай заграю,
Сестри й брата я не маю.
Третій зірву, тай заграю,
На чужині пропадаю.
Бо чужина – не родина,
Плаче серце як дитина.

Прогримів залп карабінів. У повітрі в’юниться їдкий дим. Переполохані голуби гамірно злітають у небо. Незворушний Лацьо не припиняв співати:

Плаче серце, має чого,
Нема правди ні від кого.
Пішла правда долинами,
А неправда межи нами.

Лацьо замовк… Проте болюче відлуння його співу ще віддавалося між небом і землею, аж поки не застрягло в похилених до самої землі скорботних вітах трьох розстріляних, скроплених кров'ю дерев: «*Плаче серце, має чого, нема правди ні від кого, пішла правда долинами, а неправда межи нами.., а неправда межи нами…*»

Темно-сіре клубовиння жало́бної хмари майже повністю заволокло небозвід…

Стало моторошно від божевільно-потворної тиші, що здавлює мої скроні, стискає мої груди, спирає мій подих. Почуваю себе беззахисним античним кораблем в льодовитому морі, крижані тороси якого б'ють шпилястими боками об дерев'яний каркас судна, намагаючись розчавити його.

Удари крижаних торосів притихли і винувато шурхотять біля мого корабля.

VI. Аврумові кайдани

Прокинувся від легкого поцокування у шибку, так ніби хтось хотів обережно мене розбудити. То була пара білих голубів, що примостилися на підвіконнику і чистили своє пір'я, шкрябаючи раз у раз пухнастими хвостами по віконному склі.

Холодний піт проймає усе моє тіло. В голові з шаленою швидкістю пролітають миттєвості фантасмагоричного сну. В моїй уяві сумбурно роїться круговерть образів… мати і дід Дінцик, пані Райляну-Райнер, Деві, Ейнштейн з висолопленим язиком, жандарми з карабінами, Аврум в ярмулці і три стрункі сливи…

Поступово усвідомлюю, що це був сон. Це були мої важкі сновидіння, пов'язані з єврейською родиною, котра колись мешкала у моєму рідному селі.

В нашому селі здавна жили єврейські сім'ї. Про долю однієї з цих родин – корчмаря Аврума – я чув від батьків, діда, старших односельців.

Аврум тримав корчму та ще й був лихварем. Природно, що у корчмаря-лихваря було чимало боржників, особливо серед сільських пияків та нероб. А це означало, що Аврумові вистачало й недоброзичливців. В роки Другої світової війни моє село, як і вся Буковина, відійшло

до королівської Румунії. Тодішня влада не жалувала євреїв. Погроми, грабунки і вбивства єврейських родин були звичним явищем.

– Абрума «замельдували» *(донесли – діал.)* його боржники-лайдаки, – розповідав мені дід, згадуючи про цю подію, що відбулася у 1941 році.

Тоді по селу розійшлася звістка, що будуть судити Авврума. Мати пригадувала як вона, разом з іншими дітьми, збіглися біля корчми.

Якісь люди у військовій формі вивели Авврума з будинку і прив'язали його ж ременем до сливи. Приречений на смерть старий Авврум молився, похитуючись усім тілом, аж поки його привселюдно не розстріляли.

«Від побаченого страхіття мені стало погано» – оповідала мама.

Труп Авврума скинули, як колоду, у великий дерев'яний ящик, що був привезений заздалегідь, і повезли за село, де і закопали на цвинтарі для тварин.

Маєток Авврума пограбували ті ж, хто його вбивав. Тягнули все, що становило хоча б якусь цінність: меблі, одяг, взуття, подушки, ковдри, посуд, товар з корчми.

Згодом вже й сам будинок був повністю розібраний по шматочках. Розікрали вікна, двері, підлогу, дахове покриття, кахельні печі. Навіть стіни були розібрані по цеглинах. За якийсь час обійстя Авврума перетворилося на бур'янистий пустир.

У повоєнні роки сільрада вирішила віддати пустир під забудову. Колишню Авврумову землю поділили на дві частини. Одну з них отримав мій батько. Там і нині стоїть батьківська хата, в якій я народився і прожив тридцять п'ять років.

І лише три сливових дерева залишилися, як пам'ятники Авврума.

В дитинстві я ласував плодами з тих дерев. Мати часто варила компот і повидло з цих слив, тому мені доводилося лізти на дерева, що мали дуже тверді і гострі колючки. Подряпин наживав собі чимало, але вони вартували того, бо плоди були соковиті і дуже солодкі.

Тоді, дитиною, я й гадки не мав, хто посадив ці дерева і яка його доля.

Подейкували, що на наступний день після розправи над Авврумом в село таємно приїжджав Деві, його син. Деві був інженером. На той час він мешкав у Бухаресті. Нібито тієї ночі він викопав

останки свого батька і вивіз для перепоховання на єврейський цвинтар. А ще казали, що іноді Деві з'являється серед ночі з рискалем *(лопата – діал.)*, ходить як примара по своєму колишньому городі, копає і шукає захований батьком скарб – горщик із золотом.

– Мамо, я бачив на городі викопані ямки. Це бува не Деві приходив вночі?

– Ні, – засміялася мама. – Деві виїхав до Америки. Це дуже далеко, аж за океаном. А ямки, що ти бачив, батько викопав для стовпів. У нас там буде паркан.

Довгий час в дитинстві мене переслідував сон, нібито вночі на нашому городі стоїть Деві з величезним рискалем в руках, а довкола нього сотні викопаних ямок.

Він стоїть спиною до мене, а потім різко повертається, докірливо дивиться мені в очі і хриплим голосом каже: «Віддааай моє золото. Я знаю… це ти його знайшов, я знаааю». Поступово Деві перетворювався на чорно-сіру тінь, що витанцьовувала чудернацькі піруети над кожною ямкою. Зловісний привид Деві то підіймав довжелезні кістляві руки догори, то скручував свої сухорляві ноги, мов дві переплетені грубезні мотузки, то висовував довгого вогняного язика з темної пащі сірого черепа, що погойдувався над силуетом страхітливої примари. Тінь весь час високо підстрибувала, вигиналася і верещала: «Ой вей, ой вай! Золото моє віддаай!»

Мало-помалу химера ставала чимраз невиразнішою і щезала, розсіювалася у повітрі, як пухнастий дим від спаленого сухого бур'яну. Одначе, моторошний голос Деві ще довго скреготав гнітючим нічним відлунням: «Віддааай моє золото!».

А я йшов, мов сновида, поміж ямок і в кожній з них знаходив по одній золотій монеті, але боявся не те щоб взяти, а й навіть нахилятися. В останній ямці був великий горщик в ярмулці, з якого на мене дивилися сумні очі старого Аврума.

– Я не знаходив… я не брав… я не брав Вашого золота… . – пробурмотів я швидше подумки, оскільки від переляку не міг навіть розтулити рота.

– Я знаю, хлопчику… – тихо мовив Аврум. – Бо у мене й не було золота… у мене були лише важкі кайдани. Бо я мав щастя народитися євреєм.

– І навіть якби на мені були кайдани з чистого золота, – розпачливим голосом продовжив старий, – вони все ж таки залишалася б кайданами!

– Запам'ятай добре, хлопче, – лунав містичний голос Аврума, – мені вкоротила віку не куля вбивці. Зовсім ні! Я загинув від кайданів неправди і свавілля.

Тоді, дитиною, я ще не міг збагнути глибини тих слів, сказаних мені уві сні старим Аврумом. Але вже потім, на тернистих перехрестях дорослого життя, я не раз згадував той сон і мудрі слова невинно страченого єврея.

VII. Вранішня кава

Раптом, у хід моїх розмірених спогадів пронизливою блискавицею увірвалися слова суб-офіцера, сказані у моєму сні перед розстрілом Аврума: «Avrum Rainer este condamnat la moarte…». Аврум Райнер?! Райнер! Пані Райляну також була Райнер!

А якщо Аврум Райнер її родич? Від вірогідності такого неймовірного відкриття мій пульс зачастив зі швидкістю заячого серцебиття.

«Негайно до пані Райляну» – найперше, що спало мені на думку.

Однак, глянувши на годинник, на якому було лише о пів на сьому, я притишив свою бурхливу реакцію.

Заваривши улюбленої кави, пішов з паруючим горнятком на балкон і тільки-но простягнувся у зручному шезлонгу, як на мене повіяло тютюновим димом. Це був тонко-солодкий аромат сигарет LD, які курила пані Райляну. Її балкон був поверхом нижче нашого, тому ці тютюнові пахощі були мені знайомі.

Я перехилився через поручні і побачив пані Райляну, також з горнятком кави.

– Bună dimineața, domna Raileanu! *(Доброго ранку, пані Райляну – рум.)*

– O! Domnule Roman. Bună dimineața! Vă treziți și sâmbătă până-n zori? *(О! Пане Ромáне! Доброго ранку! Ви і в суботу прокидаєтеся ні світ ні зоря? – рум.)*

Мені так кортіло якнайшвидше довідатися, чи Аврум Райнер є родичем пані Райляну, що, не надавши уваги її запитанню, одразу

збуджено випалив: «Пані Райляну, а чи були у Вашій родині чоловіки на ім'я Аврум?»

Горнятко з кавою захиталося в руці жінки, але вона зуміла поставити його на столик. Глибоко затягнувшись сигаретою, пані Райляну звела у мій бік здивований і водночас збентежений погляд.

– Прізвище Райнер є досить поширеним, а ім'я Аврум і поготів, – стримано і навіть дещо холодно відповіла жінка, випускаючи клубки білястого диму.

– І, власне, чому Ви запитуєте, пане Ромáн?

Вона говорила врівноваженим спокійним голосом, проте в його інтонації все ж відчувався якийсь ледь помітний відтінок тривоги.

Я не очікував такої настороженості з боку пані Райляну, яка зазвичай була завжди люб'язною і навіть дещо улесливою. Це мене добряче знітило.

– А Ви, пане Ромáн, знаєте якогось Аврума Райнера? – з льодяним тембром в голосі запитала жінка.

– Так, пані Райнер. Хоча я особисто його не бачив і не знав, але моя мати і дід розповідали про шинкаря Аврума, який жив у моєму селі, – вирішив я бути обережним і не розповідати про долю старого Аврума.

– А де саме він проживав і коли це було?

Ого! Це вже була зовсім не вчорашня приємно-схвильована пані Райляну!

В її лінії ведення діалогу відчувалося бажання лише отримувати інформацію, без віддачі. Що ж! Застосую шокову терапію і викладу усе, що знаю.

– Аврум, про якого розповідали мої родичі, жив у передмісті Чернівців, у селі Чагор. У 1941 році, якщо я не помиляюсь, його розстріляли жандарми. А ще мені відомо, що у Аврума був син Деві, який був інженером і жив у Бухаресті.

Відрапортував я майже без запинки і дуже пошкодував! Горнятко з кавою впало з рук пані Райляну, а вона, відкинувши голову на спинку крісла, завмерла з незворушною сіро-блідою маскою на обличчі.

– Пані Райляну, що з Вами?! Домна Райляну! Домна Райляну!

На моє щастя, жінка одразу опритомніла, поворушила пальцями рук і відкрила очі. Проте на мої звертання не озивалася. Поволі здійнявши руки, вона притиснула долонями скроні і, встромивши пальці у волосся, почала хитатися вперед і назад, видаючи нерозбірливі гортанні звуки.

Я був у розпачі! Що робити? Як до неї дістатися? Вже було подумав шукати драбину, по якій міг би спуститися поверхом нижче.

– Пане Ромáн, – почувся слабий голос пані Райляну.

– Я тут, домна Райляну, як Ви почуваєтеся? – вигукнув я на радощах.

– Приходьте до мене… поговоримо.

В оселі пані Райляну повівало затишком і приємною прохолодою, хоча вранішні сонячні промінчики вже посилали своє тепло через продовгуваті щілини наполовину стулених горизонтальних жалюзі.

Запропонувавши крісло поруч з елегантним журнальним столиком, пані Райляну пішла на кухню, щоб принести каву.

Інтер'єр квартири однозначно вказував на уподобання ґаздинею антикваріатом. Інкрустовані меблі з деревини грецького горіха чудово гармонували з витонченими різьбленими фігурами із червоного дерева. Шовкові візерунки атласних шпалер перегукувалися з мозаїчним орнаментом дубового паркету. На старовинній бронзовій люстрі красувалися п'ять плафонів кольорового художнього скла, на якому виднілися рельєфні візерунки і надпис Galle. Повсюдно, на великому столі, комоді, малому столику, а також поруч з каміном, оздобленим невеличкими барвистими керамічними плитками, возсідали різноманітні за формою і величиною вази, яких поєднувала та ж технологія кольорового скла Galle.

На стіні навпроти, в багетній рамі, висів портрет чоловіка в костюмі з жилеткою, на якій звисав ажурний ланцюжок, прикріплений оздобленою камінцями шпилькою. Стоячий ковнір білої сорочки і краватка-метелик, а також пенсне (як у Чехова) вказували на поважне місце цієї особи в суспільстві.

– Це мій батько, – підійшовши сказала пані Райляну, – він був гідроінженером. Один з фундаторів Інституту енергетичних студій і проектування в Румунії. Це давня фотографія, 1949 року. А ось ця

світлина – 1972 року. Тут мій батько на відкритті румунсько-югославської гідроелектростанції «Залізні Ворота» на Дунаї.

– Ого! Це ж він поруч з Чаушеску та Йосипом Броз Тіто!

– Так. Мій батько брав участь в проектуванні цього грандіозного об’єкту. – Прошу до кави, пане Рома́не.

VIII. «Я вже йду… я вже йду до вас»

Ми сиділи обабіч маленького столика. Кава в порцелянових горнятках парувала, заповнюючи чарівним ароматом усю вітальню.

– Будь ласка, розкажіть усе, що Ви знаєте про Аврума Райнера.

– Власне, я вже усе й розповів з того, що знав від батьків.

– І все ж, може, пригадаєте ще якісь деталі.

– Ні, на превеликий жаль... хоча, – сказав я дещо сумніваючись, – Ваш дід наснився мені цієї ночі.

– Он як! Прошу, розповідайте, – з нотками екзальтації в голосі попросила пані Райляну.

– Не буду оповідати увесь сон, але скажу одне, що видається мені доречним: Аврум Райнер зустрів останню мить свого життя з виразом обличчя, сповненого чистої, світлої Божої благодаті. Звісно, це був лише мій сон...

– Ні-ні! Це так символічно... – поспіхом втрутилася пані Райляну – незнайома людина наснилася Вам саме у такому образі. Батько розповідав про мого діда як про дуже побожну людину і відданого сім’янина.

– Якщо деталі мого сну для Вас є важливими, то я розповім про ще один епізод. Коли Аврум молився перед стратою, споглядаючи на небеса, його вуста шептали: «Я вже йду... я вже йду до вас, мої милі дівчата...»

В схвильованих очах пані Райляну проступили сльози. Вона дивилася повз мене і все повторювала:

– Це незбагненно… це незбагненно…

Щоб змінити напрямок бесіди, я ввічливо запитав: «Чи могли б Ви розповісти про Вашого батька та його спогади, пов’язані з моїм селом?»

– Пригощайтеся кавою, бо прохолодною вона не так смакує, – пані Райляну відійшла трохи від хвилювань і розпочала свою розповідь:

– Батько мало згадував про село, оскільки навчався у Чернівцях і проживав у дідової сестри, яка мешкала недалеко від ґімназії. По закінченні ґімназії дід відправив його на навчання до Відня. А вже потім батько навчався у технічному університеті в Цюріху. Він був у захваті від феномену електроенергії. Іншим його захопленням були технології виробництва і художньої обробки кольорового скла. Усі ці вироби, які Ви бачите, це оригінальні роботи у стилі Galle, виконані відомими французькими майстрами.

– Так, мені відомі такі вироби, – відреагував я, – ми з дружиною навіть придбали дещо з кольорового скла Galle у салонах на вулиці Шеларь.

– Ми дещо відійшли від того, про що я хотіла Вам розповісти, – зауважила пані Райляну і продовжила: – В той фатальний день батько приїхав з Бухаресту до Чернівців, щоб врешті умовити діда переїхати до столиці, де батько жив вже понад три роки і обіймав посаду інженера. Тим паче, що совіти вже покинули Буковину.

Єврейські погроми вже кілька років тривали по усій Румунії. Проте мого батька, з огляду на його унікальну професію інженера гідротехнічних споруд, репресивні органи не чіпали. Він був серед тих небагатьох інших високоосвічених євреїв, яких офіційно визнали «потрібними для національної економіки».

Ще одним важливим аргументом для спонукання діда до переїзду в Бухарест, мала бути звістка про заручення моїх батьків. Я ж народилася наступного, 1942 року.

Добре пам’ятаю усі деталі його розповіді про той день. Діставшись трамваєм до Рогатки *(південно-західна околиця Чернівців)*, батько хотів найняти фіакр, щоб поїхати в село. Раптом він почув знайомий голос: «Деві, добридень!» Це був чагорський селянин, який повертався з млину на возі, завантаженому мішками. «Добридень і тобі. Чи не візьмеш мене до села, бо ніяк не знайду фіакра».

У мене похололо в грудях: «це просто якась незбагненна містика!»

– Цей селянин, – продовжила пані Райляну, – практично врятував життя моєму батькові. Він розповів про те, що вранці цього ж дня жандарми розстріляли Аврума.

Батько поривався їхати в село, але селянин переконав його, що живим він може зробити більше для збереження пам’яті про батька, аніж бути закопаним поруч з ним на цвинтарі для тварин.

Більше того, селянин погодився допомогти моєму батькові таємно відкопати труп Аврума і вивезти до Чернівців, щоб віддати землі на єврейському цвинтарі.

Я слухав пані Райляну, а в моїй уяві паралельно рухалися кадри з мого сну, коли дід від'їжджав до млину.

– Скажіть, будь ласка, а чи не пам'ятаєте ви, як звали того селянина?

– Аякже, добре пам'ятаю, бо батько завжди з теплотою згадував цього селянина і його батька, бо саме вони тоді вночі...

– Тож як його звали?! – урвався мій терпець.

– Його звали Дінцик.

Я зірвався з місця і збуджено вигукнув:

– Це був мій дід!

Пані Райляну ошелешено глянула на мене, різко встала з крісла, підійшла і по-материнськи обійняла. Зронені з наших очей сльози все набігали одна на одну, змішувалися і прилипали до наших притулених облич.

– Це неймовірно! Це неймовірно! – раз у раз повторювала пані Райляну. – Ви! Ви навіть не уявляєте! Я плачу і радію водночас. Мої сльози – це вияв моєї невимовної радості. Ви – онук людини, котра врятувала життя моєму батькові. – Зачекайте хвильку! – поспіхом вона підійшла до каміну, натиснула збоку на одну з керамічних плиток. В бічній стороні каміну автоматично відчинилися дверцята невеличкого сейфу.

– Ось це для Вас, дорогий мій пане Ромáн, – дещо урочисто сказала пані Райляну і подала мені інкрустовану дерев'яну скриньку.

– Батько заповів цю родинну реліквію моїм нащадкам – продовжувала вона схвильованим голосом. – Але Бог не обдарував мене щастям мати дітей. Та й близьких родичів у мене немає. По віку Ви могли б бути моїм молодшим братом. Отож, прошу Вас як брата – не відмовтеся, прийміть цю нашу родинну пам'ятку.

– Дякую, пані Райляну, але… що це?

– А Ви відкрийте і побачите.

Взявши в руки скриньку я обережно поклав її на стіл і відкрив. В скриньці лежала стара чорна ярмулка. Мені стало моторошно, відчував, що ціпенію.

– Це ярмулка Аврума, – притишено мовила пані Райляну. – Коли там, на цвинтарі для тварин, відкопували небіжчика, Ваш дід побачив цю ярмулку поруч з головою Аврума і передав моєму батькові: «Візьми, Деві, і збережи, бо це єдиний справді невідлучний і вірний друг твого батька. Це знак святої пам'яті».

IX. Терпіння – один із дев'яти плодів Святого Духа

Додому повернувся цілковито приголомшеним, ніби пройшов випробування у магічних ритуальних таїнствах середньовічної містерії. Рухався, немов сомнамбула, який побував у небезпечних мандрах по гостроверхих покрівлях.

Це просто якась незбагненна містика!

Це якийсь неймовірний збіг обставин у подвійному вимірі, де пов'язалися в одне чудернацьке сплетіння реальні події та моє безконтрольне сновидіння.

Психічне потрясіння та буревій полярних емоцій розтрощували здатність мого розуму дати більш-менш раціональне пояснення. Водночас чимраз глибше відчував утаємничений вплив якихось незвіданих сил, що рухають нами.

Цікаво, до якого ж рівня може дійти людина у пізнанні надприродного світу?

Зайшов до вітальні зі скринькою в руках і не знав що робити далі.

Сів до столу. Вийняв зі скриньки стару ярмулку, розправив її, тримаю в руках і розглядаю цей, здавалося б, дуже простий кравецький виріб.

Ну що в ній такого надзвичайного?

«Скажи ж бо, ярмулко, в чому твоя духовна місія?»

Може в тому, щоб носії твої завжди відчували духовний зв'язок з Всевишнім, завжди пам'ятали, що Він є над ними, і цінували Його мудрість вище власної голови?

Може ще й в тому, щоб носії твої не забували духовні корені та ім'я свого роду?

«Скажи ж бо, ярмулко, в чому твоє житейське призначення?»

Може в тому, щоб бути завжди і всюди разом з євреєм, де б він не був?

Може, ще й в тому, щоб разом з ним поділяти радість і печаль, щастя і горе, достаток і злидні, почесті і кривди, злети і падіння, страждання і втіху?

«Скажи, ж бо, ярмулко, в чому твоя магічна сила?»

Може в тому, щоб захистити знедоленого і утішити нещасного, приземлювати пихатого і підносити мудрого, напоумляти неправедного і осявати блаженного?

Може, ще й в тому, щоб не дати йому згинути у цьому недосконалому світі?

Ой, ярмулко, ярмулко… яких ще випробувань тобі приходилося зазнавати?

Споглядаю на Аврумову поношену ярмулку і думаю: хоча й довелося їй колись впасти додолу разом з невинною головою, все ж вона жива, ось тут, переді мною, світиться у сяйві вранішнього проміння як символ зв'язку між Небом і Землею…

Таїнство її перемоги в тому, що вона володіє святою чеснотою ТЕРПІННЯ!

І Ти житимеш, Ярмулко, допоки існує Твій народ.

Примітки

1. Ciprian Porumbescu «Balada"
https://www.youtube.com/watch?v=VzBXJB_otlc

2. Люшня́ – вигнутий брусок на рукавах осей воза, що, разом з колесами, підтримує кузов.

3. Іон Антонеску (1882–1946) прийшов до влади в Румунії восени 1940 року як «Вождь Держави». План фізичного винищення євреїв отримав назву «очищення землі», на кшталт нацистського «остаточне рішення». В Румунії депортація і винищення євреїв відбувалися при підтримці армії та жандармерії і розпочалися, насамперед, в Бессарабії та Буковині. https://ro.m.wikipedia.org/wiki/Ion_Antonescu#.E2.80.9ECur.C4.83.C8.9Birea_terenului.E2.80.9D

4. 3 липня 1941 року перший віце-прем'єр Міхай Антонеску заявив на засіданні румунського уряду: «У нас нині найбільш сприятливий історичний

момент для … очищення нашого народу від чужих нашому духові елементів… результати перепису населення зорієнтують нас щодо проведення етнічного очищення цих румунських провінцій… (Бессарабії та Буковини). У разі доцільності… будуть вжиті заходи примусової міграції єврейського та усіх інших чужинських елементів, яких необхідно буде виселити через кордон». https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/purificarea-etnica-efectuata-de-autoritatile-romane-in-bucovina-basarabia-si-transnistria

СЮЗІ

Допоки люди будуть кохати одне одного, допоки краса душі і тіла будуть найкращою і найсолодшою мрією у світі, до тоді, клянусь тобі, Суламіф, ім'я твоє на многії віки буде вимовлятися із зворушливістю і вдячністю."

О. Купрін «Суламіф»

І. «І неодмінно прийде час повернення додому…»

Вересневого ранку, біля скверу, що носить ім'я поета Пауля Целана, зупинився автомобіль з дипломатичними номерами.

З авто вийшов високий, статечний чоловік зрілого віку. Колись чорняве волосся губилося в пасмах сивини, що виблискувала під сонячними промінцями в унісон з сіро-голубими переливами його елегантного костюма. Таких людей зазвичай називають презентабельними.

Від його обличчя повівало привітною інтеліґентністю, проте у виразі очей чоловіка відчувалася якась внутрішня роздвоєність. Здавалося, ніби він існує у двох паралельних вимірах: десь далеко, в глибині його замислених очей, проглядався безупинно працюючий аналітичний розум, натомість зовнішній його позір був сповнений відкритої люб'язності та щирості.

Навики такої амбівалентності були напрацьовані ним впродовж багатьох років дипломатичної служби, специфіка якої вимагала щоб розум і слово, погляд і дія розвивалися паралельно, незалежно одне від одного.

Кинувши оком на заново облаштований зелений куточок Чернівців, в зіницях чоловіка засвітилися втішні проблиски живого інтересу.

Він жодного разу не минав нагоди побувати у рідному місті.

Для нього почуття туги за рідним краєм було не віртуальним, а глибоко душевним, навіть з конотацією певної святості щодо місця свого народження.

Доля склалася так, що йому довелося тривалий час мешкати в різних країнах, де він, в сенсі побутової та культурної інтеграції, почувався доволі комфортабельно. Одначе те дивне, важко пояснюване неймовірне відчуття рідного дому пронизувало його душу і серце лише у Чернівцях.

Він несамовито любив це магічної сили місто, цей дивовижний край!

Його амбітності лестило, коли Чернівці називали малим Віднем, еталоном культурної толерантності, колискою геніальних поетів, музикантів, художників, артистів і філософів, містом, де залюбки гастролювали кращі митці сучасності.

Він тішився, мов дитина, коли слава міста обростала легендами на кшталт захоплених описів австрійського публіциста Георга Гайнцена про те, що Чернівці – це «корабель під австрійським прапором з українською командою, німецькими офіцерами та єврейськими пасажирами»; що Чернівці – це місто, «де тротуари підмітали букетами троянд, де книгарень було більше, ніж кав’ярень, де недільний день починався з Шуберта, а закінчувався дуеллю».

Незважаючи на знівечені чернівецькі дороги, обшарпані «панельки», зграї безпритульних собак, безпардонно, хоч би де, запарковані автомобілі, жахаючі мовні «перли» типу: «я тарчю» – «я балдю» – «прікінь» – «це капець!», він ані на мить не переставав вірити у здатність чернівецького «корабля» уникнути долі «зниклого світу» і зберегти свою колишню велич, неповторну ауру.

Ви запитаєте чому? А тому, що він обожнював це місто!

Бо саме тут, у цьому місті, був закладний і захований код його долі!

Іноді, коли дозволяв час, він просто блукав містом, милувався його неповторною еклектичною архітектурою, заглядав до затишних скверів і парків, вбирав у себе ритм жвавих перехресть,

відтворював у багатій своїй уяві епізоди життя, пов'язані з тим чи іншим місцем у Чернівцях.

Йому завжди було цікаво, що нового у місті. Він співпереживав з чернівчанами, як «вживуться» пам'ятники Рози Ауслендер і Франца Йосифа, який вигляд має відновлена історична Турецька криниця.

А нині він завітав до колись непримітного скверу, в якому краяни встановили пам'ятник Паулю Целану, віддавши, таким чином, шану своєму землякові, літературному генію зі світовим ім'ям.

Чоловік підійшов до Поета, якому доля присудила пройти через жахіття Голокосту, і пошепки промовив: «Ось ти і повернувся додому…».

Поет мовчав, втягнувши ледь похилену голову в сухорляві сутулі плечі, немов над ним звисав тягар моторошної пам'яті, від якої можна було сховатися лише в могилі повітряного цвинтаря, де «лежати не буде тісно».

Чоловік вдивлявся в опущені додолу втомлені очі Поета, в зіницях яких ховався гіркий душевний біль, що ятрив його лагідний, зморений погляд.

Вираз обличчя Поета нагадував чудодійні перевтілення Марселя Марсо в його геніальних образах Смутку і Радості, Кохання і Розчарування.

Водночас у поблажливо-іронічному погляді Поета жевріла ледь помітна містична посмішка скореної людини, приреченої до самотності...

«Ось ти і повернувся додому… колись усім прийдеться повертатися… повертатися додому...» – зітхнув чоловік і повільно пішов до авто.

II. «Трояндовий рай»

Зупинившись на мить, він звернув ліворуч до аптеки, що в будинку на розі. За кордоном є достатньо різних якісних ліків, але немає нашого «всесильного і універсального» цитрамону. Дружина не раз кепкувала з нього за вперту довірливість саме до цього медичного препарату.

В черзі було лише двоє: літній чоловік, який вже розраховувався з аптекаркою, та юначка з букетом дрібних троянд. Квіти не були обгорнуті у фірмовий папір, тому чоловік подумав, що дівчина отримала цей букет від свого коханого, який просто зірвав квіти в якомусь саду.

– Добрий день, Катерино Степанівно! Це Вам. Квіти від бабусі, – бадьоро сказало дівча і подало букет аптекарці.

Повіяло пахощами троянд…

У поєднанні тембру голосу дівчини і аромату троянд чоловік відчув ніби щось знайоме, якесь затьмарене, віддалене *Déjà vu*.

– Доброго дня, Сюзі! – відповіла аптекарка. – Які чудові квіти! Як бабуся? Щось давненько не заходила.

– О, вона дуже заклопотана. Готується до приїзду дядька Романа.

– Приїжджає синочок? Яка радість…

– Так, дядько Роман на гастролях у Європі. Наступного тижня останній концерт у Віденській опері. А звідти – вже прямісінько на Чернівці.

– Передай бабусі мої вітання і вдячність за квіти.

Чоловік стрепенувся. Риси обличчя, обриси стану дівчини видалися йому знайомими. Та й ім'я – Сюзі! До того ж ще й оксамитовий голос з придихом.

Усе це збентежило його не на жарт.

Напружено шугаючи у файлах своєї пам'яті, щоб пригадати: де, коли, кого вона йому нагадує, чоловік і не помітив, як дівчина вже вийшла з аптеки.

Очевидно, геть розгублений вигляд вельми солідного добродія стурбував аптекарку, і вона занепокоєно запитала: «З вами усе гаразд?»

– Так-так, усе гаразд… усе гаразд, – поспішливо відповів він, не відриваючи свого погляду від букета троянд.

– Що вам? – звернулася аптекарка.

Він продовжував заворожено дивитися на квіти.

– Що Вам, добродію? – повторила ще раз аптекарка.

– Мені, будь-ласка… ось ці троянди…

– Не зрозуміла… – здивовано посміхнулася жінка.

Вибачте… прошу вас, вибачте, я хотів сказати три пакетики цитрамону.

– Вам сподобалися ці троянди? – добросердно запитала аптекарка. – Якщо хочете, я можу Вам їх віддати. Сюзі часто приносить, – пожвавилася вона, – її бабуся, також Сюзі, перетворила свій двір у справді трояндовий рай.

«Трояндовий рай!» – відгукнулося чоловікові щемливим відлунням.

– Внучка Сюзі – від другого шлюбу, – продовжувала балакуча аптекарка. – А Роман, відомий в Ізраїлі співак, син від її першого шлюбу. Сюзі-бабуся розлучилася з першим чоловіком через півроку подружнього життя.

Машинально подякувавши за букет, взявши пакуночок з цитрамоном, чоловік вийшов з приміщення вщент спантеличений: дві Сюзі, Роман, «трояндовий рай». Щось заворушилося, розбурхалося в його пам'яті, немов перед ним перегорталися пожовклі аркуші давно не читаного журналу.

Сюзі саме переходила дорогу.

Не шукаючи пішохідного переходу, він побіг навздогін, кумедно петляючи посеред жвавого потоку автомобілів, тримаючи пакуночок з цитрамоном в одній руці і букет з різнобарвних маленьких троянд – в іншій.

Дотримуючись дистанції, чоловік невідступно йшов за дівчиною, хоча інстинктивно відчував, вже знав куди йти.

Обминувши парк, Сюзі завернула на вулицю Федьковича і зайшла у двір.

Чоловік підійшов до будинку, з подвір'я якого віяло чародійними пахощами троянд. Металевий паркан здавався суцільною стіною, вкритою панциром з туго переплетеного трояндового гілля.

Неподалік, біля огорожі, лежало кілька цеглин. Склавши їх одну на одну, він став на них ногами, щоб заглянути за огорожу.

Так! Це було те подвір'я!

Це був той будинок і саме той незабутній ґанок, обвитий гнучкими трояндовими галузками, з яких впереміш і наввипередки витріщалися веселі, ще нерозпуклі пуп'янки та вже зрілі різнобарвні троянди.

У дворі, метрів за п'ять від огорожі, він побачив ЇЇ.

Кажуть, що єврейки, навіть вишукані красуні, з роками різко втрачають свою чарівну вроду. Можливо, можливо... але це аж ніяк не стосувалося ЇЇ!

Вона стояла, піднявшись навшпиньки, і намагалася дістати обома руками верхню гілочку куща блідо-рожевої троянди.

Затамувавши подих, чоловік милувався витонченими лініями її нев'янучої жіночої ґрації. Ніби позаду й не залишалося понад сорок років...

Те ж кругленьке личко, ті ж трохи розкосі очі – «як у японочки», ті ж пухкі щічки, ті ж налиті вуста, мов стиглі лісові черешні.

Ні, це не сон! Це не марево!

Це була вона! Мила, чарівна, солодка Сюзі!

Пахощі троянд і бентежні спогади дурманили свідомість чоловіка.

– Кохана, кава вже готова! – пролунав баритональний голос з ґанку.

Густе сплетіння трояндових стебел заважало розгледіти того, хто поклав тацю з двома горнятками кави на столик з плетеної лози.

– Йду, я вже йду, Борисе. – Вона поправила сукню, підсунула на переніссі окуляри і, не кваплячись, пішла до ґанку.

В грудях чоловіка заклекотала гаряча круговерть хвилюючих спогадів, що давно позаривалися в потаємних куточках його пам'яті.

Сюзі йшла саме до того ґанку, де колись, дуже давно, йому вперше відкрилися ще незвідані почуття: пристрасне запаморочення і блаженна позахмарна насолода від жіночої ніжності і ласки.

Ставши на першу сходинку, вона раптом зупинилася, повернулася в півоберта і, примруживши очі (о, Боже, як колись його зводили з розуму її примружені очі!) глянула в бік чоловіка за огорожею, буцім-то вона його запримітила, впізнала і хотіла запросити на ґанок.

Від несподіванки чоловік здригнувся і хотів зіскочити зі свого «величного постаменту», але підступні цеглини захиталися і затарохтіли, розійшовшись під ногами. Щоб не впасти, він схопився за колюче трояндове гілля на огорожі, що загойдалася, зашаруділа, зарипіла навздогін гуркоту цеглин.

– Онученько, глянь, що там сталося?

Серце чоловіка затріпотіло, наче журавлині крила.

Не відчуваючи болю від глибоких подряпин на долонях, широко розмахуючи букетом, він, наскільки міг, швидким кроком почимчикував подалі.

Позаду заскреготіла хвіртка.

Не обертаючись, чоловік прискорив крок. Міріади мурашок побігли по його спині, що ніби відчувала гострий погляд дівчини.

– Бабусю, якийсь дідуган зірвав у нас троянди. Наздогнати його?

– Ні. Не треба. – почувся спокійний голос Сюзі. – Може, у нього немає грошей, щоб купити букета своїй коханій…

– Та ні, бабусю, це якийсь дуже солідний чолов'яга в гарному костюмі.

– Ну, тоді може… – засміялася Сюзі, – тоді, може, цей «солідний чолов'яга» в такий оригінальний спосіб хотів згадати свою бешкетну молодість…

Забігши за ріг вулиці, шумно відсапуючись, чоловік зайшов до парку. На віддаленій алеї, що тягнеться вздовж оранжереї, знайшов одиноку лавчину.

Його аритмічне дихання поступово вирівнялося. Проте бурхливі думки безжалісно шматували пласти пам'яті, розгризали її тугі вузли, щоб кинути його у вир щемливих спогадів більш ніж сорокарічної давності.

III. «Трояндовий дурман»

…Чернівці, вересень 1969 року.

Він – студент третього курсу музичного училища, відділу хорового диригування. Вона – новий концертмейстер на його уроках вокалу.

Для Романа вокал був улюбленим уроком в училищі. Потяг до співу він успадкував, мабуть, від матері, котра навчила його багатьох українських та румунських пісень. Роман дійсно любив співати. У кожному творі він уявляв себе на великій сцені, в промінні сліпучих софітів та бурхливих овацій.

На перший урок вокалу в цьому навчальному році Роман з'явився з букетом троянд для Віри Олександрівни, свого викладача.

Увійшовши до класу, він встиг сказати лише: «Добрий день…», як Віра Олександрівна одразу, з поспіхом, відповіла: «Добрий день, Ромчику! Рада бачити тебе після канікул!» При цьому вона підкреслено зиркала то на букет, то переводила красномовний погляд на дівчину, яка сиділа за роялем: «А це наш новий концертмейстер – Сюзанна Ісаківна. У неї сьогодні перший в житті робочий день».

Роман зрозумів, що Віра Олександрівна пропонує подарувати квіти новому концертмейстеру, яка саме підвелася від роялю. Перед ним стояла невисокого зросту дівчина, в очах якої, очевидно від слів Віри Олександрівни, бриніла зніяковілість, що віддавалася легким рум'янцем на її кругленьких щічках.

Вручаючи квіти, Роман мимоволі торкнувся її тоненьких пальців. Від цього дотику якийсь дивний внутрішній щем пройняв юнака і не відпускав увесь урок.

Після занять, зовсім випадково, вони вийшли з училища разом.

– Тобі, Рома́не, до тролейбуса?

– Так. Спочатку «трійкою» до автовокзалу, а потім ще й автобусом.

В тролейбусі вони стояли поруч. Роман геть знітився і не знав про що говорити. Сюзі дивилася на нього теплим поглядом і, врешті-решт, поблажливо порушила незручну мовчанку.

– Дякую за квіти, – мовила вона, притуляючи букет до грудей.

– Прошу дуже! – випалив Роман не своїм голосом і, вже геть недоладно бравуючи, додав: – У мене їх багааато. Я зірвав ці квіти вдома, у нашому саду.

– Он як! – посміхнулася Сюзі. – Якщо їх у тебе «багааато», то може, коли-не-коли, даруватимеш мені по букетику? Обіцяєш? – грайливо запитала вона.

Роман стояв онімілий, з розчервонілим від хвилювання обличчям.

– Троянди – мої улюблені квіти… – продовжила замріяно Сюзі. – Я розумію, що цей букет був не для мене… але, все одно, мені дуже приємно. Бувай, Романе… – загадково посміхаючись промовила Сюзі, виходячи з тролейбуса.

– Я принесу ще один букет на наступний урок! – бовкнув навздогін юнак.

Тролейбус рушив, а Роман захоплено дивився крізь шибу, як Сюзі йшла легкою ходою, тримаючи біля грудей букет троянд.

«Ото ж я бовдур! Чому на наступний урок? – почав дорікати собі подумки Роман. – Хіба я не можу вже завтра подарувати їй квіти? Ні, я таки справжній бовдур! Адже наступний урок аж у п'ятницю, а сьогодні лише вівторок, – продовжував картатися юнак. – Це ж скільки ще днів чекати!»

Роман втратив спокій і з нетерпінням чекав п'ятниці. Образ Сюзі не зникав з його уяви, витав перед ним повсюдно: на вулиці, в тролейбусі, на уроках, вдома. Йому навіть робили зауваження за не притаманну йому розгубленість.

Але хіба ж вони знали, що у житті Романа з'явилася велика проблема?! Він пообіцяв Сюзі принести у п'ятницю букет троянд. І як йому вчинити? Прийти з букетом на урок? Що подумає Віра Олександрівна? Перестріти Сюзі в коридорі і подарувати букет? Також не рішення. Голова йшла обертом!

Тоді Роман вирішив сховати букет у кущах скверу, що навпроти училища і подарувати квіти Сюзі, коли вона буде йти до тролейбуса.

Якась досі невідома сила вабила Романа до Сюзі. Наступними днями він кілька разів підходив до аудиторії класу вокалу, щоб знову побачити дівчину, але ніяк не наважувався відчинити двері. А йому так хотілося бути поруч з нею!

В ту п'ятницю, з раннього ранку, Роман прийшов до скверу і замаскував букет у кущах. Тільки-но він вийшов на алею, що веде до училища, як почув позаду себе владний голос: «Зупинись!» Це був міліціонер, у чині старшини, поруч з ним стояв чоловік у цивільному. «Що ти робив у кущах?» – запитав міліціонер. Серце Романа заколотило, мов тулумбас. «Я… сховав букет квітів» – промимрив юнак. «Сховав букет квітів? Навіщо?!» – здивувався старшина. «Просто так…» – бурмотів далі Роман. Знайшовши захований в кущах букет і глянувши на схвильоване, почервоніле обличчя юнака, старшина доброзичливо запитав: «Для дівчини? Закохався?» – «Та ні, що Ви таке кажете…» – спробував заперечити Роман, а потім приречено мовив: «Мабуть так…» Міліціонер, посміхаючись, поплескав юнака по плечу: «Не соромся, хлопче, своєї закоханості! Це

не хвороба, це – щастя! – і вже серйозно додав: – Думаю, ти знаєш про будинок з того боку скверу, тому не треба тут нічого ховати...» Мабуть, вкрай розгублений вигляд Романа викликав співчуття у старшини, бо, тихо сміючись, він сказав: «Але один раз можна. Як виняток для закоханого!»

Його урок був останнім у розкладі Віри Олександрівна на той день. Роман прийшов на заняття сам не свій. Від збентеженості жодного разу не глянув у вічі Сюзі. Його лякала навіть гадка, що вони могли б зустрітися поглядами і дівчина прочитала б у його очах усі думки і почуття, що так нуртували душу.

Роман співав машинально, бо в голові роїлася круговерть запитань без відповідей: «Чи букет на місці? Що він має сказати Сюзі, даруючи квіти? Як діяти, якщо Сюзі вийде з училища не сама?»

– Що це з тобою сьогодні, Романе? – почувся невдоволений голос Віри Олександрівни. – Так не можна співати ліричну пісню. Це ж тобі не про «паровоз впєрьод лєті». Тут потрібна ніжна душа, стривожене серце, болючі переживання. Уяви собі, якою ж гарною має бути дівчина, яку автор порівнює з «горіха зерням». Уяви, що вона тут, перед тобою. Дивиться на тебе очима, які «сяють тим чаром», що «запалює серце пожаром». Уяви, що вона хоче бути твоєю «ясною зорею». Покажи, Романе, що ти кохаєш, безмежно кохаєш!

В голові юнака лунало: «Не соромся, хлопче, своєї закоханості… покажи, Романе, що ти кохаєш, безмежно кохаєш!» І він глянув у вічі Сюзі.

Теплий погляд золотисто-бурштинових очей дівчини ніби промовляв ніжним шепотом: «Скажи мені, Романе, і я почую, і я повірю…»

І Роман заспівав! Заспівав усім серцем, аж до самозабуття! Розхриставши навстіж свою закоханість. Сюзі дивилася на нього зачарованими очима, її серце ніжилося в його щирому співі, а пальці переплітались з клавішами роялю, що випромінювали, раз за разом, сяйво кришталевих арпеджіато.

Голос Романа лунав то сріблястими переливами дзвінких цимбалів: «Ой ти, дівчино, з горіха зерня, чом твоє серденько колюче терня…», то палким трембітанням стривоженої трембіти: «серце бентежить, як буря люта…», то ніжним дзюрчанням бузинової

сопілки: «ох, тії очі темніші ночі», то плакучою струною самотньої скрипки: «тебе кохаючи, загублю душу».

Довгим відлунням згасав останній акорд пісні, а Роман стояв завмерши на місці, і лише його обличчя продовжувало мерехтіти суперечливими почуттями: «Тебе видаючи, любити мушу… тебе кохаючи, загублю душу…»

З училища вони вийшли разом.

– У тебе чудовий баритон, Романе.

– Дякую…

– Віра Олександрівна дуже хвалить тебе і пророкує чудове майбутнє співака. Вона має намір запросити когось з філармонії до тебе на урок.

– Я про це і не знав. Дякую за таку приємну новину, Сюзанно Ісаківно.

– Називай мене Сюзі, будь ласка, – притишено сказала Сюзі.

Йдучи далі по алеї, вона раптом грайливо запитала: – А де мій букет? Ти ж обіцяв…

Роман різко зупинився і побіг стрімголов назад по алеї під перелякано-здивованим поглядом Сюзі. Коли він виходив з кущів з букетом у руках, дівчина не могла стримати свого дзвінкого сміху.

– Романе! Ромчику! Як же ти мене налякав, коли заскочив з розгону у кущі. А тепер, тепер… дякую тобі за квіти, милий-премилий хлопчику! – і Сюзі поцілувала Романа у щічку.

Це був перший в його житті поцілунок, від якого тілом прокотилися ніжні і водночас гарячі хвилі. Серце стиснулося і защеміло ніколи раніше незвіданим щемом. Це був поцілунок, від якого в скронях Романа закипіло, зануртувало, а всередині нього якийсь великий холодний камінь так тиснув, що аж спирало дихання.

Того вечора на тролейбусній зупинці було людно. З'ясувалося, що через неполадки в електромережі тролейбуси не рухалися. Сюзі сказала, що їй недалеко і вона йтиме пішки. Тож рушили разом у напрямку парку.

Несподівано грянув теплий, рясний дощ.

Вона не кликала його за собою... вона просто побігла.

Роман машинально майнув за нею, не відстаючи ні на крок.

Вони мчали, мов стаєри на дистанції з перешкодами, перескакуючи через калюжі, обминаючи перехожих, і не здогадувались, куди жене їх доля...

Добігши до парку, Сюзі повернула праворуч. Він гайнув за нею. На вулиці Федьковича дівчина швидко відчинила хвіртку, і вони забігли на ґанок будинку.

У повітрі, освіженому рясним дощем, буяли п'янко-солодкі пахощі троянд, численні ліани яких густо обвивали ґанок.

Дощові краплини, мов діамантові намистинки, видавалися вплетеними в її хвилясте волосся, що звивистими пучечками спадало на кругленьке личко.

На ній була коротка, вище колін, світло-бежева сукня з тонкої матерії, оторочена внизу узорами маленьких перевесел з крихітних троянд.

Сюзі підійняла обома руками переплутане мокре волосся і намагалася припасувати його так, щоб воно спадало лише на плечі, але вперті, неслухняні пасма щоразу двома-трьома змійками кучериків вискакували з її долонь.

Вона стояла перед ним із закладеними за потилицю руками, випнутою вперед талією та піднесеним личком з кокетливо примруженими очицями.

Контури її чарівного силуету вигиналися, мов натягнуті срібні струни, з неймовірною вишуканістю окреслюючи усі принади дівочого стану.

Геть промокла сукня ніби розчинилася, бежева матерія зовсім злилася з її засмаглим тілом, яке здавалося Романові майже оголеним, бо лише тоненькі трояндові віночки виднілися внизу на сукні в гармонії з трояндовим довкіллям.

Рельєфи двох витончених пагорбків виразно окреслювали бездоганну форму юних грудей. На їх вершинах возсідали блідо-рожеві пелюстки, з яких випиналися загострені пуп'янки ще незнаної для Романа екзотичної квітки.

З-під ледь піднятої сукні відкривалися звабливі дівочі стегна, котрі, мов дві половинки гарячого серця, ніжно тулилися одне до одного.

Смужка, що пролягала між ними, здіймалася вгору і звивалася в пухкий пучечок, з якого виходили дві тоненькі цівочки, котрі,

йдучи догори, радіально розходилися в протилежні боки, утворюючи між собою форму випуклого кута, над яким проглядалася маленька заглибина, що ледь помітно піднімалася і опускалася в такт диханню дівчини.

Роман заворожено, з трепетом у серці, дивився на Сюзі, яка ввижалася йому то народженою з морської піни величавою Афродітою, то сяючою в промінні яскравого єрусалимського сонця тендітною Суламіф.

Ще незнані жагучі почуття спалахнули яскравим полум'ям, змушуючи його серце і скроні відбивати якісь навіжені шаманські ритми.

Сюзі перестала боротися з непокірливим волоссям, поправила сукню і глянула на Романа примруженими очима. Їхні погляди зустрілися…

Він стояв оторопіло, не зводячи захоплених і водночас зніяковілих очей.

Це був погляд нестримної соромливої цікавості цнотливого юнака.

Вони продовжували мовчки дивитися одне на одного.

Збуджені, палаючі очі Романа обвивали, обпалювали тендітне тіло Сюзі, жагуче впивалися в кожну кліть її квітучої плоті.

Від його пристрасного погляду дівчина відчула приємний трепет солодкої млості, що пройняв її тіло мерехтливими хвилями.

Розбурханий вал жагучого бажання накочувався на них, аж поки не здійняв на височінь своїх гребнів, щоб потім жбурнути в палкі обійми.

Не зводячи очей одне з одного, Роман і Сюзі поволі зближувалися, допоки їх гарячі вуста не злилися у довгому ніжному поцілунку.

Здавалося, що вони втамовують пекельну спрагу, припавши разом до цілющого гірського джерела зі студеною водою.

То був поцілунок, що чаклував, полонив двоє розпалених сердець, биття яких клекотало в нестямному вирі, поцілунок, що зваблював їх щасливим сп'янінням, феєричним запамороченням.

– Що ти робиш, Романе? – схвильовано прошепотіла Сюзі. – Що ти робиш, Романе? – все повторювала вона грудним шепотом, в якому бриніли, муркотіли чаруючі обертони збентеженого фаготу.

Її проникливо-оксамитовий голос голубив серце Романа загадковими забарвленнями, що переливалися від грайливого дзюрчання весняного гірського струмочка до сором'язливого шарудіння пожовклого листя в осінньому саду.

– Що ти робиш, Романе? – в стихаючому голосі Сюзі не було заперечної інтонації, швидше навпаки, відчувалася піддатлива готовність до покори.

Повільно увійшовши тоненькими пальцями піаністки в його шевелюру, вона ніжно пестила, цілувала довгасте волосся юнака.

Гарячі, пристрасні обійми доводили їх обох до шаленства.

Від дотику його набучавілого прутня Сюзі затрепетала, затремтіла, мов сором'язливі тополині віти від приємного лоскоту збудженого вітру.

Він посипав її палаюче обличчя, ніжну шию, пахуче волосся, вируючі груди божевільно-хаотичними поцілунками, яким, здавалося, не буде кінця.

Ґудзики, що вервечкою вишикувалися посередині сукні від дівочих грудей аж до колін, сковували Сюзине тіло, яке так і поривалося до безрозсудної волі.

Сповнена млосного мороку, вона, немов у запаморочливому гіпнотичному сні, поволі розстебнула верхній ґудзик сукні…

Незвіданим інстинктом Роман відчув цей жест і тремтливими руками почав далі розстібати ґудзик за ґудзиком, торкаючись кінчиками пальців її розпашілого тіла, аж поки сукня не розійшлася в два боки, мов таємничі завіси Царства Мельпомени, щоб, врешті-решт, капітулювати і впасти до його ніг.

Перед зором враженого Романа пишніли найпотаємніші принади дівочої краси, оспіваної Рапсодами, описаної Поетами, змальованої Художниками.

Глибоко зачарований, постав юнак перед великою таємницею ще не звіданого ним світу, світу найвищої насолоди людської плоті.

Він підняв тендітну Сюзі на руки і поніс її з обачністю фанатичного скрипаля, якому пощастило отримати безцінну скрипку Страдиварі.

Над широкою софою з поручнями звисало шатро з трояндового верховіття.

Дощові краплини звивалися в пелюстках троянд, вбираючи в себе райські пахощі, і переливами срібноголосої арфи, поперемінно спадали на оголені тіла, окроплюючи їх духмяними, ніжнопʼянкими парфумами, ніби в цьому куточку трояндового раю відбувався обряд таємничого посвячення.

І розквітла, забуяла Сюзина плоть, мов розкішна, вогняна троянда! І заіскрилася Сюзина плоть, мов розірвана навпіл дозріла сицилійська помаранча!

Блідо-рожеві пелюстки, що трепетно пульсували в пишно-кучерявому суцвітті її плоті, жадібно увібрали в себе, ніжно обвили пружну хіть Романа.

Злиті воєдино, Роман і Сюзі вознеслися на апогей незрівнянного, неперевершеного блаженства, витаючи у просторі безкінечності.

Це був фантастичний політ удвох, в одному коконі гарячої пристрасті, у позахмарне марево, крізь грозу і блискавицю, крізь запаморочливий туман і аж до вулканічного виверження, розчинення одне в одному від солодкої знемоги.

А потім… а потім вони лежали умиротворені неземною насолодою, знесилені від пʼянкої ейфорії, зачумілі, немов обкурені трояндовим фіміамом.

Пелюстки «цариці квітів» зривалися з квітчаної стелі, кружляли тріумфально над оголеними тілами, прикрашаючи їх барвистим покровом, як колись, у древньому Колізеї, вітали квітчаним дощем славних переможців.

Вони потопали у ложі, встеленому мʼякими трояндовими пелюстками, купалися у неповторних трояндових пахощах, що щедро розливалися довкола.

Йому було так солодко біля Сюзі!

Роман тулився до її духмяного, казкової краси тіла, припавши вустами до ніжних грудей, мов немовля до матері. Він лежав непорушно, щоб не налякати своє щастя, щоб не розсіяти райське марево, з тенет якого не хотілося виходити!

Відколи Роман потрапив до трояндового раю, він не промовив ані слова.

А йому так хотілося сказати Сюзі, вигукнути на повні груди: «Я кохаю! Я кохаю тебе, Сюзі! Я хочу все життя бути з тобою!».

Але якась таємнича сила, потужніша за його палке бажання, стискала льодяною кригою горло, перекривала дихання, не даючи говорити.

Опустивши очі, Роман з ніжною сором'язливістю встиг промовити лише її ім'я: «Сюзі…», бо вона одразу затулила його вуста своїм чарівним пальчиком і прошепотіла лоскочачи вухо: «Нічого не говори... нехай усе буде так, без слів...»

Роман підкорився її волі.

Але за нього говорили його палаючі очі, гаряче серце, збентежена душа і глибокі почуття. За нього говорило його перше, велике, чисте КОХАННЯ!

IV. «На крилах Морфея»

Так і не зронивши жодного слова, Сюзі провела Романа до хвіртки. Вона мовчки зірвала гілку з рясними нерозпуклими трояндами і дала хлопцеві.

Її прощальний поцілунок мав якийсь гірко-солодкий присмак, зовсім не такий, як ще півгодини тому, в трояндовому Едемі.

Сюзі дивилася на нього лагідними очима, в яких миготіли тіні печалі.

Проте Роман цього не помічав. Його серце і душа співали урочисті оди!

– Коли ми побачимося? – все ж насмілився запитати.

– Побачимося в училищі, – тихо відповіла Сюзі.

Він не просто йшов, він летів, відчуваючи неймовірну силу уявних крил.

Так вже бувало у його сновидіннях! Романові часто снився сон, нібито він розбігається, розмахує потужно руками, немов крилами, відривається від землі, підноситься вище дерев і витає у повітрі з розпростертими руками.

Він йшов, і йому ввижалося, що довкола всі уже знали про його закоханість.

Якби комусь, навіть з незнайомих перехожих, спало б на думку запитати: «Чого це ти, хлопче, такий щасливий?», він би неодмінно відповів: «Я закоханий в найпрекраснішу дівчину в цілому світі!» «І хто ж ця – найпрекрасніша?» – допитувалися б люди. «О, це

красуня, з якою ніщо і ніколи не зрівняється в безкінечному Всесвіті! Перед її вродою зів'яне найрозкішніша квітка, стихне найчарівніша пісня, змовкне найспівучіша птаха, померкне найчистіший діамант, затьмариться найяскравіша зірка…»

Ось так розповідав би він про свою кохану! Про свою найніжнішу Сюзі!

Його серцю було мало місця в грудях, воно переповнювалося від щастя!

Раптом він закляк на місці. Його пройняла блискавкою фраза «побачимося в училищі». Так це буде аж в понеділок! А сьогодні тільки п'ятниця. Він не може! Він просто не бажає чекати аж до понеділка! Це ж ціла вічність!

«Я завтра ж піду до Сюзі! – рішуче подумав Роман. – Ми можемо погуляти в парку, чи піти до кінотеатру. А ще краще було б поїхати на валя-кузьминське озеро. Візьмемо човна. Я веслуватиму і милуватимуся нею».

Роман йшов, мов сомнамбула. Він нікого і нічого не бачив. Його думки були повністю занурені у плани бажаної зустрічі з Сюзі.

«Так! На човен! Там, посеред озера, ми будемо лише удвох, і я скажу те, чого не зумів сказати сьогодні на ґанку! – схвильовано роздумував юнак. – Я їй скажу, що безмежно кохаю. Що не уявляю свого життя без неї!»

«А якщо вона знову не дозволить мені говорити? – стривожився він. – Якщо вона взагалі не забажає мене слухати?»

Панічний страх охопив серце Романа від припущення, що (О, не приведи Боже!), Сюзі його не кохає! «Та ні! І ще раз ні! Такого не може бути! – закричав внутрішній голос. – Не може бути! Адже ми сьогодні… ми ж кохалися! Хіба те, що відбулося між нами, не є справжнім освідченням у коханні?!»

Вдома Роман помістив трояндову гілку у вазу, що стояла на столику поруч з ліжком. Квіти були хоч маленькі, але обдавали п'янким ароматом, нагадуючи про Сюзі, про те диво, що було між ними сьогодні. Трояндові пуп'янки грайливо підморгували і нашіптували: «Вона кохає тебе, вона кохає тебе…»

Ці снодійне-гіпнотичні слова заколисали і легко опустили Роємана в обійми благословенного сну. Ймовірно, бог сновидінь

Морфей, який навіює людям втішні і приємні сни, ощасливив цієї ночі Романа.

Юнак заснув з блаженною посмішкою на обличчі. Його напівзатулені вуста ворушилися, шепочучи: «Вона кохає мене… вона кохає мене…»

«Вона кохає мене, Морфею! Ти віриш мені? Глянь в мої очі, Морфею, ти віриш мені?! Я знаю! Я певен, що вона кохає мене!» – гарячкував уві сні Роман.

Провівши обома руками в повітрі якісь дугоподібні рухи, він заблагав: «Будь ласка, любий Морфею, позич мені свої крильця! Прошу тебе!»

«Я не можу віддати тобі свої крильця – почувся дивний безтілесний голос, що віддавався лунким відлунням у кожному слові. – Але я можу перетворити тебе у птаха. Яким птахом хотів би ти стати?»

«Соловейком! – Роман не роздумуючи назвав свого улюбленого птаха. – Я хотів би стати соловейком! Щоб співати для милої Сюзі!»

Позахмарний голос пафосно промовив: «Хай буде так, як ти бажаєш. Будь соловейком, Романе! Відчуй його крильця».

Роман встав з ліжка і розпростер широко руки, змахнув кілька разів, немов перевіряв надійність своїх крил. Глянувши на себе у дзеркало, він побачив маленького солов’я, що тріпотів крильцями і кумедно кивав головою.

«Дякую, милостивий Морфею! – радісно мовив соловейко-Роман. – А тепер дозволь полетіти до моєї коханої, до чарівної Сюзі».

І злетів соловейко-Роман у синє небо, яскраве сонце посміхалося йому іскрометним промінням. А він летів, летів до своєї омріяної Сюзі!

Ось і парк видніється попереду, а ось і трояндова садиба.

Соловейко-Роман опускається все нижче, залітає на подвір’я і сідає на трояндову гілочку, що звисала перед самим ґанком.

На ґанку він бачить Сюзі… його кохану Сюзі!

Але що це?! Вона сидить на софі з якимось молодиком, який обіймає її. Сюзі не тулиться до нього, але й не пручається від обіймів.

Соловейко-Роман ошелешено дивиться на Сюзі, не розуміючи, що коїться, хто цей молодик, чому він обіймає його дівчину і, взагалі, чого він тут, у їхньому – Романа і Сюзі – трояндовому раю?

«Мила Сюзі, вже зовсім скоро, за кілька днів ми станемо подружжям, – улесливо говорив молодик, цілуючи Сюзі в щічку – дозволь мені заночувати у вас. Твоїх батьків немає вдома, ніхто і не знатиме».

«Ні! – рішуче відрізла Сюзі, – ми ж уже домовилися з тобою, Аркадію».

«Вона виходить заміж?! – заволав внутрішнім голосом соловейко-Роман. – Моя Сюзі виходить заміж?! А я?! Сюзі, дорогенька моя Сюзі! Що буде зі мною? З моїм коханням? Ти забула про мене?! Ось глянь, я тут, перед тобою!»

«А вона тебе не бачить. Ти ж соловейко, – почувся спокійний позахмарний голос Морфея. – Натомість вона може почути твій солов'їний спів».

І соловейко-Роман заспівав. Заспівав так, як не співав ще жоден птах на землі: дзвінко, яскраво, прикрашаючи свою надзвичайної краси мелодію блискучими трелями, барвистими переливами, імпровізаційними руладами, що звучно злітали у височінь і спадали до її ніг віртуозними пасажами.

Він сидів непорушно на трояндовій гілочці, дивився великими темними очима на Сюзі і лише його горлечко тремтіло у райському щебетанні!

Соловейко-Роман співав натхненно: то весело, то задушевне, немов травневий соловій-самець, який безперервно вібруючим тембром приваблює, зазиває свою кохану до гніздечка. Його незрівнянний спів переливався ніжними підтьохкуваннями, які неможливо описати, які можна лише відчути. І Сюзі пройнялася несподіваним пристрасним співом Володаря закоханих сердець.

«Сюзі… і все ж, я хотів би тобі сказати… – продовжував Аркадій».

«Помовч! Краще послухай, як чудово співає ця мила пташечка».

Аркадій глянув байдуже у той бік, звідкіля лунали переспіви, і пробурмотів невдоволено: «Подумаєш, пищить якийсь жалюгідний горобець…»

Запалившись ревнощами, соловейко-Роман шмигнув на ґанок і облетів кілька разів довкола молодих людей, різко наближаючись до голови Аркадія.

«Чого цей нахабний горобець шугає по ґанку? – замахав Аркадій в повітрі однією рукою, а іншою прикрив голову Сюзі. – Не бійся, я з тобою».

Соловейко-Роман ще більше розлютився за «нахабного горобця», а тут ще й Морфей не забарився під'юдити: «Сядь йому на голову і зроби це!»

Не гаючи часу, соловейко-Роман підлетів з-позаду до Аркадієвої голови.

Побачивши пташиний послід, що розтікався по лисіючій маківці «нареченого», Сюзі спочатку пирснула приглушеним сміхом, а потім смачно зареготала.

«Ось тобі! Я не жалюгідний горобець!» – задоволено сказав сам собі соловейко-Роман. – «Молодець! – похвалив Морфей – Так йому, нахабі!»

«Ну що це за напасть? Може, він скажений, цей горобець?» – закричав фальцетом молодик і, озираючись сполохано на всі боки, різко дриґнув ногою. Філіжанка підскочила на столику і вихлюпнула недопиту каву на його штани.

«Я його вб'ю, прикінчу! – розлютився Аркадій, розмахуючи тацею».

Соловейка-Романа забавляли перегони на ґанку. Аркадій гнався за ним, грізно махаючи тацею, а він виробляв у повітрі кумедні піруети.

Але найбільшого задоволення доставляла йому радісна, звеселена Сюзі.

Задивившись на неї, соловейко-Роман проґавив новий помах таці, що, зачепивши хвостика, різко пронеслася йому навздогін. Від потужного виру повітря він не втримав траєкторії і з розгону влетів у трояндове плетиво.

Забившись поміж колючими галузками, соловейко-Роман намагався вибратися з трояндових тенет, безпорадно тріпочучись усім тілом. Але його спроби були марними і він тихо склав свої поранені крильця.

«Ага! Попався, паскудний горобчику! – злостиво вигукнув Аркадій і, повернувшись до Сюзі, хвалькувато запитав: Як тобі мій блискавичний удар?»

«Ти прямо як Мохаммед Алі! – зіронізувала Сюзі».

«Ось зараз я його й прикінчу! – переможно підняв тацю Аркадій».

«Не чіпай! Не чіпай його! – рвучко кинулася навперейми Сюзі і стала перед Аркадієм. – Краще піди у ванну і приведи себе до порядку».

Сюзі підійшла до соловейка-Романа: «Як ти, мила пташечко? – заговорила вона ніжним голосом. – Чого ти так розсердилась на Аркадія?» – продовжувала вона, звільняючи пташку з полону колючого трояндового гілля.

Соловейко-Роман опинився в Сюзиних руках. Вона лагідно гладила його від голівки до хвостика, пестила його яскраво-пістряве підгруддя. Біль від подряпин помітно вщухав від тепла і ніжності її долонь.

Він намагався сказати, що у неї в руках не пташка, що це він – Роман! Що бог Морфей тимчасово перетворив його у солов'я, аби він прилетів до неї і сказав те, чого не зміг сказати вчора… освідчитися у коханні!

Але його палкі слова залишалися як вимовлені подумки, а наяву ж лунали дзвінким солов'їним щебетом!

«О! Та ти справді співучий! Ти пречудово співаєш, немов соловейко! – на обличчі Сюзі знову засвітилася радість».

«Ну, де цей клятий горобець? – Аркадій з'явився на порозі у мокрих штанях, з целофановим пакетиком у руках. – Дай-но я його викину на смітник».

Сюзі, не звертаючи уваги на Аркадія, поцілувала голівку соловейка-Романа, здійняла долоні вгору і пошепки сказала: «Лети, мій соловейку! Лети до райського куточку своєї коханої і даруй їй свої райські співи».

Соловейко-Роман змахнув крильцями, здійнявся у повітря, зробив три прощальні кола над подвір'ям і полетів у бік парку.

V. «Вигнанці трояндового раю»

Печаль огорнула соловейка-Романа. Він не бажав повертатися до Морфея, щоб стати знову юнаком Романом. «Нехай краще я залишуся соловейком у небі, аніж тут, на землі, хлопцем, якого відцуралася його кохана, – думав соловейко-Роман. – Птахом я зможу

прилітати до трояндового раю, бачити Сюзі, співати для неї. Адже їй дуже сподобався мій спів. Так я зможу бути поруч з нею!»

«Ну що, побачився з Сюзі? – запитав Морфей».

«Побачився, та що з того… мене вигнали з трояндового раю…»

«Значить, це не твій рай, хлопче».

«Ти так гадаєш?»

«Це очевидно».

«Морфею, а чи міг би ти залишити мене соловейком? Я не бажаю знову бути Романом. Не хочу прожити його життя без… без Сюзі. Будь ласка, Морфею, залиш мене соловейком!»

«Ні. Це неможливо. Ти народився людиною. І нею мусиш бути».

«І залишатися на все життя вигнанцем Сюзиного раю?!»

«Кожен з вас, людей, має свій куточок раю на цій землі. Просто іноді ви його не помічаєте і тому втрачаєте, іноді сприймаєте за рай зовсім не райське місце і знову втрачаєте, а іноді, як це у тебе, Романе, пориваєтесь до чужого райського куточку, який уготований невблаганною Долею для іншого».

«За твоєю логікою, Морфею, одного й того ж куточка раю можуть домагатися кілька претендентів? Якщо це так, тоді як їм бути?»

«А ніяк! Кожен куточок раю сам визначає, кого прийняти у своє лоно».

«Ти хочеш сказати, що Сюзі обрала до свого раю Аркадія, а не мене?»

«Ні. Ти не зрозумів. Обирала не Сюзі, а куточок Раю, в якому їй Долею уготовано жити. Тож, цей куточок обрав не тебе».

«Тоді чому Аркадія? Чому не мене?!»

«Добре, спробую пояснити тобі на прикладі навколишнього світу, в якому ти живеш. Скажи, Романе, чи може соловейко закохатися у форель? Очевидно, що так. Ніщо не може завадити їх взаємній закоханості. Але чи зможуть вони бути разом? Вочевидь, що ні! Форель не зможе жити в солов'їних райських кущах, а соловейко – у підводному царстві».

«Але ж це… це несправедливо!»

«Можливо… але схоже, що у вас немає іншого вибору».

«Чому ти сказав «у вас»? Мій куточок раю завжди відкритий для Сюзі!»

«Як знати… як знати… А тобі відомо, що Сюзі єврейка?»

«І що з того?!»

«Ти думаєш, що твоя родина готова прийняти її у свій куточок раю?»

«Мене не цікавить, що подумає моя родина! Не цікавить!»

«Це говорять твої гарячкуваті емоції, таке собі ілюзорне сп'яніння, після якого обов'язково настає болюче витверезіння. І ось тоді, мій друже, ти постанеш перед непростим вибором: залишатися в родинному куточку раю, де усе генетично і духовно рідне для тебе з діда-прадіда, чи кинутися в невідомість, якої ти зараз не бачиш, бо твої очі затьмарені пристрастю. Отож, Романе, тобі прийдеться обирати: родина чи Сюзі? Ти готовий зробити вибір?»

Соловейко-Роман мовчав. В його пошматованій душі борюкалися в одному бурхливому потоці і гірко-болючі сумніви, і відчайдушні сподівання.

«А чи відомо тобі, хлопче, що діти, народжені жінкою-єврейкою, неодмінно будуть вважатися євреями? Так велить юдейська віра».

Перед соловейком-Романом, немов у калейдоскопі, промайнули виразні обличчя рідних. Він бачив, він відчував їхні проникливі докірливі погляди.

«До речі, таке ж випробування мусила б пройти і Сюзі. Хоча, схоже на те, що вона вже зробила свій вибір: вона бажає бути єврейською Матір'ю, щоб зберегти і продовжити ланцюжок поколінь свого народу».

Слова Морфея пронизували, краяли холодним лезом.

«Чому так стається, Морфею? – запитав соловейко-Роман, ніби не чуючи слів бога сновидінь. – Ще кілька годин тому я купався у хвилях щастя, а тепер… ці ж хвилі перетворилися у зловісну бурю, що розчавлює мене».

«Насолода почуттів – це лише відчуття щастя, оманливе і скороминуще. Довершеного щастя, мій юний друже, взагалі не існує. Існує лише безкінечний шлях до нього. Але ти не впадай у відчай! Згадай і запам'ятай мудру пораду, що тобі дала на прощання Сюзі: «Лети до райського куточка своєї коханої…»

«Ти гадаєш, Морфею, я ще знайду інший, щасливіший рай?»

«Звісно, якщо насправді цього бажатимеш, – впевнено відповів Морфей. – А тепер приземлимося у парку, ось на цій галявині».

Морфей вперше постав у видимому образі перед соловейком-Романом. Його величну голову прикрашала пишна корона з червоно-багряних маків. З-поза його кучерявих скронь випростовувалися трирядні золотисті крила. Погляд Морфея був загалом доброзичливий, але десь в глибині його зіниць виблискували бездушні льодяні крижинки.

«Далі, ти полетиш сам по цій алеї. – Морфей вказав на безлюдну доріжку, що тягнулася вздовж оранжереї. – На одній з віддалених лавчин побачиш старшого чоловіка. Той чоловік – це ти в майбутньому».

Знайшовши одиноку лавчину, на якій дійсно сидів старшого віку чоловік, котрий прикладав серветки до подряпаних долонь, соловейко-Роман підлетів ближче, сів на краєчок лави і з цікавістю розглядав чоловіка, шукаючи в ньому риси, що були б подібними з рисами молодого Романа.

«Привіт, горобчику, – сказав чоловік, угледівши соловейка-Романа на лаві, – які ж вони сміливі, ці міські горобці. Майже приручені. Вибач, друже, але у мене немає нічого, щоб тебе нагодувати».

«До чого ж ці люди необізнані! Як це переплутати солов'я з горобцем? – і соловейко-Роман гордо випрямив груди, показуючи своє строкате підгруддя».

«Та це ж не горобець! – здивувався чоловік. – Невже це соловейко?»

«Нарешті розпізнав!» – втішився подумки соловейко-Роман і радісно закивав голівкою, затьохкав задоволено, розпростерши свої крильця, щоб чоловік міг краще розгледіти усі барви його чепуристого «жабо».

«Ти так реагуєш, соловеєчку, ніби розумієш мене? – усміхнувся чоловік. – А що це у тебе на крильцях? Невже кров? Сядь мені на долоню, я тебе огляну».

Чоловік вийняв вологу серветку і приклав до подряпин на тілі соловейка-Романа, який з радістю вмостився на теплій долоні.

«Де ж ти так поранився, соловеєчку? – поспівчував чоловік. – А що це в твоїх крильцях? Трояндові пелюсточки? Як вони потрапили поміж твоє пір'ячко, мій друже? Чи ти часом не залітав до трояндового раю?»

Соловейко-Роман закивав голівкою, підтверджуючи таке припущення.

«Та ти ніби дійсно розумієш мене чи це я вже починаю марити і розмовляю з пташкою? – зчудовано запитав сам себе чоловік».

Соловейко-Роман закивав ще енергійніше і вийняв дзьобиком з поміж свого пір'ячка ще одну трояндову пелюстку, яку поклав чоловікові на долоню.

«О, видається, що ми обоє побували в трояндовому раю і нам обом там не знайшлося місця. Ми відступили, брате: я колись, дуже давно, а ти – сьогодні».

«Тьох-тьох, так-так! – сумно затьохкав соловейко-Роман».

«Шкода, що я не розумію твоєї солов'їної мови… це ж ти, мабуть, співаєш свою «печальну історію», пов'язану з трояндовим раєм? – зітхнув чоловік. – Співай, мій друже, але й пам'ятай, що маємо бути вдячними Її Величності Долі як за мить кохання в нашому житті, так і за кохання на все життя».

І соловейко-Роман не вгавав у тужливому щебетанні, заглядаючи своїми темними засмученими очицями у вічі чоловіка.

VI. «Співай, мій друже, співай!»

«Співай, мій друже, співай! Висповідайся! Розвій свій душевний біль, нехай вивільниться твоє серце від тіні зажури. Колись, дуже давно, і я думав, що печаль вже ніколи не покине мене, – задумливо говорив чоловік, – але печаль, це лише одна з безлічі граней людського серця. Бо є ще й інші – ті, котрі наповнюють душу світлою радістю. І, повір мені, соловеєчку, цю радість ти обов'язково знайдеш, як свого часу знайшов і я».

Раптом поруч з чоловіком щось задзвеніло. Соловейко-Роман припинив співати, а чоловік, ніби прокинувшись від підсвідомих спогадів, поквапливо вийняв телефона з кишені.

– Доброго дня, кохана! Дякую, моя люба! Дякую за привітання! Особливо дякую за те, що не нагадала, скільки мені виповнилося. Нехай це буде нашою таємницею. Так, я вже в Чернівцях. Сподіваюсь, що надвечір буду в Бухаресті. Ні, Надійко, не потрібно. Я сам тобі зателефоную, але вже після перетину кордону, десь ближче до Сучави, де буде хороше покриття. Що везу з Чернівців? Ну ти ж

знаєш, як завжди, три пакети всесильного цитрамону – для себе і… розкішний трояндовий букет для тебе. А що ти приготувала смачненького для іменинника? Признавайся! Дякую, кохана, без твого фірмового «Наполеона» дні народження у нашій родині навіть важко собі уявити. Впевнений, що це торт-велетень, тому дозволяю дітям і онукам його «порівняти», але так, щоб і мені щось зосталося. Що?! Буде ще й сюрприз! Боязко навіть вгадувати! Невже гефілте фіш?! Я вгадав? О, кохана, у твоєму приготуванні це не просто страва, це витвір гастрономічного мистецтва! Добре, Надійко, буду обережним в дорозі і зателефоную вже з Сучави.

Соловейко-Роман зачудовано дивився, слухав і розумів, що чоловік розмовляє зі своєю дружиною, що її звати Надія.

«Це ж я в майбутньому, – хвилювання пройняло його до глибини душі, – а Надія – моя майбутня дружина. Він щасливий, має кохану дружину, дітей і онуків. Він – це я. Агов, Морфею, де ти? Усе це правда?»

«Так, Романе. Це твоє майбутнє. Це твій майбутній райський куточок, створений і випестуваний тобою, твоєю любов'ю».

«Скажи, Морфею, а я одразу знайду її… свою Надію?»

«Коли, як і де ви знайдете одне одного, вже менш важливо. Істина в тім, що ти її, свою НАДІЮ, обов'язково зустрінеш».

Чоловік підвівся з лавки: «Бувай, соловейку рідний брате! Лети до своєї коханої, котра, мабуть, вже зачекалася на тебе. А я поїду до свого гніздечка».

Десь віддалено почувся Морфей: «А тепер ти знову станеш людиною».

Роман відчув під ногами землю. В його свідомості ніби пролітав швидкий потяг, з вікон якого почергово визирали: Сюзі, Віра Олександрівна, аптекар, Аркадій, Морфей, Пауль Целан і якийсь, схожий на Романа, старший чоловік.

«Що це було? Сон? Видіння? Запаморочення? – запитував себе юнак. – Зі мною був Морфей! Він говорив до мене! Гей, Морфею! Ти тут? Скажи, трояндовий рай – це правда чи моя хвороблива уява?» Відповіді не було…

Натомість перед ним, на лавчині, лежала трояндова гілочка, рясно вкрита молоденькими, ще не розпуклими пуп'янками. Взявши

галузку, Роман побачив старшого чоловіка, який пройшов повз нього з великим букетом в руці. Він посміхнувся Романові, немовби вітаючись, і пішов алеєю у бік виходу з парку.

Віддалившись на метрів зо сім, він раптом стишив хід і поволі обернувся. Обличчя чоловіка світилося добром і втіхою, в його очах виблискували веселі промінці щасливої людини. Він гордовито притискав до себе трояндовий букет, вдихаючи райські пахощі. Якби не його сивина та риси зрілого обличчя, можна було б подумати, що це закоханий юнак йде на своє перше побачення.

Великий трояндовий букет здійнявся у повітря і привітно закивав Романові, який, у свою чергу, помахував трояндовою галузкою.

Так само неспішно чоловік розвернувся і впевнено, по-молодечому покрокував далі.

Роман подивився услід йому з почуттям бентежної радості і пішов алеєю вглиб парку, споглядаючи на трояндову гілочку.

Вони йшли одночасно, тією ж стежиною. Але в протилежні сторони: один – повертався в їхнє спільне минуле, а інший – йшов до їхнього спільного майбуття.

Обоє крокували не обертаючись, і лише великий трояндовий букет і тендітна трояндова гілочка позирали, підморгували одне одному, бо лише вони знали таємницю їх спільного походження з чародійного трояндового раю.

Йорам Канюк

РІК 1948

Йорам Канюк (1930-2013) – видатний ізраїльський письменник, белетрист, художник і публіцист. Народився у Тель-Авіві. Його батько, Моше Канюк, уродженець міста Тернопіль, був особистим секретарем Меїра Дізенгофа і директором Тель-Авівського музею мистецтв.

У сімнадцятирічному віці Йорам Канюк мобілізувався до лав Пальмах і брав участь у війні за незалежність. Свої спогади про цей період життя він описав у декількох книгах, зокрема у «Рік 1948».

Йорам Канюк є лауреатом багатьох літературних премій, за кількома його творами в Ізраїлі знято художні фільми.

Йорама Канюка вважають попередником так званої «нової хвилі» в ізраїльській літературі. Його твори почасти є яскравим прикладом використання прийому «потоку свідомості».

Моїм побратимам із Харель, мертвим та живим, Ханоху Косовському, герою війни, який любить те, чим я є, але не любить мене, людині землі, людині крові, як і всі ми. Із глибокою любов'ю до всіх вас, що були там, у пеклі тієї різанини, ну й, звісно, також створили державу.

«І проходив я повз тебе й побачив, як ти вовтузилась у власній крові, і сказав Я до тебе: Живи у своїй крові; і сказав Я тобі: Живи у своїй крові».

Єзекіїль, 16:6

1

Було чи не було, так чи інакше, нема пам'яті без держави, нема держави без пам'яті. Я можу пригадувати або ж вигадувати, і в такий спосіб вигадувати державу, або ж думати, що у минулому було

якось по-іншому. Немає держави, що могла би бути іншою, якби до цього не була неіншою.

І що тут найважливіше, так це чи насправді той спантеличений чоловік у лікарні сказав мені, захлинаючись плачем, а я, до речі, зовсім його не питав, що усе в житті, а може, й у смерті (подяка за те, що він там іще не був) тримається на трьох основних чинниках: помста, зрада і заздрість. Я спитав його, а як же ж любов, і він сказав, що любов – тільки якщо вона зраджена або ж якщо вона жартома. Любов іде за зрадою, але у тебе вона прийде попереду.

Я збирався написати зовсім іншу книжку і хотів назвати її «Найсмішніше, що трапилося зі мною під час війни». Врешті-решт написав її такою, як є, і назвав її отак, «Рік 1948», що геть не смішно, тому що насправді хотів написати про найсмішнішу річ, яка трапилася зі мною під час війни.

Майже одразу після розмови із тим спантеличеним чоловіком в обстрілюваному Єрусалимі біля входу до лікарні, що то був італійський монастир, перевлаштований на шкуродерню для військових, мене поклали на справжнє ліжко, і я поринув у розпусну насолоду, адже лежав на справжньому простирадлі після всіх цих місяців. Мені дуже боліла нога, але як умостився, то почувався добре, простирадло торкалося моєї спини, склянка води стояла біля ліжка, і я пив із неї – і саме в той момент, коли я вже став почувати себе людиною, почувся страшний гуркіт, стелю порізало шрапнеллю, вона потріскалась, і окремі шматки почали падати, наче шмарклі, та дві черниці мерщій підбігли до мене та переклали мене на ноші, і по дорозі до льоху я весь був притрушений старовинною християнською штукатуркою, що й далі сипалася зі стелі. Сестра глянула на мене – я був напівголий – і промовила германізованим івритом, що досвід подолання Сатани схожий на відблиск Геєнни на весільному вбранні душі. За Бен Азайєм – так вона сказала – і я пам'ятаю! – «Душа моя прагне Тори, а світ нехай влаштовують інші». Щось промайнуло поміж нами. Я був молодий. Вона була молода. Я був наполовину голий. Вона була вдягнена як черниця. Але вона вирішила бути незайманою, а я змушений був парубкувати, і вона, не пам'ятаю чому, додала ще: Лікарі граються в Бога! Я, здається, пам'ятаю, але ж неможливо пам'ятати той жахливий біль,

але я пам’ятаю, що боліло. Сестри поклали мене, оповитого порохом, на матрац, цього разу без простирадла. Мені чомусь стало смішно, і одна з черниць, яка, мабуть, ніколи не чула сміху – адже говорять, що нема гумору на небесах – і не розуміла, що це власне за звуки надходять із мене і чому так дивно розтуляється обличчя, почистила мене із ретельністю, що заслуговує на повагу, і спитала, про що я собі думаю, коли мені отак викривляється рот. Вона говорила досить пристойним івритом, і я їй відповів, що це я так, я не думаю, я просто. Вона сказала, що я виглядаю як той, хто вміє думати, а я їй сказав, що, може, спробую подумати, а вона сказала, що я знаю, що дуже милий. А потім раптом замовкла, бо не знала, що сказати вісімнадцятирічному хлопцеві, якому ось-ось відріжуть ногу. Я їй сказав, що мені зараз смішно через те, що тільки тепер, тільки по тому, що я вже не буду воювати, я збагнув, що гадки не маю, на якій війні воював, і що власне трапилося зі мною на цій війні, і чому я продовжував воювати в той час як шанс повернутися додому був мізерний. Я сказав їй, що розумію тепер, що не знаю напевне, хто я. Що не знаю, що роблю, й не знаю, де я був. Поклавши мене на смердючий матрац у льоху, що поступово наповнювався пораненими, вона побігла у коридор, щоб принести ще когось.

Протягом усієї війни я не думав. Не складав ніяких планів. Робив те, що мені казали робити, і виявляв ініціативу тільки коли не було вибору і мусив імпровізувати. Казали спи – я спав, казали вставай – вставав. Давали їжу – їв. Якщо не давали їжу, не відчував голоду. Мабуть, це правда, що нам до питної води додавали соду, тому що я не думав про дівчаток, які ще рік тому переслідували мене своєю розквітлою жіночністю. Пам’ятаю, що у моїй побитій довбешці не було анічогісінько. Ми були як діти, молоді до непристойності, добровольці, нечепури, партизани. Окрім мене, не було більше юнаків, що раніше брали участь у молодіжних рухах, ті мобілізуються вже потім, по тому, як ми вже закінчимо встановлювати їм державу. Ми були просто, той звідси, а той звідти, ми ще не мали жодних посвідчень, окрім Палестинського (Ерец Ісраель) свідоцтва про народження, яке, звісно, не носили із собою. Якщо так, то чому ж я залишився там, помираючи від спраги, чому не повернувся додому ще до того, як почалася справжня облога? Чому не

повернувся додому? Адже ніхто не знав, що зі мною, ніхто й гадки не мав, напевне, таки були припущення, що я потрапив у полон до йорданців, або що я помер, і місце мого поховання невідоме, може, я одинак, як-от написано на надгробках на Полі мертвих на вулиці Трумпельдор у Тель-Авіві, а може, ще знайшли б моє тіло, якби я помер деінде, що нікому й на думку не спадало, що я там був.

Я був дурником, що пішов до армії розбити ворога. Цілковитим дурником. Невже мобілізувався так рано, в сімнадцять з половиною років, тому що був такий герой, чи, може, боявся чогось і втікав від цього? А якщо так, від чого? Здається, я був боягузом. Люди з уявою завжди боягузи. А люди із творчою уявою мають той особливий хист по-дурному вплутуватись у пропащі справи. Зі свого страху я вийшов героєм, який переборов свої страхи. А до того ж я був один суцільний страх. Усього боявся. Темряви. Смерті. Людей. Натовпу і тісняви. Мух, що переносять хвороби, малярійних комарів, що називаються анофелес, про яких моя мама Сара розповідала так, ніби була з ними особисто знайома в роки своєї юності у Землі Ізраїлю. На відміну від багатьох інших вояків, я не був героєм. Я був той, хто не здався. Той, хто хоча і боявся, бачив смерть, але не відвів погляд. Я знав, що на маленьких кораблях у морі вештаються тисячі тих, хто пережив Катастрофу, які не мають домівки, і жодна країна не хотіла їх до себе приймати, і прочитав, що три роки тому гер Гебельс сказав, що якщо євреї такі розумні, такі талановиті і такі хороші музиканти, то чого ж жодна держава не хоче їх до себе, і я пригадую, як це мене вразило, і як я хотів допомогти цим євреям дістатися додому.

Однак чи насправді це було причиною того, що я пішов до армії у листопаді 1947 року, майже одразу після того, як ООН проголосила про розподіл Палестини? Адже те, що я пам'ятаю, це просто один день першого навчального семестру дванадцятого класу в школі «Тіхон Хадаш», що була найчарівнішим місцем у світі, із Тоні Гела, її натхненною директоркою, що виглядала наче велична миша, яка одного дня видерлась на стілець, та, заплющивши очі, крізь сльози почала із глибоким почуттям оповідати нам, як у 1077 році стояв Генріх Четвертий перед Каноським замком, в якому Папа Григорій VI ховався за завісою, і як стояв той бідолаха-Генріх, на холоді, на

снігу, на засохлій землі, як він стояв там босоніж, піднесено промовила вона, як стояв там без взуття, без шкарпеток, без плаща, без сорочки, без трусів і плакав до Папи, який ховався у теплому вбранні, а позаду в нього ще й палахкотів камін, та потайки поглядав на Генріха Четвертого-красеня, героя, вишуканого короля, короля, якого любили, любили по-справжньому, як він клякнув на морозі і благав що є сили, і всі ми, увесь клас, оплакували долю Генріха Четвертого, а одного дня я просто так залишив цю неймовірну школу, зі словами, яким навіть я сам не вірю, мовляв, корень числа три не допоможе нам вигнати британців із країни, та пішов волонтером до Пальяму[1], тому що сказав, що привезу тих біженців на узбережжя країни, і насправді не думав багато про те, куди власне мають прибути їхні кораблі. І, зрештою, одразу ж після тренувань на морі ми вирушили в бій на горах Єрусалима та в Юдейських горах. А я казав, що пішов до армії, аби привезти додому тих євреїв, то що, невже я справді гадав, що кораблі прибудуть у порт Єрусалима, що заживо похований поміж пустелею, зеленими ланами та Баб-ель-Вадом[2]? І ще до цього потурбувалися наші смішні вчителі та промили нам мізки про те, що треба будувати та розбудовувати Землю Ізраїлю, але було незрозуміло, що це власне означає. Адже ми народилися тут. У колючках. Серед шакалів. Серед візків, запряжених мулами із шорами на очах. Серед кактусів, і гранатів, і прекрасноверхих кипарисів, а як власне будують та розбудовують?

Там і тут вже подейкували про єврейську державу. Поняття «держава» звучало незнайомо, не сприймалося як щось реальне, адже коли це в нашого народу була держава, після двох тисяч років? І що це власне буде за держава? Отака маленька держава? Ліхтенштейн, Конго? І що, Бен-Гуріон надіне циліндра і видряпається на ящик, наче Герцль на балконі у Базелі, щоб виглядати більш високим? І що, засвистить єврейський поліціянт? А у що він свистітиме? У шофар?

---

[1] Військово-морські сили Пальмаху. Пальмах – особливі військові підрозділи, що пізніше стали частиною Армії оборони Ізраїлю.

[2] Або Шаар-ха-Ґай («Брама долини») – розв'язка на шосе № 1 до шосе № 38, де дорога починає підійматися до Єрусалима в щелині між скелями.

У старій книжці, що була захована в мого батька поміж німецькими книжками, – підкреслено червоною ручкою та підписано кучерявим шрифтом Раші, яким батько любив писати, із отою прихованою жаринкою єврея з Галіції, який уявляв собі, що народився у Берліні, та інколи наспівував єврейські молитви поміж німецькими піснями Шуберта та Брамса, – я знайшов розповідь про рава з Ляд, що в притрушену порохом давнину мав справи із равом з Кьоніц щодо можливого захоплення Москви Наполеоном. Необхідно було раз і назавжди вирішити, чи це захоплення добре для євреїв, чи ні, і вирішення долі євреїв настільки хвилювало енергійного рава із Ляд, що йому сльози бризкали з очей від усвідомлення грандіозності завдання, і він закликав рава з Кьоніц до синагоги, аби там проголосити остаточно, що ж буде добре для євреїв. Сталося те, що сталося: рав із Ляд поспішав повільно, а рав із Кьоніц випередив його, вихопив свого шофара та почав в нього сурмити, а рав із Ляд бігом зайшов до синагоги, вихопив шофар у нього з рук та перейняв сурмління із шофара рава з Кьоніц, і саме це спричинило до поразки Наполеона у Москві та вирішило долю євреїв.

Отаке сталося з нами. Збиралися привезти євреїв з моря, а закінчили встановленням держави на пагорбах Єрусалима. Помилково казати, що ми воювали за встановлення цієї держави. Адже звідки ми знали, як встановлюють державу? Хтось робив таке до нас? Дурниці, єврейська держава була сурмлінням, що його перехопили із шофара інших, і так, якоюсь силою чуда, що було насправді силою діянь, це сурмління досягло своєї мети. Адже коли Пальмах захопив Цфат (мене там не було), сказав же рав міста, що Цфат врятовано завдяки чуду та людським діям: людські дії – це молитви, а чудо – що Пальмах прийшов. Нам належало творити дива. Держава була поняттям непевним та навіть смішним. Перше, що ми знаємо з історії свого народу, – це те, що праотець наш Аврам утік зі своєї батьківщини, як почув голос Господа, не того, що у Моше, а іншого, Ханаанського, з країни на сході Месопотамії, який сказав йому: вийди зо своєї землі і від родини своєї, і з дому батька твого![3] Тож звідки нам знати, що таке любов до батьківщини? І що саме

[3] Буття (12:1), подано у перекладі Івана Огієнка.

ми, з усіх інших народів, яким ніколи не спадало на думку бігати від своєї батьківщини протягом двох тисяч років, раптом станемо народом, який любить землю свою (і не свою) і створить державу? Але ж ми народ валізок, народ поневірянь, народ туги за місцем, де ми ніколи не були. Аврам приходить, бачить голод у країні своїх мрій і одразу ж іде до Єгипту по хліб і повертається через великий проміжок часу, точно, як-от сьогодні повертається американський єврей з Каліфорнії із великими статками, і зрештою, може, єврейський бог втомився від створення світів та й вирішив створити новий єврейський світ, і почав його на небесах, і лише потім перейшов до землі, але ж всі ці держави не на небесах існують. Отож створімо державу бродяг? Ми, *мужики* Святого Благословенного, що ненавиділи його, для яких «закордон» і було назвою якоїсь країни, а справжні країни ми пізнавали по своїх колекціях поштових марок, виходячи з розміру та вигляду марки, отож Люксембург здавався країною значно більшою, ніж США, і якщо й навчилися чогось про держави, хіба що навчилися прагнути своєї держави, аж ніяк не створювати її, і як це тільки можна вимовити – наша держава у цьому ворожому краї – щоб ми її проголосили? Але як це говорять, коли бавляться словами? Промовка про вовка. Промовка про вовка, а вовк у хату.

І треба згадати, що був серед нас отой солодкий навіжений, Беня Маршак, *політрук*, світський хасид, що марив єврейською державою, увесь аж соком стікав від туги за державою, і банітував ворогів Ізраїлю навіть уві сні, і прибув із нами з Кейсарії, де ми чекали на нелегалів, які так і не прийшли на війну в горах, яка прийшла, та ще й як, і галасував знову й знову, – принаймні галасувати він умів, що ми зрештою встановимо йому державу, і ми думали, от бідолаха, любить державу, якої нема на світі, а якщо й буде, так це точно буде Афула, що вона тоді була єдиним містом, навіть при тому, що усі будинки стояли поза містом, і виконувала функцію автобусної зупинки по дорозі до Ізреельської долини, або ж зупинки в туалет по дорозі на Хайфу. Адже Беня Маршак по-справжньому й щиро чекав дві тисячі років плюс ще декілька днів, що їхня тривалість не записана у жодному зошиті. Отож ми мусили догодити йому, бо він не спав місяцями, ми перевірили, стежили за ним, він справді

не спав, не їв, не пив, не вмивався (оце можна було відчути навіть не стежачи) і кожну хвилю був зайнятий встановленням держави, якої ніхто до того не бачив і не міг уявити, і як тільки намагався описати її, то увесь щулився від плачу, що душив йому горло, і кричав від розчуленості. І коли нам вже терпець урвався від отого його тужіння за державою, то подумали, що й справді мусимо щось вирішувати з цього приводу та встановити для Бені державу, аби він відчепився від нас, ми застрягли на якійсь висоті, не маю гадки, на якій, і юнак, вродливий з обличчя, на мить випрямився, і в нього влучило прямим пострілом із трьохдюймового міномета, що розрізав його, майже розрізав навпіл, ніби постріл був гострим ножем, і ми бачили, як його тіло розпадається на дві частини, що падають на два боки, тільки-но він був вродливий з обличчя, і от вже кривава сосиска. І заструмила кров. Ми накрили його нашими військовими вовняними пальтами, важкими і довгими, що у красному письменстві називаються «шинель», і хтось спитав, хто він, може, новий репатріант, що пристав до нас, та й заснули.

Нам було холодно розкритим без наших шинелів. Раптом почули якісь крики. Навіть не крики, а якийсь дикий галас. Хтось приходить, будить нас серед ворожої темряви, та сповіщає осиплим голосом, плачучи та сміючись водночас, що він чув від когось, а той тільки-но чув по радіо, що сказали, що Бен-Гуріон проголосив державу, а по тому додав: нумо (тоді говорили такими словами) заспіваймо «Гатікву», а ми спитали в придурка, з якого дива? Та ми ж навіть і слів не знаємо напам'ять, та й зрештою, де це Бен-Гуріон проголосив свою державу? І той сказав, що кажуть, він проголосив її у Тель-Авіві, і ми йому сказали: послухай, ми тут в облозі, в Єрусалимі, ми тут у Баб-ель-Ваді, і тут нема ніякої держави, Єрусалим знаходиться поза державою Тель-Авіва, та й поснули знов.

Рано-вранці, о четвертій, чи може, о п'ятій, з'являється Беня Маршак, виринає з туману, і ми завважуємо, що з нього ніби зійшли дві тисячі років і декілька днів. Раптом він молодий, сміливий та радісний, стрибає по горах, по горбках скаче, наспівує, і на якусь мить я навіть подумав, що й запах його застарілого поту зник. Він зосереджений на собі, геть зовсім не помічає того розрізаного юнака, що лежить на землі вкритий шинелями. Він стає

струнко, потім вільно, дикий на виду, і він намагається заспівати «Гатікву», а з нього виходить ізраїльський хрип покоління, переконаного в тому, що як кричати голосно, то будеш більше мати рацію. Міцно впершись у землю, ледве рухаючись, він починає танцювати важку і незграбну хору, що вони принесли її з діаспори, від хасидської хори, і він танцює у потертих штанах хакі із парабелумом, почепленим на ремені на стегно, бо на Господа тоді сподівалися тільки із револьвером у руці, і це була хора однієї людини, помножена на дві тисячі років і декілька днів, і він підстрибує, і похитується, і кричить: Бог відбудує Галілею! Бог відбудує Галілею! – а ми сказали йому, ми зараз в Єрусалимі, і один з нас, не прокидаючись, раптом пригадує пісню: «Чоловік родився вмерти, Корова родити, Якщо видерся на гору, Маєш вниз сходити». І Беня Маршак кричить, сучі діти, сини ледащиці[4], про що ви собі думаєте?! Оце історичний момент! Найбільш історичний за всі дві тисячі років! І раптом він плаче, а я встаю і приєднуюсь до нього, мені не хочеться, я втомлений, але Беня просто благає і вчеплюється в мене рукою сильною після сорока років у кібуці, і ось казна-де, о четвертій чи о п’ятій ранку, в дупі світу, поруч із мертвим тілом, від якого вже починає тхнути, на засцяній висоті, поміж пострілами, кілька молодих дурників танцюють і кричать «Бог відбудує Галілею!» у Єрусалимі, звідки й не видно Галілею, та кричать, єврейська держава, єврейська держава, і я танцюю, але мене починає трусити, очі заплющуються, треба сірники вставляти, щоб не заснути під час танцю, а Беня біжить, щоб розповісти ще комусь. Після того ми віднесли убитого до Кірьят-Анавім, передали його старим з кібуцу, що зналися на похованнях, і трохи поспали. Коли нас розбудили, то покликали битися в інший бій, і ми знову забули, за що, і ось це найсмішніша річ, що трапилася зі мною на цій війні, що я встановив державу уві сні, танцюючи хору поруч із безіменним побратимом, розрізаним навпіл.

2

Кілька ночей по тому ми ходили по горах і співали «Ми йдемо як мерці», пісня, слова якої, наскільки мені відомо, належать не перу Х. Н. Бяліка, а також співали «Якби дівки були пляшками, встром-

[4] Сам. 1 20:30.

ляли б хлопці їм корками», що точно написав не Черниховський. І місто Єрусалим стоїть пусткою, снаряди падають на вічне місто, а мешканці ховаються у кам'яних будинках, голодні та спраглі. І кожну годину чутно «бум», і гинуть люди на вулицях та в будинках, гинуть в школах, співаючи дурних пісень. Після якогось богом забутого бою, що відбувся не пам'ятаю де, я почув, що вбито п'ятьох із семи побратимів, які танцювали із Бенєю Маршаком та зі мною під час того сміховинного святкування на висоті, і що ті двоє, які лишилися в живих, перейшли до іншого підрозділу. Отож я залишився один з усієї компанії, що воювала разом, починаючи з бою за Хульду. Я сидів на траві у Кір'ят-Анавім із пакунком поруч і чекав. Хотів води напитись, але води не було. Підходить хтось, хто буде вбитий через день, і питає, де всі хлопці, я сказав йому, що п'ятеро загинули, а двоє перейшли до підрозділу Дадо[5], а він сказав, приєднуйся до нашого панцерника, ти одинак, а в нас є робота для тебе.

Треба було – так я пригадую – і можливо, то був зовсім не він, повернути майора Евена (Аббу Евена[6]) до Тель-Авіва. А Єрусалим тоді був відрізаний. Абу Хаджар, як його після того прозвав Ейзер Вейцман, говорив із м'яким і красивим акцентом, поглядав на нас із захватом і справляв враження, ніби він цілком покладається на нас, чого я би на його місці не робив. Після ночі петлювання по ямах двосторонніх доріг та по *ваді*[7], поза лініями ворога, і майже просто на них, після того, як по нас пальнули, бо, вочевидь, не розпізнали, а ми стріляли там і тут, але точно не знаючи, в кого, казали, що один із наших вбив осла, але окрім мене ніхто не пожалів того бідного арабського віслючка, рано-раненько ми прибули до Тель-Авіва. Зайшли до міста, і почувся сигнал тривоги. Єгипетські літаки бомбували місто, і люди мерщій побігли до сховищ. Ми злізли з панцерника біля центральної автобусної станції, здалека побачили поранених і побігли їм допомогти, і тут впало ще декілька бомб, і ми побачили італійські аероплани, що, здіймаючи страшенний

[5] Давид Елазар «Дадо» (1925–1976) – ізраїльський військовий чільник, начальник генштабу Армії оборони Ізраїлю у 1972–1974 рр.

[6] Абба Евен (1915–2002) – ізраїльський державний та політичний діяч.

[7] Висохле русло сезонної річки.

ґвалт, сновигали в небі, але ми були втомлені, і там було багато людей, що вже прибігли подбати про поранених, отож ми зручно влаштувалися стоячи та потягуючись, бо вісім годин сиділи заклякнувши у тому довбаному (пізніше казали «клятому») панцернику, Абба Евен увійшов до найближчого бомбосховища, знову почувся «бум», а я попрямував до будинку своїх батьків.

На вулицях не було людей, панувала тиша, тільки чутно було поодинокі гарматні постріли по літаках, а я побачив старих віку свого батька, що носили чорні берети, на яких було викарбовано напис: «громадянська охорона». Чув, як вони свистіли та кричали: «най вимкнуть світло, будь ласка», незважаючи на те, що вже був ранок, і в будь-якому разі не було вже темно, але старі були спантеличені та втомлені, протигази висіли у них на плечах, а вони кричали «най всі спустяться до бомбосховищ», «най вимкнуть світло», і хто в наші дні говорить «най»? Вся ця колишня краса мовлення була колись в Берліні, а тепер тільки знімала житло в Тель-Авіві. Я поглянув на будинки, що були осьдечки, що росли на вулицях, що я їх знав і на яких зростав. Я заздрив людям, яких не видно було на вулиці, наче вони були за непрозорим склом. Подумав про свого батька, який, коли італійці бомбили Тель-Авів під час великої війни, не погоджувався спуститися у бомбосховище, тому що за статистикою, так він пояснював, імовірність, що людину буде уражено в Тель-Авіві, дорівнює одному на п'ятдесят мільйонів. Отож він сидів у своїй кімнаті, на четвертому поверсі, напроти моря та напроти шакалів, що швендяли по ночах біля мусульманського кладовища, та читав Жана Поля або Гейне, аж поки одного дня раптом не спустився до сховища. Всі були здивовані і спитали його, Моше: так що із твоєю статистикою? І він сказав, що почув по Бі-Бі-Сі, мовляв, у Москві є зоопарк, в якому зостався тільки один-однісінькій слон, і під час бомбардування позавчора той слон загинув.

Я ледве встиг дістатися до нашої квартири на вулиці Бен-Єгуди, 129, як неподалік впало кілька бомб, здавалося, на вулиці Арлозоров. Зайшовши до будівлі, я побачив сусідів, загорнутих у ковдри у вестибюлі, що слугував сховищем, від осколків тут захищала стіна з білої цегли, і, ймовірно, зі мною привітались, і, ймовірно, здивувалися, побачивши мене, тому що знали, що мене нема.

Я кивнув головою, в мене не було слів, і піднявся сходами та зайшов у квартиру. Мама побігла за мною. Трохи пізніше вона розповіла, що я зайшов у хату і, не привітавшись, не вимовивши ані слова, поквапився до своєї кімнати, спільної із моєю сестрою Мірою, якій тоді було десь сім років, грюкнув за собою дверима і довго не виходив. Я не їв. Не пив. Годинами малював кольоровою крейдою, яку знайшов у шухлядці стола. І, вочевидь, посунув стола і стояв на ньому, щоб малювати на стелі. Я малював погані малюнки, жахливі, малював хижих птахів, малював орла, що тримав у кігтях людське око, малював тих, хто пережив Катастрофу, яких вже тоді було видно на вулицях, малював дахи, і, зокрема, один дах, з якого, здавалося, думав стрибнути. Нікому не дозволив увійти. Після війни, знову побачивши малюнки, я стер їх начисто.

Пригадую, як під час малювання з кухні з'явився запах підгорілої ковбаси і полинув у напрямку вікна, що було над ліжком моєї сестри. Я крадькома прослизнув на кухню та проковтнув ковбасу, і, напевно, я пам'ятаю гасничку, і був також примус, на якому стояла каструля із гуляшем, що даремно чекала на мене. Почув мамин плач, і якось я пригадую, наче уві сні, що вийшов на балкон і подивився на своє море, яке було мені домом більше, ніж усі помешкання, в яких я коли-небудь жив, і глибока синя краса якого зимовими вечорами була моїм втаємниченим життям, і я чув скорботне скавчання шакалів біля мусульманського кладовища, і музика водостоків під час дощу закарбувалася мені в пам'яті, і сонце, що розрізало море, і все це, вочевидь, вселило в мене якесь почуття впевненості.

Мама і тато, як вони розповідали потім, зрозуміли і нічого не питали. Вони навіть не знали, що я приїхав з Єрусалима. Минула ніч та половина дня, і я вийшов з будинку і пішов на центральну станцію, що була майже зруйнована. Частину шляху просувався бігом. Там чекав панцерник, а з ним ще кілька юнаків, що, здавалося, спали стоячи. У небі промайнув літак. Товстий чоловік дав мені єгипетську цигарку «Сімон Ертс» із золотавим мундштуком, яких вже не бачили в країні. Я постояв поруч із ними. Ми не привіталися один з одним. Початок подорожі я не пам'ятаю, тільки що день був у розпалі, багато світла, і коли ми приїхали до Баб-ель-Вада, нас побачили і почали масований обстріл. Ми стріляли у відповідь із

бійниць, що відкривали на ходу, і коли я трохи відступив назад, щоб замінити обойму, через відкриту бійницю влетіла куля і почала літати з боку в бік. Шум був такий, як від сталевого джмеля, що легенько стукав по стінах. Нам не було куди тікати. Ми бачили, як проносяться вогняні стріли, а ми заклякли, а куля літає, літає, літає, а в повітрі стояв не так запах страху, як здивування, адже ніколи не сподівалися ми опинитися в такому становищі. Кулю можна було розпізнати лише за смужками примарного сяйва, які вона залишала у польоті, і двоє з наших впали нам на ноги. Вони поворухнулися, зойкнули, і раптом замовкли, а їхня кров потекла нам на ноги. Куля продовжувала літати, аж поки її сила не згасла. Як згасла, Мишко схопив її та викинув назовні, так ніби хотів помститися їй. Мертві тіла у нас біля ніг, слина тече їм з рота, і ми продовжили рух.

Вже п'ятдесят дев'ять років я намагаюся записати всі ці речі. У 1949, будучи моряком на судні «Пан Йорк», коли я брав участь в евакуації біженців з концтаборів у країну, я написав книжку, яку назвав «Друзі Бені», себто Бені Маршака. Красива жінка з Кфар-Єгошуа зробила копію рукопису, але він нікому не був потрібен, і він пропав.

Я не певен, що саме я пам'ятаю насправді, адже не можу спиратися на пам'ять, вона хитрує, і нема в неї однієї і єдиної правди. І що так вартує у правді? Брехня, що народжується з пошуків правди, може бути більш правдивою за правду. Ти замислюєшся, і за мить ти пам'ятаєш тільки те, що хочеш. Я був молодий хлопець сімнадцяти з половиною років, хороший хлопчик з Тель-Авіва посеред кривавої різанини. Я намагаюся виловити себе з того, що видається мені спогадами, але, може, я був в іншому місці? Багато років по тому один серйозний чоловік сказав мені, що історія із кулею в панцернику сталася не в Баб-ель-Ваді, а на Гар-Ціоні – може, він має рацію? То й що? Може, я взагалі лежав п'ять місяців під пуховою ковдрою у розкішному палаці свого покійного діда Янкеле Харірі, що був шляхетним євреєм у Венесуелі, і всі ці речі мені наснилися?

Ким взагалі я був тоді, що робив? Я ходив до туалету? У нас взагалі були туалети? Хоч раз я чистив зуби? Чи мав зубну щітку?

Чи я чистив зуби, як кожен хороший хлопець у країні Ізраїль, звідки діставав пасту? І що робив у перервах між бойовими діями? Ким я був, про що думав, у тих поодиноких випадках, коли взагалі думав? І що таке пам'ять? Пам'ять це те, про що я пишу, що це пам'ять.

Я старий, недужний, думаю про нову державу, що її заснував Бен-Гуріон, сьогодні їй шістдесят років, батьків її вже нема в живих, а нащадки її ду́рні, телепні, грабіжники, злодії, забули звідки прийшли. Адже важко пам'ятати тому, хто не був там і не бачив, як хороші люди помиляються і не помиляються, приймають чудернацькі, але відчайдушно сміливі рішення. Пам'ятати, і незабаром вже не залишиться тих, хто був там зі мною, незважаючи на те, що я бачу, що сьогодні їх більше, ніж було тоді. Вони розмножилися після смерті. Тепер є Дім Пальмаху, більший за Пальмах, коли був Пальмах, і є покоління Пальмаху, яке знімає фільми про Пальмах, влаштовує пальмахівські конференції, і безкінечні комітети Пальмаху, і видають премії Пальмаху і пишуть заново історію Пальмаху, постало ціле виробництво викривлення пам'яті про Пальмах! Справжній Пальмах було скасовано у 1948 році за наказом Бен-Гуріона, який розумів у своїй лютій затятості, що необхідно зруйнувати партійні збройні угруповання, одним із яких був Пальмах, не важливо скільки крові він проллє і скільки, врешті-решт, щастя принесе, і як з іще декількома батальйонами створить державу з нічого. На сумному з'їзді у Народному будинку кричали в його часи: «Мавр зробив своє, мавр може піти». Опісля своєї смерті Пальмах перетвориться на велику армію із величезним палацом, в якому дев'яносто відсотків з мобілізованих до нього не були насправді у Пальмаху під час бойових дій. Говорять, що є життя після смерті, і це правда, принаймні якщо йдеться про ізраїльське підпілля.

Ізраїль. Юдея. Єврейська держава. Юдейська. Ізраїльська. Мабуть, немає того нового Ханаану, землі амореїв, хіввеїв та євусеїв. У нас замість вчителів були пишномовні пророки, що хотіли від нас, аби ми принесли їм визволення, аби перемогли нацистів, най зітреться їх ім'я. «У нас» – за винятком мене, тому що мій батько був байдужий до нових держав на Близькому Сході, він читав книжки німецькою і слухав квартети Бетховена та музику Монтеверді, та бачив сни німецькою про Берлін, але у більшості моїх друзів батьки

говорили на їдиш, або румунською чи угорською, і коли вони відчули, що війна наближається, були дуже налякані, адже тільки тоді їм стало відомо, що їхні сім'ї, які вони полишили під час еміграції в країну, загинули у Катастрофі, що на той час завершувалась. Вони натхненно посилали нас встановлювати державу для їхніх загиблих сімей, встановлювати державу для їхніх мерців, і вони не знали, що держава буде чимось на зразок будинку божевільних у пустелі, геть вся усіяна порохом кісток тих євреїв, що пішли з життя.

Ізраїль і справді держава мерців. Заради мерців вона постала. Вона – згадка про те, що, може, якби вони не померли, держава постала би на п'ятдесят років раніше. Як могла існувати єврейська держава в історичному контексті того, що Святий Благословенний винищив із байдужістю, із черствістю третину свого народу? За нами міцно стояли старі революціонери, меланхоліки, що вірили у те Бренерівське «якби навіть». Вони були трошки кручені, низькорослі та заповзяті, прекрасні у своїй заповзятості і у своїй любові до історії, яка дала їхнім синам право помститися за них, і вони були, мабуть, навіть шляхетними у поганому сенсі слова, і бачили нас на одну мить в історії Ізраїлю – народ світу, стародавній народ, який вже тисячі років прагне жити у пошані й гадки не має, як це – жити у пошані, народ, що більше любить тужити, аніж жити, який народився у пустелі та пішов зі своєї батьківщини та з дому батька свого, щоб поневірятися й бути битим, але ж тільки не робити щось рішуче із цією тугою. Адже наші вчителі гадали, що ми повернемо їм до життя нашу колишню країну, наш національний дім, і будемо месниками за історію Ізраїлю, месниками за погроми. Хотіли, аби ми зробили величезну акцію відшкодування за всю єврейську історію, як в «Настанові» Хазаза, яку всі ми вчили напам'ять. Хотіли, щоб ми почали творити нову єврейську історію, нашу мужню історію, і більше не жили з ласки чиєїсь іншої історії. Ми мусили принести повагу народові приниженому, що його переслідували, аби знищити, і ми вийшли встановлювати державу проти Хмельницького, проти козаків та проти німців, а все, що знайшли перед собою, то були араби, що ми їх швидко спізнали за обстрілами під час подорожі до Гадери у тридцятих роках, за віслюками, за ринком у Яфо, і за криками «Ітбах аль Ягуд» («євреїв на ножі!»),

за смачною тхіною, за кавою із кардамоном, за пляжем Хіят того багатого араба, якого мій батько так полюбляв відвідувати у його палаці у Хайфі, за оповіданнями Ханіти Вінгайт і за різаниною, злостивістю та боротьбою у 1920-му та згодом.

Те, що сталося тут дві тисячі років тому, було для наших батьків казкою, обгорілими уламками кераміки, а для нас це була історія та географія. Ми були сини Танаху, але також сини «Агади» Бяліка та Равницького, і любили читати, як Моше дивиться на Єгошуа, що заходить до визначеного намету, як заздрить йому та каже до Бога: «Краще сто разів померти, ніж позаздрити один раз». Наші батьки були поляки, росіяни, німці, румуни та греки, що зазнали біди та приниження, та прийшли на історичну батьківщину, аби відновити дні її, як колись. Шістдесят років тому, від грудня 1947-го й до кінця 1948-го, ми були «красенями з лиця[8]», справді були. Присягаюся, що були.

Тоді було три види зубних паст: «Шемен», «Шингав» від лікарняної каси, та британська «Колінз», що у неї був діамант на короні. Ми палили «Льотчик», «Латіф», «Дегель», «Одем», «Довек», «Флайерс», «Кривен Ай», розкішні цигарки у пачці. В нас майже не було зброї, командири наші прагнули бою, але їм бракувало військового досвіду, отож коли вони віддавали накази, все, що вони знали про війну, кровопролиття, різанину й втрати, – було підривати мости і чекати одне на одного у бою віч-на-віч. І справді, і це не для дотепу, незважаючи на те, що писали про нас люди із лихим серцем, які видумали нову історію, аби пробитися самим, нас дійсно було мало. У ті гіркі місяці, аж до першого призупинення бойових дій, ми були одинаки, голодні та спраглі. Більшість наших ровесників ще не мобілізувалися. Тільки потім їх призвали до армії та змусили піти з останнього класу школи ще до закінчення навчального року, але вже із атестатами зрілості в руках. А в мене було тільки посвідчення про закінчення народної (загальної) школи, що тепер зветься «навчальною», і навіть це було нівроку.

Я пішов до армії раніше, кількома місяцями раніше, і до цієї днини дивуюся, невже я був таким дурнем, адже завжди падав з велосипеда, якого мені подарували на бар-міцву, червоний велосипед

[8] Цитата з відомої пісні «Реут» («Дружба»).

«Пежо», в той час як усі їздили на «Ралі». Може, я головою вдарився, адже роздивлявся на кожну гарну дівчину, що ішла вулицею, і навіть на тих, що не були гарними, що я там розумів про дівочу красу, а це ж було небезпечно, то й падав. Я так і не закінчив старшу школу, і коли мої шкільні друзі мобілізувалися, ми вже встановили для них державу, щоб було де проводити мобілізацію.

Ми були в Єрусалимі та в Баб-ель-Ваді. Це не те, що інші загони *кібуцників*, тренувальні табори, намети Пальмаху, пісні до опівночі, у нас також було кілька друзяк-кібуцників, що вчилися у школі, але більшість з нас були пройдисвітами з усіх куточків країни: із селищ, з Махлуля, з Шипур-а-Ям, з Гадери, з Кфар-Малаль, з Кфар-Єхезкель, з Хайфи, з Кфар-Саби, з Нагалаль, з Мусрари. Ми крадькома діставалися до різних місць, не було в нас і півшеляга за душею, а ми йшли та співали, як ми помремо у Баб-ель-Ваді. Співали пристрасно і з душею. Отже ж придурки ми були, гадали, що насправді буде так чудово померти у Баб-ель-Ваді, і уявляли собі, як вони стрілятимуть по нас бронебійними кулями.

Авжеж були ми чубатими, красивими з лиця, але розумними – ні. Розумні не ідуть вмирати за власним бажанням у віці сімнадцяти, вісімнадцяти, ба навіть двадцяти років. Розумні люди надають перевагу реальним державам перед державами мрій. Розумні люди не намагаються встановити нові держави посеред хамсинів, в країні, де повно місцевих арабів, оточеній арабськими державами, що бачать в них лиховісних чужинців.

Я потрапив у бої, прийшов помирати прямісінько з дев’ятого курсу Пальяму, на якому нас вчили плавати, в’язати вузли, керувати човнами. На цьому курсі, зрештою, тільки одного разу я взяв участь у стрільбищі у пісках, а по тому – одразу на війну. Після першої різанини в Хульді я знав вже набагато більше про війну, ніж мої командири. Адже потрібно бути молодим навіженим, щоб воювати у самовбивчій війні для того, хто не знає, хто він і для чого, і коли не маєш зеленого поняття, що буде далі. Тільки після війни ми дізна́ємось, і не завжди із приязню, що ми встановили державу для мертвих, які ніколи не будуть у ній жити.

Переклад з івриту Анни Некрасової

Станіслав Чернілевський

ПЕРЕКЛАДИ ВІРШІВ ОСИПА МАНДЕЛЬШТАМА, БОРИСА ПАСТЕРНАКА ТА АННИ АХМАТОВОЇ

Станіслав Чернілевський (1950) – український поет, кінорежисер, сценарист, педагог, режисер кінодубляжів українською мовою. Після закінчення школи вступив на філологічний факультет Київського університету імені Тараса Шевченка, а потім у Вінницький педагогічний інститут.

Працював на Київській кіностудії художніх фільмів імені О. Довженка. Станіслав Чернілевський один з ініціаторів та організаторів перепоховання Василя Стуса. Про акцію перепоховання він зняв епопею-кінотриптих «Просвітлої дороги свічка чорна».

Як режисер Станіслав Чернілевський стояв біля витоків першої на пострадянських теренах української кіностудії «вільного» типу «Галичина-фільм». Як режисер дубляжу якісно переозвучив понад 7 тис. фільмів, а створений ним відділ – понад 20 тис., здійснивши цим мовний переворот на українському телебаченні. Саме з його легкої руки відбулася «українізація» майже всього світового кіноландшафту – від Фелліні, Бергмана, Антоніоні і Вісконті аж до Кустуріци і Ларса фон Трієра.

Нижче наведено низку перекладів віршів Осипа Мандельштама, Бориса Пастернака та Анни Ахматової, здійснених Станіславом Чернілевським у 2018 році.

Осип Мандельштам

КІНЕМАТОГРАФ

Кінематограф. Мла. Три лавки.
Сантиментальна палахтійка.
Аристократка й багатійка
В темнотах заздрої шубравки.
Не втримати любові льоту:
Вона нічим не винувата!
Самовідречено, як брата,
Кохала лейтенанта флоту.
А він блукає в пісковинні,
Син графа сивого нешлюбний.
Так в'яжеться душевно блудний
Роман вродливиці-графині.
І навіжено, як гітана,
Вона в нестямі ламле руки.
Розлука. Шал. Скажені звуки
Зацькованого фортеп'яна.
В душі довірчій до ослабу,
Ще вдосталь зваги в баядери
Важливі викрасти папери
Для ворогуючого штабу.
Поміж каштанів крутень в'ється –
Мотор женеться страхітливо.
Стрекоче стрічка, полохливо
І веселіше серце б'ється.
В дорожнім строї, в тьмі глухого
Автомобіля чи вагона
Її лякає лиш здогона
В маруді міражу сухого.
Яка бридня гірка-миттєва:
З метою засіб в неполадок!
Йому – набутий батьком спадок,
А їй – темниця пожиттєва!

* * *

Ще не померлий ти. Бо ще ти не один,
Допоки з подругою в скрусі
Ти насолоджуєшся величчю подин,
І млою в скружі й завірюсі.
В розкішній вбогості, в потужній злидоті
Живи безтрепетний і втішний.
Благословенні дні і ночі ті,
І недомовний труд безгрішний.
Нещасний той, кого, як тінь його,
Лякає дзявк і хвища косить,
І злидень той, хто, півжилець всього,
У тіні милості просить.

* * *

Холодна вкрай весна. Безхлібний лячний Крим,
Як був з Врангеля – так само винуватий.
Землею-грудочки. Залатані фалати.
Той кислуватий і кусючий той же дим.
Так само зір втіша урозстрім сійна даль.
Дерева, бростями набряклі в півтужавість,
Стоять приблудами і викликає жалість
Не в лад великодню оздоблений мигдаль.
Природа вже себе не впізнає з лиця,
І тіні – вмоторош! – Вкраїни і Кубані…
На повстяній землі в голоднім пильнуванні
При хвіртці гурт селян, що не чіпа кільця.

* * *

Візьми на радість з пригощі моєї
Іскрину сонця і краплину меду,
Як нам веліли бджоли Персефони.
Не відв’язати неприп’ятий човен.
Не вчути тіні в хутрянім обутку.

Не замогти в життєвій хащі страху.
Нам зостаються тільки поцілунки,
Сколошкані, немов маленькі бджоли,
Які вмирають ,вулик полишивши.
Вони шерхочуть в ярих нетрях ночі.
Вітчизна їх – дрімучий ліс Тайгету,
Пожива їхня – час, медунка, м’ята…
Візьми ж на радість дикий мій дарунок –
Непоказне сухе намисто з мертвих
Тих бджіл, що мед перетворили в сонце.

Борис Пастернак

* * *

Все сніг та сніг – терпи до змлості.
Вже подрузі скоріше й дощ
Гіркавістю в топольній бросте
Присмачив скромний стіл впригощ.
Смеркання б чаполоттю вкапав,
До супу кропу б накришив,
Бокали – торохтом вокабул,
Латинню зливи оглушив.
Вгорів бевзя би по гамалику, –
І ми б оглухли, та в одно,
Немовби сулію велику,
Відкрили б плісняве вікно.
І гризнуло б: «Заслали зливу
В хлань, де й Макар не гнав телят».
І сонце би масну оливу
Асфальту б налило в салат.
А вслід, де безсорока скаче,
Де четверик Іллі аж б’є, –
Моє б захоплення теляче,
Теляче б лащення твоє.

Анна Ахматова

* * *

Вечірня жовта світлота,
Квітнева прохолодь, як злада.
Ти запізнився на літа,
Проте, однак тобі я рада.
Присунься ближче, сядь не в кут,
Дивись, дивись, веселозрячий.
Цей зошит синій – ось він тут,
З моїми віршами, дитячий.
Прости, що скорб несла гірку
І сонця мало я сприймала.
Прости, прости, що на віку
Так багатьох за тебе мала.

Мария Тилло́ (Абрамович)

СТИХОТВОРЕНИЯ

Мария Тилло́ (Абрамович) (1977–2006) – кандидат филологических наук; исследователь поэзии И. Бродского, поэтесса. Родилась в г. Коростышев Житомирской области в семье филологов. Начальную школу окончила в г. Каменце-Подольском (шк. № 14), после переезда семьи в Черновцы (1988) училась в школах № 4 и 35 (ныне 2-я гимназия). Окончила филологический факультет Черновицкого университета (отделение русского языка и литературы) и аспирантуру по русской литературе; защитила кандидатскую диссертацию по творчеству И. Бродского. Автор монографии о творчестве И. Бродского и ряда научных статей. Выступила как автор и соавтор учебников и учебных пособий, которые выходили в свет в Черновцах и Киеве. Преподавала в Черновицком торгово-экономическом институте КНТЭУ, где работала до последних дней своей жизни, подтачиваемая неизлечимой болезнью. По ее смерти были четырежды проведены «Научно-поэтические чтения памяти Марии Тилло»; материалы их опубликованы (К., 2007, 2208, 2010 и 2011).

Писала стихи на русском и украинском языках. Исполняла собственные песни под гитару. Неоднократно печаталась – сначала в местных газетах и альманахах; впоследствии вышли в свет ее четыре поэтических сборника; из них три последних – в Киеве. Подборка ее стихов была напечатана в немецком журнале «Partner-Nord»; еще несколько – в «Буковинском журнале» и киевском журнале

«Радуга». Ее поэзия была отмечена в киевской прессе и в московском журнале «Знамя». Провела несколько авторских вечеров, принимала участие в творческом вечере поэтов Буковины в Киеве (Киев, 2000), в семинаре молодых поэтов Украины (Ирпень, 2001).

Ее стихи – это медитативно-философская лирика, отказ от обыденности при остром, трепетном чувстве природы и ощущении драгоценности любого момента бытия. В ее творчестве присутствует особое духовное измерение – поэтическая танатология, осмысление смерти. Это мужественная позиция человека, который привык смотреть в лицо судьбе, но все же здесь доминирует пафос утверждения жизни как блага и счастья.

Сборники стихотворений М. Тилло

Абрамович М. Я / Мария Абрамович. – Чернівці: Рута, 1998. – 64 с.

Абрамович М. Alter ego / Мария Абрамович. – Чернівці: Рута, 1999. – 45 с.

Тилло́ М. Терция / Мария Тилло. – К.: Издательский дом Д. Бураго, 2004.– 70 с.

Тилло М. Лирика / Мария Тилло. – К.: Издательский дом Д. Бураго, 2006.–202 с.

Тилло́ М. Сочинения / Мария Тилло́. – Составитель, редактор и автор научно-критических комментариев С. Д. Абрамович. – К.: Издательский дом Дмитрия Бураго, 2017. – 504 с.: илл.

* * *

Полусошедшая с ума
От ослепительного крика,
С собой я остаюсь сама,
Раздета, смята и безлика.

И день, закончив свой обход,
Вдруг уступает место ночи.
Я знаю: этот день – не тот,
Хоть в нем – цепочка многоточий.

И ночь такая же не та;
Не та луна, чужие звезды.
И душный дождь – не та вода:
Тяжелые пустые гроздья.

Не тот мотив, не те слова;
Чужие звенья, звуки, слоги…
Совсем чужая голова,
И в ней – совсем чужие боги…

26.07.1995

* * *

И небо усыпано звездами.
И дождь, как шальной мальчуган,
На землю – веселыми гроздьями.
И гром достает свой наган.

И радость – девчонка счастливая,
На ветре веселом спешит,
Такая смешная, красивая!
И горе в могиле лежит…

9.08.1998

ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ

Город градом раскрыт до падения башен без боли,
До развернутых окон на стенах разбитых домов.
Эта странная радость животного мира раздолья,
Где не нужно значения краскам беспомощных слов.

Мы спешим, не заметив, куда убегает дорога,
Мы не чувствуем горечи луж и пространства для ям.
Мы куда-то идем в состояньи простого потока,
Где бездумное сердце стучит, как расшатанный ямб.

Там горит светофор обесцвеченной троицы света,
И кричащей вороною время садится на грудь.
А назад нет пути: возвращаться – плохая примета,
И не хочется, страшно опять в пустоту повернуть…

15.10.2003

* * *

Радость безумная, скорость слов,
Искренность нервных небес-основ,
Необъяснимая суета –
В этом и спрятана красота

Жизни, которой-то, в общем, нет.
Все мы уйдем, не оставив след
В вечной грязи на тропах эпох:
Имя накроет зеленый мох

С меткой «Забвение»: канет ввысь
Странно-красивая птица Жизнь.

10.11.2003

* * *

Стук машинки. Падают буквы.
Звук тревожный, шершавый, грубый.
Хохот неба в ветках деревьев,
И священная песня евреев.

Взгляд звезды, отражающей крышу,
Шепчет сказку, и я ее слышу.

12.05.1996

ЧЕРНЫЙ ЧЕЛОВЕК

Я ждала тебя, мой черный человек,
Я глаза разбила о слепые окна.
Я минутой ощущала черный век.
И от слез ресницы насухо промокли.

Где ты ходишь? Кто сегодня есть твой друг?
Мы, не встретившись, простились и расстались.
Четкой линии змеей замкнулся круг,
И опять на разных точках мы остались.
Где ты скрылась, моя черная душа?
Я искала, и сгорал ненужный факел,
Искрой яркою сквозь темноту дрожа,
Словно робкие солдатики в атаке.

1.01.2006

КОСТЕР

Костер погас – остался пепел.
Деревьев мертвые тела
Разносит бесшабашный ветер.
И эта серая зола

Взлетает над землей горячей
И вновь ложится на траву.
Дрова сгорели. Ветки плачут.
А лист кричит: «Еще живу!»,

Не понимая, что погибнет,
Сгорит – и разбежится в ночь.
Горит костер – сухие хрипы.
И не могу ему помочь.

25.02.2006

Галина Аккерман, Філіп де Лара

УКРАЇНА, ЄВРОПА І ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ

Незалежна від 1991 р., Україна й далі була позначена сімдесятьма роками совєтських звичаїв аж до революції Гідності 2013 р. Україна тоді обрала «європейські цінності». Це єдина країна, громадяни якої гинуть за європейський прапор. Але європейці іноді сумніваються в легітимності української нації. Велику роль тут відіграє кліше про начебто авторитарний і антисемітський націоналізм. Це кліше не відповідає дійсності й несправедливе. Воно викривлює правду і затемнює європейську свідомість.

> «Унікальним явищем у 1941–1945 рр. була покинутість. Завжди гинули на самоті, а лихо всюди було безнадійним. А серед самотніх і безнадійних жертви несправедливості всюди і завжди найсамотніші... Уже понад чверть сторіччя, як урвалося і наше життя, і, безперечно, й сама історія. Жодна міра вже не здатна виміряти незмірне. Коли в пам'яті є така пухлина, двадцять років не можуть нічого змінити. Безперечно, смерть скасує невиправданий привілей пережити шість мільйонів мертвих».
>
> *Emmanuel Levinas. Noms propres (1976)*

Українська революція – вирішальна подія для Європи. Совєтська республіка аж до 1991 р., що стала незалежною, але до 2013 р. була міцно прив'язана до російської орбіти, Україна обрала свободу, здійснивши несподівану й безпрецедентну революцію. Мирний народний рух, незважаючи на люті репресії, домігся втечі тодішнього президента і відновлення конституційного ладу, що доти був

лише номінальним. Вихідною точкою цього повстання була, як ми пригадуємо, відмова останньої миті президента Януковича підписати угоду про асоціацію з Європейським Союзом. «Ми заслуговуємо європейських цінностей!» – проголошував (англійською мовою) один транспарант на Майдані. Тодішній рух був не проти Росії, а проти *homo sovieticus*: українці вже не хотіли жити так, як «совєтський народ». Проблема була політична, а не «геополітична», як намагався переконати Кремль: не визнавши патологічний і злочинний характер совєтського режиму, росіяни приречені увічнювати його лиха і вади. Прикута до минулого, якому не хоче дивитися в обличчя, Росія після розпаду СССР ступила не на шлях до Європи, як були переконані чимало західних керівників, а на шлях агресивного імперіалізму.

Україна нині – місце зіткнення двох доль, між якими невпинно ваґалася Росія: західництва і панславізму. Але Україна – не Росія, дарма що більша частина України протягом трьох сторіч належала Росії. «Україна завжди прагнула бути вільною», – зазначив колись Вольтер, що його навряд чи можна запідозрити в русофобії[1]. Для України належність до Європи – вже не питання вибору, натомість для Росії, що завжди балансувала і балансує між тими двома напрямами, ще й досі йдеться про вибір. У цьому розумінні Україна – справжня брама Європи, брама, крізь яку Росія має або ввійти, або вийти. Слід терпляче спростовувати балачки про приниження Росії, підступне оточення її внаслідок розширення Європейського Союзу і НАТО. Ці балачки не те що упереджені, а неправдиві. Росія сама себе ошукує, не розуміючи, що тільки вона завинила в усіх своїх нещастях після 1991 р. Німеччина після 1945 р. врятувалася, визнавши свій статус злочинця і відбудувавшись у боротьбі з наслідками нацизму. Росія занапащає себе, вважаючи себе за зраджену жертву, яку обступили облогою.

Теперішнє, збурене минулим

Отже, битва за суверенність і свободу України мала б стати битвою всіх європейців. І то не тільки в ім’я міжнародного права,

---

[1] Histoire de Charles XII // *Voltaire*. Œuvres historiques. – Gallimard, Pléiade, 1957, с. 153.

поваги до договорів і солідарності між демократіями, а ще й тому, що в ній ідеться про нашу цивілізацію, нашу Європу. Звичайно, ЄС допомагає Україні стати дієвою демократичною державою, підтримує її супроти Росії політикою санкцій і опосередкування. Але здійснює цю підтримку, так би мовити, вкрай обачно, немов сумніваючись у легітимності української незалежності. Численні голоси закликають до більш або менш цинічного «реалізму»: Україна, мовляв, завжди належала до «русского міра», а Росія – незамінний і небезпечний партнер, якому не слід суперечити. Адже не можна позбавити Україну її географічного безталання, хоч як воно гідне жалю.

Крім сили мереж впливу та інтересів і складності світу, вагання європейців підживлені сумнівом у самій реальності української нації. Ніколи не будучи незалежною на всій сукупності своєї території, поділена між різними імперіями аж до сталінського возз'єднання 1939 року внаслідок пакту Молотова – Ріббентропа, поділена мовно та релігійно, чи справді Україна становить націю, а чи є нею тільки в національному наративі? І хіба сам цей наратив – не витвір сумнівного, ба навіть проклятого націоналізму, що став таким унаслідок колабораціонізму націоналістів із нацистськими окупантами в 1941–1944 рр.? Коли позбутися всіх упереджень, розвіяти все невігластво про реальність української нації і щирість її демократичних прагнень, однаково лишиться ця тінь. Скориставшись формулюванням Тоні Юдта[2], історик Ярослав Грицак вважає, що пам'ять про голокост і визнання відповідальності українців за участь у цьому злочині – необхідний вступний квиток для прийняття України в ЄС. Дещо в цьому формулюванні бентежить, бо на його основі можна припускати, ніби визнання історичної правди становить предмет своєрідної взаємовигідної оборудки. Але Грицак висловився абсолютно слушно і в політичному, і духовному аспектах. Адже в політичному аспекті пам'ять про голокост справді стала частиною сучасної європейської ідентичності, а Європа під совєтським пануванням не мала змоги здійснити ту саму роботу пам'яті, що й Західна Європа. Україна має надолужити втрачений час і стати обличчям до свого минулого, зокрема й найчорнішого. А в духовному аспекті Грицак стверджує, що Україна, щоб стати

[2] *Tony Judt.* Après guerre (2005). – Fayard, 2010, c. 911.

вільною, повинна засвоїти свою історію, всю свою історію, зокрема й історію голокосту в Україні. Без правди не може бути ні прощення, ні примирення. Україна, щоб повністю прийняти свою європейську долю, *сама* має потребу в цій правді.

Але і Європа має потребу в ній, бо основа з правди та примирення, на якій після 1945 р. відбудувалися вільні країни Європи, буде незакінчена й хитка, поки історія голокосту в СССР лишатиметься осередком упереджень одних, заперечень інших і невігластва всіх, ретельно підтримуваного совєтською брехнею про Другу світову війну, зокрема про період між вереснем 1939 р. і червнем 1941 р., коли СССР був вірним союзником нацистів і скористався цим, щоб розчленувати Польщу і окупувати прикордонні території, зокрема балтійські країни і Західну Україну. Адже в паралельному світі «Великої Вітчизняної війни», активно створюваному теперішньою російською владою, СССР був єдиним справжнім ворогом Гітлера, а про знищення євреїв забороняли говорити, хіба що приховували його фразою про вбивство «мільйонів мирних совєтських громадян». У цьому світі всі противники комунізму – «фашисти», зокрема українські партизани-націоналісти, – неодмінно колабораціоністи й злочинці, – що воювали проти совєтського окупаційного режиму аж до середини 1950-х років[3]. Усі виступи, які ворожі Україні та Майдану, тобто, так би мовити, «проросійські», такі, що підтримують «геополітичні» зазіхання Росії на Україну, – від Путіна до Меланшона, – використовують і надуживають це ототожнення українського націоналізму з фашизмом і нацизмом. Після перемоги Майдану 2014 р. євреї і пам'ять про євреїв стали важливою ставкою в «гібридній війні» Росії проти України. Офіційні російські медіа публікували заклики до українських євреїв, вимагаючи розриву зв'язків із «київською хунтою» й повернення до «родіни-матєрі». Ця операція скінчилася поразкою. Головні релігійні та світські представники єврейської громади опублікували відкритого листа, просячи російського президента перейматися своїми справами і заявивши про свою вірність Україні та підтримку революції Гідності. Але теперішніх фактів, хоч яких

[3] Див.: *Stéphane Courtois, Galia Ackerman* (ред.), La Seconde Guerre mondiale dans le discours politique russe. À la lumière du conflit russo-ukrainien. – L'Harmattan, 2016.

разючих, не досить, щоб розвіяти туман трагічної історії, якою спекулювали понад сімдесят років.

Історія голокосту і пам'ять про голокост

Лихо знищення євреїв Європи стало одним зі стовпів європейської свідомості. Обов'язок пам'яті належить і зниклим під час голокосту, і тим, хто пережив його, і всім жителям планети: не забувати, вивчати, пояснювати й розуміти, це безкінечне завдання, та аж ніяк не марне. Пам'ять про голокост – моральний компас нашої цивілізації, бо голокост – це Зло в історії. Цей компас повільно сформувався після 1945 р., і процес його формування супроводився і супроводиться численними блуканнями, ми бачили плутанину й невігластво, наївний заклик «Більше ніколи!», надмірність каяття, постмодерністське наполегливе повторення про повоєнну «колективну провину». «Синдром Віші» досі збурює французьке суспільство[4]. З огляду на ці слова аж ніяк не заспокоює твердження, мовляв, у нашій країні робота часу досягла найкращого результату. За кілька десятиріч ми перейшли від легенди про Меч і Щит та звеличення Опору до ясного (завдяки Роберту Пакстону) розуміння відповідальності режиму Віші за участь у голокості[5]. Фільм Марселя Офюльса «Смуток і жаль» (1971 р.) увійшов у національний дискурс, а втім, породив і впевненість правди, і зловтіху цинізму.

Моральний баланс європейських суспільств перед лицем голокосту не блискучий. Колабораціонізм, змовництво, захист, розважливий чи героїчний, мали в різних країнах дуже різну інтенсивність та форми, але всюди переважала покинутість, про яку говорив Еммануель Левінас. Політика держав, окупованих Німеччиною або союзних із нею, і солідарність населення зі своїми співвітчизниками-євреями – речі різні, але жодна країна Європи не уникла свого синдрому Віші[6]. Всі вони мали своїх цивільних колабораціоністів

[4] *Henry Rousso.* Le Syndrome de Vichy. De 1944 à nos jours. – Seuil, 1987.

[5] Книжка Роберта Пакстона «Франція Віші, 1940–1944 рр.» (*Robert Paxton*, La France de Vichy. 1940–1944. – Seuil, 1973) була поворотним пунктом у переході від міфологічної пам'яті до пам'яті, зіпертої на історію. А тоді вже минуло майже тридцять років після визволення.

[6] Див.: *Istvan Deak, Jan Gross, Tony Judt* (ред.). The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath. – Princeton University Press, 2000.

і майже всі сформували свої національні дивізії СС, зокрема і в окупованому СССР (в Україні – дивізію Waffen SS «Галичина»). Якщо не брати до уваги Росію, де роботу пам'яті придушено свинцевим ковпаком офіційної історії, в усіх країнах Центральної Європи відбулися палкі й болючі дискусії про роль держави, якщо вона існувала, масштаб колабораціонізму і ставлення населення, а також про моральну відповідальність та обов'язок пам'яті, що їх мають живі перед зниклим єврейським світом. Звичайно, відповідальність передусім лягає на нацистських окупантів. Але саме через це відповідальність окупованих ставить складні та прикрі історичні питання. Це минуле не минає без болю. У Польщі, Словаччині, Угорщині, балтійських країнах, Румунії та Хорватії й досі точаться гострі дискусії, але це не перешкодило інтеграції цих країн до Європейського Союзу. Тільки Україна лишається прикута до свого минулого, і про неї судять сьогодні на основі того, яким воно могло б бути. Україна – жертва подвійної несправедливості: уявлення про колективну відповідальність, давно вже відкинуте в інших країнах, і досі чинне щодо українців, які неодмінно винні, надто якщо були «націоналістами». Сьогоднішню Україну раз по раз звинувачують у запереченні злочину та реабілітації злочинців, у тому, що вона нічого не робить для відновлення пам'яті про євреїв, її прагнуть засудити за найменший хибний крок, дійсний або уявний. Ба гірше, колишні злочини негайно проектують на теперішню ситуацію країни: демократичність країни, якою керує «хунта», і то «за участі неонацистів», видається сумнівною, тож атаки Росії на її суверенність, можливо, небезпідставні (на думку Жана-Люка Меланшона, керівника лівацького руху «Нескорена Франція»). За словами Марі-Франсуази Бехтель, тоді депутатки від лівої партії Республікансько-громадянський рух, Росія визволила Європу від нацистського варварства ціною нечуваних жертв, тому ми довіку в боргу перед нею, отже, негідно накладати санкції на Росію через її дії в Україні. Тих, хто цілковито підтримує цей химерний варіант інтерпретації української кризи, у Франції небагато, проте їхні тихі голосочки прокладають собі шлях у політичний клас, зокрема в середовище правих та розмаїтих популістів, у медіа й соціальні мережі. Цей

феномен характерний не тільки для Франції, те саме відбувається в інших країнах Європи, Ізраїлі та США. Остаточне підґрунтя цього погляду – не так страх перед Росією, як підозра, що українці «погано поводилися під час окупації». Звідки походить ця нерівність ставлення і які її джерела?

Голокост в Україні

У 1941–1944 рр. знищено 1,55 млн. українських євреїв. 900 тис. уникли такої долі, бо або були солдатами Червоної армії, або змогли вчасно втекти на схід (або ж їм «пощастило» і їх арештували й депортували). Лише 100 тис. євреїв вижили на окупованій території України. Вбивства здебільшого відбувалися на місці. Так званий голокост кулями відбувався головно в Україні. Українці були безпосередніми свідками, тож ставлення населення – від чорного до білого з усіма відтінками сірого між ними – було для євреїв питанням життя і смерті. Україні судилося стати колонією рабів. Німці провадили політику рекрутування місцевих колабораціоністів у поліцію та цивільну адміністрацію з-поміж цивільних осіб та совєтських військовополонених, їх використовували для підтримки «порядку», зокрема й участі в каральних заходах: арештах і стратах євреїв. В окупованій Україні основна маса цих поплічників складалася не з переконаних прихильників колабораціонізму, а часто з простих селян, які піддавалися нацистському тискові внаслідок опортунізму, покори або ворожості до совєтського режиму. Чимало людей ішло до поліції, щоб уникнути депортації для праці в Німеччині (набагато тяжчої для «підлюдей»-слов’ян, ніж для громадян західних країн). Ці поплічники діяли і в Польщі, бо німці не хотіли використовувати поляків. Слід нагадати про контекст, який передував нападові німців 1941 р.: Україна втратила мільйони селян під час голодомору, штучного голоду, організованого з наказу Сталіна в 1932–1933 рр., її західна частина стала 1939 р. жертвою нападу СССР на підставі німецько-російського пакту. Підпільний рух за незалежність і взагалі численні українці (як і багато інших совєтських громадян) наївно сподівалися визволення або принаймні поліпшення своєї долі внаслідок поразки совєтів і перемоги

Німеччини. І керівники націоналістів, і жителі дуже скоро розчарувалися, але на початку була мішанина раціональних і безладних розрахунків, яку важко уявити собі[7]. Досі важко точно визначити число і характер тих – пересічних совєтських громадян, націоналістів і т. ін., – хто брав участь, і якою мірою, в колабораціонізмі та ліквідації євреїв, і що надихало їх: ненависть до більшовиків, антисемітизм, опортунізм чи зажерливість. Водночас годиться нагадати, що Україна – четверта країна за кількістю праведників (після Польщі, Голландії і Франції). Одне слово, українці зазнавали тяжчого, ніж інші народи, насильства знищення і з особливою інтенсивністю засвідчували увесь спектр людських реакцій – від найогидніших до найшляхетніших – на це насильство.

І нарешті український націоналізм був у тому періоді важливим чинником, і ця обставина аж ніяк не найменш складна і найменш болюча. Чи був цей рух фашистським? У Європі 1930-х років межа між фашизмом і націоналізмом була розмита. Український випадок складний. Нацизм і фашизм були тоді маяками для національно-визвольних рухів, як став ним після 1945 р. комунізм для країн, народжених у результаті деколонізації. В ОУН (Організації українських націоналістів) був якийсь фашистський момент, але ОУН боролася за незалежну державу, чого Гітлер не хотів ні за яку ціну, навіть у формі васальної держави на кшталт Словаччини чи Угорщини. З другого боку, Україна віддавна розраховувала на солідарність німців у боротьбі з Російською імперією, що й пояснює привабливість вибору на користь німців 1941 р. Під час громадянської війни, надто за гетьмана Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.), Німеччина підтримувала Україну. Ця дипломатична та військова підтримка лишила кращі спогади в українців, ніж Польща і Франція, ставлення яких було більш боязливим. У наші дні про дії

[7] Тімоті Снайдер у книжках Terres de sang: l'Europe entre Hitler et Staline. – Gallimard, 2012 (є український переклад: «Криваві землі. Європа між Гітлером і Сталіном») і Terre noire: l'Holocauste et pourquoi il peut se répéter. – Gallimard, 2016 (є український переклад: «Чорна земля: голокост як історія і застереження») яскраво описує зростання брутальності й моральну дезорієнтацію суспільств, сплюндрованих окупаціями, що йшли одна за одною.

«бандерівського»[8] націоналізму в Україні точаться жваві дискусії, але слід розуміти, що це питання не можуть вирішити одним махом ані націоналісти, ані історіографія: серед націоналістів дехто брав участь в убивствах євреїв та поляків, проте інші не брали, ба навіть допомагали євреям, які врятувалися від гетто. Сьогодні в Україні засуджують тих, хто брав участь у голокості, проте уславлюють борців проти комуністичного режиму і за визволення України, які воювали аж до 1955 року. Визнання, що інколи це були ті самі люди, вимагає особливих зусиль у пошуках правди і ясності, до яких українці змогли по-справжньому вдатися лише після 1991 р., після краху совєтського режиму. Зусиль надто повільних, скажуть тут, але не повільніших за зусилля французів після 1945 р. Переслідувані й засуджені (якщо не страчені) до дуже тривалих термінів ув'язнення, націоналісти після війни масово заполонили табори ГУЛАГу. Згодом у ті табори потрапили дисиденти, зокрема й певне число євреїв: жертви державного антисемітизму, вони, річ природна, стали товаришами «націоналістів» у боротьбі та недолі, всі об'єдналися проти імперії. 1966 р. дисидент Іван Дзюба викрив антисемітизм, що існував в Україні (як і всюди в СССР, затурканому "антисіоністською" пропагандою), під час таємного вшанування пам'яті про вбивства в Бабиному Яру. Його промова – один з основоположних текстів демократичної України. І, нарешті, бандерівці з чорною славою – лише ланка в довгій традиції боротьби за культуру і свободу України, традиції плюралістській, у якій довго домінували ліберальні та соціалістичні ідеї, як свідчить постать українського Мішле – Михайла Грушевського (1866–1934), президента ефемерної Української Народної Республіки 1918 р.

[8] Від ім'я Степана Бандери, керівника однієї фракції ОУН, що 1942 р. заснував Українську повстанську армію (УПА). Обожнюваний герой для одних, незручний для інших, Бандера є символом опору совєтському гнобленню. Арештований німцями в липні 1941 р., він провів війну у в'язниці. Після війни жив у ФРН, 1959 р. його вбив агент КГБ. Проте постать Бандери породжує суперечки через його пряму або опосередковану відповідальність за участь націоналістів в антиєврейському насильстві, зокрема 1941 р., і через його наказ провести "етнічну чистку" (для інших це "україно-польська війна") на Волині 1944 р. з метою прогнати польське населення, яке вважали за колоніального окупанта.

Заборонена історія

Цей клубок, де майже всі форми боротьби за незалежність, терористичного насильства і егоїстичних та відчайдушних розрахунків переможених змішувалися з героїзмом і культурною творчістю великої нації, українці не мали змоги ані вивчати, ані критикувати, ані обстоювати аж до незалежності країни 1991 року. Який-небудь відвідувач України кінця XX ст. цілком слушно міг вважати, що в Україні вичистили її єврейську частину: сліди єврейського життя стерті, місця ліквідації забуті або занедбані, збентежене мовчання або кричуще невігластво про вбивства євреїв і про участь українців у них. Але слід негайно додати, що протягом совєтської доби забороняли всю історію України: в СССР не можна було згадувати ані про унікальність мучеництва євреїв під час німецької окупації, ані про криваві репресії, накинуті совєтським режимом Україні: селянам, інтелектуалам і митцям. Про голокост забороняли говорити не менш суворо, ніж про голодомор та «розстріляне відродження»[9]. За «залізною завісою» режим контролював інформацію і культуру, формував покоління *homo sovieticus.* Засвоєння національної історії почалося лише двадцять п’ять років тому. Всупереч чорній легенді, яку десятиріччями підтримують КГБ та його наступники, національне пробудження українців не було ані фашистським, ані антисемітським. Навпаки, прогрес патріотичної свідомості і визнання масштабу голокосту в Україні (і як наслідок – моральної відповідальності та обов’язку пам’яті) йшли руку в руку, надто після Помаранчевої революції і революції Гідності. Утвердження політичної нації стимулювало громадянський діалог між євреями і етнічними українцями. Відтоді громадянський діалог інституціоналізувався завдяки вивченню голокосту в освітніх закладах, що тепер обов’язкове, та ініціативам з ушанування пам’яті, які нарешті стали помітні після тривалого періоду недбальства і нехтування. Попереду ще багато роботи, постсовєтське недбальство не зникло, і далі існують забуття, нетактовність і конфлікти пам’яті. Українці вшановують героїв боротьби за свою незалежність, навчаючись – набагато швидше,

[9] У 1920-х роках в Україні відбувся розквіт покоління талановитих письменників, митців, музикантів і режисерів, яке починаючи з 1933 р. було практично знищене, звідки й термін «розстріляне відродження».

ніж навчилися французи зі своєю революцією – не вважати історію свого шляху до свободи за «кристал», визнавати його закрути й темні місця. Україні в цьому русі пощастило, бо вона має численну єврейську громаду (на відміну від інших країн Центральної Європи). Після масового виїзду євреїв до Ізраїлю наприкінці існування СССР Україна має сьогодні єврейську громаду чисельністю від 100 до 120 тис. чоловік, звідки й наявність і, якщо можна так висловитись, товариськість єврейського чинника в українському суспільстві. Україна живе як громадянська нація, що має в своєму складі визнані меншини. Євреї не найчисленніша етнічна меншина, але, безперечно, найбільш стратегічна: вони становлять барометр успіху або поразки української демократії. Відтепер докладне вивчення трагедії і ролі кожного можна провадити без ризику. Українці довго вірили тій розповіді про голокост, якою СССР маніпулював так вправно, що не було й сумнівів: адже євреїв забороняли виділяти серед "мирних совєтських громадян, які стали жертвою варварства", – хіба тільки нагадували, що їх убили українські фашисти! Кожен ворог совєтського соціалізму, а отже, кожен український патріот був фашистом і колабораціоністом. Важливе завдання історіографії та освіти – звільнити розповідь про єврейську катастрофу – і вивчення свідомості, породженої тією розповіддю – від брехні, яка паралізує їх. Це завдання важке, бо брехня та невігластво певною мірою захищають, сприяють забуттю й запереченню, натомість випробування правдою розкриває і розкриватиме вади та злочини, породить суперечки. Скажімо, українська поетеса Олена Теліга була активісткою ОУН і ревною антисеміткою. 1942 року її арештували й розстріляли німці в Бабиному Яру, як і багато сотень українських націоналістів у 1941–1944 рр. Що робити з цим випадком? Ось що сказав нам 2016 р. один керівник єврейської громади: "Багато українців вважають її за національну героїню та мученицю. Вони мають право думати так, і так само я як український єврей маю право обурюватись освяченням антисемітки".

Історія, пам'ять, правда

Перед лицем такої складної історії і такого шпаркого контексту вшанування пам'яті історики та інтелектуали мають обов'язок не

поступатися спрощенням та інструменталізації. Але вони не можуть так чинити, ховаючись за начебто нейтральністю, вдаючи, ніби історія лише з'ясовує голі факти, тоді як насправді вона має завдання пояснити їх, вставивши в загальну розповідь та контекст, і сформувати каузальні гіпотези. Ця робота, надто делікатна, коли йдеться про нацизм і комунізм, не могла б відбуватися осторонь від площини пам'яті. Історія має висвітлити обговорення пам'яті і конструкцію національних наративів. Отже, існує ризик інструменталізації, але цей ризик не менший і для тих, хто ховається за науковою нейтральністю. На жаль, немає нічого легшого і звичайнішого, ніж використання науковості для дискваліфікації опонента і перешкоджання дискусіям. Коли така позиція не є ширмою прихованої політичної програми, вона зводиться до капітуляції перед "страхом помилитися, який перетворюється в страх перед правдою"[10].

Усі народи Європи мають інтегрувати єврейську катастрофу в свою національну пам'ять. Мета тут – не судова люстрація: і катів, і жертв уже немає, питання про засудження злочинців і репарації мало-помалу зникають. Те, що роблять і мають далі робити українці, щоб засвоїти свою історію, і те, що мають робити інші європейці, щоб визнати, щó Європа має давати Україні, – лише два аспекти одного завдання. Духовна мета «української кризи» – відновлення історії, щоб віднайти сенс європейської цивілізації. Україну абсолютно хибно, та ще й усупереч правді та свободі, характеризують як винну країну і закликають її негайно, незважаючи на контекст важкого виходу з комуністичного ярма, зробити те, на що у вільних країн Європи пішли десятиріччя: цькують найменшого українського зайця, щоб утопити рибу совєтських злочинів і цілком реального російського антисемітизму. Ступити цей крок нелегко, бо завдання полягає не тільки в розвіюванні легенд, нехай то буде чорна легенда, яка уподібнює злочини проти євреїв, скоєні руками українців, до злочинного шалу всієї української нації, або біла легенда про

---

[10] Формулювання Геґеля. Ця вдавана науковість регулярно з'являється тоді, коли йдеться про Україну і Росію, її використовують, щоб завадити вільним дискусіям, теоретично в ім'я наукової точності, а практично – щоб поховати теми, які не подобаються, в однозначних ексклюзивних твердженнях або в зручному тумані ускладнень.

невинність за визначенням народів-жертв. Крім головних труднощів історії незмірної катастрофи, до повної картини якої нам ще досить далеко, тут є ще і громадянський, і моральний виклик.

Ідеться не тільки про відновлення честі України перед лицем російського паплюження. Українська політика ЄС та історична свідомість Європи мають не меншу потребу в з'ясуванні правди про голокост в Україні, ніж самі українці. Адже йдеться насправді не тільки про з'ясування фактів ліквідації євреїв та відповідальності за них в Україні, де до війни жило понад два мільйони євреїв, майже стільки, скільки в Польщі, не тільки про руйнування кліше про український антисемітизм, живлених невіглаством і запереченням, які досі наявні в Україні, як і в усьому колишньому СССР. Мова не тільки про відновлення пам'яті, стертої совєтським руйнуванням та цензурою і довгий час нехтуваної країнами, звільненими від совєтського ярма. І не тільки про завершення в правді й через правду примирення євреїв України зі своїми співгромадянами. Ідеться ще й про корекцію колективної пам'яті європейців, викривленої прогалинами та однобокістю історичної інформації внаслідок прикрого поділу між пам'яттю громадян Західної Європи і пам'яттю громадян Східної, між Європою визволення та засвоєної пам'яті і Європою, де поразка німців призвела лише до нового поневолення й заборони пам'яті. Усування цього дисбалансу – питання не тільки надолуження.

Нещодавно визволена Європа має навчити нас не меншого, ніж ми, західноєвропейці, маємо навчити її про належний спосіб визнання лих XX ст. Саме завдяки цьому можна утвердити життєву силу та єдність європейської цивілізації, і Україна сьогодні – справжній перехідний пункт. Примирення в правді, яке здійснюють українці, запрошує всіх європейців до роботи пам'яті та історії, щоб позбутися совєтських міфів (про Велику Вітчизняну війну) і приглядатися до лих XX ст., позбуваючись вигадок.

Переклад з французької Петра Таращука

Мирослав Шкандрій

ФОРМУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ, 1914–1929[1]

Юдофільська позиція, характерна для передреволюційної української літератури, збереглася й у перші післяреволюційні роки. Гарними прикладами такої художньої літератури є твори **Степана Васильченка**, **Модеста Левицького та Клима Поліщука.** Перші двоє завдячували своєю відомістю насамперед більш ранньому, сентиментальному підходу («доба жалісливості», за Куніцом), але їхні твори видавалися й перевидавалися і під час революції і в 1920-х роках. Ці другорядні письменники не лише приваблювали чималу читацьку аудиторію, а й могли претендувати на віддзеркалення дуже поширених настроїв.

Степан Васильченко зробив собі ім’я до революції завдяки своїм портретам принижених і ображених, які варті кращого майбутнього, – «м’яких і безпорадних мрійників», що їх Куніц зневажливо називав головним предметом інтересу російських авторів кінця XIX ст. (Kunitz 1929, 120). Васильченко, шкільний учитель, був заарештований за царського режиму й провів півтора року в ув’язненні. Його першу збірку оповідань у 1914 році конфіскувала цензура, а її видавців було віддано під суд. Васильченка призвали до царської армії, де він прослужив до 1917 року. Завжди чутливий до соціальної несправедливості й нерівності, він відзначав жахливе ставлення армії до

[1] Уривок із книги Мирослава Шкандрія «Євреї в українській літературі. Зображення та ідентичність». Готується до друку у видавництві Дух і Літера у 2019 році.

місцевих євреїв у листі, написаному 18 квітня 1915 р. у Перемишлі: «*Саме євреям найважче переживати ці часи. Всі вони вештаються тут сумні, налякані. Серед них ходять чутки, що їх вишлють звідси до Росії. Останніми днями їх ганяють на роботу: збирати гній і всілякий мотлох, залишені австрійським гарнізоном на вулицях та подвір'ях міста. Ця картина варта якщо не пензля художника, то принаймні доброго фотографа. Вони розосередилися навколо візків, повних огидного сміття, старі й молоді, з пейсами, в довгих лапсердаках, і рухаються вулицями, спітнілі й брудні, а їхні жінки дивляться з вікон і дверей і плачуть*» (Васильченко 1959–1960, 4: 355). Західну Україну було захоплено російськими військами на самому початку Першої світової війни. Багатьох євреїв було пограбовано, їхні заклади закрито, а права обмежено. Євреям знову заборонили жити в селах або займатися сільським господарством, обмежили пересування. Військові дивилися на євреїв як на ворогів, інформаторів і шпигунів: подекуди їм давали двадцять чотири години, аби забратися з прифронтової зони і переїхати на схід. Після того, як півмільйона людей були виселені й переїхали вглиб країни, смуга осілості припинила своє існування.

Під час революції Васильченко писав оповідання, в яких зображував євреїв зі співчуттям і розумінням, – нібито у відповідь на прохання Симона Петлюри про короткі популярні прозаїчні твори на протидію хвилі погромів. Одне з таких оповідань, «Про жидка Марчика, бідного кравчика», вперше було опубліковане в газеті «Україна» (1919) і водночас вийшло окремим виданням. Там розповідається про бідного єврея, який разом із іншими жителями містечка вітає Лютневу революцію 1917 року, але за рік гине. Перші дні революції – це час величезного душевного піднесення, коли люди єднаються і звуть один одного товаришами. У цьому світі, який обіцяє так багато волі, Аврум і його дружина Лія зачинають дитину. Проте коли вона народжується, країна вже пережила вторгнення та поширення анархії. Аби уникнути насильства, що наближається, Аврум із родиною переховуються в підвалі, але квартал оточують і підпалюють, а тих, хто намагається втекти, заколюють багнетами. Аврум із родиною гинуть; його історія, яку він у стані ейфорії почав розповідати на мітингу в перші дні революції, залишається

незавершеною. В оповіданні Васильченка йдеться не лише про трагічну долю єврейського населення, а й про те, що момент єднання був уже поруч, коли раптом усе було втрачено. Мрія про щасливе народження й вільне майбутнє гине у вирі насильства та руйнації. У попередніх оповіданнях автора засвідчений поступ у взаєморозумінні двох громад; тут же він констатує жорстокий кінець цього процесу.

В оповіданнях, що описують спілкування між українцями та євреями в маленьких містечках, виявляється чималий інтерес до питань ідентичності. В оповіданні «За мурами» (1913) розповідається про нещасливий шлюб Дувида Волинського та Соні, яка під впливом прочитаних книжок почала повставати проти єврейських звичаїв. В їхній оселі є не лише «єврейські картини», а й портрети Толстого, Горького та Шевченка – всі троє символізують бунтівне вільнодумство. Оповідач поселяється у цієї родини й одразу відчуває присутність стародавніх традицій, іншого Бога та пристрасну обіцянку залишатися вірними Йому в словах псалма 137: «*Якщо я забуду тебе, о Єрусалиме, хай всохне правиця моя*». Інтелектуальні здібності Соні очевидні: вона навчається, складає іспити, і її приймають на акушерські курси в місті. Її неписьменний чоловік переконаний, що втратить її, якщо вона поїде, й опирається цьому. Відбуваються несамовиті суперечки, аж поки Соня не вирішує навернутися у християнство й залишити чоловіка. Єврейська громада збирається на молитву й оплакує втрату одного зі своїх членів. Цією молитвою та співом глибоко зворушені і оповідач, і наймичка Христина, що працює в родині: «*У цій бурі чужої туги відчувалися сльози не однієї людини – відчувався могучий, стихійний крик цілого народу, який гине, якого зраджують, якого кривдять*». Цю історію оповідач розповідає у в'язниці, де сидить разом із іншими в'язнями, зокрема з євреями. Всі вони переживають у неволі одне й те саме палке прагнення кращого життя. Наприкінці з'являється надія: надходить звістка, що в рідному селі «*вперше вільно вдарили в дзвін, будячи од вікового сну заколиханий неволею край*» (там само, 2: 122–123). Васильченко визнає, що нове, краще суспільство має бути побудоване на руїнах старого, але все ж таки розуміє ці зв'язки з традицією в будь-якій оновленій ідентичності.

Він накреслює внутрішні межі, що відокремлюють культуру від її власного традиційного минулого й від іншої культури, з якою вона співіснує. Проте він робить це нерішуче. Спостережний пункт оповідача-героя віддалений від подій. У першій частині оповідання він може лише відтворити картину культури сусідів за підслуханими розмовами та випадково побаченими незнайомими ритуалами, а в другій частині – тільки здогадуватися на підставі листів, які наслідки може мати конфлікт із традицією. Це – спроба невпевнено, навпомацки витлумачити вплив нового на іншу культуру.

У п'єсі «Зіля Королевич» (1913) молода й самотня сільська вчителька Таня під час різдвяних канікул зустрічає свого «прекрасного принца» («королевича»). Однак Зіля Гаєвський – студент-єврей, предмет її пристрасті, – більше цікавиться тим, що станеться, коли сонце втратить свою енергію. Наприкінці п'єси Таня та Зіля, залишені на самоті, усвідомлюють, що їм нема куди подітися, й доходять згоди: як завжди у Васильченка, заблукані душі в скромному середовищі знаходять відраду та кохання. В цьому творі, безперечно, є щось несміливе та «мляве» (за висловом Куніца), але єврейські персонажі зображені в ньому з симпатією, а також добре відтворена атмосфера маленького містечка.

Модест Левицький писав оповідання для дореволюційної газети «Рада», вони відзначені таким самим м'яким гумором, що й проза Васильченка. Його темою теж був світ маленьких, сонних містечок і путівців Правобережної України із їхніми численними єврейськими характерами. Описи інтер'єрів свідчать про близьке знайомство з єврейським життям. В одному оповіданні українець і його знайомий єврей стають жертвами шахрая, який оббирає їх у потягу; в другому – оповідач помилково приписує добропорядному єврею-шинкарю нечесні наміри; в третьому – члени обох громад піддаються загальній паніці через чутки про епідемію. Але в розв'язках оповідань зазвичай виявляється спільна людяність простих людей і розвіюються певні страхи чи упередження. Левицький працював лікарем і мав численних пацієнтів-євреїв, із якими розмовляв їдишем і серед яких був популярним. Коли він жив у Окнах на Поділлі, то написав п'єсу. В ній священик і рабин виявилися палкими любителями театру, але їхнє суспільне становище і вік не дозволяли

їм стати акторами. Тож священик став суфлером, а рабин завзято допомагав за лаштунками (Левицький і Дорошенко 1967, 11). Такого роду легка культурна взаємодія трапляється в прозі Левицького. Під час революції письменник працював для вчителів у рамках програми українізації УНР. У 1919 р. очолював українську дипломатичну місію в Греції, у 1922-му – керував туберкульозним санаторієм для ветеранів української армії в Закопане, а потім читав лекції в Українській господарчій академії в Подебрадах (Чехословаччина). З 1919 по 1928 рік було видано кілька збірок оповідань Левицького.

В оповіданнях **Клима Поліщука** йдеться про революцію в Центральній Україні, але видавалися вони у Львові, де він жив упродовж 1921–1925 років. Після повернення до Радянської України він припинив писати про революцію. Його герої, захоплені виром подій, опиняються то в одній, то в іншій армії, борються не через переконання, а заради виживання, й не дуже переймаються ідеологією. Оповідання «Манівцями (Із записної книжки невідомого)» (1921) є щоденником червоноармійця, колишнього прихильника націоналістів, убитого в бою. Він описує жах, який викликає в ньому видовище жорстокостей із обох сторін, особливо коли він знаходить Іду Гольдберг, знамениту акторку, вбиту під час погрому. За іронією долі, командири націоналістичної та комуністичної армій добре знають один одного, бо росли разом. Обидва вважають, що борються за незалежну Україну. Але ці дві сторони – ще не вся Україна: описуючи поховання своєї улюбленої акторки, автор зауважує, що дві України борються між собою, а третя лежить у могилі перед ним.

В оповіданнях Поліщука про часи війни ідеалізм і честь часто виявляються малозначущим мотивом людської поведінки. Коли перед владою постає проблема жорстокостей, вона завжди відповідає самозаспокійливим посиланням на ідеологію, на боротьбу за праве діло. В оповіданні «Революційним шляхом» (1921) автор констатує втрату віри в усіх, кого він «*вважав відданими боротьбі за права пригноблених і хто здавався покликаним самою революцією*» (Поліщук 1922а, 45). Його гаслом стає кантівське: «Зоряне небо наді мною й моральний закон усередині мене». Він намагається запобігти

страті націоналістичними силами безневинних людей нібито за шпигунство, але не може зупинити цього коловороту подій. В оповіданні «За всіх – один (Із записної книжки)» (1921) старому єврею Авруму Шуцману, в якого помутився розум, спадає на думку, що він має постраждати за всіх: *«Хай мене одного старого розстріляють, а молодих випустять»* (там само, 61). Коли військо відступає, один із козаків стріляє в старого, бо «прокурор» сказав, що той шпигун і його треба розстріляти. «Прокурор», звісно, вже втік із міста. Оповідач зауважує наостанок: *«І одна тільки думка непокоїть мене ще й по цей день. – Не хотілося б мені, щоб ті, йдучи по наших слідах, думали про себе, що вони “ліпші”…»* (там само, 64). Цю двозначну фразу можна тлумачити як звернену водночас до Червоної Армії, що вступає в місто, й до майбутніх читачів оповідання.

У «Казці, яких багато (Із “мандрівних” записок)» (1923) наводиться бесіда між оповідачем і старим доглядачем єврейського кладовища. Надгробки здаються привидами, у повітрі розлитий величний спокій. Старий каже, що земля, яка відчуває кожне слово, кожен вчинок, стерпить не все: надгробки й ті, хто лежить під ними, *«мовчать і думають свої думки, які вимовлять одного дня, коли настане межа всякому терпінню!»* (Поліщук 1923, 157–158). Як і цей старий, оповідач вірить: ті, що добровільно пішли проти народу, будуть покарані. Праведні знайшли мирне місце спочинку, а по інший бік дороги чорний хрест над українцем, який служив чужинцям, залишиться нагадуванням про лихо та зраду.

Поліщук особливо цікавий відображенням ідеології «зелених» (незалежних революціонерів-анархістів) і отаманів, які контролювали невеличкі території. В оповіданні «На волі (Із записної книжки)» (1919) місцевий лиходій тлумачить свободу як своє особисте право задовольняти власні пристрасті. Він намагається згвалтувати єврейку, а коли та чинить опір, заколює її ножем. У минулому він служив усім – «блакитним, червоним і чорним». Свідомий своєї провини, розгублений, звироднілий, він описується як «огидлива людина, не здатна на якусь розумну боротьбу». Виявляється, що він син дяка і, за відгуком однієї старої, *«колись паничем був, а тепер став гірше скотини якої…»* (Поліщук 1921а, 48). В оповіданні «Між своїми (Із записної книжки)» оповідача захоплює якась банда

і приводить до сільського командира Броневика, який зізнається, що йому треба вбити ще десятьох євреїв, аби утворити свою «жидівську сотню»: «*Сьогодні, як сказав отаманові, що маю закінчити жидівську сотню, то він аж угору підскочив від злості. Розкричався, що я начебто гублю всю його справу... А сказати по правді, то не я його гублю, а він сам себе губить... Зв'язався з якоюсь учителькою, а вона йому день і ніч товче: "Не бий жидів, бо й вони люди!"*. Щоб ти пропала разом зі своїми жидами!». Його товариші погоджуються: «*Наш отаман коли не бабій, так справжній жид!*» (там само, 87–88). На пряме запитання, чому він ненавидить євреїв, Броневик не має відповіді. У цих діалогах віддзеркалюються заплутане політичне мислення й забобони, виродження звичайних людей у бездумних і бездушних вбивць. Безглузду й огульну природу вбивства символізують, зокрема, два образи: чорний гайворон, що видзьобує очі у мерців незалежно від того, в якій армії вони воювали, та гіпсовий Христос на хресті, який змушує оповідача замислитися над питанням «за кого він помер».

В оповіданні «Червоні рядна (Із записної книжки)» (1919) більшовики розвісили червоні прапори по всьому щойно завойованому містечку. А в ніч перед тим, як вийти з міста, вони проводять погром, залишаючи за собою потрощені будинки й трупи на головній вулиці. Оповідач пише: «*В повітрі бились чорні птахи людської злоби і диким ураганом реготалося злочинство... Моє рідне, тихе, лагідне містечко божеволіло в дикунських інстинктах своїх низин*» (там само, 133). Вранці оповідач знаходить свого друга Арона розіп'ятим на п'єдесталі пам'ятника Пушкіну. Цей образ можна тлумачити як метафору сплюження дореволюційної російської культури або – якщо припустити, що цей пам'ятник обрано навмисно, – як знак свідомого неприйняття цією культурою присутності євреїв. Треба віддати належне Поліщукові – в оповіданнях на кшталт цього він дивився в безодню насильства й намагався принаймні зафіксувати й зрозуміти ці події.

Цьому авторові належить також дуже вдалий опис селянської армії. Герой роману «Отаман Зелений» (1922) – свідомий патріот, який підтримує уряд УНР і робить усе можливе, аби запобігти будь-яким знущанням над єврейським населенням. Його психологічна

еволюція є типовою для повстанців Наддніпрянщини. Зелений походить із бідного села, де люди усвідомлюють своє соціальне та національне пригноблення: вони пишаються своєю давньою традицією боротьби з панами та чужоземними правителями. Зелений здобував освіту, читаючи українську літературу, зокрема вірші Шевченка, а також через дискусії з патріотичними революціонерами-соціалістами. Селянські повстання, хоч би як трагічно вони завершувалися, вважаються славетними сторінками історії, свідченням нескореного духу українського степу. Тому наближення революції сприймається зі співчуттям, як визвольний рух народних мас. І хоча один із місцевих учителів звинувачує євреїв у «винайденні» революції заради бунту, цей погляд спростовується героєм роману, який стверджує, що це рух за рівність.

Події в романі інтерпретуються з погляду національної революції. Крах царизму викликає загальний ентузіазм, але повалення уряду УНР в Києві його харківським суперником – справа рук російських більшовиків. Це ті самі росіяни, стверджує герой, які вдиралися сюди разом із Андрієм Боголюбським і Петром Першим і яким чинило опір те саме населення чорноземних територій, що повставало разом із Хмельницьким і під час Коліївщини 1768 року. Коли в 1918-му країну захоплюють німці, Зелений повертається до села й в очікуванні сприятливого моменту готує своїх бійців. Наприкінці року, коли німці та їхній протеже Скоропадський залишають країну, вони приєднуються до народного повстання, що відновлює українську владу. Проте російські більшовики знову організують контр-уряд і вирушають на Київ. В народі поширюються плутані чутки щодо їхньої політики та намірів. Зелений скликає збори, й люди починають самоорганізовуватися в незалежний повстанський орган. Вони вимагають, аби всі ради (совєти) та комісари обиралися, а українській культурі було дозволено вільно розвиватися. Зеленого обирають керівником цього органу. Він створює союзи й зрештою отримує контроль над великою територією по обидва береги Дніпра, від Черкас і майже до Чорнобиля. Армія більшовиків нічого не може вдіяти проти цих сил, які вміють змішуватися з місцевими селянами й виринати будь-якої миті. Коли український уряд перебирається до Кам’янця-Подільського, Зелений визнає його

повноваження. Його успіхи такі великі, що більшовики шкодують, що відмовилися визнати селянські ради, обраних комісарів і українську мову.

У національній революції немає місця національним нігілістам або антисемітам. Зелений запекло бореться з тими й з тими. Якщо стаються випадки антисемітизму чи жорстокості, з винуватцями розправляються швидко. Купка п'яних повстанців захоплює єврейку – вона нібито «заодно з червоними». Спробу зґвалтування зупиняє Зелений, заколовши одного з нападників. Єврейка – вдова адвоката, їй, як вона сама говорить, «комісари ручку цілували». На запитання, кому належить садиба і все добро, вона відповідає: «То все моє». Читач дізнається, що її син і справді комісар. І все ж таки її відпускають, а на наступний день призначають товариський суд над тими, хто намагався її зґвалтувати, хоча «зарослий чоловічина» попереджає Зеленого, що назавтра лиходії порозбігаються з табору (Поліщук 1922б, 106–107). Зрештою Зелений гине в бою, і його останні слова – це заклик до товаришів продовжувати боротьбу за вільну й незалежну Україну, де пануватиме соціальна справедливість.

Найважливіша складова цієї історії – це, мабуть, міф про волелюбний степовий народ, який завжди хоробро боровся за свободу та гідність. З перших рядків стає ясно, що ми маємо справу з такою собі стихійною силою: «*Движать і дихають трівожно родючі ґрунти чорноземні, чуючи в собі ще непочаті сили вірних дітей своїх, яким треба тільки підвестися на лікті, як голови їх порушать блакить неба... Коли встав один з багатьох, то зчудувався світ цілий з його сили непереможньої, краси й чистоти невиплямованої... Довго ще будуть згадувати по хуторах та селах славного повстанчого отамана Зеленого, якого сама мужицька доля обрала за провідника поневолених і вклала в його руки меч карний і справедливий, перемога якого приносила тільки радість тім, що були позбавлені світа...*» (там само, 5).

Українсько-єврейські стосунки Поліщук описує як складну проблему, натякаючи на можливість взаєморозуміння та співіснування, але не приховуючи супутніх складнощів. В оповіданні «Ганебна справа» (1918) на честь Лютневої революції відбувається спільна

богослужба, яку проводять православний і католицький священики разом із рабином, і кожний із них розповідає про прагнення своєї громади. За ними виступають революційні промовці, які роблять наголос на свободі й людській солідарності. Однак революція стала стимулом і для людської жадоби. Одні хочуть відібрати землю та майно в інших. Красуня Хайка, донька орендаря Берка, закохалася в учителя. Ніхто не бачить у цьому нічого дивного, хоч усім відомо, що вона єврейка. Доньки священика пліткують про ці стосунки, але на це не звертають уваги, бо всі знають, що «попівни вже літні дівчини, а через те й зрозуміло, чому їм так не подобається знайомство Хайки з Вакуленком». Коли Хайка, начитавшись соціалістичної літератури, втікає з учителем, запальним революційним оратором, навздогін їм вирушають вісім возів із озброєними євреями. Вакуленка хапають і лупцюють. Селяни не заступаються за нього, а навпаки, погоджуються з тим, що його треба ув'язнити на два дні. Він думає: «*А оті талмудичні фанатики, а ота богобоязлива та злодійкувата християнська череда! Чого вони хочуть з мене?! Сам же товмачив їм про те вільне життя, яким має жити кожна людина! Але, як видно, для них все дарма. Вони ще поділені поміж собою, а через те "гой" і "жид" ще довго житиме серед них, але людей не буде...*» (Поліщук 1921а, 143).

Коли вони з Хайкою сідають до першого-ліпшого потяга, аби поїхати з містечка, червоноармійці, які впізнають у них колег-революціонерів, захищають їх, відбиваючись від єврейської громади, яка женеться за втікачами. Хайка виходить заміж за Вакуленка і стає вчителькою на Поліссі. Зрештою батько пише їй листа, де повідомляє, що простив її. Читацьке співчуття розподіляється між учасниками подій, а розв'язком вочевидь стає компроміс між протилежними таборами та традиціями.

Поліщук також написав оповідання, побудоване на легенді про Вічного, або Мандрівного, жида. Переповідаючи цю легенду, він зображує Україну як країну, на якій лежить прокляття трагічної політичної долі. З часів правління гетьмана Дорошенка (1665–1676) вона була поділена між іншими державами, які втручалися в її внутрішню політику й приводили до влади власних ставлеників. Місто Кам'янець було свідком бенкетів і гаремів султана Мухамеда IV,

який підтримував Дорошенка й побудував у місті турецькі фортеці та мости. «Вічний жид», Агасфер, пережив багато темних часів після того, як Христос напророкував, що він «блукатиме світом й де не опиниться, скрізь його супроводжуватимуть лихо та смуток... аж до Страшного суду». Агасфер був свідком поневірянь євреїв протягом багатьох століть, а тепер повернувся до України. Зачарований цією казкою, оповідач скептично зауважує: «Життя життям, а сказання сказанням», але обіцяє записати цю легенду. Незабаром він зустрічає старого єврея – цадика з Умані, родина якого загинула, й він у скорботі блукає світом. Оповідач каже: *«Я рушив далі, розмірковуючи над тим, чим відрізняється реальне життя від містичної легенди. Чи не є цей єврей тим самим Агасфером, що в своїй безмежній скорботі примножує наші власні нещастя?»* (Поліщук 1921б, 7, 11). Тут, як і в попередніх прикладах, автор робить наголос на стражданнях євреїв і їхньому зв'язку з трагічною долею України.

Володимирові Винниченку належить головна роль у формуванні ставлення до євреїв – і як політичному лідеру, і як письменнику. В п'єсах «Між двох сил» (1919) і «Пісня Ізраїля (Кол-Нідре)» (1922, 1930), як і в його довоєнній «Дисгармонії», зображений ентузіазм молодості, що стикається з суворою дійсністю. У першій п'єсі, написаній у 1918 році, показаний більшовицький табір, у якому всі українці розглядаються як реальні чи потенційні контрреволюціонери; від них очікують спілкування російською мовою та відмови від національних уподобань. Навіть Грінберг – єврей і більшовицький лідер, досить співчутливий до українців, – ставиться до їхніх політичних і культурних прагнень зневажливо. Софія і її брат Тихон раніше допомагали більшовикам, наївно сподіваючись, що комуністи гарантують і національні, і соціальні, і особисті права. Водночас їхній батько та двоє інших братів приєдналися до національного руху. Софія і Тихон жорстоко розчарувалися в більшовиках, які ставляться до них із підозрою та зневагою через їхню національність, а національний рух, звісно, вважає їх тепер зрадниками. Коли батька та одного з братів збираються стратити як націоналістів, Софія благає Грінберга відпустити їх. В обмін на її прихильність він дозволяє відпустити батька, але – попри свою обіцянку Софії – наказує розстріляти брата. Така маніпулятивна

й безчесна поведінка пов'язана з його дедалі більшою антипатією до всього українського: він поступово припиняє розмовляти українською мовою й різко позбувається будь-якого співчуття до національних прагнень українців. Грінберг не зображується якимось сексуальним хижаком. У нього давно є потяг до Софії, і вживання української мови – це спроба їй сподобатися. Увага в п'єсі більше зосереджена на тому, як влада над людьми й народами змінює людей, породжуючи в них зневагу до вразливих.

У п'єсі «Пісня Ізраїля» показані упередження, що існували в дореволюційному українському суспільстві проти асимільованих євреїв. Вона нагадує більш ранні відображення трагічних шлюбів і, як і вони, демонструє симпатію до єврейської сторони. П'єсу було написано в 1922 році, а в 1930-му її дозволили опублікувати в СРСР – попри те, що після 1919 року Винниченко жив за кордоном. Дія в ній відбувається в 1905 році. Ната Кончинська, донька відомого українського очільника дворянства, збирається одружитися з Ароном Блюмкесом, скрипалем і композитором, сином кравця. Смілива Ната, прихильниця ліберальної політики, закохується в Арона й наполягає на шлюбі всупереч бажанням батьків. Арон теж пориває зі своєю родиною і громадою, прийнявши християнство. Розрив у обох випадках є болісним: Ната, аби наполягти на своєму, оголошує голодування, а від Арона відмовляються дід Мойсей і батько Лейзер. Снобістське, антисемітське середовище українського вищого класу символізують постаті Мітяхіна, адвоката й члена Державної думи, та студента Памфілова. Але найвагомішою причиною батьківського спротиву є необхідність дотримуватися суспільних звичаїв. Батько Нати боїться виглядати смішним в очах адміністрації: *«Ото чудовий очільник дворянства, що посвоячився з якимось єврейським кравцем! Звісно, мене не лише не переоберуть, а й... не пустять у жодний пристойний дім! Ви пускаєте на вітер все своє життя, наш спокій, здоров'я, наше суспільне становище, нашу честь – і заради чого?»* (Винниченко 1930, 58). Ідеалістка Ната і її брат Коля нібито не мають упереджень, як і професор Сухонін. Але ідея шлюбу з Ароном приваблює її ще й якимось свавільним радикалізмом, бо це буде ляпасом консервативному суспільству. Вона рішуче налаштована довести безпідставність побоювань своєї

родини. Арон бере собі ім'я Микола Блюмський, стає знаменитим виконавцем і, здається, цілком асимілюється. Ната тріумфує, що її чоловік тепер «Микола» й вигукує: *«Є лише люди! І артисти! Немає ні євреїв, ні християн, ні українців [руських]!»*. Навіть її батько зрештою переконується, що його зять – вже не єврей, а «європеєць». Але ціна асиміляції Арона – самозречення. Ната добилася від чоловіка обіцянки, що він ніколи не повернеться до свого єврейського коріння, й забороняє йому грати «Пісню Ізраїля». Мало того – вона з підозрою стежить за тим, аби в зовнішності її сина не було «нічого єврейського». Саме тоді, коли Блюмський святкує свій найбільший успіх, розпочинається погром. Мітяхін поширив чутки про ритуальні вбивства, що є, за його словами, «науковим фактом», і вказав на Лейзера Блюмкеса. Лейзера заарештовують. У відповідь Микола оголошує, що він знову став Ароном: *«Арон: Всі ці два роки найскандальнішим і найнестерпнішим для тебе було моє єврейство. Так, так. Немов ознаки якоїсь огидної, ганебної хвороби, ти викорінювала в мені і нашій дитині все, що нагадувало про єврейство. Ната: Так, я викорінюю це! Бо я одружувалася не з євреєм. Ти сам казав, що ти не єврей, а просто людина й артист. Арон: "Просто людина"! Для тих, хто є просто людьми, я і справді просто людина, але для ненависників мого народу я єврей»* (там само, 78). Арон відхиляє пропозиції Нати про примирення з Мітяхіним і її батьком, який теж вірить у реальність ритуальних убивств. І все ж таки він майже капітулює перед проханням дружини про компроміс, коли приходить його сестра зі звісткою про те, що їхню родину вбито, а пожежа на вулиці свідчить про поширення насильства. Арон бере свою скрипку й знову грає «Пісню Ізраїля».

Ідея п'єси складна. По-перше, відповідальність за невдалий шлюб значною мірою покладається на антисемітизм української інтелігенції. Але картину доповнює також розпалювана державою ненависть і спротив їй. Як і в інших творах про єврейсько-українські взаємини, в цій п'єсі фіксується як потенціал для взаємодії, так і відстань, яка все ще розділяє обидва народи. Критика тут спрямована не лише на реакціонерів, що отруюють суспільну атмосферу, а й на ліберальну молодь, яка демонструє недостатнє самоосмислення й небажання розглядати будь-яку альтернативу асиміляції.

В обох п'єсах почуття власної соціальної або інтелектуальної вищості робить деяких персонажів сліпими й нечутливими до інших. Ідеться про існування певного жорсткого морального закону, яким мають керуватися люди і в особистому, і в політичному житті. Ті, що безчесно поводяться в приватному житті, неуникно чинитимуть так і в політиці. Моральна глухота й непорядність, особливо коли суспільство вважає їх прийнятними, мають однаково трагічні наслідки для особистого та політичного життя, і врешті-решт розбещують усе суспільство. Винниченко, як і інші українські автори його покоління, не мав неприязні ні до юдаїзму, ні до християнства, або принаймні не був налаштований проти одного більше, ніж проти іншого. Йому цікаві ситуації, коли люди змушені робити моральний вибір під тиском, і він досягає особливої переконливості в своїх аналізах лицемірної поведінки.

Невдалий шлюб є темою і двох мелодрам **А. Козич-Уманської** (псевдонім російського драматурга Ісаака Ханіша), опублікованих українською мовою емігрантами в Нью-Йорку. «Помста жидівки» (1919) – це історія 19-річної красуні Рахилі, яку викрадає з батьківської корчми розбійник, або «гайдамака», Коршун. Вона зізнається, що кохає його, навіть коли відмовляється від шлюбу з ним: «*Кажуть, що не лицар ти, а гайдамака. Мені страшно подумати, що рука моя торкнеться до руки, обмоченій в людській крові. Душа болить, козаче, як подумаю про тебе. Бог дав тобі розум, високий стан, красиву вроду. Подивитися на тебе – орел, а не козак, а серце у тебе лютіше, ніж у хижого звіря!*» (Козич-Уманська 1919a, 11). Батько Рахилі Абрум збирається отруїти Коршуна, аби вберегти доньку, але помирає сам, коли його примушують випити вино, в яке він додав отруту. Мимоволі опинившись у банді розбійників, Рахиль віддається своїй пристрасті до вродливого Коршуна. Але її передчуття були вірними: він виявляється всього лише злочинцем. Коли вона йому набридає, він намагається втопити її.

Інший розбійник, Булат, давно таємно закоханий у Рахиль, рятує її. До того він мовчав, коли Коршун примушував її батька випити отруту, лише казав сам до себе: «*Бідна горличко, що буде з тобою, хто допоможе тобі в лихій годині? Чом я не можу всіх гайдамаків вкупі з Коршуном розшматувати? Я безсильний, я нічого не можу*

зробити, щоб захистити тебе!» (там само, 15). Урятувавши Рахиль із води, Булат зізнається їй у коханні та пропонує одружитися, але він мусить далі залишатися з розбійниками, і Рахиль просить часу на роздуми, перш ніж дати відповідь. Вона спотворює собі обличчя, удає з себе божевільну й стає відомою в місті як «божевільна Ганна». Там вона викриває Коршуна, коли той збирається одружитися з дівчиною із заможної родини, яка нічого не підозрює. Коршуна вистежує загін козаків, його ув'язнюють і обезголовлюють. В останньому акті Рахиль-Ганна, яка все ще кохає Коршуна попри те, що пересвідчилася в його жорстокості, відмовляється визволити його, коли має таку нагоду. У фінальній сцені вона на кшталт сучасної Саломеї підбирає голову страченого розбійника й біжить зі сцени з криком: «Тепер ти мій, мій, нікому не віддам!». Рахиль – головна героїня п'єси. Глядачеві надається можливість ототожнити себе з її трагедією знехтуваного кохання й побачити всю ницість «козаків» і «гайдамаків». Важко не помітити в п'єсі прихованого сенсу – сорому та розплати за утиски євреїв злочинцями, які маскуються під шляхетних розбійників, і ця ідея втілена не лише в сюжеті та персонажах, а й у зловісній атмосфері, оповитій відчуттям жаху, божевілля та насильства.

П'єса «Вихрест (В чаду кохання)» (1919) присвячена фатальній пристрасті заможного молодого крамаря-еврея Лейзера до Васси. Він залишає дружину Хаю та двоїх дітей і навертається в християнство в сподіванні одружитися з Вассою. Однак дівчину та її матір цікавить передусім його багатство. Коли Васса дізнається, що від Лейзера відмовився батько й він не отримає своєї половини статків родини, вона виходить за свого сільського залицяльника. Дія п'єси поділена нарівно між єврейським і українським населенням. Всі персонажі показані зі співчуттям. Якщо тут і є негативні герої, то це Васса і її мати, чиї соціальні амбіції змушують Лейзера стати на хибний шлях. Решта мешканців села намагається допомогти Хаї оговтатися від своєї біди, й коли розкаяний Лейзер помирає, вона, за єврейською традицією, знову виходить заміж.

В обох п'єсах намаганням єврейських персонажів асимілюватися в українське середовище перешкоджають їхні українські партнери – з травматичними та руйнівними наслідками. Навернені

євреї все одно відчувають себе чужинцями, їхні кохані ставляться до них погано або зраджують їм, доводячи до божевілля чи смерті. Як і драми Винниченка, ці п'єси можна розглядати як дослідження єврейської самотрансформації. У п'єсах Козич-Уманської увага зосереджена на образливих стосунках, де єврейський партнер є жертвою, та, можливо, натякається, що умови, висунуті для єврейської асиміляції, є надмірними. Публікація цих п'єс українською мовою, як і публікація в 1907 році українського перекладу «Євреїв» Чирикова, були, мабуть, спробою відреагувати на травму, спричинену політичним насильством, і виправити зіпсовані українсько-єврейські стосунки.

Традиційна роль орендаря, а ще частіше – шинкаря й надалі фігурувала в літературі, зокрема в популярних драмах у Західній Україні, яка після 1921 року опинилася під польською владою. У цих п'єсах стратегічна позиція єврея як посередника дозволяє йому збирати інформацію й використовувати її заради здійснення планів негативного героя та власного матеріального зиску. Орендар, готовий здобувати вигоду з гріховності сільської громади, відіграє певну роль у п'єсі «Пещена дитина» (1923) **Романа Сурмача** (псевдонім Ієроніма Луцика). Там ідеться про сина-шалапута, розбещеного заможною родиною, якому під кінець доводиться продати все Мортку – спритному й безпринципному орендарю. Ще одна п'єса – «В кігтях розпусти, або Над безоднею пропасті» (1921) – була написана в 1910–1912 роках. У ній зображується тяжке життя родини, яка переїхала із села до міста: чоловік – п'яниця, а дружині доводиться заробляти, прасуючи білизну для єврейського підприємця. Цей єврей є орендарем і водночас тримає шинок, куди часто навідуються повії та злодії. І в його інтересах, і в інтересах злочинців затягувати п'яниць у свої тенета – з передбачувано сумними наслідками. Проте корчмарі чи шинкарі далеко не завжди зображуються в негативному світлі. В п'єсі **А. Л. Суходольського** «Хмара» (1919), яку теж було опубліковано в еміграції, єврейська корчма слугує певним засобом структурування. Вона є місцем дії усього третього акту. Корчмареві доводиться мати справу зі злочинцем Семеном, від імені якого він орендує корчму. Він підтримує певний мир між смертельними ворогами й захищає красуню-героїню, яку

збирається звабити злочинець. Усі персонажі з'являються в різний час, аби відпочити в корчмі або переночувати. Поведінка корчмаря залишається гідною й дипломатичною попри те, що довкола вирують ненависть і ворожнеча. Мабуть, символічно, що цю п'єсу було опубліковано прихильниками українських Січових стрільців – професійного ядра армії УНР, що складалося із західних українців, які служили в австро-угорському війську. Вони часто ставилися до євреїв із симпатією – почасти тому, що цінували їхню підтримку. В чималій кількості п'єс, написаних на початку 1920-х років, є ролі євреїв – вправних підприємців, що намагаються здійснити ту чи іншу оборудку. Переважно вони зображуються не лиходіями, а необхідною складовою суспільства, зокрема його фінансово-комерційної сфери. І якщо в плани цих персонажів входить самозбагачення, вони неуникно завершуються крахом.

Деякі зі згаданих вище творів (Васильченка, Винниченка) були видані в Радянській Україні, але більшість із них публікувалася в Західній Україні, яка в 1921–1939 рр. була частиною Польщі, або ж у Північній Америці. Радянським письменникам доводилося бути обережними з порушенням будь-яких чутливих соціальних проблем, зокрема єврейської. Якщо в радянській українській літературі й торкалися теми єврейсько-українських взаємин, то найчастіше це робилося в опосередкований і приглушений спосіб.

Книжка **Майка Йогансена** «Подорож людини під кепом (Єврейські колонії)» (1929) є ще однією спробою дати уявлення про представництво євреїв у Радянській Україні. В ній описуються єврейські сільськогосподарські громади в Херсонській області, які в 1920-х роках були спробою розвинути єврейський землеробський клас. Економічне становище більшості євреїв було важким, бо радянська держава заборонила приватну комерцію в період так званого воєнного комунізму (1918–1921), і націоналізувала не лише промислові підприємства, а й чимало кустарних майстерень. І хоча приватна комерція була знову дозволена в період непу («нової економічної політики», 1921–1929), на кустарів і торговців часто дивилися як на «непродуктивні елементи», обкладали їх високими податками й ставилися до них суворо. Одним із рішень у зв'язку із загрозою безробіття було залучення євреїв як робочої сили до

промисловості та сільського господарства. Інший варіант – поселення їх на землі в Південній Україні. Внаслідок цієї політики, ініційованої в середині 1920-х років, на 1927 рік у сільськогосподарських колоніях зосередилося 107 тисяч євреїв – 7 відсотків єврейського населення республіки (Орлянський 2000, 77). Незважаючи на економічні конфлікти, ворожість місцевого населення й погану організацію, ці колонії виявилися життєздатними. Наприкінці десятиліття в них налічувалося більш як 200 тисяч поселенців. Йогансен доповідає, що попри не дуже комфортні умови колоністи почуваються добре й перебувають у добрих стосунках із іншими землеробами. Прибулі пізніше, особливо ті, хто не звик працювати на землі, скаржаться й повертаються назад. Життя більш давніх переселенців (тих, хто прибув у 1925 році), залишається суворим. Дехто досі живе в хатах-мазанках. Як відзначив агроном-єврей, найкращі поселенці – з Полтави та Чернігова, найгірші – з Волині та Поділля, бо вони зазвичай приїздять із маленьких містечок і не обізнані в сільському господарстві. Письменник описує прибуття сусідніх землеробів із традиційною музикою та напоями, щоб запросити новоприбульців на святкування Різдва, але водночас зауважує, що дехто із сусідів ставиться до них неприязно – через те, що єврейські поселенці отримують підтримку від держави та від американської організації «Агро-Джойнт», створеної Американським єврейським об'єднаним розподільчим комітетом «Джойнт» для допомоги єврейським аграрним колоніям у СРСР.

Автор описує також сталий процес українізації. Стінні газети виходять двома мовами: їдишем і українською. Місцевий театр за зиму поставив шість п'єс: дві їдишем і чотири українською. Діти навчаються обома мовами. Старше покоління спілкується їдишем, а молодше – українською. Між євреями та українцями бувають змішані шлюби. Стереотипні образи євреїв, не здатних їздити верхи, пити вино, стріляти з револьвера, битися на шаблях, бути хорунжими або вояками, треба викинути на звалище. Йогансен розповідає про єврейських дівчат, які скачуть степом на конях, про хлопців, які орють землю, про футболістів, котрі грають за українську збірну, а також про здоровезного агронома застрашливого вигляду. Як і замальовки колоністів, зроблені в ті роки Марком Епштейном,

портрети Йогансена підкреслюють той факт, що вже ці перші колонії дещо відрізнялися від сусідніх німецьких або українських. Оповідач переказує розмову чотирьох чоловіків, почуту в потягу. Ідеться про коней, податки і ціни. Наприкінці він усвідомлює, що перед ним двоє євреїв і двоє українців. Ідея полягає в тому, що між цими двома громадами є чимало спільного, що їх подекуди неможливо розрізнити; обидві становлять невід'ємну складову нової країни.

Передумовою виникнення цього твору стало обговорення єврейських сільськогосподарських поселень у тогочасній пресі. Радянські єврейські періодичні видання, зокрема «Руль», «Рассвет» і «Штерн», нещадно критикували ці господарства. Вони описували конфлікти між єврейськими колоніями та місцевими українськими селянами, а також тяжке життя поселенців, яке часто доводилося розпочинати без обладнання або житла. В пресі розповідалося про грабіжницькі реквізиції, шалений опір колективізації та дезертирство з колгоспів. Дехто з коментаторів брав під сумнів доцільність єврейських аграрних колоній, називаючи їх утопічними. Ці сумніви оприлюднювалися в різних публікаціях у Берліні, Празі, Нью-Йорку та Чикаго. Наприклад, редактор нью-йоркської їдишемовної щоденної газети «Форвертс», який відвідав єврейських колоністів у 1927 році, назвав їх мучениками післяреволюційного соціально-економічного розвитку (Estraikh 2005, 88). Звіт Йогансена був, безсумнівно, замовлений властями, аби дати більш позитивну версію подій і зробити вигляд, нібито жодних труднощів не існує.

Єврейські постаті з'являються в творах кількох радянських авторів: **Миколи Хвильового, Бориса Антоненка-Давидовича, Ярослава Гримайла, Юрія Смолича, Миколи Бажана та Мирослава Ірчана.** Смолич і Бажан, зокрема, були добре відомі своїми тісними контактами з єврейськими колегами. Перший залишив спогади з детальним описом цих стосунків – як професійних, так і особистих. Обидва автори висловлювали свою симпатію до єврейської громади. Проте в дедалі фанатичнішій атмосфері кінця 1920-х років вони були обмежені в своїх можливостях опиратися вимозі засудження будь-якого релігійного запалу як обскурантизму. Вірш Бажана «Гетто в Умані» (1929) може слугувати таким прикладом. Палаючий у гетто вогонь нагадує авторові про численні

попередні переслідування євреїв у Іспанії, Німеччині та Україні. Стара, поросла мохом синагога, що стоїть на пагорбі, стає свідком несамовитої молитви старих хасидів. Вірш можна тлумачити як негативне зображення ірраціональних, істеричних релігійних обрядів, що гинуть у полум'ї (рядки на кшталт «Кричить юрба сторота і стоока, немов один епілептичний рот» мають викликати негативну реакцію на молитву), але він свідчить водночас про незаперечну силу віри. Автор зауважує, що Сіон має згоріти, але майбутнє цього «змученого, знеславленого народу» народиться на інших нивах. Поет закладає в цей вірш двозначність, дотримуючись ідеологічної лінії, якої вимагає режим, і водночас зберігаючи певну повагу до юдаїзму та єврейського народу. Ця спроба відтоді розглядалася як прикра й невдала данина часу, як оголошення анафеми всьому консервативному в єврейській культурі, особливо юдаїзмі, але інші вважають цей вірш «трагічною українською епітафією» єврейському минулому (Скуратівський 1998, 55).

Це були часи, коли радянська влада вимагала від усіх письменників запеклої антирелігійної пропаганди й непримиренної класової ненависті. Того ж року, коли з'явився вірш Бажана, Ірчан написав своє оповідання «Батько (З імперіалістичної війни)» (1929). Це жахлива картина нападу якихось монархістських військових загонів із Кубані на дім бідного, глибоко релігійного єврейського землероба Янкеля. Ірчан до того вже прославився відвертим зображенням сцен жорстокості під час війн, що розпочалися після революції 1917 року. Тут він описує зґвалтування двох Янкелевих дочок і їхню наступну смерть. Проте ці шокуючі події мають несподіваний наслідок: Янкель відмовляється від Бога й своєї єврейської релігії. Ця історія є знов-таки ідеологічно-конформістською відповіддю на тодішню сталінську пропагандистську кампанію. Однак те, як висаджують двері Янкелевої оселі російськомовні військові, які прийшли здалека, те, як брутально вони перевертають усе в будинку, могло нагадувати читачам не лише період 1914–1918 років, а й пізніші радянські кампанії з реквізиції зерна й покарання селян, які опиралися тодішній колективізації сільського господарства. Це оповідання, на перший погляд прийнятне для цензури, цілком могло бути написане з метою використання цієї двозначності

й проведення в такий спосіб паралелі між стражданнями євреїв і українців.

У 1920-х роках єврейський голос надзвичайно виразно пролунав у поезії **Раїси Троянкер**, де ностальгія за єврейським дитинством поєднувалася з відвертим еротизмом. У тринадцятирічному віці Раїса втекла зі своєї єврейської родини в Умані до італійського приборкувача тигрів із мандрівного цирку. Пізніше вона закохалася у Володимира Сосюру, почувши, як він читає свої вірші, і поїхала за ним до Харкова, де приєдналася до провідних літературних гуртків «Плуг», «Гарт» і «Авангард» та опублікувала дві свої збірки – «Повінь» (1928) і «Горизонт» (1930). У своїх мемуарах «Інтимні спогади» (1945) Юрій Смолич відзначає її сексуальні пригоди та її образ «фатальної жінки», але її поезія також варта уваги – і завдяки єврейській тематиці, і завдяки ліричній героїні, яку вона зображує пристрасною, вразливою коханкою:

Мене тато прогнав і прокляв,
бо у мене дитина од «гоя».
Він казав, щоб упала земля
попід нами, Оленко, з тобою.
Тато мій, він такий старий,
як пожовклі листки Талмуду.
Плаче він: «Ой, за доньчин гріх
будуть з мене сміятись люди!»
О прокляте, прокляте дівча,
не хватило для неї єврея!
І у нього сльози в очах,
в бороді – срібляному инеї.
Мама плаче: «У неї Оленка,
не Дебора, не Лія й Нехама…»
Знаю, знаю, для мами сивенької
це велика-велика драма…
Моя рідна стара матуся,
в неї руки в лушпинні од риби,
бо вона куховарити мусить,
заробляти шматочки хліба.
А в Оленки синь ув очах
і русяво-біле волосся.

Що то скаже моє дівча
на запитання «нація» гостре?!
І не може тато простить,
що у мене дитина од «гоя».
Ну а мама сказала: «Ти…
ти прийшла б коли-небудь…із «тою».

(Цимбал 2004, 14)

У вірші йдеться про жінку, яка бореться за примирення двох ідентичностей і при цьому може бути відкинутою обома. Це можна розглядати як епілог репрезентації євреїв у цей період, коли вони брали набагато активнішу участь в українському культурному житті й боролися за визначення себе як радянських громадян – українців і євреїв.

Оля Гнатюк

СВІТ(ЛО) В ТЕМРЯВІ

Історія порятунку родини Хіґерів та її інтерпретації (1945–2012)

Історія групи євреїв, яка врятувалася в львівській каналізації, є найвідомішою з-посеред свідчень уцілілих євреїв Львова про час німецької окупації. Вона є водночас унікальною і типовою, як кожна історія порятунку. Адже для того, щоб спасти одного єврея, потрібні були не лише надзусилля цілої вервечки людей, – потрібне було ще чудо, мало трапитися щось надзвичайне, унікальне.

Хвиля зацікавлень цією історією в Польщі та в Україні припадає на початок останнього десятиліття. В англомовному світі ця історія стала відома на двадцять років раніше, на зламі вісімдесятих і дев'яностих років, коли здобула популярність книжка Роберта Маршала «В каналізації Львова» (1990). Однак ця книжка, як і документальний фільм Маршала «Світло в темряві» (1989), реалізований на замовлення Бі-Бі-Сі, не викликала тоді зацікавлення в нашому регіоні. Адже це був час інших чудес. 1989 рік – Annus mirabilis[1], Осені народів, Оксамитової революції, а два роки пізніше – падіння останньої імперії, «кінець історії», ґеополітичний землетрус тощо. Вага тих подій привела до того, що громадська думка зосереджувалася на поточному моменті, а згодом – на (гео)політичних викликах, пов'язаних зі зміною системи та економічною трансформацією.

На основі книжки Маршала, через двадцять років після її появи, виник сценарій фільму Аґнєшки Голланд «У темряві». Саме тоді

[1] Annus mirabilis (*лат.*) – рік чудес, латинський вираз. – *Прим. ред.*

й надруковано в Польщі дві книжки спогадів. Мемуари Кристини Хіґер вийшли у перекладі з ранішого на кілька років англомовного видання, мемуари Іґнація Хіґера з'явилися в оригіналі, польською мовою. Поза сумнівом, що на зацікавлення цією історією з боку медіа, а тоді й польської публіки та видавців вплинула саме стрічка відомої режисерки та сподівання на премію Оскара.

Однак мало хто знає, що історія порятунку в каналізації Львова стала відома набагато раніше, проте не в англомовному світі, а в Совєцькому Союзі, що сьогодні видається дивовижним, з огляду на повоєнний державний антисемітизм. Перший нарис з'явився російською мовою на сторінках багатотиражного совєцького тижневика «*Огонёк*» у квітні 1945 року, а отже, ще до кінця війни і до початку Нюрнберзького процесу. Через рік, навесні 1946 року, у Львові було надруковано десятитисячним накладом книжку під назвою «Світло в темряві». І нарис у популярному журналі, і книжка вийшли друком ще до того, як почалися різкі негативні зміни в державній політиці щодо євреїв, і до того, як було сформовано совєцьку політику пам'яті про війну як героїчний подвиг великого російського народу та інших народів СССР, в якій не було місця для цивільних жертв.

Сюжет «Світла в темряві» Бєляєва напрочуд схожий зі спогадами Іґнація Хіґера, які вийшли друком 2011 року, а раніше були відомі лише родині Хіґера та (з 1989 року) Робертові Маршалу. Ще більше здивування викликає співзвучність заголовків: «Свет во мраке» (1945) – «Світло в темряві» (1946) – «Świat w ciemności» (2016). Саме це викликало моє особливе зацікавлення, навіть певне припущення. Адже маємо справу з унікальною ситуацією: історія порятунку розказана на різні лади третіми особами, а після того – свідками. І кожне свідчення має не лише іншу форму, а й посил, що простежується навіть на рівні заголовка.

У такій ситуації слід було б звернутися до першоджерела: рукопису спогадів Іґнація Хіґера або його свідчень як більш офіційного джерела (що не означає більш достовірного). На жаль, не мали результатів пошуки серед матеріалів комісій, які розслідували нацистські злочини. Зокрема, було переглянуто з метою виявлення свідчень Хіґера (та решти вцілілих у львівській каналізації)

документи місцевого підрозділу львівської обласної комісії Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР *(далі – НДК)*, яка працювала з серпня 1944 року, а також Головної комісії вивчення німецьких злочинів у Польщі (Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, 1945–1949) та Центральної єврейської історичної комісії при Центральному комітеті польських євреїв (Centralna Żydowska Komisja Historyczna, заснована у серпні 1944 року в Любліні, згодом створено 25 місцевих підрозділів). За винятком свідчень Кристини Хіґер, записаних через два роки після війни представницею відділу Центральної єврейської історичної комісії в Кракові[2], цих матеріалів не вдалося відшукати. Свідчень, які, вочевидь, давали принаймні деякі з вцілілих, зокрема Іґнацій Хіґер[3], не виявилося ані в копіях фондів НДК із Державного архіву Російської Федерації, що зберігаються в Меморіальному музеї Голокосту в Сполучених Штатах Америки, ані серед документів, доступних у Державному архіві Львівської області, ані в матеріалах польської Головної комісії.

---

[2] Центральна єврейська історична комісія при Центральному комітеті польських євреїв збирала свідчення тих, хто вижив. Упродовж 1944–1946 рр. співробітники Комісії записали близько 1800 свідчень. Комісія співпрацювала з Головною комісією вивчення німецьких злочинів (Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich); брала участь у підготовці матеріалів для Нюрнберзького процесу, представивши, зокрема, меморіал Zagłada Żydów polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939–45. ЦІЄК збирала свідчення дітей; деякі з’явилися окремими книжками.

[3] Іґнацій Хіґер майже зразу почав працювати в тій самій установі, де працював під час «перших совітів», а саме в обласному відділенні комітету фізичної культури і спорту. В той час в усіх установах працювали комісії і (д)опитували свідків. Хіґер опосередковано про це згадує в спогадах: «Ментальність арійців звиродніла внаслідок окупації та пошесті расизму. Те, що ми вижили, викликало велике здивування. Дедалі частіше ми зустрічалися з ворожим ставленням або щонайменше з недовірою. Адже кожен єврей мав загинути з рук німців. Якщо вижив, автоматично ставав підозрілим елементом, інтрузом, який повертався до життя, на яке не мав права. З такою ж недовірою підходили до євреїв і росіяни» [переклад тут і далі мій. – *О. Г.*]. Ignacy Chiger. *Świat w mroku*, Warszawa : PWN 2011, s. 279.

Зникла також чернетка спогадів Хіґера. Тому це міні-дослідження спиратиметься майже винятково на друкованих джерелах.

Я не намагатимусь відтворити якнайдетальніше історії порятунку, позаяк Роберт Маршал доклав до цього всіх зусиль і ресурсів, записавши багатогодинні інтерв'ю з вцілілими та їхніми родинами. Не аналізуватиму поодиноких творів чи фільмів, оскільки вони (за винятком «Світла в темряві») були неодноразово об'єктом уваги[4]. Мене цікавитимуть у цій історії ті її деталі, які дотепер не помічені або витіснені на марґінес, а також те, як і чому змінювалися акценти в чергових документальних та художніх втіленнях. Однак для початку варто пригадати основні факти та імена (I), а тоді вже зосередитися на інтерпретаціях (II), загадках (III) і перейти до висновків (IV).

I. Порятунок. Врятовані та рятівники

I.1. Коротка історія порятунку

З початком «акції» ліквідації мешканців Юлаґу, в ніч з 31 травня на 1 червня 1943 року кілька десятків (за іншими версіями – близько двохсот) євреїв спустилися через отвір, пробитий у підвалі бараку Юлаґу до міської каналізації. Співорганізатором втечі та лідером групи був Хаїм Вейс, згодом ним став Іґнацій Хіґер. Початковий задум був простий, розрахований на кілька–кільканадцять днів: перечекати там найгірше. Однак виявилося, що це не чергова, а остання «акція», яка мала на меті знищення всіх євреїв, які тоді залишилися в Юлаґу. Повернення до Юлаґу означало певну смерть. Полювання на втікачів тривало по всьому Львову та околицях. Тому каналізація стала безпечнішим місцем, ніж пошуки нової схованки. Не всім втікачам вдалося вижити; частина загинула майже відразу, попавши у підземну течію Полтви, або закінчила самогубством саме в підземеллях. Інші, не витримавши умов, вирішили шукати

[4] Список рецензій та оглядів надто довгий, щоб його наводити. Тому дозволю собі назвати тільки один, найцікавіший, на мій погляд, український аналіз Ярослава Грицака «*Коротко про книжку Іґнація Хіґера* "*Світ у мороці*"», Україна Модерна 17.02.2012 [електронний ресурс: uamoderna.com].

прихистку на поверхні, але були розстріляні на околицях міста, біля місця, де підземна Полтва випливає на поверхню.

Групі у двадцять осіб погодилися допомогти працівники каналізації: Леопольд Соха, Стефан Врублевський та Юрій Ковалів. За заздалегідь визначеними фінансовими умовами вони взяли участь у підготовці втечі та облаштуванні життя в підземеллях, та й у подальшому виживанні. Поступово між втікачами і робітниками з'явилася певна довіра. Останній період (у різних джерелах його тривалість відрізняється – від кількох місяців до кількох тижнів), коли в лідера групи закінчилися кошти, робітники взяли на себе утримання підопічних. Протягом більш ніж року виживання в крайніх умовах члени групи пройшли важкі випробування – спрагу та голод, повінь та нашестя щурів, важку хворобу дитини, народження і смерть тощо. Кожна з цих подій, як і загалом кожен день, могли призвести до загибелі. З каналізації групка з десяти осіб вийшла через чотирнадцять місяців, 27 липня, в день, коли до Львова вступила Червона Армія. Серед уцілілих була чотирьохособова родина Хіґерів – Іґнацій (1906–1975), Пауліна–Пепа (дівоче прізвище Ґолд, 1909–2000), Кристина (нар. 1935) і Павел (1939–1978), а також: Галина Вінд (Фейґа Вінд, 1921–1982), Ґеня Вайнберґ, Хаскель Оренбах, Едмунд (Мундек) Марґуліс (1914–1997), Клара Келер (1923–1997) та Яків Берестицький (1910–?)[5].

І.2. Життя вцілілих після війни

Спільною рисою повоєнних біографій групи врятованих є те, що всі вони виїхали зі Львова ще 1945 року. Спочатку проживали в Польщі, а згодом попрямували далі: двоє (Хаскель Оренбах та Ґеня Вайнберґ) поселилися в Німеччині, двоє (Клара та Мундек Марґуліси) – у Великій Британії, один (Яків Берестицький) – у Франції, одна (Галина Вінд) – у США, а Хіґери (після війни вони змінили прізвище на Хировські, з польським звучанням) – до Ізраїлю. Таке рішення про виїзд, спочатку із совєцького Львова, потім із комуністичної Польщі було типовим, спричиненим не лише прагненням втекти від

[5] Ignacy, Paulina (Pepa z d. Gold), Krystyna, Paweł; Halina (Feiga) Wind, Genia Weinbergowa, Chaskiel Orenbach, Edmund Margulies, Klara Keler, Jakub Berestycki.

страшних спогадів та від нового тоталітаризму, а й повоєнним антисемітизмом та погромами в деяких містах комуністичної Польщі.

Найпізніше, 1957 року, залишили Польщу Хіґери (вже під прізвищем Хировські). На злам 1956/1957 року припадає нова хвиля виїздів євреїв із Польщі, з одного боку, пов'язана з відлигою – масовим звільненням з ув'язнення та поверненням давніх польських громадян із СССР (а отже, й масовим безробіттям), з іншого – з наростанням антисемітизму. На верхах антисемітизм проявився у намаганні приписати євреям основну провину за злочини сталінізму в ПНР, у чому вела перед так звана натолінська фракція керівництва ПОРП. Антисемітизм мав віддзеркалення і в кадровій політиці (масові звільнення євреїв із посад), і в суспільних настроях (включно з випадками насильства). Іґнацій Хіґер отримав після війни керівний пост у створеній комуністичною владою централізованій торговельній мережі (Miejski Handel Detaliczny), що означало приналежність до тогочасного естеблішменту. В рамках розрахунків зі сталінізмом він легко міг стати жертвою чистки в рядах, як це трапилося з багатьма іншими євреями на посадах, зокрема, з його безпосереднім керівником, в. о. голови Воєводського торговельного об'єднання Кіхлерем[6]. Серед польських євреїв запанувало тоді переконання, що їхнє становище у Польщі може лише погіршуватися, тому вони шукали шляхів виходу[7]. Очевидно, саме під

[6] Sebstian Drabik. Wojewódzka organizacja partyjna PZPR w Krakowie w Październiku 1956 i w okresie wyborów w styczniu 1957 roku, *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2011, s. 257.

[7] Про антисемітизм у 1956 році набагато менше публікацій, ніж про кампанію 1968 року. В незалежній Польщі вперше на це явище звернув увагу Павел Махцевич (Paweł Machcewicz, Polski Rok 1956, Warsaw, Oficyna Wydawnicza «Mówiá Wieki», 1993). Про це відомо також безпосередньо з джерел, напр., представники Єврейського суспільно-культурного товариства в Польщі зверталися до новообраного Першого секретаря Владислава Ґомулки з вимогою негайних заходів щодо припинення наростаючої хвилі антисемітизму та дозволити виїзд євреїв до Ізраїлю (*Jews in Powland Ask Government to Act Against Growing Anti-semitism*. Jewish Telegraphic Agency, Daily News Bulletin, December 24, 1956, p. 3). Тогочасні настрої серед євреїв віддзеркалено в розмаїтих джерелах, зокрема в листах, адресованих до керівників Єврейського суспільно-культурного товариства (див.: G. Berendt, Życie żydowskie w Polsce w latach 1950–1956. Z dziejów

впливом таких настроїв Хіґери (Хировські) прийняли рішення про виїзд із Польщі. Комуністична влада Польщі на хвилі хрущовської відлиги прийняла рішення полегшити охочим виїзд до Ізраїлю, однак не бажала зайвого міжнародного розголосу і намагалася різними засобами йому протидіяти[8].

Друга характерна риса долі всіх уцілілих: дуже різні і далекі одне одному люди в підземеллі стали схожі на родину. Відразу після війни одружилися дві пари: Клара Келер вийшла заміж за Мундка Марґуліса (за свою відчайдушну вдачу він отримав прізвисько Корсар), і невдовзі народився в них син. Хаскель Оренбах одружився з Ґенею Вайнберґ, яка втратила у підземеллях чоловіка та новонароджену дитину. Інші (Яків Берестицький та Галина Вінд, а згодом, уже в дорослому віці – Павел Хіґер та Кристина Хіґер) одружилися також із вцілілими від Голокосту, з якими поєднала їх спільна травма.

Після війни не всі члени групи підтримували між собою взаємини. «Підземна родина» пішла врозтіч. Лише половина зустрілася знову два роки після визволення і приблизно рік після виїзду зі Львова. Сталося це за сумних обставин, на похороні трагічно загиблого їхнього рятівника Леопольда Сохи в травні 1946 року в Ґлівіце, на якому були присутні Вінд, Марґуліси і Хіґери. Галина Вінд, яка емігрувала до Штатів на зламі 1946/1947 року, а на початку 1950-х років вийшла заміж за Джорджа Престона – Григорія Пришкульніка (1914–2006), французького єврея родом із Рівного, в'язня Аушвіц-Біркенау, і яка присвятила своє життя свідченню

Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce, Gdańsk 2008, s. 300), спогадах тих, хто виїхав тоді з Польщі; одне зі свідчень див.: Оля Гнатюк. *Відвага і страх*, Київ: Дух і Літера, 2015, с. 32, інше – в Еви Венґжин (Ewa Węgrzyn, *Emigracja ludności żydowskiej z Polski do Izraela w latach 1956–1959. Przyczyny, przebieg wyjazdu, proces adaptacji w nowej ojczyźnie,* w: *Zeszyty Naukowe Uniz wersytetu Jagiellońskiego* MCCCXII – 2010. Prace Historyczne, z. 137 s. 139). Ще одним джерелом є інформація, яку збирав співробітник ізраїльського посольства, див.: Grzegorz Berendt. *Polacy i Żydzi w roku 1956 oczyma Samuela Majzelsa*, в: *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, nr 11 (120), listopad 2010, s. 91–94. Ширший погляд на еміграцію євреїв із комуністичної Польщі див.: Dariusz Stola. *Jewish emigration from communist Poland: the decline of Polish Jewry in the aftermath of the Holocaust, in: East European Jewish Affairs, 2017 vol. 47, p. 169–188.*

[8] Ewa Węgrzyn, Emigracja…, s. 141.

про Голокост, вочевидь, після виїзду втратила контакт із рештою групи вцілілих. Інші підтримували зв'язки вряди-годи.

До минулого вони поверталися – за винятком Галини Вінд – неохоче. Це типова поведінка, пов'язана з пережитою травмою і реакцією на неї, себто мовчанням[9]. Безумовно, на це вплинула еміграція, яка означала необхідність починати життя з нуля в чужому середовищі, а також повоєнна атмосфера, в якій спогади про війну аж ніяк не віталися. Щойно двадцять років після війни поступово політика пам'яті почала мінятися – з марґіналізованого, витісненого в приватну сферу досвіду, Голокост перетворився в центральне місце пам'яті про Другу світову війну. У сімдесяті роки масово збирали спогади уцілілих. Саме на ту пору припадає запис двох свідчень – Галини Вінд для Яд Вашем 1977 року та Іґнація Хіґера для приватних цілей – 1975 року.

Парадоксально, але склалося так, що Галина Вінд, яка проживала в США, прибула до Ізраїлю з метою дати свідчення (вони не були опубліковані і потрапили до наукового обігу лише протягом останніх років). Натомість Хіґер, який жив у Ізраїлі, прибув до Сполучених Штатів Америки і саме там писав свої спогади. Однак він не передав своїх свідчень до Інституту Яд Вашем, хоча спогади закінчив побажанням, щоб на могилі Леопольда Сохи видніли слова «хто рятує одне життя – рятує цілий світ»[10], себто та сама фраза, як на медалі, якою вшановують Праведників народів світу. Батькових свідчень із 1975 року не передала до Музею Голокосту також Кристина Хіґер–Керен.

І.3. Рятівники

Порятунок не був би можливий, якби не допомога працівників каналізації: Леопольда Сохи (1909–1946), Стефана Врублевського (1909–1984), а також їхніх дружин Магдалени (Ванда) Сохи (1909–1996) та Анни Врублевської (нар. Тиміцька, 1913–1987). Обидва були простими робітниками польської національності. Третім

[9] Йоганнес Шваліна. *Мовчання говорить. Теперішнє залишається, тільки час минає. Зміцнювати мир, осмислюючи минуле.* Київ: Дух і Літера, 2016.

[10] I. Chiger. *Świat*… s. 284.

рятівником, також працівником міської каналізації, бригадиром, був українець Юрій Ковалів. На жаль, детальніших відомостей про останнього немає.

Якщо йдеться про мотивацію рятівників, то Іґнацій Хіґер наголошує на фінансовій складовій, але поступово в мемуарах на перший план він висуває релігійну мотивацію Сохи (відкуплення гріхів попереднього життя). Інших двох рятівників Хіґер вважав зацікавленими винятково матеріальним виміром допомоги. Сума 40.000 американських доларів, яку називає Хіґер[11], справляє враження на читача. Кристина Хіґер детально розмірковує про суму 500 злотих в день, наголошуючи на тому, що ця сума в кілька разів перевищувала тижневий заробіток робітника, але ціни на чорному ринку, недоступному євреям, були надзвичайно високими. Кристина Хіґер додає також повоєнний епізод: коли до від'їзду до Ізраїлю всією родиною відвідали вдову, з наміром попрощатися і спитати, чи не потрібно їй допомоги, Сохова показала Хіґерам свої збереження, яких мало вистачити їй на решту життя. Хіґер упізнав коштовні речі, які їм належали і якими розплачувався він із Сохою[12]. Кристина Хіґер у своєму спогаді наголошує, що батько ніколи цього не шкодував і вважав, що так повинно бути. Читач, однак, може зробити інший висновок, а саме про те, що рятівникам йшлося про наживу на чужій біді. Ця внутрішня суперечливість присутня значно більшою мірою у спогадах Іґнація Хіґера.

Роберт Маршал у своїй книзі спробував з'ясувати, чи справді рятівники керувалися бажанням отримати фінансову вигоду. Він виявив, що сума, на перший погляд, захмарна, якщо її перевести в долари, ще й за довоєнним курсом, то в злотих лише незначно перевищувала ціни на чорному ринку. До речі, інакше неможливо було роздобути харчі, під час німецької окупації повністю регламентовані, а з 1943 року важко доступні навіть на чорному ринку. На підставі приблизного підрахунку Маршал дійшов висновку, що мотивація рятівників не була фінансовою. Припускаю, що новіші дослідження, присвячені економічним умовам часів окупації, могли б внести уточнення до підрахунку Маршала. Однак підрахунки не є

[11] I. Chiger. *Świat*, s. 270.
[12] K. Chiger. *Dziewczynka*, s. 187.

моєю метою; вистачить тут сказати, що тільки чорний хліб на один день для десяти осіб коштував у Львові не менше 80 злотих. При цій нагоді варто також відзначити, що ті епізоди фільму Аґнєшки Голланд, які пов'язані з харчуванням, не відповідають воєнним реаліям. У глядача має створитися враження, що побут населення окупованих територій, за винятком євреїв, був нормальним (дочка Сохи з помаранчами; крамничка з м'ясом тощо).

Автори документалістики, коли йдеться про рятівників, зосереджують увагу на одній, ключовій – на їхній погляд – постаті Леопольда Сохи, але побіжно згадують і про двох інших. В сценарію «У темряві» цей сюжет іще більше спрощено. У фільмі рятівників є лише двоє, другий гине в масовій екзекуції невдовзі після того, як він завагався, чи продовжити допомогу, чи здати нацистам групу. Він зацікавлений виключно матеріальною вигодою, яку отримує від євреїв. Його смерть – за задумом творців фільму – має відсунути смертельну загрозу від втікачів і водночас залишити в живих тільки одного праведника. Помічник Сохи гине в екзекуції, яку окупанти влаштували у відповідь на вбивство німця (Соха його «прибрав», щоб врятувати «своїх євреїв»). Масову екзекуцію можна інтерпретувати як жертву невинних людей заради порятунку євреїв, що зміцнює позитивний автостереотип про поляків-праведників (так принаймні це бачить один із авторів огляду фільму[13]). Про третього рятівника, Юрія Коваліва, у фільмі Голланд взагалі немає мови. І Маршал, і Хіґери згадують його лише марґінально, як того, хто стояв «на чатах» або як найменш довіреного з рятівників. У книжці Кристини Хіґер мова навіть про те, що коли гроші закінчилися, він начебто пропонував додати отруту в їжу, яку рятівники постачали групі, хоч ця інформація походить із третіх уст[14].

Для дослідника, ознайомленого з історіями порятунку та історіями зрад, які призводили до загибелі[15], не підлягає сумніву, що врятувати навіть одну людину можна було лише завдяки солідарній

---

[13] Tomasz Żukowski. Fantazmat „sprawiedliwych" i film „W ciemności" Agnieszki Holland. *Studia Litteraria Historica* 2012, nr 1, s. 9.

[14] K. Chiger, *Dziewczynka*, s. 144. Авторка дізналася про це від свого батька, а той – від Сохи.

[15] Див.: Остання книжка Анни Біконт, присвячена постаті Ірени Сендлерової (Anna Bikont. *Sendlerowa. W ukryciu.* Wołowiec : Czarne, 2017).

співдії – рятованого і рятівників. Найменша обмовка, необережність чи невпевненість, могла призвести до загибелі всіх – і рятованих, і рятівників. В даному випадку мова про групу втікачів та трьох працівників каналізації – Врублевського, Коваліва та Сохи, з тихою підтримкою їхніх близьких. Тому при всій симпатії, яку викликає постать Леопольда Сохи і серед вцілілих, і серед читачів спогадів та глядачів «У темряві», потрібно розуміти, що він не був ані «ангелом у темряві», як його згадує, звертаючися до дитячих спогадів Кристина Хіґер, ані єдиним праведником серед моря нечестивих, як у завершенні своїх спогадів пише Іґнацій Хіґер, чи як його зображено в фільмі Аґнєшки Голланд.

Вибірковим шляхом пішла й комісія Інституту Яд Вашем (створена за постановою Кнесету, від 1962 року надає почесне звання Праведника народів світу). Таке звання отримали (з дружинами) двоє з трьох рятівників: Леопольд Соха (посмертно) та Стефан Врублевський. Заяву до Інституту Яд Вашем подала Галина Вінд-Престон 1977 року, водночас записавши й свідчення про весь період німецької окупації[16]. Її звернення було розглянуте відносно швидко, протягом менш ніж року. Першими звання Праведника отримали Леопольд та Магдалена (Ванда) Соха – 23 травня 1978 року. 26 жовтня 1981 року було ухвалено рішення про надання почесного звання Врублевським. Орден та диплом вручено 1984 року. Очевидно, цю затримку слід пов’язувати з політичною ситуацією у Польщі (запровадження воєнного стану 13 грудня 1981 року та замороження стосунків із Заходом). Про третього рятівника в офіційній документації Яд Вашем взагалі не згадується.

З-посеред десятьох врятованих лише одна особа надала Яд Вашем свідчення – Галина Вінд-Престон. Про її подорож до Єрусалима із цією метою згадує син, Давид Лі Престон:

> Безмежна вдячність [рятівникам] спонукала її до подорожі в Єрусалим у 1977 році, щоб дати єдине свідчення, завдяки якому Соха

[16] Testimony of Halina Zipporah Preston (nee Wind), 26.07.1977, Yad Vashem Righteous Among Nations Archive, file 1379. Цит. за: Martin Gilber. *The Righteous. The unsung heroes of the Holocaust*, London, Black Swan 2003, p. 85.

> та Врублевський з дружинами отримали звання «Праведника серед народів», що дозволило їхнім родинам отримувати щомісячну підтримку[17].

Галина Вінд-Престон вважала місією свого життя не лише свідчити про Голокост, а й пам'ятати про рятівників. Її стараннями облаштовано в саду на кампусі Вільмінґтон у штаті Делевар куточок із деревами, присвяченими пам'яті рятівників. У матеріалі її авторства, виданому освітнім центром її імені, мова про трьох рятівників, але імена згадані лише двох[18]. Леопольд Соха був Галині найближчий, про що свідчить факт, що саме в нього вона поселилася, вийшовши з підземелля. Галина Вінд емігрувала з Польщі через рік після смерті Сохи, але ще встигла допомогти облаштуватися на новому місці Врублевським після їхнього приїзду зі Львова до Ґлівіце 1946 року. Листувалася з ними і врядигоди надсилала одяг чи невеличкі суми в листах. Вона листувалася також із вдовою, Магдаленою Сохою. На жаль, детальніше невідомий зміст її листів до брата в Нью-Йорку з кінця 1940-х років, у яких вона описала історію свого порятунку. Дотепер не відомі також її вірші та записки з підземелля. Про те, що Галина робила записки і віршувала, згадує Іґнацій Хіґер. Нещодавно син Галини Вінд-Престон, Давид Лі Престон, повідомив про цінну знахідку, але не опублікував її.

Давид Престон після смерті матері 1982 року заповзявся увіковічнити її історію[19]. І саме він наполіг на тому, щоб Стефан Врублевський докладно описав історію порятунку. Врублевський, тоді 72-річний чоловік, надиктував дочці восьмисторінкового листа. Він наголошував, що роль усіх трьох працівників каналізації у порятунку була однакова:

---

[17] David Lee Preston. *After 'In Darkness': Halina Wind's uplifting message* „Los Angeles Times", 26.02.2012, http://articles.latimes.com/2012/feb/26/opinion/la-oe-preston-lvov-20120226/2 [відвідано 21.06.2018].

[18] Halina Wind Preston Holocaust Education Center, http://www.shalomdelaware.org/what-we-do/holocaust-education-committee.html.

[19] Першою публікацією було: David Lee Preston. *Bird in the Wind*, "Inquirer", May 1983, згодом він збирався видати книжку під заголовком, близьким до Маршалового: *The Sewer People of Lvov*.

> Я, Врублевський, не був помічником Сохи; всі разом виконували однакову роботу, були однаково відповідальними, так само ризикували всі троє – я (Врублевський), Соха та Ковалів[20].

Врублевський висловив у цьому ж листі жаль, що не удостоївся звання Праведника. Він не дочекався церемонії вручення медалі – помер кілька місяців до цього.

Повернімося тепер до долі рятівників одразу після війни. Леопольд Соха з дружиною і дочкою виїхали зі Львова першими, очевидно, пізньою осінню 1944 року. Спочатку вони жили в Перемишлі (принаймні до середини березня 1945 року, коли Хіґери ще раз знайшли в них прихисток, тікаючи зі Львова), а згодом, після закінчення війни, переїхали вглиб Польщі, на післянімецькі землі Верхньої Сілезії – у місто Ґлівіце. Саме там 12 травня 1946 року (не 1945 року, як згадує Кристина Хіґер і як зображено це у фільмі) Леопольд Соха трагічно загинув під колесами совєцької вантажівки. Про його похорон та подальшу долю дружини та дочки дізнаємося зі спогадів Кристини Хіґер та матеріалу Беати Джон, польської перекладачки «Дівчинки в зеленому светрі».

В опублікованих спогадах Іґнація Хіґера немає мови про інцидент, який трапився чи то під час похорону, чи тризни. У книжці Кристини Хіґер також ані слова про сам похорон. Іґнацій Хіґер у фрагменті, де йдеться про загибель Сохи, наводить слова, карбовані на медалі, якою відзначають Праведників: «хто рятує одне життя, рятує цілий світ». І лише в інтерв'ю Кристини Керен (Хіґер), записаному 25 жовтня 2007 року для Меморіального музею Голокосту, щонайменше кілька місяців після того, як було завершено працю над книжкою «Дівчинка в зеленому светрі», з'вляються слова, які начебто хтось сказав під час похорону Сохи: «це кара Божа за порятунок для євреїв»[21]. Цими самими словами закінчує свою книжку «В каналізації Львова» Роберт Маршал. Малоймовірно, щоб їх могла почути Кристина Хіґер під час похорону. Тоді звідки вони взялися? Можливо, що її батько в рукописному варіанті описав цю історію,

---

[20] Beata Dżon. *Postscriptum*, w: Krystyna Chiger, Daniel Paisner. *Dziewczynka w zielonym sweterku*, s. 289.

[21] USHMM Archives RG-50.030*0520, p. 84.

але в друкованому виданні вони вилучені. Інше можливе джерело – Мундек Марґуліс, який був на похороні і свідчення якого записав Роберт Маршал. Однак найбільш імовірно, що Кристина Хіґер та Роберт Маршал почерпнули ці слова з доступного в архіві Яд Вашем свідчення Галини Вінд, яка також була присутня на похороні:

> Леопольд Соха помер у травні 1945 року, вбитий російською вантажівкою. Коли лежав він на вулиці, кров стікала в каналізацію, а поляки, які проходили повз, сказали, що це кара Божа за те, що він ховав євреїв[22].

Ці слова зі свідчення Галини Вінд, написані понад тридцять років після смерті Сохи, віддзеркалюють атмосферу кінця семидесятих років. Важко встановити, чи вони дійсно були промовлені, чи так підказував пізніший досвід та домінантний наратив.

Стефана Врублевського невдовзі після «визволення» заарештував НКВД. Як згадувала його найстарша дочка, батька схопили прямо на вулиці та відправили на важкі роботи на Донбас[23]. Можливо, тоді він вдруге потрапив у ґетто на Полтвяній, а точніше – те, що від нього залишилося і використовувалося як «пересильна тюрма». Можливо, НКВД запідозрив Врублевського в участі у польському підпіллі. Так принаймні про це згадує Іґнацій Хіґер:

> Кілька тижнів пізніше нова влада арештувала Стефця за приналежність до нелегальної антисовєцької організації[24].

З недомовок у мемуарах створюється враження, що Врублевський був задіяний в акції «Буря». Адже він сховався в каналізації точно 23 липня, себто в день, коли вона почалася, а згодом був арештований, начебто за приналежність до антисовєцької організації (як тоді називали Армію Крайову). Хіґер про акцію «Буря» міг дізнатися лише після звільнення. На цю подію він дивився винятково з приватної перспективи:

[22] Halina Wind-Preston Testimony 26 July 1977, Yad Vashem http://www.yadvashem.org/righteous/stories/socha/halina-wind-preston-testimony.html.

[23] B. Dżon. *Postscriptum*, s. 289–290.

[24] I. Chiger. *Świat*… s. 282.

> 23 липня, в день народження моєї дружини, в каналі несподівано з'явився Стефек. Він розказав, що на вулицях міста почалася стрілянина. Він також потрапив під вогонь, але втік. Куди? Звісно, до каналів. Тепер ми вже знали, що росіяни є в місті[25].

Кристина Хіґер також згадує про 23 липня, який запам'ятався як день чуда звільнення Львова від німців, що трапилося в день народження її матері (тут наочно видно залежність її спогадів від батькових, які з'явилися друком кілька років пізніше). Провісником чуда був саме Врублевський. За словами Кристини Хіґер, Врублевський, тікаючи від бомбардування, опинився в каналізації, де хотів перечекати небезпеку[26]. Кристина Хіґер згадувала, що Врублевський був членом антикомуністичної організації до війни, але згодом не мав із нею жодного зв'язку, себто був цілком невинно арештованою людиною[27].

Якщо спогад Іґнація Хіґера виглядає правдоподібно, то версія дочки збиває з пантелику: простий робітник, який до війни належав до антикомуністичної організації? Радше до комуністичної, себто до КПЗУ, що, однак, у 1939–1940 роках в очах совєцької окупаційної влади було ще більшою провиною, ніж членство в правих польських організаціях. Сам Врублевський не згадував про свою причетність до польського підпілля, а свою появу в каналізації 23 липня 1944 року пояснив просто:

> На вулиці ще тривали бої, слід було бути дуже обережним, щоб потрапити до порятованих; я ледь не загинув, якби не втік до каналу, німець би застрілив мене, пустив [в мій бік] автоматну чергу[28].

За словами Іґнація Хіґера, після того, як НКВД заарештував Врублевського, Соха вирішив негайно покинути Львів. Хіґер згадує також, що в звільненні Врублевського начебто допоміг кореспондент «*Огонька*» Владімір Бєляєв. Хіґер, а за ним і його дочка,

[25] I. Chiger, *Świat*… s. 275.
[26] K. Chiger. *Dziewczynka*… s. 170.
[27] Там само, с. 182.
[28] B. Dżon. *Postscriptum*, s. 290.

додає ще одну деталь: групка з чотирьох уцілілих пішла з делегацією до влади. У цій версії взагалі ні слова про те, що Врублевського відправлено на Донбас. Можна сумніватися в цьому, чи ця акція солідарності могла завершитися успіхом. Очевидно, що долю Врублевського вирішено в адміністративному порядку: представник Спілки польських патріотів у Львові і водночас повноважений у справах евакуації польського населення мав право звертатися до органів совєцької влади також із різними питаннями, пов'язаними з давніми польськими громадянами. Для прикладу, професор Станіслав Мазур як повноважна особа 5 березня 1945 року просив про звільнення заарештованих колег із Політехніки. Більшість із них вийшли з ув'язнення впродовж року. В листі до Крайової Національної Ради від 29 серпня 1945 року Мазур пропонував Бєруту звернутися до совєцького керівництва з проханням звільнити **всіх** поляків та євреїв із тюрем і таборів[29]. Достеменно відомо, що частина була звільнена, але далеко не всі. Решта повернулася до Польщі на хвилі відлиги 1956 року, на підставі домовленості між урядами СССР та ПНР. Врублевський потрапив до першої хвилі. Наприкінці весни 1946 року, півроку після повернення до Львова з Донбасу, Врублевський виїхав із родиною до містечка Писковіце, поблизу Ґлівіце у Верхній Сілезії. Сохи вже не застав у живих. Врублевському допомогла влаштуватися на новому місці Галина Вінд, яка також опинилася у Ґлівіце (невдовзі емігрувала).

Пропав безвісти третій рятівник, Юрій Ковалів, бригадир, який прикривав Врублевського та Соху, коли ті спускалися з харчами, та інформував про можливу небезпеку. Ковалів не був простим робітником; радше був людиною освіченою – знав не тільки свій фах, а й підземну карту Львова; саме він знаходив найбезпечніші криївки для групи врятованих. Чи був він техніком, чи інженером (є й такі припущення) – невідомо. Що найважливіше для історії порятунку, він володів німецькою мовою, тому міг – у межах можливого – спілкуватися з німцями. Можливо, Ковалів знав німецьку ще з австрійських часів; якщо це так, то був старший від Стефана Врублевського та Леопольда Сохи щонайменше на десять років (про те, що в

[29] Rafał K. Nowak. *Związek Patriotów Polskich w Zachodnich obwodach USRR*, Praca doktorska, Uniwersytet Łódzki, 2015, s. 489.

Коваліва дорослий син, згадує Владімір Бєляєв). Це Ковалів літом 1944 року, коли німці готувалися до оборони Львова перед наступом Червоної Армії, видав себе за інженера і переконав німецького офіцера, щоб не рити траншеї саме в місці, де була схованка групи євреїв. За національністю українець, Ковалів до Польщі виїхати не міг. Очевидно, він став жертвою післявоєнних репресій, адже був працівником, оплачуваним адміністрацією Третього Рейху, а отже, в очах совєцької влади – «колаборантом»). Принагідно варто сказати, що саме працевлаштування, а не гадана (і нічим не підтверджена) участь у підпільній організації, могло стати причиною арешту Врублевського. Про подальшу долю Коваліва, на відміну від Сохи та Врублевського, нічого не відомо. Звання Праведника народів світу Юрій Ковалів не отримав. Він майже повністю стертий із пам'яті порятованих, можливо, тому, що Коваліва вони майже не зустрічали[30].

У цьому також виявляється типовість та унікальність історії порятунку. Леопольд Соха, якого на момент визнання Праведником світу не було серед живих уже 32 роки, отримав цей титул завдяки Галині Вінд, двадцять першій з числа двадцяти, яких збирався рятувати. Стефан Врублевський отримав це звання, очевидно, старанням сина Галини Вінд, уже після її смерті. І Врублевські, і Сохи були польськими громадянами, тому отримання цього титулу було можливим. Комуністична Польща, на відміну від Совєцького Союзу, не заперечувала проти надання цих титулів, хоч жодним чином і не підтримувала (розірвані після Шестиденної війни дипломатичні взаємини відновлено лише на початку 1990 року). Натомість унаслідок совєцької політики державного антисемітизму зламу 1940 і 1950-х років та замовчування Голокосту, а згодом – розірвання зв'язків із Ізраїлем 1968 року, шукати рятівників на совєцькій території було майже неможливо. Досить сказати, що до розпаду СССР це почесне звання отримали не більше як 200 осіб. У 1990–2000 роки таке звання отримали в Україні близько 4 тис. осіб.

---

[30] Роберт Маршал, який найбільш точно реконструював історію порятунку, неодноразово згадує роль Коваліва як найкраще зорієнтованого в системі каналізації та того, що «забезпечував тили». Іґнацій Хіґер лише один раз зупиняє погляд на цій постаті, розповідаючи про зустріч уже після їхнього звільнення. З розповіді Галини Вінд він взагалі зникає.

Підсумовуючи цю першу частину, опис історії порятунку Хіґерів багато в чому схожий на інші. Рятівники далеко не завжди були ангелами, як і втікачі. Людські пристрасті та хиби і одних, і других у будь-який момент могли призвести до загибелі, хоч перші не позбавлені шансів на життя, на відміну від других. Характерно, що лише одна особа з-посеред урятованих подала свої свідчення в Яд Вашем. Решта, дев'ять осіб, цього не зробили. З-посеред безпосередніх рятівників лише один, Юрій Ковалів, не удостоївся звання Праведника народів світу.

ІІ. Інтерпретації

ІІ.1. Спогади, художні твори та документи

Як уже згадано, історія порятунку в каналізації Львова стала темою двох книжок нон-фікшин («Світло у темряві», 1946; «In the Sewers of Lvov» – «В каналізації Львова», 1990), двох фільмів – одного художнього («In the darkness» – «У темряві», 2011) і одного документального («Light in the dark» – «Світло в темряві», 1989), а також двох книжок спогадів («The Girl in the Green Sweater» – «Дівчинка в зеленому светрі», 2008 та «Świat w mroku» – «Світ у темряві», 2011). Історію свого порятунку розповіли свідки в кількох інтерв'ю (лише два з них мають публічні домени). Окремо опубліковано спогад про Галину Вінд.

Хронологічно першим був нарис «*Свет во мраке*» Владіміра Бєляєва, опублікований в трьох номерах журналу «*Огонёк*» у квітні 1945 року. На основі цього нарису через рік з'явилася в українському перекладі невелика книжка «Світ у темряві (львівська хроніка)». Автор був із 1943 року співробітником Совінформбюро, основним завданням якого тоді було викриття нацистських злочинів. Письменник з'явився у Львові в серпні 1944 року, але це не був його перший візит у цьому місті. Ще на початку війни він побував у Львові і навіть одружився тут із біженкою з Варшави. Із серпня 1944 року активно співпрацював із місцевою НДК; опублікував кількадесят нарисів про злочини на Львівщині. Зразу також став членом місцевого відділу організації совєцьких письменників. Особливу увагу Бєляєв приділив долі львівських учених, зокрема, писав

про Стефана Банаха, а також про загибель львівських професорів на Вулецьких пагорбах. Його тексти публікували не лише в СССР, а й поза його межами, прикладом чого є надруквані 1945 року в США агентурною організацією Ліга американських українців нариси «Під чужими прапорами». Бєляєв вправно достосовував свої твори до актуального ідеологічного запиту: від викриття нацистських злочинів він плавно перейшов 1946 року до паплюження Греко-Католицької Церкви, а наприкінці 1940-х років основною мішенню стали «українські буржуазні націоналісти». Як більшість багатотиражних творів популярних совєцьких письменників, тексти Бєляєва неодноразово переписувалися на догоду актуальним політичним потребам. Так було з книжкою «Під чужими прапорами», яка отримала навіть нового співавтора, Михайла Рудницького, не інакше сталося зі «Світлом у темряві».

Поза сумнівом, що поява нарису «Свет во мраке» та його український переклад мали прикладне значення: були частиною совєцької політики, спрямованої на викриття злочинів нацизму і підготовку до міжнародного судового процесу. Через п'ятнадцять років цей твір отримав «друге дихання» – виявився придатним у боротьбі з «німецьким імперіалізмом» Аденауера, «українським буржуазним націоналізмом» та його «американськими покровителями», а згодом – в антиізраїльській кампанії. «Свет во мраке» перевидано у книжці під заголовком «Граница в огне», разом з іншими памфлетами цього письменника–пропагандиста, спрямованими проти «українських буржуазних націоналістів». Перевидання було здійснене щонайменше тричі: уперше 1960 та 1961 року, під час кампанії проти Теодора Оберландера, а також 1967 року, коли велася кампанія, спрямована проти Ізраїлю після Шестиденної війни. До первинного тексту внесено зміни, пов'язані з актуальною політичною ситуацією, про що йтиметься в наступній частині цієї статті. В жодному з видань справжніх прізвищ групи євреїв та їхніх рятівників не названо. Більш-менш автентичними залишилися тільки імена героїв: Ігнацій, Пепа (Пауліна), Тіна (Кристина) та Пава (Павел), а також Галина, Клара, Мундек, Леопольд. Усі прізвища натомість змінено або перекручено: Кріґер замість Хіґер, Буженяк замість Соха, Колендра замість Врублевський, Коваль

замість Ковалів. Твір Бєляєва суто пропагандивний, однак парадоксально, що в ньому найбільше деталей: знаходимо не лише імена осіб, які покинули канали і загинули, а й карателів, а також докладний перелік чергових «акцій» знищення євреїв у Львівському ґетто.

Документальний фільм «У темряві» не постав би, якби раніше інший вцілілий, Едмунд (Мундек) Марґуліс, не поділився своїм спогадом із Робертом Маршалом, британським автором. Сталося це 1987 року при нагоді, найменш придатній для такої розповіді – під час весілля[31]. Маршал, до глибини душі вражений цією історією, заповзявся зняти документальний фільм для телевізійної програми Бі-Бі-Сі *Timewatch*. Лише після появи фільму «Світло в темряві» на телебаченні[32] до Маршала звернулася Кристина Хіґер, пропонуючи, щоб він написав книжку на підставі рукопису спогадів її покійного батька, записаних 1975 року. Прочитавши рукопис, Маршал збагнув, що це історія порятунку з перспективи лише однієї з десяти врятованих осіб і вирішив – за правилами доброї документалістики – перш ніж її описати, знайти тих, хто на ту пору (наприкінці 80-х років) був ще живий, або поговорити з нащадками. Маршал у своїй книжці спирався на ті розмови і листування: з вдовою та з дочкою Хіґера, подружжям Марґулісів (Кларою Келер та Мундком Марґулісом), із сином Якова Берестицького, Генрі, із сином Галини Вінд, Давидом Лі Престоном, а також із дочкою Хаскеля Оренбаха та Ґені Вейнберґ.

У передмові до книжки «В каналізації Львова» Маршал написав, що для родини Хіґерів ці спомини залишалися настільки важкою травмою, що потрібно було неабияке зусилля над собою, щоб їх записати. Іґнацій Хіґер спромігся на це 1975 року, а отже, більш як тридцять років після того, як родина вийшла з каналізації. Хіґер

[31] Про це згадує Роберт Маршал у передмові до своєї книжки «В каналізації Львова». Едмунд (Мундек) Марґуліс емігрував після війни до Великої Британії та став власником фірми з кошерним катерінґом, яка обслуговувала, зокрема, й весілля.

[32] Рубрика *Timewatch*, друга програма Бі-Бі-Сі, 11 січня 1989 року, о год. 19.00–20.00. Про появу фільму інформували різні видання, зокрема, британський єврейський бюлетень: John Rosall. Survival in the sewers. AJR [Association of Jewish Refugees in Great Britain] Information, March 1989, p. 6.

робив записи й під час війни, і після війни, але – як він написав у передмові до своїх споминів – чотири зошити зникли під час приготувань родини до еміграції в Ізраїль 1957 року. Немає можливості відповісти на запитання, чи це справді так, чи все ж таки дочка, згадуючи процес написання цих спогадів батьком більш як тридцять років поспіль, помилилася, кажучи, що він розшифровував свої записки, зроблені ще в підземеллях. Якщо правдою є те, що Хіґер написав у передмові про зникнення зошитів, то, очевидно, він намагався відтворити з пам'яті ці записи, перебуваючи вже в Ізраїлі, списуючи їх вряди-годи. Єдине не підлягає сумніву, що до завершення цих записів і переведення їх у форму машинопису спонукали Хіґера відвідини дочки Кристини в Нью-Йорку. Це вона знайшла машинку з польським шрифтом і заохотила писати спомини. Почався процес набору та одночасної редакції тексту, який тривав близько півроку. Очевидно, найважливішою мотивацією для Хіґера було збереження історії для родинної пам'яті – завдяки цьому онуки та їхні нащадки зможуть дізнатися про пережите. Ще раніше, у листуванні, намовляв до цього Хіґера Яків Берестицький, один із десяти вцілілих: «Ти був єдиний з олівцем у руці. Напиши про це!»[33]. Невдовзі після закінчення споминів і повернення до Ізраїлю Хіґер помер. Вдова (Пепа Хіґер, після війни – Пауліна Хировська) впродовж п'ятнадцяти років відтоді, коли її чоловік закінчив спогади, не спромоглася їх прочитати. Роберт Маршал не пояснює, як вона все ж таки погодилася дати йому інтерв'ю, повідомляє лише, що провів із нею кілька довгих розмов, які він вважав особливо цінними.

Книжка Роберта Маршала потрапила до рук канадського сценариста, Давида Шамуна, якого в історії порятунку найбільше зацікавила постать Леопольда Сохи. Його вразило перевтілення з лиходія у героя:

> Польський католик та злодій, який сховав євреїв у каналізаціях Львова, котрі добре знав, бо там працював, а також там переховував свою здобич.

[33] Robert Marshall. *In the Sewers of Lvov*, p. XI.

На основі книжки та документального фільму «Світло в темряві» Шамун створив сценарій фільму «У темряві». Він спростив сюжет, відсікаючи все те, що заважало сконцентрувати увагу на головному героєві та його перетворенні. Аґнєшка Голланд цей задум утілила в фільмі з великим успіхом, зокрема, завдяки знаменитій ролі Роберта Вєнцкевича, який зіграв Леопольда Соху. На час роботи над фільмом Аґнєшка Голланд не знала ще Кристини Хіґер, ані її книжки «Дівчинка у зеленому светрі». Натомість добре знала і тему Голокосту, і її відображення у кінематографі. Фільм Аґнєшки Голланд, усупереч очікуванням глядацької публіки у Польщі, не був приречений на міжнародний успіх. Радше навпаки – для вкрай скомерціалізованого світу кіноіндустрії успіх фільму Голланд став несподіванкою. На цій хвилі зацікавлення у Польщі видано майже водночас три книжки: «Дівчинку у зеленому светрі», «Світ у темряві», «В каналізації Львова». Український переклад «Дівчинки...» з'явився чотирьа роками пізніше. Протягом останніх років у зв'язку з появою фільму «У темряві» надруковано також короткі спогади нащадків рятівників – родини Стефана Врублевського та Леопольда Сохи.

Кристина Хіґер (під ім'ям Крістін Керен) двічі давала розлоге інтерв'ю. Перше зберігається в колекціях Музею Голокосту у Вашингтоні[34], друге – в колекції Інституту візуальної історії та освіти Стівена Спілберґа[35]. Її свідчення, записані відразу після війни представницею Центральної єврейської історичної комісії, були опубліковані 1947 року, а потім через більш як півстоліття в книжці спогадів батька[36]. Книжка «Дівчина в зеленому светрі» з'явилася вперше англійською мовою 2008 року (у співавторстві з Данієлем Пейснером).

Спогади Іґнація Хіґера вийшли друком 2011 року, себто через понад півстоліття після публікації нарису Бєляєва. Раніше записані

---

[34] United States Holocaust Memorial Museum, RG-50.030*0520 (інтерв'ю розшифровано).

[35] *Testimony of Kristin*e Keren, 6/14/1998, USC Shoah Foundation, Interview Code: 42450; Interview with Kristine Keren, October 25, 2007.

[36] I. Chiger. *Świat*… s. 12–16 (Archiwum Wojewódzkiej Żydowskiej Komisji Historycznej w Krakowie, protokół 1155, zapisała 6.021947 Maria Holender).

мемуари, як згадує автор, зникли напередодні від'їзду родини до Ізраїлю 1957 року. Чи були вони викрадені? Не слід відкидати й іншого здогаду: можливо, що Хіґер їх віддав або сам їх знищив, передбачаючи жорсткий контроль на кордоні. Щодо осіб, які виїжджали з ПНР до Ізраїлю, митники застосовували особливо жорстку процедуру контролю – вилучали передовсім валюту і дорогоцінності. Поза сумнівом, що рукописи зацікавили б їх не менше. Однак щось таки Іґнацій Хіґер зберіг, адже в мемуарах він згадує про кишеньковий календар за 1939 рік, із якого цитує свої віршовані куплети. Натомість дочка в інтерв'ю від 2007 року згадує про мемуари, написані у підземеллях, а також після війни, але про зникнення батькових записок не йдеться.

У подальших міркуваннях зосереджу увагу лише на вищеперелічених творах. Натомість **не** аналізуватиму переказів історії порятунку з різних публікацій, пов'язаних із фільмом Аґнєшки Голланд та виданими книжками (в оригіналі та перекладах). Кожен із авторів художнього чи документального твору обирав дещо іншу стратегію розповіді і творив власний наратив. Саме ці відмінності стануть основним об'єктом мого аналізу. Інакше кажучи, мене цікавить, на чому акцентує увагу той чи інший автор, а що свідомо чи несвідомо замовчує або переінакшує.

II.2 Lux in tenebris

«Світло в темряві», «У темряві», «Світ у темряві» – кожен із цих заголовків несе інше смислове навантаження і спонукає реципієнта до певної запрограмованої автором інтерпретації. Перший заголовок є прямим перекладом латинського вислову, який є цитатою з Вульґати (Йн. 1, 5). Повна цитата з Вульґати звучить:

et lux in tenebris lucet, et tenebrae eam non comprehenderunt

В українському перекладі:

і світло в темряві світить, і темрява не обгорнула його[37].

[37] Можливо, більш точним перекладом було б «темрява не захопила його» чи «темрява не охопила його». Пор.: ks. Zbigniew Grochowski,

«Світло в темряві» – це заголовок книжки Владіміра Бєляєва, виданої на початку 1946 року у Львові[38]. Рік раніше на сторінках «Огонька» під цим самим заголовком (але, звичайно, російською мовою) з'явився репортаж Бєляєва, очевидно, як фраґмент майбутньої книжки.

Посилання на Святе Письмо – це остання річ, якої можна було б сподіватися від совєцького пропагандиста. Тому слід шукати іншого інтерпретаційного ключа. Можна припустити, що використання цієї цитати було даниною звичайному слововжитку. Однак вважаю це пояснення малоймовірним, бо система цензури спрацьовувала і в значно менш очевидних випадках і відсікала будь-які релігійні асоціації. На підставі аналізу тексту схиляюся до думки, що йшлося про переозначення, себто про використання відомої цитати у цілях пропаганди. Автор був людиною малоосвіченою, але це не означає, що він не розумів значення і походження вислову «світло в темряві». Вихований у релігійному дусі, в дворянській родині, по матері польського роду, з усім «старим» та «відсталим» порвав на початку 1920-х років і долучився до створення нової, комуністичної квазірелігії[39].

В інтерпретації Бєляєва темряву розсвітлюють прості робітники, і лише на них може надіятися групка нещасних людей. Згідно із задумом автора, втікачі сподіваються лише на визволення зі Сходу (ex Oriente lux). Принагідно варто відзначити, що Іґнацій Хіґер вживає цілком протилежного за значенням вислову: ex Oriente Calamitas (нещастя йде зі Сходу, цитата з Михайла Палеолога), даючи саме такий заголовок тій частині спогадів, де мова йде про совєцьку окупацію[40]. Маємо, отже, справу у випадку Бєляєва з трактуванням

„Światłość w ciemności świeci i ciemność jej nie zaskoczyła / nie przyłapała". Narracyjne uzasadnienie nowego tłumaczenia J 1,5. Studia Elbląskie. XVII (2016), s. 119–133.

[38] Володимир Біляїв, *Світло в темряві (львівська хроніка),* пер. Івана Федоренка. Львів: Вільна Україна 1946. На обкладинці 1946 рік, на титульній сторінці – 1945. Книжку підписано до друку 11 березня 1946, наклад книжки – 10 000 примірників.

[39] Олег Будзей. *Володимир Бєляєв без ретуші та гриму*. «Кам'янець-Подільський онлайн», 3 листопада 2008, http://info.kp.km.ua/content/view/815/lang,en/.

[40] I. Chiger, Świat… s. 23–74.

визволителів, покладеним на релігійну канву, у випадку Хіґера – неприхованою неприязню до прибульців зі Сходу та твердим переконанням про глибоку спорідненість совєцької та нацистської систем, націлених на поневолення та приниження людської гідності[41]. Один із розділів книжки Бєляєва має заголовок «Москва моя», від назви улюбленої пісні, яку співають у каналізації герої його книжки. Це не звичайний художній домисел і не просто погано замаскована пропаганда. Месією в інтерпретації автора «Світла в темряві» стає Москва. Світлом у темряві є, звісно, совєцька влада.

Фільм Маршала «Світло в темряві» має схожий заголовок, однак релігійний вимір у ньому зовсім відсутній. Натомість увага зосереджена на тих, хто розсвітлює темряву – в прямому і переносному значенні. Хоч світло, яке несуть рятівники, слабке, але воно стає символом життя. Світ не повністю охоплений темрявою. Не дивно, отже, що Маршал присвятив книжку пам'яті Леопольда Сохи – це він, на його погляд, був цим світлом у темряві. Саме це дало поштовх до подальших інтерпретацій в такому ключі: «ангел у темряві» (Кристина Хіґер), доброго грішника (Шамун), та, врешті-решт, героя-одинака, який виростає понад своє оточення, тому мусить загинути (Голланд).

Темрява стала не просто тлом для фільму Аґнєшки Голланд (тут слід відзначити блискучу роботу оператора, Йоланти Дилевської). Темрява символізує темні часи нацизму, безпросвітність, відсутність будь-якої надії та будь-яких цінностей. З темряви виринає постать головного героя – працівника міської каналізації, львівського злодія, батяра, який перероджується у шляхетного ангела-хранителя під час щоденної боротьби за життя групки втікачів із Янівського концтабору. В очах маленької героїні, Кристини, каналізатор є ангелом, який несе надію і порятунок, а світло, яким він освітлює перед собою дорогу, стає для неї промінчиком надії. Усмішка, що осяває його обличчя, додає маленькіх сил. Коли дівчинка втрачає волю до життя, головний герой зважується показати їй на мить світ і світло через відкриту кришку каналізації. Коли приходить Червона Армія, це він визволяє «своїх євреїв» з ув'язнення. Протагоніст гине під

[41] Там само, с. 10.

колесами вантажівки, а в постскриптумі до фільму з'являється інформація, що під час похорону люди подейкували: «Це кара Божа за порятунок євреїв». Промінчик світла гасне і глядач повертається у світ безпросвітної темряви.

Як вже згадано, сценарій фільму «У темряві» написаний на основі книжки Роберта Маршала, британського репортажиста та документаліста. Книжка Маршала з'явилася вперше 1990 року, півтора року після того, як Маршал закінчив зйомки документального фільму «Світло в темряві». Заголовок книжки «В каналізації Львова»[42] акцентує увагу на умовах виживання. Підзаголовок до першого видання звучав: *the last sanctuary from the Holocaust*, що перекладається як «останнє пристановище від Голокосту». У перекладі втрачається смислове наповнення – санктуарій, від латинського слова *sanctuarium* (від прикметника *sanctus* – святий). Значення «пристановище», «притулок» з'явилося у Середньовіччі, воно пов'язане зі звичаєм, згідно з яким церква (храм) була місцем святим, в якому можна було знайти пристановище – захист від арешту. У наступному виданні підзаголовок змінено на «героїчна історія виживання під час Голокосту». Таким чином змінено акцент із самого місця, в якому знайшли захист утікачі, на історію їхнього порятунку, де героїзм проявляють не лише врятовані, а й рятівники. Прикметно, що Маршал присвятив свою книжку пам'яті Леопольда Сохи.

Майже двадцять років після появи книжки Маршала Кристина Хіґер, на ту пору вже єдина жива з родини, видала свої спогади під назвою «Дівчинка в зеленому светрі. Життя у мороці Голокосту»[43], вважаючи це обов'язком перед своїми внуками та нащадками. Здійснити цей задум допоміг Даніель Пейснер, який виступає як співавтор, очевидно, тому, що спогади Кристини Хіґер потребували

[42] Robert Marshall. *In the sewers of Lvov. A heroic story of survival from the Holocaust.* New York : Scribner's : Maxwell Macmillan International, 1991.

[43] Krystyna Chiger, Daniel Paisner. *The Girl in the Green Sweater: A Life in the Holocaust's Shadow,* St. Martin's Press, 2008. Польський переклад з'явився трьома роками пізніше (Dziewczynka w zielonym sweterku przeł. Warszawa, PWN, 2011), два українські видання вийшли після появи фільму (Дівчинка в зеленому светрі. Життя в мороці Голокосту, КМ-Букс 2015; пер. Віра Назаренко, Країна мрій, 2016).

літературної обробки (про це можна здогадатися на підставі порівняння стилю книжки та записів її спогадів). Заголовок оригіналу та українського перекладу акцентує на дитячому досвіді, який залишає тінь на все життя. У польському виданні пропущені слова «темрява» та «Голокост».

Розпочинаючи мандрівку вглиб пам'яті, авторка наголошує на своїй унікальній здатності запам'ятовувати безліч деталей, а підтвердженням того – авторитетне ствердження її батька «Кшися все пам'ятає». Справді, в її розповіді збереглося чимало деталей. Однак головне, що закарбувалося – це відчуття загрози життю. У передмові Кристина Хіґер пише про місце свого народження – Львів:

Саме там щастя і світло перетворилися у відчай і темряву.

Книжка побудована на контрасті між довоєнним життям у Львові та життям під час війни. Світло асоціюється з безтурботним дитинством, темрява – з усім тим, що трапилося під час німецької окупації. Ця тінь виявилася дуже довгою, вона сповиває все життя Авторки. Кристина Хіґер описує, як різні її страхи неочікувано проявляються в пізнішому житті. Найдивнішим здається те, що нема серед них страху перед темрявою. Радше навпаки, в її інтерпретації темрява є порятунком від гіршого – від переслідування і неминучої смерті (коли двоє маленьких дітей сидять у черговій тісній і темній схованці), від огиди (Кристина Хіґер пише, що завдяки темряві не мусила бачити сотень щурів, які кишіли навколо них), від стороннього ока (коли справляли свої потреби). Очевидно, саме тому заголовок саме так сформульований: на першому плані дитячий досвід, на другому – тінь Голокосту. Темрява, хоча вона постійно присутня у спогаді, не стає символом загрози, радше навпаки, є шансом; у темряві можна сховатися. Авторка вживає навіть словосполучення, яке означає набагато більше, ніж схованку – поринути в темряву.

Останньою з'явилася книжка, що за логікою мала би вийти першою: спогади Іґнація Хіґера «Світ у темряві. Спогади батька дівчинки у зеленому светрі». Підзаголовок цієї книжки виник явно для маркетингового ефекту, тож його немає потреби аналізувати для розуміння авторськового задуму. Заголовок спогадів повертає

нас до першої публікації навесні 1945 року – «*Свет во мраке*» Владіміра Бєляєва. Значення російського «свет» і польського та українського «світ» є іншими, але Хіґер цей омонім міг прочитувати саме як світ (świat), не світло; це типова помилка для поляків, які недостатньо володіють російською мовою. На рік пізнішого книжкового видання під назвою «Світло в темряві» Хіґер міг не знати, адже на момент появи книжки з друку Хіґери вже рік перебували у Польщі. Принаймні в спогадах про це ні слова.

Заголовок «Світ у темряві» віддзеркалює погляд Хіґера на згадувані події. Щоправда, порятунок він вважає не просто чудом, а цілою низкою чудес, але це не змінює його загального погляду на світ. В його інтерпретації світ охопила суцільна темрява. Недаремно він починає свої спогади епіграфом:

На початку Господь створив небо та землю. [...] І на землі це сталося.

II.3 Топоси

Як написав один із рецензентів «У темряві», сюжет фільму особливо нічим не відрізняється від найбільш відомої історії порятунку, зображеної в «Щоденнику Анни Франк»[44]. Тоді в чому полягає унікальність фільму? Здається, відповідь лежить на поверхні, а точніше, під поверхнею каналізаційного люка: це саме місце порятунку, себто міська каналізація. Місце геть не придатне для життя, яке може стати лише тимчасовою схованкою для тих, кому вже немає що втрачати. Міська каналізація – це не просто потойбіччя, тисячі разів уявлене та зображене в літературі та мистецтві жахіття. Це стічна канава, яка викликає огиду і є символом моральної деґрадації. Це – темрява, в якій неможливе життя. Це водночас метафора часу Другої світової війни.

У художніх творах, присвячених Другій світовій війні та Голокосту, літературні топоси використовуються більш приховано, ніж

[44] Mary Ann Johanson, *Another glimmer of light: In Darkness*, "Colorado Springs Independent", 11.04.2012, [доступ: 08.06.2018].

у творчості з іншою тематикою. Документалістика також звертається до топосів, попри те, що наголошує на своїй «не-художності», «автентичності». Однак творчість (документалістика теж до неї належить) неможлива без топосів. Навіть проста розповідь, а поготів коли вона стосується пережитого жахіття, не обходиться без топосів та мотивів, які присутні в усній творчості чи писемній формі. Навпаки, художні рамки необхідні для осмислення пережитого та більш-менш безпечного освоєння травми.

Місце, в якому знайшли прихисток Хіґери та їхні товариші по нещастю, викликає асоціації з потойбіччям. Автор «Світу в темряві» так описав відчуття, які охопили його та двох інших чоловіків, коли вони вперше опинилися в каналізації:

> Було так темно, що ми не бачили одне одного. Відчуття ізоляції паралізувало нас до тієї міри, що ми були нездатні промовити хоч слово. Мені це нагадувало Орфея, який зійшов до Гадесу. Не якогось уявного, а справжнього Гадесу[45].

Хоча Хіґер і заявляє у передмові, що він нічим своєї розповіді не прикрашає, то вже на прикладі цього фрагмента видно, що класична гімназійна освіта та докторат із філософії диктують йому спосіб розповіді та підказують готові літературні топоси. В інших фрагментах спогадів з'являються розмаїті асоціації родом з античної літератури. Спогади Хіґера відрізняються саме своєю літературністю, в сенсі топіки та уяви.

Владімір Бєляєв, єдиний професійний письменник із ґрона наших авторів, також використовує топос потойбіччя, але не для зображення каналів, а подій, які відбуваються у місті. Те, що відбувається в ґетто, він змальовує як пекло на землі, а ґестапівців – втіленими чортами. Але пекло поширюється й поза ґетто – всюди на окупованих територіях лютує терор. Саме з такої картини починається розповідь Бєляєва: пожежа ґетто, якої ніхто не гасить; жах тих, кого вбивають, та жах тих, хто здалека спостерігає за пожежею і здогадується про долю співмешканців; шибениці на Краківській

---

[45] I. Chiger, *Świat*… s. 182.

площі, де повісили тих, хто чинив спротив чи намагався допомогти приреченим на смерть євреям. Усі ці образи нагадують апокаліпсис. Попри весь жах, поведінка всіх, окрім гестапівців, залишається гідною. Рятівники не наділені якимись особливими рисами. Увага акцентується на постаті Леопольда, простого робітника, вихідця з низів, але про його злочинне минуле нема мови. Навпаки, він, сирота з передмістя, з приходом совєцької влади нарешті отримує можливість працевлаштування та гідного життя.

«Світло у темряві» – чорно-біла картина, виконана за гіршими зразками соцреалізму. Бєляєв не останній графоман, бо має навички оповідача, вміє схоплювати на льоту сюжети, але в жодному творі він не зміг подолати шляху від задуму до талановитого його втілення. І негативні, і позитивні герої в нього однаково плоскі, безбарвні; постійні ідеологічні вкраплення викликають у читача глибоку недовіру. Якщо читач (чи то сьогоднішній, чи то повоєнний) не може повірити у те, що герої живуть лише сподіванням на прихід Червоної Армії, додаючи собі надії совєцькими піснями, то не повірить і в зображене письменником пекло на землі, і в те, що його мешканці залишаються «людяними у безодні пекла» (за висловом Жанни Ковби).

Від топосу потойбіччя майже повністю відмовляється Роберт Маршал. Оскільки свій наратив він будує з розповідей свідків, надає голос і Хіґеру, що звертається до образу Орфея, який сходить до Гадесу. Цей топос, якоюсь мірою необхідний для читацької уяви, виявляється зайвим для глядача. У фільмі Аґнєшки Голланд, завдяки майстерності оператора Йоланти Дилевської, вдалося створити ілюзію автентичності каналів. Глядач побачив темряву та відчув огиду, яку вони викликають. Ця натуралістична картина не потребувала літературного обрамлення. Режисерка компенсувала це іншим топосом – доброго злочинця. Головний герой її фільму – Леопольд Соха, витісняє з плану не тільки своїх колег, а й почасти тих, кого він рятує. Історія Хіґерів та решти групи опиняється на другому плані, як і всі інші постаті. Увага глядача зосереджена на перевтіленні героя – з грабіжника в «ангела з підземель». Колишні його компаньйони, серед яких і український поліцай, який влаштовує полювання на євреїв, слугують яскравим контрастом для Сохи,

який на очах глядчів перетворюється на праведника. Навіть найближча родина героя (дружина та дочка) не викликає такої симпатії в глядача. Соха поєднує в собі риси батяра, який став улюбленим героєм міжвоєнної популярної культури завдяки «Веселій львівській хвилі», та доброго розбійника (його прообраз знаходимо в Святому Письмі, а численні перевтілення в середньовічній народній культурі, як-от Робін Гуд). Тим більшим шоком для глядача стає постскриптум до фільму, з якого він дізнається про випадкову смерть Сохи та слова, які її супроводжують (повторю: під час похорону подейкували, що це кара Божа за порятунок для євреїв). Задум режисера ясний – ідеться про досягнення ефекту катарзису (в етичному розумінні цього поняття). Очищення з провини, яким є в цьому випадку антисемітизм, може відбутися лише шляхом морального потрясіння.

Такого шансу не дає своїм читачам Іґнацій Хіґер. Поведінка рятівників є для нього винятком, що тільки підтверджує панування принципу – зараза антисемітизму заволоділа цілим польським суспільством, яке піддалося нацистській ідеології, на відміну від скандинавів, голландців чи данців[46]. На завершення Хіґер порівнює Леопольда Соху з вищими верствами, до яких перед початком війни належав автор. Рятівник походить із низів, які члени вищих верств зневажливо називають «шумовинням». Проте саме він наділений шляхетністю та якостями справжнього християнина, яких забракло решті львівського світу:

> Факт, що злодій-рецидивіст, грабіжник, котрий майже все життя провів по тюрмах – проста і неграмотна людина, член найнижчого суспільного прошарку, проявив любов до ближнього, погано свідчить про інші суспільні верстви, інтелігенцію та вищі культурні прошарки, для яких Польдзьо був покидьком. З високопарними словами на вустах, жоден із цих благородних лицарів, бувальців салонів та вихованців вищих шкіл, не міг проявити навіть крихти шляхетності та вчинити хоч би приблизно такий великий подвиг, як Польдзьо Соха[47].

---

[46] I. Chiger, *Świat*… s. 280.

[47] Там само.

Рятівник виріс в очах автора до ролі єдиного праведника. Звинувачення звучить ще сильніше, тому що відбувається заміна ролей: благородні стають нечестивими, а лиходій – добрим розбійником.

Узагальнення, яке робить Хіґер, психологічно цілком виправдане, однак не відповідає дійсності. Соха не був єдиним праведником, навіть коли йдеться про цю конкретну історію порятунку, не кажучи вже про ширші межі. Не відповідає також дійсності переконання, що лише людина з найнижчих прошарків здатна була на такий вияв любові до ближнього.

Дійсно, у Львові, як і в інших містах довоєнної Польщі, що опинилися під німецькою окупацією, вдалося порятувати вкрай мало євреїв, бо окупаційні умови на цих територіях відрізнялися від решти окупованих нацистами земель. Безумовно, що додатково спричинилася до цього атмосфера страху, адже за будь-яку допомогу євреям нацисти карали смертю. Окреме питання, що потребує дуже ретельного вивчення, наскільки велику роль у цьому відіграли злочини та негідні вчинки співмешканців. Проблемі поведінки місцевого населення під час Голокосту присвячено чимало розвідок. Однак, на мою думку, частина з них написана з настановою проілюструвати тезу про повсюдну заанґажованість місцевого населення на територіях окупованої Польщі щодо масового знищення євреїв. Інша частина зосереджує увагу суто на праведниках, вважаючи марґінальним явище колабораціонізму чи співучасті у знищенні євреїв. Досить поширеною є думка, що не меншу співвідповідальність несуть західні союзники, які отримали інформацію від польського кур'єра про долю євреїв, але не вважали за необхідне діяти (при цьому забувається, що джерел аналогічної і не менш достовірної інформації було не так мало, а можливостей протидіяти – не так багато). Це не повний спектр позицій, однак уже навіть такий побіжний перегляд вказує на те, що маємо справу з дослідженнями, які ілюструють ту чи іншу тезу. Тим часом дійсність була набагато складнішою: на території довоєнної Речі Посполитої не проживали ані самі праведники, ані лише негідники. Масштаби злочинів, як і всі історії порятунку, варті ретельного вивчення. Інструментальне трактування матеріалу як ілюстрації, що має підтвердити чи заперечити ту чи іншу тезу, не надто добре свідчить про наукові якості дослідження.

ІІ.5 Національні стереотипи

Приписування антисемітизму всьому християнському оточенню означає поділ на переслідуваних євреїв та нечестивих християн. Провина свідків *(bystanders)* у такому трактуванні в моральному вимірі дорівнює вині нацистських злочинців. На це поширене уявлення про жертви та винуватців Голокосту нашарувався закорінілий у польській популярній культурі стереотип українця-гайдамаки, що побутує разом із мотивом «невдячного українця». Обидва (гайдамака та невдячник) поширив Генрик Сєнкевич, друге життя вони отримали в міжвоєнному періоді завдяки Зофії Коссак-Щуцькій та іншим популярним польським письменникам[48]. У післявоєнній літературі вони стали *loci communes*[49]. Немає особливої різниці між конкретизацією цього стереотипу в польських та єврейських авторів воєнних мемуарів. І в одних, і в других українці, то як совєцькі, то як німецькі колаборанти, постають як джерело загрози під час війни[50].

У спогадах Іґнація Хіґера та Кристини Хіґер провина приписана узагальнено християнам, але конкретизується лише у випадку українців. Про поляків як співучасників злочину Іґнацій Хіґер не згадує, лише на завершення, коли подає свою моральну оцінку Сохи у протиставленні до всієї решти суспільства. У мемуарах Кристини Хіґер українці є уособленням зла; вони майже ніколи не персоналізуються, залишаючись винятково джерелом загрози. Відчуття загрози з боку українців приходить у родину Хіґерів разом із початком війни та Червоною Армією. Початково страх викликають не стільки представники совєцької влади, скільки давня прислуга, яка проявляє невдячність, хоч – на щире переконання авторів – її трактували на рівні з родиною. Страх супроводжує Хіґера до тої міри, що на початку совєцької окупації він носить із собою пістолет. Дочка

[48] Докладніше про це див.: Katarzyna Kotyńska, *Lwów O odczytywaniu miasta na nowo*. Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury, 2015.

[49] Danuta Sosnowska, Kresy w podwójnej optyce. „Kresy" 2002, nr 2, s. 79–96; Tejże autorki: *Historia podprogowa w „Zasypie wszystko, zawieje..." Włodzimierza Odojewskiego,* „Kresy" 1995, nr 2, s. 104–111.

[50] Детальніший аналіз у: Гнатюк Оля «*Відвага і страх*», зокрема в розділах II і III.

згадує, що батько пояснював це необхідністю захисту перед українцями як потенційними нападниками. Насправді вже сама наявність зброї несла більшу загрозу – в разі виявлення означала неминучий арешт. Згадки Кристини Хіґер про українців як джерело безпосередньої фізичної загрози не є правдоподібними. Довоєнний напад на вулиці на батька як єврея Кристина Хіґер приписує українцям, подібно як і постійні напади на нього в університеті Яна Казимира з боку колег-студентів. Очевидно, що це вже пізніша аберація[51]. В дійсності до війни безкарні напади в університеті і поза ним з палицями, набитими лезами, були переважно справою сумнозвісних «академіків», себто польської студентської молоді, об'єднаної у корпорації. Напади на вулиці на єврейського власника магазину, звичайно, могли бути справою як поляків, так і українців. Натомість в університеті це була однозначно справа «академіків». Серед малоймовірних згадок також обшук, який влаштовують представники совєцької влади всім працівникам магазину, крім зятя власника. Це лише три приклади того, як пам'ять про події не відображує самих подій, а пізніше уявлення про них.

Механізм цього узагальнення, базованого на негативному стереотипі, простий: якщо в очах авторів спогадів українці стали уособлювати загрозу, то вони несуть цю загрозу не лише під час німецької, а й совєцької окупації, а навіть у довоєнний час. Саме так зміцнився довоєнний негативний стереотип українця-гайдамаки, великою мірою закріплений польською популярною літературою та публікаціями популярного видання *Ilustrowany Kurier Codzienny (IKC)*, а на нього нашарувався образ українського поліцая та «української черні», що лише чекає доброї нагоди для грабунку чи знущань.

У Кристини Хіґер зникають будь-які нейтральні конотації етноніму «українець». Дещо інакший вигляд це має в Аґнєшки Голланд та Роберта Маршала. В фільмі «У темряві» уособленням зла стає не українець, лише Бортник, український поліцай. Однак і тут маємо справу з негативним стереотипом: єдиний позитивний герой української національності є епізодичною постаттю. Британський

[51] K. Chiger, Dziewczynka… s. 8, 12, 17; I. Chiger, Świat… s. 47–48.

документаліст зображує більш знюансовану картину, наводить чимало прикладів небайдужості. Зокрема, він згадує про дивовижний випадок, що трапився з Марґулісом: поліцай відпустив його, ризикуючи життям.

Бєляєв у первісному варіанті «Світла в темряві» майже не використовує етнонімів при характеристиках героїв, національність впізнавана лише за іменами та прізвищами. У пізніших версіях твору більшість сполучень із прикметником «український» – поліцай, фашист, націоналіст. Цих асоціацій не може зрівноважити українська національність, додана одному рятівникові, Ярослава Коваля (насправді – Юрій Ковалів), який відіграє виключно позитивну роль. Парадоксально, що в першому виданні книжки Бєляєва поліцаї майже відсутні. У виданнях 1960-х років їм відведена роль німецьких посіпак; до них автор оптом приєднує також українських представників цивільної влади, названих на імена і прізвища, про яких не було мови в першому виданні.

Зрозуміло, що в усіх текстах саме на поліцаїв покладено велику частку вини за загибель львівських євреїв. Оскільки в поліції на території Дистрикту Галичина служили переважно українці, то образ поліцая поступово став ототожнюватися з образом українця. У повоєнний час таке ототожнення підсилила совєцька пропаганда, частиною якої був твір Бєляєва.

Варто тут нагадати, що з-посеред рятівників один є українцем. Однак в усіх творах його роль марґіналізована, можливо, не лише тому, що порятовані майже з ним не зустрічалися. Увага до постаті Коваліва змусила б авторів не узагальнювати і не вживати етнонімів для означення злочинної поведінки. Такі узагальнення в інших випадках вважалися б неполіткоректністю.

Інтерпретаційні стратегії авторів відрізняються одна від одної; кожен автор має певну мету. «Світ у темряві» є прозорою метафорою темних часів і звинуваченням співмешканців Львова у співучасті в Голокості. Дещо інший посил режисера «У темряві» – темні часи минули, але темрява антисемітизму залишилася. Автор «Світла в темряві» натомість має протилежну мету, але його твір відверто пропагандистський, а тому й зовсім непереконливий, за

винятком одного – закріпленого стереотипу українського націоналіста – німецького колаборанта. Авторка «Дівчинки в зеленому светрі» робить наголос на дитячому досвіді, читач просто змушений їй вірити. Водночас цей спогад найбільше залежний від першоджерела – батькових мемуарів та від власних упереджень, отже, не є зовсім самостійним. Документальна розповідь Роберта Маршала найбагатша на деталі, включає різні перспективи, є поліфонічною, але залишає враження неоднорідного твору, плетива різних історій. Використані авторами топоси та стереотипи вказують не лише на їхню більшу чи меншу майстерність, а передовсім – на світоглядну настанову, лежить в основі твору, а також на більшу або меншу зорієнтованість на горизонт читацьких / глядацьких сподівань.

III. Загадки рукописів

На початку цієї розвідки вже йшлося про те, що не вдалося віднайти першоджерел, тому історію порятунку можна реконструювати, спираючись виключно на її пізніші інтерпретації та на усну історію. Уперше це зробив Роберт Маршал, використовуючи усні свідчення вцілілих та рукопис спогадів Хіґера, який надала йому Кристина Хіґер. Паралельно з Маршалом працював над документальною книжкою «Люди в каналізації Львова» Давид Лі Престон, який намагався осмислити історію своєї матері, Галини Вінд-Престон. Ця книжка так і не з'явилася друком, хоча кілька разів її друк анонсували різні видавництва[52]. Ані Маршал, ані Престон, ані автор сценарію «У темряві», Давид Шамун, очевидно, не знали про «Світло в темряві» Бєляєва – хронологічно першого твору, присвяченого історії порятунку в львівській каналізації. З літературного погляду «Світло в темряві», може, і не варте було б особливої уваги, але зацікавило мене як один з небагатьох повоєнних творів совєцької літератури, присвячених знищенню єврейського населення

[52] David Lee Preston. *Sewer People of Lvov*, Century (1990), Lecture (1994), Ebury (1994) – Penguin Publishing House. Книжка, однак, не з'явилася друком і не доступна в жодній бібліотеці. Дякую за допомогу в пошуках Ксені Кєбузинській (Ksenia Kiebuzynsky), науковій співробітниці Бібліотеки Торонтонського університету.

(про кілька інших згадує Мирослав Шкандрій у книжці, присвяченій єврейській темі в українській літературі)[53].

Історія, яка передувала написанню «Світла в темряві», на перший погляд, проста. Її автор прибув до Львова в серпні 1944 року як кореспондент Совінформбюро і був включений до складу місцевої НДК, на матеріалах якої написав кількадесят нарисів про нацистські злочини проти людства на Львівщині, зокрема про долю львівських професорів[54]. Владімір Бєляєв не був визначним письменником, але досить швидко після війни здобув офіційне визнання: 1952 року отримав сталінську премію третього ступеня (разом з Вандою Василевською та Ярославом Галаном, якому премію другого ступеня присуджено посмертно). Доволі високу позицію письменник здобув не стільки воєнною тематикою, скільки участю у махіні совєцької пропаганди. «Світло в темряві» не потрапило у список найбільш відомих його творів, очевидно, не з огляду на низькі художні якості твору (їх загалом позбавлена вся творчість Бєляєва), а тому, що змінилася державна культурна політика, в якій не стало місця на твори, присвячені долі єврейського населення. Пізніші версії «Світла в темряві» переписані згідно з новими цілями совєцької пропаганди: згадки про долю євреїв зведено до мінімуму, натомість перше місце серед негативних героїв отримали замість фашистів – «українські буржуазні націоналісти».

Першою версією історії порятунку був нарис «Свет во мраке» Владіміра Бєляєва, який з'явився ще весною 1945 року. У деяких деталях цей нарис, як і його розширена версія в українському перекладі, що вийшла через рік, навдивовижу схожі на спогади Іґнація Хіґера, що були записані 1975 року, але надруковані 2011 року. Основою обох книжок, як і всіх інших вищеперелічених творів, є та сама історія порятунку Хіґерів, однак тільки «Світло в темряві» та «Світ у темряві» близькі одне до одного заголовком,

[53] Myroslav Shkandrij. Jews in Ukrainian Literature: Representation and Identityю - New Haven & London: Yale University Press, 2009 (пор. VII розділ, присвячений періодові Другої світової війни та повоєнній літературі).

[54] *Див.:* Бібліографія, а також рукопис збірника *«Судьба ученых одного города»* з колекції Бєляєва, що зберігається в Києві у Центральному державному архіві літератури і мистецтва, ф. 780, оп. 2, спр. 18, а також спр. 28 (списки вчених та листування з вдовами).

а також багатьма образами та метафорами. Ця схожість викликає підозру, чи це не повторення історії з «Тихим Доном»? Нагадаю, що сумніви щодо авторства «Тихого Дону» з'явилися ще наприкінці двадцятих років, одразу після видання першої частини роману, за який Шолохов згодом здобув Нобелівську премію у галузі літератури. Чимало дослідників вважає, що твір не був оригінальним, лише перелицьованим на совєцький манір рукописом Федора Крюкова, письменника, донського козака, який боровся на боці білих і раптово помер 1920 року. Дехто з них переконує, що рукопис Крюкова був викрадений у спадкоємиці і переданий Шолохову, російському письменникові, який належав до покоління *Молодої гвардії*. Ясна річ, ані «Світло в темряві», ані «Світ у темряві» не є творами, які б можна порівнювати за художньою якістю з «Тихим Доном», однак плаґіатом бували не лише шедеври.

Під політичним та пропагандивним оглядом Бєляєва і Шолохова багато що споріднює. Схожими є початки кар'єри обох письменників – в юному віці вони брали участь у більшовицькій революції на боці червоних. Обидва тенденційно зображували події «громадянської війни» на своїй малій батьківщині – Кубані (Шолохов) та Поділлі (Бєляєв). Обидва були відданими пропагандистами і мали всебічну підтримку влади; їхні твори неодноразово ставали основою кінематографічних сюжетів. Обидва також мали більш чи менш прямі зв'язки з НКВД. Однак була й різниця: стрімка кар'єра (як і гучний скандал навколо) Шолохова, що пов'язана саме з «Тихим Доном», почалася на зламі 1920–1930 років, тоді коли трохи молодший Бєляєв лише дебютував. Сумніви щодо авторства «Тихого Дону» – не поодинокий випадок в історії совєцької літератури; сприяли цьому масові сталінські репресії, коли рукописи засуджених і страчених письменників опинялися в архівах НКВД. Не випадково лейтмотивом «Майстра і Маргарити» Булгакова було «рукописи не горять». Тож підозра щодо автентичності «Світла в темряві» має певні підстави в практиках, застосованих НКВД та керівництвом совєцької Спілки письменників, але передовсім спричинена загадковим зникненням свідчень та записок Іґнація Хіґера.

Цієї гіпотези неможливо однозначно підтвердити, навіть на основі текстологічного аналізу, чого прикладом є «Тихий Дон», де

обидва рукописи сьогодні доступні, а суперечки і далі тривають. У цьому разі ситуацію ускладнює те, що рукописи «Світла в темряві» та «Світу у темряві» недоступні, тож залишається аналіз друкованого тексту. На цій підставі можна відповісти на основне запитання: який текст первісний – Хіґера (мемуари написані в Нью-Йорку 1975, видані у Варшаві 2011 року) чи Бєляєва (перший нарис опубліковано 1945 року)? З меншою певністю можна відповісти на запитання, чому зникли рукописні записки та свідчення. Інакше кажучи, намагатимусь з'ясувати, чи можливий такий парадокс, що Хіґер, пишучи спогади про порятунок своєї родини, допомагав власній же пам'яті нарисами Бєляєва? Чи все ж таки це Бєляєв «скористався» рукописом спогадів / свідчень Хіґера, і саме тому цих документів не вистачає у багатій колекції НДК? І чи не тому без сліду зникли чотири зошити спогадів? А може, історія виникнення «Світла в темряві» більш природна, себто Бєляєв написав книжку, спираючись виключно на усні спогади Хіґера, а доповнював її, спираючись на звіти львівської НДК? Якщо так, то виникає чергове запитання: при якій нагоді відбулася зустріч Бєляєва з Хіґером? І чому Бєляєв змінює біографічні деталі свого героя (спочатку змінює його прізвище на Кріґер; в пізнішому виданні робить свого героя, корінного львів'янина, біженцем із міста Лодзь)?

Відповідь на перше запитання, на перший погляд, проста: Іґнацій Хіґер, пишучи спогади у 1975 році, мав під рукою нарис Бєляєва з «*Огонька*». Адже у передмові він навіть перелічує всі номери тижневика, де друкувався частинами нарис Бєляєва (натомість не згадує українського видання). Однак посил совєцького письменника для Хіґера був неприйнятним. Звісно, що «Світ у темряві» не є полемікою зі «Светом во мраке», але акценти протилежні: якщо в Бєляєва джерелом надії є Червона Армія, а ґарантом безпеки мирного населення – совєцька влада, то для Хіґера захоплення Львова 1939 року є початком нещастя і всіх жахів окупації; на його думку, окупанти мають однакову мету – поневолення і приниження людини, а системи, совєцька та нацистська, злочинні в самій своїй основі. Однак факт, що Хіґер, пишучи спогад, мав у руках нарис Бєляєва, не означає, що він спирався на цей текст. Не виключено, що ту чи іншу деталь, або чиєсь ім'я Іґнацій Хіґер міг відтворити, заглядаючи

до нарису, але першоджерелом «Світу у темряві» була його власна пам’ять та вцілілий кишеньковий записник. Детальному відтворенню подій 1939–1944 років допомагало Хіґеру передовсім те, що він їх щонайменше двічі записував, та й неодноразово розповідав.

Коли 1975 року в Нью-Йорку Іґнацій Хіґер заповзявся заново записати свої спогади, він мав під рукою не лише свій кишеньковий записник та кілька чисел «*Огонька*». У передмові автор згадує про книжку, яка була для нього прикладом, як **не слід** писати про свій досвід – *Uniwersytet zbirów* («Університет головорізів»)[55]. Натомість він не згадує найбільш відомої тоді книжки, присвяченої знищенню львівських євреїв, доступної польською, англійською, а також французькою та італійською мовами[56]. Ідеться про *Janowska Road* («Янівський шлях») Леона Велічкера Велса, спогади, які ще 1945 року в Львові набули розповсюдження (скорочене видання щоденника під назвою «Бригада смерті» з’явилося у Польщі 1946 року). Ці свідчення мали віддзеркалення у зведеному звіті НДК про нацистські злочини у Львові; Леон Велічкер був свідком на Нюрнберзькому процесі та процесі Айхмана. Тому не підлягає сумніву, що Хіґер знав його свідчення і майже напевне – книжку. З Леоном Велічкерем він неодноразово перетинався у Янівському таборі. Вочевидь, Хіґер вирішив писати зовсім незалежно від спогаду співв’язня та від інших доступних тоді джерел, щоб зосередити увагу лише на історії порятунку власної родини (про це свідчить факт, що автор вирішив почати свої спогади з наведення свідчення дочки перед комісією 1947 року). Однак його мета була значно ширшою – це обвинувальний акт.

Шукаючи в передмові Хіґера відповіді на запитання, чи рукописні записки та свідчення зникли випадково, варто звернути увагу на те, **що** автор пише про Бєляєва. У передмові є лише одна згадка про нього як про автора нарису: Хіґер вважав його журналістом

[55] Ідеться про книжку дослідника Голокосту та літератора Міхала Борвіча, видану ще 1946 року: Michał Borwicz. *Uniwersytet zbirów. Rzecz o Obozie Janowskim we Lwowie 1941–1944*, Kraków: Centralna Żydowska Komisja Historyczna, 1946.

[56] Leon Wells (Weliczker). *Janowska Road*, New York: MacMillan, 1963. Рукопис щоденників Велічкера зберігається в Музеї Голокосту у Вашинґтоні: Leon Weliczker Notebooks 1943–1946, v. 1–14, USHMM, 2005.277. Частина доступна онлайн – https://collections.ushmm.org.

«*Огонька*» (що не відповідає дійсності, але Хіґер міг не розрізняти між статусом співробітника Совінформбюро та звичайного журналіста). А вже в наступному абзаці передмови йдеться про те, що перед виїздом родини до Ізраїлю пропали зошити зі спогадами. Невже це натяк на те, що Бєляєв був причетний до зникнення? Навіть якщо так, то це не наближає нас до відповіді, чому саме тоді, 1957 року, ці записки стали особливо потрібні совєцьким товаришам. «Світ у темряві» Бєляєва вийшов друком раніше більш як на десять років, а наступні версії до історії порятунку фактів не додають, хіба лише затирають справжні ідентичності героїв, які тоді всі – крім Коваліва – залишили СССР. Важко повірити, щоб мотивом для викрадення зошитів напередодні від'їзду Хіґера було бажання залишити монополь за совєцьким письменником, хоча стосовно ймовірності такої версії могла б свідчити згадка Хіґера про плани зняти фільм на основі «Світла в темряві» і про переговори, які вів з американським режисером Бєляєв. Однак і цей здогад слід відкинути – 1957 року ці плани були вже нездійсненними. Зрештою і сам Хіґер пише, що початок холодної війни поклав їм край. На мою думку, слова Хіґера потрібно прочитувати прямо: зникнення зошитів із повоєнними записками пов'язане з умовами від'їзду до Ізраїлю. Тоді митники мали право вилучати в емігрантів не лише цінності, а й все те, що могло заподіяти шкоду комуністичній державі. Записки Хіґера, безумовно, зарахували б до цієї другої категорії.

Якщо зникнення повоєнних записок можна пояснити тогочасними обставинами, то зникнення свідчень, зібраних львівською НДК – аж ніяк. Це були матеріали, яким надавали неабияке значення і доступ до них мали лише уповноважені особи. Протягом 1944–1945 років у кожному районі та в кожній інституції працювали комісії, що збирали свідчення про нацистські злочини, іноді дуже детальні та власноруч написані, прикладом чого були покази Стефана Банаха[57] та Францішка Ґроера[58], в інших випадках – суто формальні (можна

[57] Протокол допроса свидителя, Банаха Степана Степановича, 23 сентября 1944 г. ГАРФ, ф. 7021, оп. 67, д. 75, л. 176–178 об.

[58] Протокол допроса свидетеля Гроэра Франца Викиентовича, 18 сентября 1944 г. ГАРФ, ф. 7021, оп. 67, д. 75, л. 110–114 об. При

здогадуватися, що свідчення Хіґера належали до цієї першої групи). Окрім доказів злочинів, комісії зосереджували увагу на матеріальних збитках, щоб таким чином здобути матеріал, який стане підставою для вимог високих воєнних відшкодувань для СССР[59]. Частина матеріалів свідчень відображає масштаби Катастрофи, чого прикладом є повідомлення до Районного відділу народної освіти, в якому порівнюється кількість дітей у школі до війни та в шкільному році 1944/1945 (школа розташовувалась на території ґетто)[60].

Звіти місцевих комісій разом з усіма матеріалами передавалися до НДК. У фонді НДК, що зберігається в Державному архіві Російської Федерації, є близько 4 млн актів про збитки та 250 тис. свідчень про злочини; вони впорядковані територіально (за областями). Свідчень Іґнація Хіґера серед документів по Львову і Львівській області немає.

За моїм припущенням, на зламі 1944–1945 років, коли збирались свідчення про злочини, Владімір Бєляєв, як член місцевої комісії і, водночас, кореспондент Совінформбюро, мав необмежений доступ до її матеріалів. Інакше він не зміг би надрукувати протягом кількох місяців кількадесят розлогих текстів про нацистські злочини у львівській та центральній (московській) пресі. Однак лише історія порятунку Хіґерів стала основою для окремої книжки Бєляєва, всі інші, включно з історією загибелі львівських професорів, залишилися у формі коротких нарисів чи памфлетів.

написанні статті я користувалася копією, що зберігається в Музеї Голокосту у Вашинґтоні. Висловлюю тут подяку за її надання керівнику і співробітникам архівного відділу.

[59] Див. напр.: Сообщение Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР. О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве, Москва: Госполитиздат, 1944.

[60] До РВНО Залізничного району, т. Добровольського (повідомлення від 14 вересня 1944 р.). Следственное дело о зверствах немецко-фашистских оккупантов в г. Львове, 1944. Государственный архив Российской Федерации, ф. 7021, оп. 67, д. 75, лл. 72–73. Використано електронну копію, що зберігається в Музеї Голокосту у Вашингтоні завдяки люб’язності директора бібіліотечного відділу Музею Вадима Алцкана.

Аналіз передмови до «Світу у темряві» та історичного контексту не дає остаточної відповіді на запитання, який текст був первісним. Тому потрібно звернутися до порівняльного аналізу текстів. Завдання дещо ускладнене існуванням пізніших редакцій «Світла в темряві», які досить сильно відрізняються одна від одної. Як приклад розглянемо епізод прибуття у лютому 1943 року до табору на вулиці Янівській Йосефа Ґжімека, описаний у підрозділах під назвами: «"Король" приїжджає в гетто» («Світло в темряві», 1946), «Король ґетто» (*«Свет во мраке»*, 1961) та *«Królestwo Grzimka: Pandemonium»* (Королівство Ґжімка: стовпотворіння, «Світ у темряві», 2011). Як у разі назв книжок, так і тут впадає в око майже буквальний збіг, хоча у Бєляєва відсутнє посилання на поему «Втрачений рай» Джона Мілтона, в якій *Pandemonium* означає столицю пекла, а згодом отримує ширше значення: «королівство сатани та демонів» та «жах, пекло на землі».

Розділ, присвячений приїзду Йосефа Ґжімека, Хіґер починає з опису злочинної діяльності нациста в концентраційних таборах та в ґетто у сусідній Раві-Руській і додає загальну характеристику начальника Юлаґу – примітивного чоловіка, маніяка, який прагне скидатися на Нерона. Спогад Хіґера доповнюється вже післявоєнним знанням, базованим на участі в судовому процесі над Ґжімеком[61].

У першому виданні книжки Бєляєва Ґжімек є одним із есесівців, щоправда, підвищеним у військовому ранзі до гауптштурмфюрера СС (капітана) з реального гауптшарфюрера СС (Hauptscharführer), себто старшого сержанта, але така недбалість у разі цього автора не дивує. Відразу після опису прибуття «короля ґетто» Бєляєв перестрибує до іншого сюжету – до долі дружини героя, Пепи. Він зосереджує увагу на місці її роботи – швейному цеху, якому також відведена роль у злочинному плані нацистів. У пізнішій версії

[61] I. Chiger, *Świat…* s. 206. Перший судовий процес Ґжімека проходив у Дахау в Німеччині. Згодом Ґжімека передали Польщі. Процес над злочинцем закінчився у Варшаві в січні 1949 р.; смертну кару виконано в лютому 1950 р. Хіґер був свідком на цьому процесі. До моменту судового засідання у січні 1949 р. Ґжімек заперечував, що був у Львові, і тим паче, що керував ліквідацією Юлаґу. Ґжімек був настільки вражений присутністю Хіґера на процесі, що хоч-не-хоч визнав свою причетність до львівського Юлагу.

твору Бєляєва між першим і другим сюжетом вставлено обширну розповідь про Ґжімека. Письменник дуже детально переповідає воєнну біографію Ґжімека, зокрема, описує його участь в ґлівіцькій провокації, яка була претекстом для німецького вторгнення у Польщу[62], що в німецькому суді 1947 року стало основним пунктом обвинувачення[63]. Бєляєв описує також, як Ґжімек крок за кроком просувається щаблями службової «кар'єри», аж нарешті завершує його призначенням до Львова. Це дає змогу з великою імовірністю припустити, що Бєляєв був присутнім як совєцький кореспондент на варшавському процесі Ґжімека, де злочинець в очній ставці з Хіґером визнав свою присутність у Львові (хоч не можна виключити, що цю інформацію він почерпнув з детальних повідомлень про цей процес у спецфондах).

Очевидно, Хіґер і Бєляєв таки зустрілися під час варшавського процесу над Ґжімеком наприкінці січня 1949 року. Не виключено також, що згодом Бєляєв ознайомився додатково з матеріалами судового процесу на території СССР в спецфондах ідеологічних відділів КПСС або НКВД[64]. Так чи інакше, не підлягає сумніву, що Бєляєв мав доступ до матеріалів про нацистські злочини і був для совєцької влади настільки довіреною особою, що міг не лише публікувати свої нариси, присвячені як внутрішнім, так і зовнішнім проблемам, а й виїжджати поза межі СССР.

Варто навести уривки з названих розділів, де мова про приїзд Ґжімека, щоб наочно переконатися стосовно подібності текстів. Жирним шрифтом зазначено основні відмінності.

[62] Ідеться про зорганізовану наприкінці серпня 1939 р. найвищим німецьким керівництвом провокацію на кордоні, що слугувала претекстом для початку війни.

[63] Akta w sprawie prowokacji w Gliwicach. Документ, опублікований на сайті польського Інституту національної пам'яті, 1września 1939. pl у підрозділі Документи. (http://1wrzesnia39.pl/39p/dokumenty/8781, Prowokacja-Gliwicka.html).

[64] Див.: Командировочные удостоверения, выданные Львовским обкомом КП(б)У, Совинформбюро, Лендетиздатом и др. В. П. Беляеву для ознакомления с архивом НКВД, работы в спецзале Публичной библиотеки и др., 27 марта 1937 – 25 апреля 1985. РГАЛИ, ф. 3134, оп. 1, ед. хр. 1091.

Бєляєв, 1946	Беляев, 1961	Хіґер, 2011
У п’ятницю **19** лютого 1943 року, в розкриті ворота Львівського гетто на бричці, запряженій парою ситих каштанових коней, в’їхав новий комендант табору, гауптштурмфюрер СС Йосиф Гжимек.	**19** февраля 1943 года в раскрытые ворота львовского гетто на жёлтой бричке, запряженной парой сытых каштановых коней, въехал новый комендант лагеря – гауптштурмфюрер СС Иосиф Гжимек.	A więc **9** lutego – data dla mnie wielce pamiętna – jedynie regulująca w danej chwili życie obozu, ustawiła wszystkich rzemieślników i sprzątaczki w dwurzędowym szpalerze w oczekiwaniu na przyjazd Grzimka.
До приїзду нового начальника всі люди в гетто були заздалегідь вишиковані по тривозі на широкій площі. Вони стояли покірно, з непокритими головами. **Це останні з уцілілих ста тридцяти тисяч євреїв-мешканців Львова.**	К приезду нового начальника все люди в гетто были уже заранее построены **старым комендантом лагеря унтерштурмфюрером СС Гансом Силлером**[*]**.** Созванные по тревоге, они стояли смирно, с непокрытыми головами, на широком плацу – последние из уцелевших евреев Львова. Многие из них уже знали, что за новым и повновластным хозяином их судеб тянется кровавый след и жестокая слава беспощадного палача многих тысяч людей. [...]	Była to zbiórka apelowa w pełnym rynsztunku. Czekaliśmy i wreszcie ukazał się nowy władca. Wjechał triumfalnie w bryczce zaprzężonej w dwa piękne, okazałe czarne rumaki, niczym rzymski cesarz.
Гжимек, стоячи в довгому сірому плащі, на бричці в’їхав у табір. Правою рукою він притискав **автомат**, який висів у нього на шиї. Високий, білявий, з гострим похмурим обличчям, він **дав знати поганячеві, і той раптом стримав за віжки коней.**	Гжимек въехал в свои владения стоя. Высокий блондин, с острыми чертами лица и выпирающим подбородком, он стоял нахмурившись в бричке, одетый в длинный серый кожаный плащ, прижимая правой рукой висящий на ремне **автомат.** [...] [*] Насправді – ротенфюрер Антон Сілер (Anton Siller, SS-Rottenführer).	Powoził na stojąco, trzymając w jednej ręce lejce, a w drugiej gotowy do strzału rosyjski automat, tak zwaną **pepeszę**.

Образи обох авторів дуже схожі, відмінності лише в деталях, а в них – згідно з приповідкою – ховається диявол. Впадає в око передовсім інше датування прибуття Ґжімека: 9 та 19 лютого. Більшість авторів (Бєляєв, Маршал, а також Юліан Шульмейстер) та дослідників (Філіп Фрідман, Еліаху Йонес) називають 19 лютого 1943 року (в першому виданні книжки Бєляєва зазначено ще й день тижня – п'ятницю, що дійсно відповідає календарю 1943 року). Хіґер наголошує, що дату 9 лютого 1943 року запам'ятав на все життя. Складно припустити, щоб він помилився, тому виникає здогад: у текст закралася технічна помилка (пропущено одиницю в даті 19, і в друці вийшло 9 лютого), якої нікому вже було виправити. Помилку в друку називаємо «друкарським чортиком».

Друга, знову начебто дрібна різниця, – це вид автоматичної зброї Ґжімека. У Хіґера – пепеша, в Бєляєва – автомат. Звичайно, Бєляєв як досвідчений пропаґандист не міг дати в руки нацистського злочинця такої зброї, як пепеша (навіть з прикметником «трофейна»). Але якщо вірити точності спогаду Хіґера, а не пропагандисту Бєляєву, то виникає чергове запитання: чи есесівці в концтаборах мали на озброєнні пепеші? Дійсно, в німців вистачало трофейної зброї, здобутої під час панічного відступу Червоної армії та масової здачі в полон. А може, Хіґер використовує назву «пепеша» на означення будь-якої автоматичної зброї? Хтозна. Однак ця деталь має значення для розуміння того, як організовано не лише цей конкретний Юлаґ, а взагалі систему охорони таборів. Пепеша в руках Ґжімека означає, що використовувалася винятково «трофейна» зброя, бо якщо начальник із пепешою, то підлеглим не належало мати кращу, німецьку зброю. Це, своєю чергою, свідчить про те, що нацисти економили і на зброї. Інакше кажучи, використовували те, що в інших умовах не підлягало використанню. Чергова деталь, за якою ховається диявол.

Якщо економія стосувалася зброї, то хіба не стосувалася вона людей? Інакше кажучи, садисти у таборі – це виняток чи правило, згідно з яким знаходили застосування асоціальних осіб, не придатних до військової служби? Хіґер зображує Ґжімека не тільки як садиста, а й маніяка, який корчить із себе цезаря Нерона. Ґжімек в'їжджає у ґетто, стоячи на бричці. Щоправда, складно уявити, як можна водночас тримати важкий автомат і керувати

парою баских коней, але образ хороший – викликає прямі асоціації з відомим античним мотивом. Ці асоціації чужі авторові «Світла у темряві», тому він вирішує додатково вкласти в уста Ґжімека фразу: «я – король ґетто». Есесівець на бричці не сам, з ним погонич, який раптово зупиняє бричку. Це явний письменницький промах, адже Ґжімек їде стоячи, в руці тримає автомат. Раптова зупинка брички означає неминуче падіння пасажира. Але закони фізики для совєцького письменника менш важливі, ніж ідеологічно виважені образи чи боротьба з ворогом, тож у виданні кінця 1960-х років погонич ще й отримує ім’я – Ізраїль.

Від картини в’їзду Ґжімека у Юлаґ, де чекають вишиковані на струнко в’язні, Бєляєв переходить до зображення свого героя:

> Среди заключенных, встречавших нового коменданта гетто, в первой шеренге стоял педагог и спорстмен Игнатий Кригер. [...] Кто знает, не будь у Кригера его «микрусов», он смог бы эвакуироваться из Львова в конце июня 1941 года. Председатель Львовского городского отдела физкультуры и спорта знал, что инструктор его отдела Кригер, хороший пловец и легкоатлет, честно и вдумчиво относится к своему делу, и предлагал ему эвакуироваться в тыл Советской страны.

Завдяки цьому фраґментові ще раз підтверджується наш здогад, що картина в’їзду Ґжімека в ґетто списана в Хіґера.

Тут ми піймали й чергового «чорта»: цілком ясно, що підставою для «Світла в темряві» стали не зведені на рівні області чи міста матеріали НДК, а конкретні свідчення. З наведеної цитати зрозуміло, що Іґнацій Хіґер детально розповів свою історію порятунку та пояснив, чому він не евакуювався. На такі запитання йому довелося відповідати або перед представниками НДК, або в момент прийому на роботу перед помічниками НДК у даній установі. Письменник-пропагандист, щоб приховати відповідальність совєцької влади за загибель громадян, переносить тягар відповідальності на безвихідь жертви. Мовляв, представники совєцької влади, завбачливі та співчутливі до своїх підлеглих, пропонують евакуюватися, але ті не можуть або й не хочуть.

Візьмімо для порівнянння ще один епізод – зустріч Нового року в Львівському ґетто. На перший погляд, цей епізод у авторів геть не схожий: в Хіґера – це передчуття неминучої смерті, очікування кінця світу; в Бєляєва – навпаки, піднімають тости передовсім за Червону Армію, яка дає героям надію на життя.

И в новогоднюю ночь наступающего 1943 года во многих бункерах, в комнатках с занавешенными окнами, в сырых подвалах, где прятались лишенные удостоверений о работе, люди, поздравляя шёпотом один другого с Новым годом, повторяли: «Пусть живет наша спасательница – Красная Армия! За жизнь!»	Sylwestra w 1942 roku obchodzono rażąco wesoło, jakby w dzikim transie, w każdym domu bawiono się pod hasłem, że to już ostatni Sylwester w życiu. Sparafrazowano powiedzenie Beuamarchaise'go: "śmiejmy się, bo kto wie, czy świat potrwa trzy tygodnie!" - i nadano mu nową wersję pod hasłem: "Śmiejmy się, bo kto wie, czy jutro będziemy jeszcze żyli!" Każdy był przeświadczony, że jutra już nie będzie.

На цьому прикладі видно, як оригінальний спогад перелицьовано і достосовано до вимог пропаганди. Можна також усвідомити, у чому полягала післявоєнна політика пам'яті і як конкретно фальшувався образ війни.

Вищенаведених фрагментів та порівнянь цілком достатньо для висновків. Усупереч хронології видань, первісним текстом слід визнати зникле свідчення/спогади Хіґера. Бєляєв почерпнув від Хіґера не лише сюжет та постаті, а й деякі образи та метафори. Хіґер натомість, даючи заголовок своїм спогадам 1975 року, очевидно, базував на назві, під якою знав нарис Бєляєва. Імовірно, Хіґер давав свої свідчення на початку осені 1944 року (більшість свідчень львів'ян записано протягом серпня–жовтня 1944 року). Цілком можливо, що крім формального свідчення, Хіґер, як і Леон Велічкер, надав місцевій комісії свої записки, які мали художню цінність, і це відразу оцінив член комісії Владімір Бєляєв. Однак чому Велічкерові вдалося повернути свої записки і вивезти їх до Польщі, щоб згодом їх видати, а Хіґеру – ні? На це запитання не можна відповісти з певністю, лише з більшою чи меншою імовірністю. На мій погляд, причиною було те, що Хіґер дав свої записки Бєляєву. Чому так учинив – під тиском обставин чи сподіваючись зацікавити

історією порятунку не лише слідчу комісію, а й ширші кола? І на чому базувалася довіра Хіґера до представника совєцької влади? Адже його оцінка обох систем була однаково негативна.

Спробую відповісти тепер на друге з поставлених запитань. Для цього потрібно з'ясувати, який був зв'язок між авторами: одноразова зустріч, себто спільні відвідини території ґетто, описані обома авторами, чи більш тривале знайомство? Бєляєв був одружився 1940 року у Львьоі з полькою, біженкою з окупованих німцями територій. Після війни він неодноразово бував у Польщі, листувався з багатьма польськими посадовцями і пропагандистами, зокрема, й Войцехом Ярузельським[65], Севериною Шмаглевською[66], Єжи Путраментом[67], Яном Гергардом[68] та Яцеком Вільчуром[69], підтримував також зв'язок із важливими для Львова постатями, яких зустрів на зламі 1944 та 1945 рокыв – зі Стефаном Банахом (до його смерті в серпні 1945 року), а також із давніми львів'янами, зокрема з Отто Аксером, Алєксандром Бардіним, Каролем Кораням. Однак листування з Хіґером у фонді Бєляєва відсутнє, хоча найімовірніше, вони після війни зустрілися щонайменше один раз, у Варшаві в січні 1949 року.

У мемуарах Хіґер згадує про спільний з Бєляєвим похід у руїни ґетто, начебто з власної ініціативи[70]. Бєляєв називає навіть день – це неділя наприкінці лютого (1945 року вона припадала на 25 лютого). Бєляєв пише, що це на його прохання ціла родина Хіґерів пройшла

[65] Лист від 27 липня 1983 р., РГАЛИ, ф. 3134 оп. 1 ед. хр. 1045.

[66] Польська письменниця, в'язень концтабору Аушвіц, свідок на Нюрнберзькому процесі, Лист від 17 листопада 1955, РГАЛИ, ф. 3134 оп. 1 ед. хр. 1020.

[67] Польський письменник соцреалістичного напряму.

[68] Ян Гергард як військовий брав участь в інспекції в Бещадах, під час якої загинув генерал Кароль Свєрчевський, що стало претекстом для проведення акції «Вісла» 1947 р., в якій Гергард теж брав участь. Автор документального роману «Заграви в Бєщадах» (1959), на підставі якого знято один із найбільш антиукраїнських фільмів у ПНР – Ogniomistrz Kaleń.

[69] Яцек Вільчур – польський політичний публіцист, який спеціалізувався на викритті українського буржуазного націоналізму. Це найбільш обширне листування Бєляєва з польськими адресатами, яке охоплює період від 1959 по 1978 рік. РГАЛИ, ф. 3134 оп. 1 ед. хр. 655.

[70] I. Chiger. Świat... с. 216.

вулицею зворотний шлях – із центру в ґетто, приблизно той самий, який вони два роки раніше долали каналами. Письменник спонукав Хіґерів до цієї «прогулянки», довідавшись, що вони не були в ґетто від часу, коли спустилися у канали в 1943 році. Спільний похід в ґетто зображений в Бєляєва як прогулянка, але насправді це збирання матеріалів до репортажу, схоже на процедуру збору доказів на місці злочину шляхом опитування свідків, що було тоді поширеним явищем. Цей епізод совєцький автор передає так, начебто розмовляє зі старими знайомими[71]. Зі спогадів Хіґера можна лише здогадуватися, що знайомство з Бєляєвим було більш тривалим, ніж одноразова зустріч. Підставою для такого здогаду є звернення Хіґерів та інших уцілілих із проханням допомогти звільнити їхнього рятівника, Стефана Врублевського, що свідчить, по-перше, що вони були вже знайомі, і, по-друге, що мали певну довіру до нього. Врублевського арештовано восени 1944 року. Найімовірніше, Хіґер познайомився з Бєляєвим ще в серпні 1944 року (про що опосередковано засвідчує початкова дата рукопису «Света во мраке»), коли той прилетів до Львова у відрядження Совінформбюро. Тож зустріч Бєляєва і Хіґера в лютому 1945 року не була ані випадковою, як може здаватися з мемуарів Хіґера, ані першою.

Якщо прийняти дату виїзду Хіґерів зі Львова, названу в мемуарах за точну, то Іґнацій Хіґер не міг бачити репортажу «Свет во мраке» перед від'їздом. Обоє Хіґери згадують, що родина покинула Львів поспіхом і потайки, і що це відбулося 11 березня 1945 року. Першу частину репортажу Бєляєва було надруковано в «Огоньку» 10 квітня 1945 року[72], а продовження з'явилося в наступних числах протягом квітня. Всі три частини нарису Хіґер згадує у передмові до мемуарів. Очевидно, що примірники «Огонька» потрапили до рук Хіґера вже пізніше, тоді, коли родина опинилася в Кракові. Але це не дозволяє пояснити, звідки знав Хіґер про переговори Бєляєва з американським режисером щодо фільму, присвяченого їхній долі. Адже переговори мали б вестися після, а не перед публікацією в «Огоньку». Хіґер пише також, що розмови перервалися у зв'язку

[71] В. Біляїв, *Світло в темряві*, с. 47.
[72] В. Беляев, *Свет во мраке*, «Огонек» нр 14, 10.04.1945, с. 8–10.

з розгортанням холодної війни. А це опосередковано свідчить про те, що Хіґер підтримував контакти з Бєляєвим і пізніше, після виїзду зі Львова. Очевидно, що ця зустріч відбулася під час варшавського процесу в січні 1949 року, але невідомо, чи вона була єдиною. І все ж таки не підлягає сумніву, що Хіґер зустрічався з Бєляєвим не один раз. Перше знайомство відбулося у Львові в серпні 1944 року, про що свідчить дата рукопису Бєляєва. Згодом, після повернення Бєляєва до Львова на початку 1945 року, відбувся описаний обома авторами спільний похід.

Названа в мемуарах Хіґерів дата від'їзду породжує черговий здогад. Адже транспорт львів'ян – поляків рушив у напрямку Перемишля не 11 березня, як пишуть Хіґери, а 5 березня. Наступний транспорт вирушив не раніше, ніж у середині квітня. Відомо, що організація транспорту для тих, хто виїжджав зі Львова на початку 1945 року, була вкрай ускладненою і скрутними обставинами (ще тривала війна, тому організація інших, окрім військових, перевезень мала неабиякі труднощі), і неспроможністю совєцької цивільної адміністрації. На відсутність вагонів і неможливість сформувати транспорт частіше ніж раз у місяць нарікали представники управління у справах репатріації і зверталися з відповідними скаргами до найвищих органів влади. Відомо також, що в першій половині березня панували морози (цю обставину згадує Кристина, але й в офіційних документах є про це мова). Отже, або Хіґери виїхали зі Львова ще раніше, ніж записано в спогадах, себто не 11, а 5 березня, або їхали не звичайним транспортом, призначеним для «репатріантів», а військовим. Спогади вказують майже однозначно на цей другий варіант. Хіґер згадує, що йому вдалося розмістити родину в купе, в якому сиділи совєцькі офіцери[73]. Ця деталь вказує на те, що потяг був військовим, а не цивільним транспортом. Цей здогад додатково підтверджується короткотривалістю подорожі: якщо транспорт цивільного населення зі Львова до Перемишля просувався переважно більш ніж тиждень, то потяг, яким їхали Хіґери прибув до Перемишля ще цього самого дня. Хіґери зупинилися на кілька днів у Сохів. А вже тинем пізніше, 18 березня 1945 року, вони були в Кракові. Щоправда, Кристина Керен (Хіґер)

[73] I. Chiger, *Świat*, s. 283.

в інтерв'ю для Музею Голокосту згадує, що вони їхали звичайним транспортом і подорож до Кракова тривала три тижні (про зупинку в Перемишлі нема там мови)[74], але в книжці споминів тримається батькової версії.

Обоє Хіґери згадують, що родина покинула Львів останньої хвилини перед арештом, і пов'язують цю загрозу з довоєнним минулим – адже Іґнацій Хіґер та його дружина були заможними підприємцями. В інтерв'ю Кристина Керен (Хіґер) згадує, що совєцька влада не довіряла вцілілим євреям і трактувала їх як «шпіонів»[75]. Справді, недовіра до жителів окупованих територій була повсюдною, а з особливою підозрою представники совєтської влади ставилися до вцілілих євреїв. Тоді більшість корінних львів'ян жили в очікуванні арешту; майже всі ті, хто виїхав, був переконаний, що уникнули його останньої хвилини. Совєцька влада всіляко заохочувала поляків до «репатріації», а страх і непевність завтрашнього дня пришвидшували рішення про виїзд.

На мою думку, ймовірність арешту Хіґера була великою, але з інших причин, аніж ті, які називають автори спогадів (соціальне походження, довоєнний статус та недовіра до вцілілих євреїв). Іґнацій Хіґер був завдяки своєму батькові працівником Юденрату, що до 1942 року збільшувало шанси на виживання. Однак після війни роботу в Юденраті совєцька влада вважала колабораціонізмом[76].

З усіх вищенаведених обставин зрозуміло, що Хіґери залишили Львів не звичайним, а військовим транспортом, і що хтось їм у цьому допоміг. На ту пору їхніх рятівників у Львові не було – Соха вже

[74] K. Keren, *Interview*, p. 76–77.

[75] Там само, p. 76.

[76] Інакше, ніж у СССР, у Польщі відбувалися судові процеси лише над єврейськими поліціантами, а не всіма функціонерами Юденратів. Сам факт виконування функції в Юденраті не був підставою для обвинувачення, лише зловживання службовим становищем. Див.: *Andrzej Żbikowski. Sąd społeczny przy CKŻP: wojenne rozliczenie społeczności żydowskiej w Polsce*, Warszawa : ŻIH, 2014. Ширше про трактування колабораціонізму на території Ґенерального губернаторства в: Jacek Andrzej Młynarczyk. *Pomiędzy współpracą za zdradą. Problem kolaboracji w Generalnym Gubernatorstwie. Próba syntezy*, „Pamięć i Sprawiedliwość", 2009, nr 1 (на с. 123–124 мова про Юденрати).

був у Перемишлі, а Врублевський – в тюрмі; Ковалів, мабуть, також. Кола довоєнних друзів більше не існувало. У військовий потяг, в купе із совєцькими офіцерами, Хіґерів могла посадити лише одна людина – Владімір Бєляєв. Якщо мої припущення щодо ролі Бєляєва у втечі Хіґерів зі Львова на початку березня 1945 року правильні, то мала бути ще одна зустріч – яка передувала втечі. Згодом відбулася на території Польщі чергова зустріч, уже після закінчення війни. Ані Хіґер, ані Бєляєв не бажали про це згадувати – обом це могло заподіяти шкоду.

Порівняльний аналіз фрагментів «Світла в темряві» і «Світу в темряві» показав однозначну залежність не лише сюжетів, а й образів Бєляєва від тексту Хіґера. Невідомо лише, чи Бєляєв привласнив свідчення Хіґера перед місцевим відділом НДК (це би пояснювало відсутність цього документа в архівних колекціях), чи спирався на записи Хіґера. Цілком можливо, що записи були водночас свідченням, як у випадку Велічкера. Має право на існування також інший здогад: Іґнацій Хіґер під тиском обставин передав Бєляєву свої записки, а письменник, представник совєцького офіціозу, користуючись своєю позицією і довірою НКВД, віддячив Хіґеру – попередив про арешт та уможливив завчасний і безпечний від'їзд. Згодом, після довголітнього мовчання, Іґнацій Хіґер іще раз відтворив свої записи, почасти з пам'яті, почасти з маленького записника, а найменшою мірою – спираючись на нарис Бєляєва 1945 року. Його свідчення стали основою наступних творів: книжки Роберта Маршала «В каналізації Львова», спогадів його дочки – «Дівчинка в зеленому светрі» та фільму Аґнєшки Голланд «У темряві». Книжка Бєляєва «Світло в темряві» канула в Лету. Можна сказати, що завдяки збігові обставин історія «Тихого Дону» не повторилася.

IV. Висновки

Унікальність і типовість

Історію порятунку групи євреїв у львівській каналізації розказано на різні лади кількадесят разів. Вона ставала широко відомою тричі: у 1945–1946, 1989–1990 та 2011–2012 роках. Це ще

одна причина, чому її слід вважати унікальною. Адже історії тих небагатьох євреїв, які пережили Голокост у Львові, невідомі або майже невідомі. На жаль, майже не залишилося свідчень про історію порятунку львівських євреїв. Єдині повоєнні записи – це ті, які зібрали до 1947 року Центральна єврейська історична комісія та до 1946 року совєцька НДК. Найбільш відомі публікації присвячені загибелі євреїв у Львові – дослідження Філіпа Фрідмана[77] та свідчення Леона Велічкера[78]. Зрозуміло, що для них саме це було найважливішим завданням, адже належали до нечисленних уцілілих і вважали своїм обов'язком засвідчити про долю загиблих. Два інші документи, маю на увазі щоденник львівського рабина Давида Кагане[79] та спогади сина львівського рабина, Курта Левіна[80], це особисті свідчення про порятунок, завдячений Митрополиту Андрею Шептицькому. Вони були записані та видані друком поза межами Польщі та України і дійшли до нас на початку XXI ст., а отже, від півстоліття до чверть століття після того, як були написані чи видані. У повоєнні роки на території УССР не було можливості зібрати свідчень про порятунок. Унаслідок цього про інші історії – моторошні, неймовірні та більш звичайні ми не знаємо нічого або майже нічого. Про деякі з них згадує Жанна Ковба у дослідженні «Людяність у безодні пекла». Більш розлого описано деякі історії порятунку в моїй книжці «Відвага і страх». Тут варто перелічити лише першопланові постаті: родину гематолога Ірену Ліль, на першому етапі врятовану моїми бабусею та дідом; математика Гуґо Штайнгауза з дружиною, донькою та зятем, відомим літератором Яном Коттом, які завдячують порятунком цілій низці львівських інтелігентів; літературного критика Михайла Рудницького, який –

---

[77] Filip Friedman, *Zagłada Żydów lwowskich, Łódź* : Łódź: Wydawnictwa Żydowskiej Komisji Historycznej przy Centralnym Komitecie Żydów Polskich, 1945

[78] Leon Weliczker, *Brygada śmierci (Sonderkommando 1005): pamiętnik* Łódź: Wydawnictwa Żydowskiej Komisji Historycznej przy Centralnym Komitecie Żydów Polskich, 1946.

[79] Kahane David, *Joman geto Lwow*. Jerusalem, 1978. Український переклад: Щоденник львівського ґетто. Спогади рабина Давида Кахане, упор. Жанна Ковба, Київ: Дух і Літера, 2003.

[80] Курт Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, пер. з англ. – Львів: Свічадо, 2007.

наскільки відомо – навіть не міняв своєї ідентичності; художницю Марґіт Сельську, врятовану зусиллями кількох друзів, які викупили її з Янівського табору, а потім знаходили прихисток у різних місцях і містах (список порятованих, яких названо у «Відвазі і страху», набагато довший).

Ця історія порятунку є унікальною ще з однієї причини – вона була відомою читачеві в СССР. Про неї писали центральні совєцькі видання, вона стала основою однієї з небагатьох книжок, опублікованих у Совєцькій Україні, в якій мова про долю єврейського населення під час німецької окупації. Ці публікації з'явилися в 1945–1946 роках, саме в час, коли це ще було можливо. Згодом на цю тему довгий час було накладено заборону. Причини запровадження обмежень на інформацію про долю єврейського населення на окупованих нацистами територіях, а саме намагання з боку совєцької влади придушити відродження гаданого єврейського націоналізму, я аналізувала в іншому місці[81]. Тут зупинюся лише на тих, які пов'язані з офіційною політикою СССР. Регламентування інформації про долю євреїв на теренах, окупованих Третім Рейхом, тривало із самого початку війни, себто з 1939 року. Згідно з договором про дружбу та кордони, який підписали Ріббентроп і Молотов 28 вересня 1939 року, сторони зобов'язувалися боротися з ворожою щодо них пропагандою. Це означало, зокрема, що інформація про безчинства та вбивства євреїв, про створення ґетто була під забороною і на піднімецьких територіях, і на всій території СССР. Наслідки цієї політики очевидні. Мабуть, ніколи не дізнаємося, якою мірою німецько-совєцька дружба збільшила кількість жертв серед єврейського населення. Ця політика змінилася не відразу після початку німецько-совєцької війни, а від початку 1942 року і тривала (з тактичних міркувань) аж до кінця Нюрнберзького процесу, себто до жовтня 1946 року. Отже, орган совєцької

[81] Ola Hnatiuk. Represjonowana pamięć o Holokauście. Opowiadanie Eti Olhy Duczymińskiej na tle epoki w: Wspólnota wyobrażona. Pisarki Europy Środkowej wobec problemów literackich, społecznych i politycznych lat 1914–1945, pod red. Grażyny Borkowskiej, Iwony Boruszkowskiej i Katarzyny Nadany-Sokołowskiej. Warszawa IBL 2017, s. 449–469; Ola Hnatiuk. How The Soviet Union Suppressed The Holocaust to Fight "Nationalism". Odessa Review, November 16, 2017.

цензури, Главліт, упродовж чотирьох років дозволяв публікації про нацистські злочини щодо цивільного населення. Протягом року після закінчення війни, з осені 1945 по осінь 1946 року, совєцькі газети систематично поміщали інформацію про чергові процеси як Нюрнберзі, так і на території СССР, а також про виконані смертні вироки. Про самі злочини писали тоді набагато менше, порівняно з періодом від 1943 року до половини 1945-го. Останній момент, коли в Українській ССР за часів сталінізму можливо було розповісти про масове знищення євреїв нацистами, – середина 1946 року. В масштабах СССР маємо, отже, справу з державною політикою «організованого забуття» (Рікер) та насадженням пам'яті, завданням якої є приховати співвідповідальність за розв'язання війни; приховати злочини щодо власних громадян та громадян інших держав; підмінити індивідуальну пам'ять чи пам'ять спільноти наративом нової уявленої спільноти – совєцького народу. Із цією метою знищувалися як інституції, так і носії пам'яті. Саме тому будь-які спроби пригадування розцінювалися як спроба протистояння офіційному наративові і протиставлення йому наративу, який базується на інших цінностях: повазі до людського життя та пам'яті про предків. Згідно із цією чорно-білою схемою, Велика вітчизняна війна – це героїчне протистояння нацизмові, спільна справа єдиного совєцького народу, а його лідером став, ясна річ, російський народ. У цьому героїчному міті не вистачало місця для мартирології, що кардинально відрізняє його від польського наративу про Другу світову війну часів ПНР. У СССР не могло бути мови про співчуття до цивільного населення на окупованих територіях. Навпаки, в очах влади підозрілими стали всі, хто залишився під німцями, включно з поодинокими вцілілими євреями. Особливо підозрілими ставали ті, хто намагався залишити СССР. Варто нагадати, що євреї, довоєнні польські громадяни могли скористатися правом зміни громадянства. Таку можливість надавав особам польської та єврейської національності, які проживали на території СССР, совєцько-польський договір від 5 липня 1945 року[82]. Герої цієї

[82] Текст договору див.: *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*, pod red. Eugeniusza Misiły, t. I, Warszawa 1946, dok. 56, s. 140–142.

статті, родина Хіґерів, а також усі інші члени десятиособової групи, які врятувалася в міській каналізації, встигли скористатися цим правом. Завдяки цьому історія їхнього порятунку не лише стала широко відомою, а й потрапила до канону пам'яті про Голокост.

Основна бібліографія

1. Chiger, Ignacy. Świat w mroku. Pamiętnik ojca dziewczynki w zielonym sweterku, Warszawa, PWN 2011.

2. Chiger, Krystyna, Paisner, Daniel. The Girl in the Green Sweater: A Life in the Holocaust's Shadow, St. Martin's Press, 2008. Польський переклад: Dziewczynka w zielonym sweterku przeł. Beata Dżon, Warszawa, PWN, 2011; український – Христина Хіґер, Даніель Пейснер. Дівчинка в зеленому светрі. Життя в мороці Голокосту, пер. Віра Назаренко. Київ: КМ-Букс 2015; Країна мрій 2016.

3. Chiger, Krystyna. Protokół 1155, zapisała 6.021947 Maria Holender dla Archiwum Wojewódzkiej Żydowskiej Komisji Historycznej w Krakowie. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, sygn. 301/2352, Relacje. Zeznania ocalałych Żydów. S.1-5. Першодрук: Maria Hochberg-Mariańska, Noe Grüss, Dzieci oskarżają; Kraków – Łódź – Warszawa: Centralna Komisja Żydowska, 1947. Поновно опубліковано: Ignacy Chiger, Świat w mroku, Warszawa PWN 2011, s. 12–16. Український переклад і опрацювання – Ярослав Кіт. Христина Хігер – дитина львівського Голокосту. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2011, вип. XXX, с. 99–103.

4. Gilber, Martin. The Righteous. The unsung heroes of the Holocaust, London, Black Swan 2003.

5. Preston, David Lee. After 'In Darkness': Halina Wind's uplifting message „Los Angeles Times", 26.02.2012, http://articles.latimes.com/2012/feb/26/opinion/la-oe-preston-lvov-20120226/2 [відвідано 21.06.2018].

6. Hescheles, Janina. Oczyma 12-letniej dziewczyny, Kraków CŻK 1946.

7. Preston, David Lee. "Bird in the Wind", Inquirer, May 1983.

8. Preston–Wind, Halina. Testimony of Halina Zipporah Preston (nee Wind), 26.07.1977, Yad Vashem Righteous Among Nations Archive, file 1379.

9. Dżon, Beata. Postscriptum, [w:] Krystyna Chiger, Daniel Paisner, Dziewczynka w zielonym sweterku, Warszawa, PWN, 2011.

10. Keren, Kristine [Krystyna Chiger] Interview with Kristine Keren, October 25, 2007, United States Holocaust Memorial Museum, RG-50.030*0520 (інтерв'ю розшифровано). USHMM Archives RG-50.030*0520.

11. Keren, Kristine. Testimony of Kristine Keren, 6/14/1998, USC Shoah Foundation, Interview Code: 42450.

12. Marshall, Robert. In the sewers of Lvov: the last sanctuary from the Holocaust London : Collins, 1990. Друге видання: In the sewers of Lvov. A heroic story of survival from the Holocaust New York : Scribner's : Maxwell Macmillan International, 1991. Польський переклад: W kanałach Lwowa, przeł. Krzysztof Puławski. Warszawa : Świat Książki 2011.

13. Nowak, Rafał K. Związek Patriotów Polskich w Zachodnich obwodach USRR: Praca doktorska, Uniwersytet Łódzki, 2015, s. 489.

14. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946, pod red. Eugeniusza Misiły, t. I, Warszawa 1996, dok. 56, s. 140–142.

15. Johanson, MaryAnn. Another glimmer of light: In Darkness, "Colorado Springs Independent", 11.04.2012, [досутп 8.06.2018].

16. Eber, Ada; Grüss, Noe; Silkes Genia, Instrukcje dla badania przeżyć dzieci żydowskich w okresie okupacji niemieckiej. Łódź 1945, zeszyt 3 serii Instrukcje dla zbierania materiałów historycznych z okresu okupacji niemieckiej.

17. Беляев, В. «Свет во мраке», Огонек нр 14, 10.04.1945, с. 8–10; нр 15–16, 20.04.1945, с. 9–10; нр 17, с. 14–16.

18. Гнатюк, Оля. Відвага і страх, Київ: Дух і Літера, 2015.

19. Швaлiна, Йоганнес. Мовчання говорить, Теперішнє залишається, тільки час минає. Зміцнювати мир, осмислюючи минуле. Київ: Дух і Література, 2016.

Іза Хруслінська

БУЛА КОЛИСЬ КУЛЬТУРА

Бесіда із Зофією Герц

Дивовижна Зося Герц, головна після Єжи Ґедройця, постать паризької «Культури», погодилася розповісти дещо про своє життя, котре вже десятиліття як стало частиною цієї надзвичайної історичної організації. Її розповідь у цій бесіді є така, як вона сама: розсудлива, ґрунтовна, дотримана фактів, стримана в почуттях, ледь дозволяючи собі прояв легкого гумору. Приміром, ми не знаємо, що відчувала вона та її чоловік Зиґмунт, коли їх переправляли зі Львова до лісів Марійської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки, чи як боролась вона з велетенською сокирою, котру ледве могла утримувати. Не знаємо й про інші ситуації, які б цілком зрозуміло підштовхували до розпачу, що однак не дозволяла її сильна воля, її вдача, котрою я захоплююсь.

Видавнича діяльність Єжи Ґедройця з 1947 року, з моменту заснування в Римі «Культури», була б неможливою без допомоги особи, яка твердо переконана, що безупинна боротьба в ім'я поставленої мети має сенс. Незалежно від внеску Йозефа Чапського та Зиґмунта Герца, «Культура» залишається справою передусім двох осіб – редактора та Зосі Герц.

Але яка була поставлена мета? Повернімося на мить до 1947 року. Східна частина Європи була зруйнована й окупована армією Сталіна, натомість як у Західній з притаманним комуністам нечистим сумлінням проголосили вони себе Партією Спротиву, прого-

лосивши при цьому, що їм належатиме перемога всесвітнього масштабу, сила незворотних вироків історії. Навіть у найближчому оточенні «Культури» Єжи Стемповський скептично оцінив шанс зберегти некомуністичну Європу. Водночас польські еміґранти та польська армія в Італії затамували подих в очікуванні Третьої світової війни. Усе це – наслідки незнання справжніх причин англійської та американської політики, хоча психологічно цю правду не важко було розтлумачити людям, наляканим Ялтинською угодою.

Існування «Культури» вимірюється спротивом, котрий від початку мусили здолати. Журнал та видавництво з'явилися в Римі з армії, коли команда була зодягнена в мундири. Однак, за словами Зофії Герц, генерал Андерс не вважав за потрібне займатися видавництвами, оскільки вибух війни має стати справою не одного дня. Ґедройць вважав інакше, підготувавшись до втілення поставленої мети. Переїзд з Італії не до Лондона, а в Париж був ознакою згоди на принципово різні погляди чи навіть менталітет між «Культурою» та лондонською еміґрантською спільнотою, хоча першопричина такого рішення була практичною: «сусідня країна».

Однак журнал, розрахований, хоч як би там було, на політичну та літературну еліти, наштовхнувся в Парижі на запеклу ворожість французьких інтелектуальних кіл, безсумнівно контрольованих наполовину комуністами, яким інколи сплачували просто з фондів східної імперії, що за царських часів прийнято як частину традиції. Через два десятки років «Культура» була цілком і повністю ізольована і французів, котрі ще тримали з нею контакти, можна було перелічити на пальцях однієї руки. Зізнаюся, що я був вельми здивований рівнем цього примусового відчуження. Коли в 1951 році почав діяти в Парижі американський Конгрес pour la Liberie de la Culture, я зустрівся з подібним ворожим сприйняттям і його журнал «Preuves» мав великі труднощі в пошуках співпрацівників. Здавалося б, що заплановане поширення звістки про «Культуру» як американського видавництва матимуть схвалення у її співробітництві з Конгресом. Ґедройць не любив бути від когось залежним. До низки своїх якісно редагованих журналів – французькою («Preuves»), англійською («The Encounter»), італійською («Tempo presente»), німецькою («Der Monat»), іспанською («Quadernos») – Конгрес був готовий

додати «Культуру», що було рідкісною відзнакою й автоматично усувало від будь-яких фінансових негараздів. З іншого боку, це означало б утрату свободи діяльності й, розмисливши, Ґедройць відхилив пропозицію. А згодом і Конгрес, і його журнали припинили своє існування, «Культура» ж своєю чергою розквітала. Її взаємовідносини з іншою американською установою, Вільною Європою, так само, стверджує Зося Герц, не були привітними. Цей спротив та шорстка дбайливість про цілковиту незалежність власної політики дуже мені в «Культурі» імпонувала.

Варто просто зауважити, що «Культура» – то явище незрозуміле. Така річ просто не має права існувати, як у тваринному світі жирафа. Тож нічого дивного немає в тому, що полиці, переповнені її щорічниками та виданими нею книжками, закликали й закликають до пошуків логічного пояснення. Колись давно я посміявся, читаючи висловлювання одного пана похилого віку з Лондона, про високі гонорари, нібито сплачені «Культурою» її авторам (що ніби їх «купували») та про її потужний вплив на членів журі міжнародних нагород, включно зі Шведською академією.

Говорити про те, що «Культура» є незрозумілою, те саме, що говорити про нерозуміння особистостей Єжи Ґедройця та Зофії Герц в їхній жертовності одній ідеї. Тоді як настав час падіння колоніальних імперій, британської та французької, та сама доля мусила спіткати й радянську імперію: Ґедройць не мав із цього приводу жодних сумнівів й тому хотів налагодити хороші сусідські взаємини з країнами, котрі повертають свою незалежність, із Литвою, Білоруссю та Україною. Аби оцінити його дар передбачення, варто пам'ятати, як сильно відрізнявся цей погляд від більшості еміграції, яка не погодилася на нові східні кордони. Разом зі своїм близьким колегою, Юліушем Мірошевським, він був винятком через свою далекозорість, котра стала причиною того, що Літературна інституція також видавала книжки українською мовою і велику увагу приділяла литовським справам.

Я не хочу підлаштовуватися під передбачення, які збулися, хоча могли й не виправдати себе або не так швидко пройти перевірку. У самій команді «Культури» Зиґмунт Герц жартував, що російський ведмідь зачаївся за деревом із добре зарядженою двостволкою й чекає

на неποквапливих мисливців. І я мушу визнати, що я був схильний швидше порівняти себе із цим скептичним гумором, ніж вірити в негайну поразку потворної супердержави. Однак Ґедройць мав поряд із собою людину, яка ніколи, жодним словом, не дала по собі зрозуміти, що сумнівається і що стільки щоденної праці може слугувати лише, й тільки раз, підтримці еміґраційних ілюзій. Якщо Зося Герц мала миті для того, аби засумніватися, то вміла їх приховувати, так само, як і «на поселенні» в лісах Марійської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки ніколи не дозволяла собі галасувати, що ніколи звідти не виберуться. Заслуговує захоплення й те, що, не зійшовши ні на крок з обраного шляху, йшла, немовби несуть її незвідані нам сили, й що ототожнювала вона себе всеціло з «Культурою» як зі своєю справою.

Чеслав Мілош

Незадовго після приїзду до Парижа ви видали перший паризький номер «Культури». Як вам удалося так швидко його підготувати?

Після приїзду до Парижа ми вирішили видавати поки що лише журнал, щомісячник. Іще в Римі, перед від’їздом, ми підготували номер 2/3 «Культури», в зміненому малому форматі, в якому журнал виходить і донині. Повністю готовий номер ми дали для транспортування тому, хто мав потурбуватися про друк уже в Парижі.

На жаль, та особа не доглянула роботу й номер був видрукований без коректури. Ми мало не плакали, побачивши, в якому стані він вийшов. З’явився він на зламі 1947/48 років, а наступний, четвертий номер, вийшов у лютому 1948 року, і відтоді «Культура» виходить регулярно як за годинником, за винятком травня 1968 року, коли страйки унеможливили її видання.

Цей перший період існування «Культури» ви називаєте «героїчним періодом». Чому?

Нам необхідно було спочатку організувати функціонування будинку, завжди переповненого людьми, й офісу, а було нас тоді троє:

Єжи, Зиґмунт і я. Грошей, як я вже говорила, ми мали небагато. Упродовж іще півроку ми одержували кошти з армії, ми всі були демобілізовані в квітні 1948 року.

Ми боролися з багатьма труднощами. Щоправда, видавали журнал, але одночасно мусили знаходити й авторів, й передплатників. Ще тоді їх майже взагалі не було. Єжи підключав свої особисті контакти, що ще до війни, а також із війни, аби знайти людей, які б писали для нашого щомісячника. Ми ще не були відомі.

Тодішні наші приятелі, котрих було в нас небагато, запитували в нас, беручись за голову: «Скільки у вас є тих грошей?» Ми відповідали: «На півтора року». Вони на те: «Ну гаразд, гроші ви, може, й знайдете, але хто вас читатиме, і, насамперед, звідки ви візьмете авторів?»

Єжи надсилав сотні листів, шукаючи авторів, ми із Зиґмунтом – тисячі, часто писаних від руки, у пошуках передплатників.

Де ви їх шукали?

Ми надсилали листи до всіх наших знайомих з армії, які роз'їхалися по світу, потім до їхніх знайомих, якщо одержували відповідь. Ми використовували кожну адресу поляків, що потрапляла нам до рук.

Яким був на ту пору статус «Культури» у Франції?

Ми мали чималі адміністративні клопоти, з якими ледве вдавалося впоратися. Адже тоді у Франції іноземець не міг купити жодного майна, як і не міг працевлаштуватися до французької фірми.

Уже тоді існувала в Парижі польська книгарня «Libella»[1], що належала тоді до ІІ Корпусу. Через Корпус ми владнали те, що «Культура» документально стала частиною «Libella». У Франції кожна книгарня автоматично мала право на видавничу діяльність, що й дозволило нам видавати журнал і книги. Сам Романович як поляк теж мусив мати французького гаранта. Стала ним пані Крістіан Карасевич, француженка, яка вийшла заміж за поляка.

[1] Польська книгарня в Парижі, відкрита Казимиром Романовичем у 1946 році, закрита в грудні 1993-го.

Однак то було для нас страшенно невигідно. Був там ще й окремий рахунок за все, що нас стосувалося, й ми сплачували. Єжи і Зиґмунт були офіційно працевлаштовані в «Libella».

У якийсь момент наша діяльність переросла адміністративну можливість «Libella», й у 1960 році ми почали видавати російські речі[2]. Тоді ми почали думати, що зробити, аби врегулювати все, тобто зареєструвати літературну інституцію, але без гаранта. Тоді пішли ми до адвоката, котрий сказав нам під час розмови, що було би краще, аби хтось із нас мав французьку відзнаку.

Тоді виявилося, що Єжи нагороджений Орденом французького Почесного легіону, котрий отримав у 30-х роках за участь у розробці комерційної польсько-французької угоди. Завдяки цій відзнаці ми зареєстрували інституцію на Єжи і відокремилися від «Libella».

Де «Культура», а пізніше книжки видавництва друкувалися?

Перший паризький номер був надрукований в друкарні Річарда, оскільки там були контакти в людини, котра займалася підготовкою «Культури» до друку в Парижі перед нашим переїздом. Тоді ж після переїзду ми почали шукати друкарні, насамперед дешеві, але такої, яка мала б польського лінотипіста. Нам удалося знайти таку друкарню. Містилася вона в маленькій кімнаті при *rue Ménilmontant* в Парижі, однак мала гучну назву *«Soci été Nouvelle d'Impremerie et d' Edition»*. Її власником був польський єврей, Чапнік. Він запропонував нам вигідні фінансові умови, ми лишилися в нього до 1952 року.

Зняли ми приміщення під офіси, почали шукати друкарні. Знайшли Чапніка й запропонували йому значно більшу суму за послуги, ніж ми отримували.

Чапнік погодився, а нас сповістив, що затримує друк «Культури» і щоб ми шукали іншу друкарню. Очевидно, то не було так просто, головним чином з огляду на нашу скрутну фінансову ситуацію. Інші друкарні, в які ми звернулися, зажадали вищу ціну на 100 відсотків від тієї, яку ми платили в Чапніка. Не надто уявляли ми, що робити далі.

[2] У 1960 році з'явилося перше російське видання «Культури», два наступні вийшли в 1971 і 1981 роках.

Одного ранку задзвонив телефон, був то власник друкарні Річарда, Владіслав Лангзам, так само польський єврей, вельми заможний. Запросив нас на розмову, під час якої запропонував друк «Культури» в його друкарні. Виявилося, що видавана в ПНР і друкована в нього «Польська газета» («Gazeta Polska»[3]) залишилася з не відомих мені причин заборонена через французів і вся редакція мусила повернутися до Польщі. Ланґзам, не бажаючи ліквідувати польську справу і маючи декілька досконалих лінотипістів та відповідний друкарський матеріал, знаючи про наші клопоти, запропонував нам друкуватися в нього. За таку саму ціну, яку ми платили у Чапніка.

Для нас було то майже диво. Умови були чудові, а термін друку дуже короткий. У Ланґзама ми лишилися аж до моменту закриття його друкарні, до вересня 1989 року. Але до самого кінця ми мали в нього кращі умови, ніж деінде.

На цьому початковому етапі діяльності, як ви зазначили, «Культура» мала значні фінансові проблеми. Наприкінці 40-х років ви видавали навіть так звані фундовані примірники «Культури». Що вони означали?

Ми отримували кошти від приватних осіб або установ, призначені на видання одного номеру «Культури», зокрема від Стефана Замойського, Полонії Канадійської, Клубу молодих польок у США. Вітольд Малцужиньський, славетний польський піаніст, призначив на випуск «Культури» гонорар із двох паризьких концертів. Нам тоді спало на думку, щоб до буклета – концертної програми Малцужиньського – помістити його портрет, виконаний Йозем Чапським.

Хто тоді входив до кола «Культури»?

До 1951 року ми були втрьох – Єжи, Зиґмунт і я. Йозьо не виконував ані канцелярських, ані редакційно-адміністративних доручень. Ми робили все самі: підготовку номера до видання, ко-

[3] «Gazeta Polska», тижневик, видаваний у Франції в 1945–1952 роках у ПНР. Його редактором був Томаш Пєнтка.

ректуру, підготовку до друку і його супровід, написання кілометрів листів, ведення обліку, адміністрацію, пакування і доставку пакетів на пошту (в цьому найбільше напрацювався, як найсильніший, Зиґмунт – стільки тон книг особисто завіз на громадському транспорті на пошту, ніхто цього не злічить), але так само необхідно було вести господарство в будинку, готувати і т. ін.

У 1952 році доїхав до нас із Лондона Дудек, себто Генрік Ґедройць, брат Єжи, який з армією дістався Англії, по демобілізації мешкав у Лондоні та працював робочим на фабриці; нарешті вирішив працювати з нами.

Як складалися ваші відносини із середовищем лондонської еміграції?

Ми не трималися жодних контактів, тільки з Гридзевським, котрий не сприймав «Культури», однак це не стояло на заваді нам у дружбі з особами, які пишуть до «Wiadomości» («Вістей»). Досить офіційні відносини були в нас із «Zamkiem», тобто з оточенням лондонського уряду. Крім того, ми були в близьких відносинах із Вацлавом Збишевським, який проживав у Мезон-Лафіт під час подорожі до Парижа.

Єжи мав тісні контакти з Адамом Праґ'єром, знав Едварда Рачинського. Я перетнулася з ним набагато пізніше, наприкінці 60-х років.

Ви зайняли тоді нонконформістську позицію у справі Вільнюса і Львова, чим образили більшість ваших читачів і насамперед тих, хто належав до еміграційного середовища, яке не могло і не хотіло погодитися з утратою обох цих міст через Польщу.

Дискусію про Львів та Вільнюс ми започаткували ще в 1953 році листом священика Маєвського[4], в якому він написав, що необхідно

[4] Ідеться про лист священика Йозефа Маєвського з Преторії Східної Землі, опублікований в номері 4/1953, перший рушій цієї проблематики. По завершенні статусу-кво кордонів Польщі, після 1945 року, був надрукований в номері 11/1952.

визнати їх приналежність до України і Литви. «Культура» закликала до переосмислення і переоцінки взаємин поляків з українцями і литовцями аж до окреслення наслідків на уроках історії. Єжи мав бурю протестів. Ми втратили близько сорока передплат за один день, але потім вони повернулися до нас. Кожний номер «Культури» був довгоочікуваним, читачів цікавило, що нового ми вигадаємо. І це створювало нам рекламу, на яку ми не мали грошей!

Дискусія про Вільнюс і Львів – то рік 1953, але раніше, в 1951 році, відбулася «справа» Чеслава Мілоша. Я прошу вас про неї розповісти.

Йозьо Чапський ще під час своєї американської «благочинності» на прохання Єжи сконтактувався з Чеславом Мілошем. Переказав йому пропозицію Єжи, котрий вельми жадав бачити Чеслава на шпальтах «Культури», якщо він залишиться на Заході. Проте Мілош не дав тоді жодної позитивної відповіді.

Кількома місяцями пізніше, в грудні 1950 року, коли він був уже в Парижі, присланий до Польського Посольства, наважився обрати свободу, зателефонував своїй приятельці Нелі Мікінській і, спілкуючись із нею, запитав щодо його прийняття до нас. Ми, звичайно, відразу погодилися. Приїхав до нас майже без особистих речей – усе залишив у квартирі, що належить Посольству.

Наступного дня після приїзду Чеслава до нас Йозьо та Єжи поїхали до французького МЗС, де потрапили на прийом до міністра внутрішніх справ, який порадив, коли є така можливість, переховувати Чеслава певний час, себто аби він сам не виходив на вулицю, аби ні з ким без нашої згоди не контактував. Тоді траплялися випадки викрадання тих, хто просив притулок. Потім МЗС сконтактувалося з місцевим комісаріатом і через певний час нам надали «охорону». Чеслав виходив в основному із Зиґмунтом, надягнув капелюха, аби не можна було розпізнати його обличчя, а людям, котрі до нас приходили, ми представляли його тільки тоді, коли то було необхідно, й під фальшивим іменем «Квятковський».

Оскільки Чеславові не можна було з'являтися на люди, згодом по його приїзді з'явилося в нас, на Корнею, двоє панів із міністерства. Випитували у Чеслава якісь дрібниці, на кшталт того, з ким

він знався в Польському посольстві, однак Чеслав був там новий, тому не мав що сказати. Такий візит був лише єдиним і в присутності Єжи.

Мілош взяв тоді участь у прес-конференції?

Так, була то конференція, організована Конгресом вольності культури, з яким «Культура» потоваришувала ще з моменту його виникнення в 1950 році. Ми тоді не могли влаштувати конференцію, адже не мали ані грошей, ані необхідних зв'язків, а вони мали. Конференція відбулася через 5 місяців перебування Чеслава у нас, у травні 1951 року. Він виступив на ній із поясненнями, чому обрав свободу. Захід той мав надважливу значущість. Дружина Чеслава залишилася в США з найстаршим сином і будучи до того ж вагітною другою дитиною. Після того, як Чеслав попросив притулок, її з сином вигнали з квартири, вони довгий час ночували у різних знайомих, не могли переїхати до Франції. У США, внаслідок втручання комуністів і доносів поляків з еміграції, Чеслава визнано агентом і йому відмолено було у візі.

Фінансова ситуація Мілоша у Франції була тоді критичною, він мешкав у нас майже півтора року. В 1952 році переїхав до Парижа і за сприяння Жанни Герш почав працювати над французькою версією «Здобуття влади», за яку одержав потім відзнаку європейських книгарів «Prix Litteraire Europeen». Це допомогло йому трохи стати на ноги.

У номері 5 від 1951 року з'явилася знаменита стаття Мілоша, яка викликала хвилю нападів як на нього самого, так і на «Культуру»…

Чеслав наполягав на тому, аби цю статтю видрукували саме в «Культурі». Тоді Єжи звернув його увагу, що ця стаття не стане загальновизнаною й запитав, чи він справді впевнений, що хоче цього друку. На що Мілош відказав йому тим, що, мовляв, Ґедройць бажає піддати його цензурі. Єжи відповів, що надрукує статтю, лише хотів попередити про наслідки.

Стаття була справді непопулярною, еміграційна преса розсипалася критикою, направленою на Чеслава. На його захист виступив Мірошевський, ще підтримало його з двадцять інших письменників в еміграції й на тому все.

Віддалився тоді від Єжи Врага[5], який товаришував із ним ще до війни. Врага стверджував, що Мілош є агентом комуністів, а коли Ґедройць, не вірячи в це, зажадав доказів, той указав на свій ніс, запевнивши, що ніс працівника Двійки не може помилятися. Єжи, ясна річ, відмовив йому, що цього замало, й їхні контакти перервалися. Згодом Врага опублікував кілька статей з негацією проти нас.

Офіційна пропаганда ПНР довгий час заявляла про те, що «Культура» фінансувалася Конгресом…

Щодо цієї справи досить влучно висловлювався Кот Єленський у своїй статті «Культура – Польща у вигнанні»[6]. Єдиною допомогою, яку ми отримали від Конгресу, було фінансування перекладу книги Раймонда Арона[7], а також книги Жанни Герш[8], яка також мала контакти з Конгресом. Ми погодились на це, оскільки самі не мали коштів, але були зацікавлені в тому, щоб видати обидві книги.

Згодом, коли ми оголосили про збір коштів на будинок «Культури», Конгрес сплатив нам триста тисяч старих франків, і цьому є підтвердження в «Культурі», де всі платежі чітко прописані.

Очевидно, що ми мали контакти з багатьма людьми, пов'язаними з Конгресом. Нашим великим приятелем був Джеймс Бернхем. Дякуючи його ініціативі, ми отримали високу одноразову винагороду з Фонду Lilly Endowment.

То був американський фонд, від якого ми отримали гроші на видання серії «Архіву Революції».

---

[5] Річард Врага (псевд.), Єжи Нізбжицький (1902–1968); до війни був офіцером контррозвідки Польської Армії (WP) на Сході, після війни – в еміграції.

[6] Стаття розміщена в місячнику «Le Debat» (лютий, 1981), передрукована польською мовою в: Лишилося тільки слово. Вибрані тексти про паризьку «Культуру» та її діячів, Вид-во FIS, Люблін.

[7] Р. Арон. Кінець епохи ідеології, Бібліотека Культури, 1956.

[8] Ж. Герш. Політика і реальність, Бібліотека Культури, 1957.

На початку 50-х років «Культура» вже мала постійних авторів, які й визначили специфіку журналу. Були то, зокрема, Юліуш Мірошевський, Єжи Стемповський (псевдонім Павел Гостовець), Костянтин Єленський, Йозеф Чапський, Вітольд Гомбрович, Чеслав Мілош.

Найближчим до «Культури» був, безперечно, Мірошевський. Ми знайомі з ним ще з II Корпусу. Він був редактором «Parady» («Параду»), журналу, котрий видавався Корпусом. До війни працював у краківському «Ілюстрованому Щоденному Кур'єрі», потім був у бригаді Карпатських Стрільців, там познайомився з Єжи. З «Культурою» Мірошевський пов'язав себе в 1949 році. Досить швидко став для нас кимось на кшталт нашого *porte-parole.* Мали вони з Єжи однакову політичну позицію. Контакту трималися шляхом пошти, оскільки Мірошевський не полишав Лондона, в якому замешкав після війни.

Розкажіть про Єжи Стемповського.

Стемповський налагодив із нами контакт ще в Римі й одразу запропонував співпрацю. З того моменту приїздив регулярно, 3–4 рази на рік з Берна, де проживав у своїх швейцарських приятелів.

Був винятково чемно вихований, начитаний, був зацікавлений в усьому.

Коли був у нас, то полюбляв довгі розмови за обідом чи вечерею. Дуже часто розповідав нам про те, що планує написати. Укладав усно цілий текст, коли ж надсилав нам свої статті, то мали вони ту саму форму! Те саме було й з його листами. Листувався він із багатьма особами, зокрема з Віттліном, Вежинським. І кожному приятелеві надсилав свої есеї у формі листа. Після чого допитувався в них, що їм сподобалося, що ні.

Через що у 1954 році ви мусили залишити будинок на Корнею?

Як я вже згадувала, ми зняли цей будинок у жахливому стані. Упродовж тих шести років, які ми там провели, ми налагодили

господарство в будинку до нормального стану, ясна річ, власним коштом. У домі завжди було чимало людей. Був у нас пес, кіт Жовток, який приблукав до нас, а в саду – два дикі коти, котрих ми прозвали Мінусами. Ми їх підгодовували.

Господар будинку, лікар, на ім'я Жюль Арон, час від часу приходив до нас із візитом, щоб перевірити, чи «дбаємо» ми про дім. Одного разу прийшов, побачив пса, котів, когорту людей і зробив висновки, що ми вельми заможні. І з того моменту почав систематично піднімати нам оплату. А в 1954 році зажадав підвищення оплати на 20 відсотків. Ясна річ, що ми відмовилися, навіть юрист із боку господаря визнав правду за нами. Справа завершилася судом.

У який спосіб вам удалося винайняти новий будинок?

Ми мали звільнити будинок на Корнею до 29 грудня 1954 року. Пошуки нового – було справою нелегкою. Передусім через відсутність грошей. Окрім того, нам потрібен був будинок у гарному стані, аби ми відразу могли заїхати в нього, і в якому було б місце для всіх нас і для нашої роботи. Проте трапилося нам велике щастя.

Усі наші сусіди з Мезон-Лафіт знали, що ми шукаємо будинок. Одного разу прибіг до мене хлопець від представника з повідомленням про те, що в Мезон-Лафіт є великий будинок на продаж і що варто було б його оглянути. Цього ж самого дня був лист від Зосі Романович[9], а в ньому – розгорнуте оголошення з «Le Figaro» про цей будинок і його продаж. Тоді я негайно зателефонувала до агентства, що займалося продажем будинку. Запитала про ціну, запросили 13 мільйонів старих франків. Але відразу запитав мене, скільки ми можемо дати за купівлю. Я, усвідомлюючи, що ми нічого не можемо дати, відповіла, що 8 мільйонів. Моя відповідь його не задовольнила, але зійшлися на тому, що зустрінемося в тому будинку й усе обговоримо. Будинок нам дуже сподобався.

---

[9] Зофія Романович (1922), письменниця, з 1946 року живе у Франції, дружина Казимира Романовича.

Після розмови з агентом ми згадали, що кількома тижнями раніше Олександр Вайсберг-Цибульський[10], котрий відкрив будівельну фірму в Парижі, запропонував нам допомогу, коли ми наважимося на купівлю будинку. Все те мали владнати його співпрацівники. Він був тоді у подорожі, але Зиґмунтові дивом удалося дістати номер телефону його фірми. Потім уже спеціаліст від фірми вів усі переговори від нашого імені. Запропонував ціну наднизьку, 6 мільйонів, а потім упродовж чотирьох днів, щовечора телефонував до агентства, й воно щоразу знижувало ціну на мільйон. Урешті-решт погодилися продати будинок за 6 мільйонів 600 франків (ясна річ, старих франків).

Коли ви винаймали будинок, то були часи глобальних політичних змін: смерть Сталіна, доповідь Хрущова…

Цікава історія була пов'язана зі смертю Сталіна. Уже згаданий Олександр Вайсберг-Цибульський мав хороші контакти з Посольством Австрії в Парижі. Якось потелефонував він Єжи й сказав німецькою мовою: «Старий помер». Єжи з недовірою сприйняв цю інформацію, відповівши, що жодного офіційного підтвердження немає. Але Вайсберг запевняв, що ця інформація секретна.

Тоді Єжи попросив Зиґмунта, щоб той надіслав телеграму до Бейрута Володимиру Бончковському, який добре був обізнаний у радянських справах, щоб той написав про причини смерті Сталіна. Зиґмунт негайно відправився на пошту, надіслав депешу французькою мовою. Службовець, прочитавши депешу, навіть викликав керівника, який намагався дізнатися в Зиґмунта, чи то правда. Але Зиґмунт відмовився коментувати. Лише коли потому розійшлася звістка про смерть Сталіна, працівники пошти дивились на нього

[10] Олександр Вайсберг-Цибульський (1901–1964) – австрійський фізик, комуніст у молодості, в 30-х роках виїхав до СРСР, де працював у Науковому інституті в Харкові, ув'язнений НКВС за підписання Пакту Молотова–Ріббентропа, у 1943 році був відправлений разом з іншими комуністами до німецького гестапо; втік із транспорту в Польщі, переховувався у своєї майбутньої дружини, прізвище якої, – Цибульська, – взяв потім собі; після війни подружжя проживало в Парижі; автор «Великої чистки», опублікованої в Бібліотеці «Культури» в 1967 році.

з великою пошаною, сприймали за ясновидця! Стаття Бончковського «Замітки про радянську політичну стратегію після смерті Сталіна» з'явилася в номері 4 «Культури», через місяць після смерті Сталіна.

Ця історія гарно демонструє редакторську працю Єжи: він завжди реагував оперативно й негайно.

Якщо говорити про доповідь Хрущова, то Єжи був досить знервованим через те, що наші приятелі з Польщі, котрі мали його у відкритому доступі, не надали його нам. Вони не усвідомили тоді, щó тримали в руках. Для нас же то було безцінне шаленство – видрукувати доповідь якнайшвидше. На жаль, не вдалося.

Згодом був польський Жовтень. Відгомін у «Культурі» був фундаментальний. Характерною була також ваша позиція стосовно Гомулки.

Так, ми дійсно надали кредит Гомулці, що викликало шквал критики, однак до якої ми вже звикли. Але після закриття «Po prostu» («Просто») в 1957 році ми припинили свою підтримку. Еміграційні діячі надали кредит Гомулці, коли нам було зрозуміло вже, що він програв.

Чи були якісь спроби утиску з боку комуністів?

Коли ми вийшли з підтримки Гомулки, до «Культури» приїхав Адам Шафф із Ґуставом Готесманом, редактором «Przeglądu Kulturalnego» («Культурного огляду»), і почали вмовляти Єжи до згоди на співпрацю: мовляв, нехай пан того не пише, а ми зробимо те й інше... На що Єжи відповів, що завжди писатиме те, що вважає за потрібне. Вони хотіли, щоб «Культура» навіть не підтримувала їх, а радше мала нейтральну позицію стосовно Польської Народної Республіки. Однак пішли невдоволеними.

Чи пізніше влада ПНР намагалася налагодити з вами контакт?

Після 1956 року прийшла до нас певна особа, котра на привітання пред'явила нам свою візитівку: польський консул Едвард Вихованець. З'ясувалося, що він хотів звернутися за порадою

стосовно заснування журналу для поляків у Франції. Був дуже невдоволений, коли Єжи сказав йому, що, на його думку, цей журнал в Парижі не матиме жодного сенсу, хіба лише на півночі.

Бував у нас також Мирослав Жулавський, аташе з культури при посольстві. Однак він приїздив до нас час від часу, на обід.

Ви не боялися якоїсь провокації?

Зовсім ні. Адже наші з ним розмови ми друкували в «Культурі». Жодних наших справ при ньому ми не обговорювали.

Повернімося до періоду Жовтня. Трохи раніше, в липні 1955 року, в Польщі з'явився лист, підписаний 48 особами культурницького та наукового середовища, котрий закликав повернутися до Польщі. Серед них були Домбровська, Ясеніца, проф. Кржижановський. Ви також відреагували на цей лист…

Ми відреагували статтею від редакції – запрошенням, направленим до всіх підписантів листа з метою запросити їх до «Культури» на обговорення. Такі запрошення ми надіслали особисто кожному підписанту й до «Tygodnika Powszechnego» («Тижневика сучасного»), котрий надрукував статтю на наше прохання, однак жодної відповіді ми не отримали.

Як ви почали співпрацю із Цатом-Мацкевичем?

Після повернення у 1956 році до Польщі він запропонував друкуватися в нас.

Комуністи неодноразово накладали заборону на ввезення і пересилку «Культури» до країни. Почалося це, очевидно, з 1950 року. Ця заборона підлягала періоду існування ПНР, за винятком кількох «післяжовтневих місяців»…

А разом з тим французька пошта на початку 1957 року неодноразово повертала нам пересилки з «Культурою», керуючись цією

забороною й незважаючи на рішення Союзу польських письменників із грудня 1956 року[11]. На практиці те рішення залишалося поза увагою.

Зрештою ми про це теж писали й друкували листа від французької пошти. Трапилося так, що конфіскації підлягали також такі пересилки «Культури», як альбом сучасного мистецтва, адресований Владиславові Беньковському, директорові Національної бібліотеки.

У заголовку до цього листа ви залишили неоднозначний коментар: обіцянки і… реальність[12]. А перший процес за «контрабанду» «Культури» відбувся вже в 1958 році, і був то процес Ганни Ревської. Потім ці процеси стали систематичними.

Звинувачений у співпраці з нами Станіслав Цат-Мацкевич залишився з нами в 60-х роках. Була відкрита слідча справа, Мацкевич прослуховувався, втім не відмовлявся від співпраці з нами. Наприкінці 1965 року почав писати до нас навіть під власним прізвищем. Коли Мацкевич помер на початку 1966 року, слідство ще тривало.

Після Жовтня ви пережили бунт поляків, які відвідали Мезон-Лафіт...

Тоді приїздили до нас знані поляки з країни, стипендіати, артисти, письменники, студенти. Спочатку ми хвилювалися, чи знайдемо спільну мову. Упевнена, що більшість наших співвітчизників думали те саме. Після «реклами», яку зробили нам комуністи в Польщі, вони не дуже уявляли, хто ми є. Але згодом виявилося, що між нами немає жодних перепон і до того ж чимало спільного.

Проживало в нас тоді чимало людей інкогніто, й зізналися про це з роками.

[11] Рішення VII з’їзду СПП, в якому зазначалося про скасування «будь-яких форм превентивної цензури, а також скасування обмежень в поширенні еміграційної преси, зокрема паризької „Культури”».

[12] Стаття опублікована в номері 4/1957.

Також після від'їзду з Польщі жив у вас Марек Гласко, який потоваришував із вашим чоловіком. Як відобразилося перебування Марека в «Культурі»?

Марек був надзвичайно яскравою особистістю. А його досвід перебування в нас форматувався в окрему книгу. У 1957 році Гласко надіслав оповідання до друку в «Культурі», була то, напевно, «Петля», й попросив тоді Єжи надіслати йому «Темряву опівдні Кестлера», що ми друкували в 1949 році. Пізніше він повідомив, що хоче надрукувати в нас книгу, яку кимось надішле. Був це той самий примірник, переданий Агнесою. Ми отримали його наприкінці серпня й одразу почали підготовлювати ґрунт до друку в «Культурі». Вересневий номер був уже майже готовий, як із Варшави зателефонував Гласко й благав призупинити друк, тому що він намагається отримати закордонний паспорт. І якщо дізнаються, що друкується він саме в нас, то йому відмовлять. Нам удалося призупинити друк, і справді через якийсь час Марек з'явився в Парижі.

Як ви відреагували на смерть Гласко?

Ми надто боляче переживали, однак до кінця не вірили в його самогубство. Марек забагато пиячив, до того ж уживав велику кількість ліків, хоч би як було йому зле. Випробовування на собі всіх ліків – це була його хвороба. Колись у нас гостював приятель Єжи, Здзислав Мілошевський, хворий на серце. На той момент Марек мешкав у нас. Коли побачив він, що Мілошевський вживає ліки від хвороби серця, спробував довести йому, що також має проблеми з серцем і що він був би вдячний Здзиславові, якби той дав йому свої ліки. Однак, отримавши відмову, Марек пішов до найближчої аптеки, де розіграв напад серця, аби лікар видав йому ліки без рецепту. На щастя, аптекар був компетентним, тому дав йому аспірин, після якого Марек швидко «одужав».

Згодом, приблизно у 1961 році, приїхав до вас Андрій Ставар[13], але то були вже останні місяці його життя...

[13] Андрій Ставар – літературний критик і публіцист, з юнацтва пов'язаний з комуністичною партією в Польщі.

У 1961 році Ставар приїхав до Франції дуже хворий, оселився десь під Греноблем. Мав зв'язок з Єжи, оскільки працював над книгою, яку хотів видати в нас. Через якийсь час зателефонував і сказав, що нездужає, хотів би приїхати до Парижа й пожити в нас.

Запитував, чи міг би хтось забрати його з вокзалу. Ясна річ, ми погодилися, щоб він зупинився в нас. Забрав його Зиґмунт. Виявилося, що в нього була вже остання стадія раку шлунка. Не міг більше нічого їсти, окрім як вареної моркви.

Ставар був у Франції самотнім. Потрібно було сповістити Польське посольство про його смерть, аби оформити похоронні формальності. Щоправда, поки він перебував у нас, посольство час від часу телефонувало й запитувало про нього. Після смерті Ставара вони були зацікавлені, чи не залишив він по собі якихось паперів. Однак жодних паперів, окрім особистих речей, грошей, книги, у нього не було. Все, що мав, ми віддали в Польське посольство. Затримали в себе лише його рукопис, який він залишив нам, думаючи про його видання в «Культурі». Гадаю, що Ставар не випадково обрав «Культуру» місцем своєї смерті. Напевно, для нього то був якийсь символ. Тоді він уже не був комуністом.

Посольство у скандальний спосіб організувало перевезення праху Ставара до Польщі. Вислали урну літаком як звичайну авіаційну пересилку. На аеродромі її очікував, мабуть, Путрамент. Потім влаштували гучні похорони, з виступами партійних діячів, величезними некрологами, друкованими в пресі; поховано його на Алеї почесного поховання, а згодом навіть призначено премію його імені. Однак ніде не було згадано, де провів Ставар останні свої дні. Через кілька тижнів після похорон ми видали останні його листи, що, ясна річ, викликало хвилю протесту в країні.

У 1963 році до Франції переїхав Вітольд Гомбрович. Яке враження він на вас справив?

Гомбрович був тоді в «Культурі» два-три рази. Однак зізнаюсь вам, що ані я, ані Зиґмунт не любили його. Він дратував нас своєю «пихатістю» й тим, що вважав себе пупом землі. Зиґмунт не любив Гомбровича ще й як письменника. Навіть Єжи, котрий, своєю

чергою, поціновував його творчість, не шанував його як людину. Їхнє знайомство, власне, було через листування, але їхні психологічні типи виключали будь-яку близькість. Єжи почав листуватися з ним іще в Римі, і сам започаткував ці діалоги.

Когорта людей, пов'язаних на ту пору із «Культурою», була доволі великою, що й не поговориш про всіх. Кого б ви ще згадали?

Цікавою особистістю, яку ми всі любили, був Андрій Бобковський. Ми познайомилися з ним ще по приїзді до Парижа. Під час війни він разом з дружиною жив у Франції. Велося їм дуже погано.

Андрій Бобковський був неймовірно інтелігентною людиною. Мав тисячі ідей щодня, часто цілком нездійсненних, чим зрештою не надто переймався. Чи не відразу погодився писати до «Культури». Ми також були знайомі з його чарівною дружиною.

Оскільки в Парижі, як я вже згадувала, жилося їм погано, невдовзі вони наважилися на від'їзд до Ґватемали. Чому саме туди, ніхто не знав. Бобковський не знав іспанської, не мав там жодних контактів. Проте мав якесь романтичне ставлення до Ґватемали, а їхнє рішення прискорив ще той факт, що тоді у Франції надто панівними були комуністи, яких Бобковський категорично не зносив. Виїхали вони в 1948 році з невеликою сумою грошей, позиченою в знайомих.

Спочатку Бобковський конструював там найпростіші моделі літаків на продаж, а через якийсь час відкрив власну крамницю. Удалося йому зав'язати контакти з ґватемальцями, і згодом жилося їм краще. Потім бував ще в Парижі два чи три рази, гостював у нас. Ну і, ясна річ, багато до нас писав. У 1957 році ми видали його книгу «Замальовки пір'їнкою».

На жаль, наприкінці 50-х років занедужав і помер від раку в 1961 році. Для нас то була трагічна подія. Він умів радіти життю і заряджати цією радістю інших.

Іншим був Станіслав Вінценц[14]. Також яскрава особистість, але інша. Вінценц жив у найвіддаленішій провінції і час від часу

[14] Станіслав Вінценц (1888–1971), письменник, автор епічного циклу «На високій полонині».

приїздив до нас. Одразу після його приїзду з'являлися польські євреї, які бачили Вінценца майже рабином, хоч він євреєм не був. Чимало писав на єврейські теми. Було в ньому щось, що притягувало євреїв.

Вінценц сидів у саду і приймав цілі делегації євреїв. Приходили до нього за порадами, відкривалися йому зі своїми проблемами, жалілися, а найчастіше – згадували Польщу, безперечно, з великою любов'ю. Вінценц любив ці засідання і вільно почував себе в ролі «гуру».

Майже більш як тридцять років мешкала в нас Марина Чапська, сестра Йозя.

Приїхала з Польщі в 1945 році і доволі довгий період жила в Парижі. Наприкінці 40-х років перебралася до нашого будинку на Корнею і до смерті, до 1981 року, була з нами.

Марина була незвичайно старомодною і наївною. Любила моралізувати так звані зіпсовані душі. Найбільш вдячним адресатом таких «моралізаторств» був Марек Гласко.

У 60-х роках у вас бував також Тирманд…

Тирманд був інтелігентним, досить дотепним, але при цьому пекельно злобивим. Його перший виданий у Польщі після війни роман був злобивим, однак я прочитала його на одному диханні. Потім ми навіть уживали з Зиґмунтом деякі цитати Тирманда з тієї самої книжки, приміром: «Подивися, які ця бабка має сумні ноги!». Дуже кумедним був також його текст, опублікований в «Культурі», що мав назву «Зачіски Мечислава Ф. Раковського»[15].

Під час наступного приїзду до нас, коли виїхав із Польщі назавжди, мешкав якийсь час у будиночку в саду. Першого ранку прийшов на сніданок запізно. А в нас був такий звичай, що кожен брав собі їсти, що бажав, оскільки все було виставлено на стіл, лише обслуговував себе кожен сам. Того ранку було в нас кілька людей, як зараз пам'ятаю: Ганя Сабатова, Пауліна Жуловська, дружина Юліуша, Ярек Абрамов. Тирманд вийшов у пантофлях, коротеньких

[15] Стаття опублікована в номері 10/1967.

шортах, розхристаній сорочці, що оголювала торс, і неголений. Я запитала в нього, що це за вбрання. На що він відповів, що то є вбрання джентльмена-фермера. Я ж відмовила, що ми не на фермі, а він не джентльмен, й тому має переодягтися й поголитися. Він був дуже невдоволений, однак не мав вибору.

Здається, що ваше знайомство з Тирмандом мало неприємне завершення?

Університет в Албанії вирішив видати антологію[16] статей «Культури». Усе це узгоджувала Аліція Іванська[17]. Університет дав гроші на переклад, частково на видання, а також на річну винагороду для особи, яка цю антологію опрацює. Тирманд гарно володів англійською мовою, сам був письменником, тому Єжи запропонував йому, щоб він узявся за це. Тирманд дав свою згоду. Зміст антології опрацював Єжи, Тирманд мав опікуватися перекладачами, коректурою і підготовкою до видання. Як потім з'ясувалося, книга вийшла з купою помилок, недбало упорядкована. Але за те подав своє прізвище, як видавець, на обкладинці, на що, ясна річ, не мав права й що було цілковитою неправдою.

Розкажіть про ваші дружні контакти. Чи відбувалися тоді зустрічі, прийоми? Хто на них бував?

Єжи не бував на жодних зустрічах, окрім виняткових нагод, коли хотів когось побачити. Натомість був на обідах і вечерях, організованих нами в «Культурі». Ми мали звичай організовувати такі прийоми два рази на рік, на Новий рік та Різдво.

Натомість Зиґмунт і я, якщо дозволяв час, користалися з різних запрошень. Найцікавіші зустрічі для поляків організовував Кот Єленський у себе в помешканні, часто під час відсутності Леонора Фіні. Було трохи закусок, алкоголь і нічні розмови родичів. Часто запрошував на них когось з країни, хто в той час був у Парижі,

[16] Exploration in Freedom : Prose, Narrative from and Poetry Культура, 1970.

[17] Аліція Іванська (1918–1996) – соціолог, від 1946 році в США, пізніше – у Великій Британії.

наприклад, зустріли в нього Збишка Цибульського. А серед осіб, які жили тут, було досить вузьке коло людей, в 50–60-х років, окрім нас, була Ольга Шерер, Янек Лебенштейн (якого ми вперше зустріли у Лебенського після того, як він отримав нагороду міста Парижа і вирішив залишитися тут назавжди), бував Мрожек із першою дружиною, премилою Марою, Марек Рудницький з дружиною. Ті прийоми, на відміну від прийомів, організованих французами, були дуже зворушливі.

Окрім того, ми подружилися з Каєтанем Моравським, послом лондонського уряду в Парижі, з Павликом Зджеховським, Зосею і Казимиром Романовичами. У 1949 році приїхав до Парижа Вітольд Мавцужинський і став частим нашим гостем.

Коли в 1952 році Кот Єленський почав працювати в Конгресі вольності культури, знайшов чимало контактів. Конгресові важливо було допомагати людям навколо їхнього осередку, відбувалося чимало товариських зустрічей. Ми бували на них із Зиґмунтом, знайомилися там із багатьма людьми. Приходили, зрештою, лише ті, хто не був прихильником комунізму. Познайомилися ми з Миколою Набоковим, Francois Bondy'eg, редактором головного часопису «Preuvers», і багатьма емігрантами зі Східної Європи.

На початку 60-х років у Бібліотеці «Культури» з'явилися документи, які стосувалися польського Жовтня – 6 років тому. *Кліси польського листопада* та *Клуб кривого кола.* Дуже швидко почали публікуватися аналізи і прогнози ситуації політичної в країні у 60-х роках.

Ми вже говорили про кореспонденції Цата-Мацкевича, на які з нетерпінням чекали читачі. Подібне було зі статтями Кіселевського. Скільки ж суперечок викликав його «Мій заповіт»! Кісель написав його після того, як провів два місяці в Німеччині та Франції. Ми завжди друкували статті Кіселя, незважаючи на те, що часто не погоджувалися з його поглядами. Але він тоді був настільки дискусійний, що ми в наступному номері надрукували редакційну статтю, в якій полемізували з Кіселем, названу «Опротестовуємо "Заповіт" Кіселевського».

Можливо, варто пригадати початок тієї полеміки, коли свідчила вона про ваше почуття гумору: «Дарованому коневі в зуби не дивляться. Стаття Кіселевського завжди є подарунком. Не говоримо

того через вихованість: читачі "Тижневика Сучасного" починають читання від Кіселя, а інколи на тому і закінчують. Буде педантизмом вишукування в Кіселевського непослідовності, неправильних силогізмів, щоб не сказати: суперечностей […] Тому необхідно переглянути "Заповіт" зблизька».

Правда, сварилися ми часто. У своїх «Зустрічах з Єжи Ґедройцем», надрукованих у спогадах про «Культуру», Кісель наводить хроніку тих суперечок.

Але вони не означали розриву контактів. Kisiel бував у Maissons-Laffitte багаторазово, ми знали його дружину і всю родину. В часи того першого перебування Кіселя в Парижі Єжи спільно з Єленським організували йому лекцію в редакції «*Preuwes*». З ініціативи Єжи Кісель був присутній на Конгресі вольності культури в 1960 році, разом з Єленським і Мілошем.

Ми видали всі його повісті, в 60-х роках. писав він до «Культури» нечасто, але в 70-х роках. мав свій постійний фейлетон «Крик на пущі».

Повернімось до подій у Польщі в той період і їхнього відгомону в «Культурі». Друкувалося тоді чимало анонімних матеріалів із країни, як-от звіт з неофіційного зібрання у сферах партійних під назвою «Поразка Гомулки». З інформації, висвітленої в тій статті, виразно окреслено, що написав їх хтось, хто чудово знав той осередок. Як ви отримували такі матеріали?

Деякі приходили до нас справді анонімно. Були надіслані людьми, які погодилися забрати їх із Польщі, а потім присилали їх до нас, часто з різних сторін світу. Колись ми отримали посилку з Польщі, маленьку упаковку, а в ній два вовняні баранці. Одразу ми замислились, з якою метою нам це надіслали. Зрештою Зиґмунтові спало на думку, що щось має бути всередині. Звичайно, ми знайшли мікрофільм із текстом Januarego Grzędzińskiego до «Культури». Ми часто отримували матеріали на мікрофільмах. Погоджувались їх привозити дуже різні люди, найчастіше анонімно. Більшість кореспонденції Цата-Мацкевича з Польщі теж так до нас надходила.

Знайшли також відображені в листі всі найважливіші події тих років: історію листа 34, лист Яцека Куроня і Кароля Моджелевського до партії, видані пізніше в серії «Документи Бібліотеки "Культури"» в 1966 році, і Березень'68.

Звичайно, Березень'68, подібно до того, як подальші події в Чехословаччині, був у центрі нашого зацікавлення. Чимало осіб, засуджених тоді в Березні, ми знали: Адама Міхніка, Барбару Турунчик чи Якуба Карпінського. Міхнік був у нас уперше після випускного іспиту, був тоді ще дуже недосвідчений і любив із нами сперечатися на різні теми.

Якуб і його брат Войтек Карпінський були синами Зиґмунтового друга й були нам дуже близькі.

Ми друкували чимало статей, присвячених справі антисемітизму в Польщі. Зрештою проблематика та була в «Культурі» присутня і раніше. Багато місця ми присвячували їй ще в 1956 році, тоді розписали анкету на цю тему, а її результати розмістили на сторінках часопису.

Тематика Березня і його відгомін були присутні довгий час у «Культурі».

Лише в одному номері 5/68 були статті Чапського і Єленського, обидві з однозначними заголовками: «Бий жидів, спасай Росію» і «Ганьба або сором». Після Березня чимало інтелектуалів і письменників покинули Польщу. Більшість із них співпрацювали пізніше з «Культурою»?

Так, майже всі зв'язувалися з нами постійно, зокрема Унгер, інші публікувалися в нас час від часу: Пом'ян, Колаковський, Мрожек, Вірпша і багато інших.

Отож від кінця 60-х настала зміна когорти співпрацівників «Культури», померли тоді Єжи Стемповський і Казимир Віжинський, Вітольд Гомбрович, Марек Гласко. Дійшли ті, кого ви згадали, але також від 1966 року до «Культури» повернувся Ґустав Нерлінг-Грудзинський, після майже 20-річної перерви. Чим була спричинена така перерва?

Ґустав співпрацював із нами ще в Римі, під час видання першого номеру «Культури». На ту пору, коли ми переїжджали до Парижа, Ґустав одружився і не міг прийняти рішення – переїхати з нами. Вирішив тоді переїхати до Лондона, там на початку фінансова ситуація була легшою.

У той період наша співпраця припинилася. Якийсь час Ґустав жив у Лондоні, друкувався у «Новинах», опублікував «Інший світ», пережив важкий період, пов'язаний з трагічними особистими подіями. Потім переїхав до Мюнхена, де працював на радіо «Вільна Європа». З 1955 року оселився в Неаполі, де одружився з Лідією Крос. У другій половині 60-х років (від 1966 року) почав співпрацювати вже постійно з «Культурою».

Після кількох років Ґустав почав регулярно приїжджати до нас і залишався на місяць. Так аж до 1991 року, коли мав інфаркт, і мусив відмовитися від тих переїздів через заборону лікаря.

Якою була співпраця з Котом Єленським?

З Єленським познайомилися ми через Йозя Чапського, відразу після приїзду до Парижа, і завжди імпонували один одному. Найближчий контакт мав із ним Зиґмунт, дуже часто бачився з Котом під час своїх щоденних виїздів до Парижа.

Єленський спочатку робив рецензії до французьких та італійських книжок, написав чимало чудових есеїв. Але пізніше Кота дуже поглинула робота в міжнародних організаціях. Був досить довго в секретаріаті Конгресу воля культури 1952–1967 років, потім у редакції французького місячника «Preuwes» 1953–1969 років. Зробив багато хорошого для культури, був автором двох великих статей про діяльність Літературного інституту і «Культури», виданих французькою мовою.

Але письменницька співпраця з нами укладалася досить мляво, були періоди, коли він не писав узагалі. Через якийсь час мав Єленський до нас претензії за те, що ми наражаємо на небезпеку людей з Польщі, даючи їм примірники наших книжок і місячника для пе-

ревезення. То було після процесу «taterników»[18]. Але потім Кот від того відійшов і визнав нашу правоту.

Врешті до кінця життя залишився людиною, близькою «Культурі».

Однією з найважливіших заслуг «Культури» була, з одного боку, – пропаганда мирного укладання відносин Польщі з її сусідами, також національними меншинами, а з другого – інформування і наближення проблематики та культури тих народів. Опублікували сотні статей на цю тему. У Бібліотеці «Культури» були переклади книжок східноєвропейських письменників і дисидентів. Декому за те загрожувала в'язниця. Під час процесу Андрія Синявського і Юлія Даніеля у Москві одним із мотивів ув'язнення був факт публікації в «Культурі».

Звичайно, справи Єжи, про які говорить пані, були завжди в центрі уваги. Видали ми декілька примірників «Культури» російською, чеською, німецькою мовами. Одним із постійних розділів були в нас хроніки, присвячені подіям, які відбувалися в тих країнах. Російську хроніку провадив 25 років Міхал Хеллер, який писав під псевдонімом Адам Кручек; багаторічним співпрацівником «Культури» є Богдан Осадчук, український публіцист, публікувався у нас Томас Венцлова.

Коли в 1974 році до Парижа приїхав Володимир Максимов і забажав започаткувати «Континент» першою особою, в якої просив пораду, за словами Солженіцина, був Єжи.

Єжи, Йозьо Чапський і Густав Херлінг-Гуджінський були членами редколегії «Континенту». Єжи одночасно був членом редакційної ради українського квартальника «Віднова». Таких прикладів є чимало.

Спільною ініціативою «Культури» і «Континенту» були праці над підготовкою декларації російських дисидентів, що була підписана 1975 року і мала назву «Міра відповідальності».

[18] Sprawa taterników («Справа альпіністів») – слідчий процес так званих «альпіністів», мóлоді, яка контактувала з Єжи Ґедройцем і «Культурою».

Солженіцин знав «Культуру», оскільки доходила вона до Росії різноманітними каналами, пізніше емігрував на Захід. Бібліотека «Культури» видавала його книги. Чи пан редактор підтримував контакти із Солженіциним після того, як він залишив Росію?

У 1974 році Солженіцин перебував у Цюриху, ми знайшли його адресу через французького видавця його книг. Єжи хотів звернутися до нього, щоб отримати згоду на польське видання «Архіпелагу ГУЛАГ». Ми хотіли попередити його, що не маємо можливості багато заплатити за права на видання (західні видавництва платили казкові суми за право опублікувати ту книгу).

Але Солженіцин відразу погодився, щоб видали книгу безкоштовно. Єжи з Йозьом Чапським спеціально поїхав до Цюриха, аби поговорити з ним. «Архіпелаг ГУЛАГ» вийшов у нас повністю в 1976–1978 роках.

Після від'їзду Солженіцина до США Єжи підтримував з ним контакт із кореспонденції. Одним із таких моментів жвавої кореспонденції між ними було підписання російськими дисидентами декларації про визнання права на незалежність України.

Секретаркою Солженіцина якийсь час була Ірина Альберті (редакторка «Руської мислі»), з якою Єжи був добре знайомий.

Чи були в 50–60-х роках якісь спроби втручання або стеження за «Культурою» з боку комуністичної влади?

Нам відомо про два такі втручання: Гомулки і Циранкевича у *de Gaulle'a*. Французи нас неофіційно про це повідомили потім. Втручання ці були спробою ліквідації «Культури» за посередництвом французького уряду. Все те зовсім не вдалося. Втручалося також Радянське посольство, проте з подібним наслідком.

Французька комуністична партія нічого проти нас не робила. Усі дивувалися цьому, але це так. Звичайно, про деяких осіб ми знали від початку, що після візитів до нас складають звіти в Службі безпеки (UB). Але під час таких візитів ні про що інше, окрім того, про що писалося в «Культурі», не говорили. Справді, такі деталі знали

тільки Єжи і я, не знав про них часто навіть Зиґмунт, це зрозуміло з його листів до Чеслава Мілоша.

Потім у 70-х роках пробували комуністи через деяких людей у Польщі дізнатися, чи Єжи має добре здоров'я, чи багато палить, випиває і т. ін. Звичайно, це було смішно.

Одного разу стався справді неприємний випадок. Один із дуже близьких друзів молодості Зиґмунта повернувся з війни на Заході. Після кількох років відгукнувся до Зиґмунта брат цього друга. Чоловік той залишився в Польщі, був економістом, часто приїздив до Франції і систематично з нами зустрічався. Ніколи в нас не жив, але бував, при ньому ми говорили про різні справи, але він ніколи не пробував нічого з нас витягнути.

Під час одного з чергових візитів до Зиґмунта, вже в переддень виїзду, запросив його на зустріч у дуже важливій справі.

Зиґмунт неохоче погодився поїхати до нього в готель, де жили самі поляки. На місці виявилося, що хтось зі Служби безпеки будь-що хоче розмовляти із Зиґмунтом. Посередником був той знайомий Зиґмунта. Розмова відбулася у кав'ярні в латинському районі, а Зиґмунт одразу запевнив того хлопця зі Служби безпеки у тому, що немає про що розповісти й дивується, що Службі безпеки так конче необхідна була ця зустріч. Хлопець у відповідь щось вертів, говорив про якісь дурниці. Урешті Зиґмунт заплатив за каву і вийшов із кав'ярні. На що той хлопець відповів: «Кава на лаву, великі гроші за повідомлення, ким є Сталінські!». Їм треба було довідатися, хто автор книги «Побачене з гори», яку ми видали.

Звичайно, Зиґмунт його висміяв і більше ніхто зі Служби безпеки безпосередньо не намагався до нас дістатися. Але виявилося, що той знайомий Зиґмунта мусив погодитися на якісь форми співпраці. Колись питав Зиґмунта, чи могли б надіслати газети за іншою адресою, яких не вистачає «Культурі», коли не хотів би висилати за нашою адресою. Зиґмунт отримав згоду своєї знайомої польки, яка тут проживала, і дав ту адресу йому. Виявилося потім, що вона мала неприємності з того приводу.

Як сильно хотіли комуністи розшифрувати, хто приховується під псевдонімом Сталінський, свідчить і та подія, що мала місце під час друку тієї книги. Друкувалися ми тоді в друкарні Лангзама.

Одного дня зателефонував до мене майстер із друкарні і під час розмови пригадав дивну поведінку одного з робітників, якого я порекомендував узяти на роботу.

Здивувався, бо нікого не рекомендував, і одразу поїхав до друкарні. На місці виявилося, що той «порекомендований» мною чоловік прагнув побачити машинопис (на якому було дописано від руки), але це йому не вдалося, лише опинився під підозрою майстра. Хлопець щось говорив на свій захист, але, як і належить, по завершенні втік.

Комуністи подібним чином брали спеціалістів для дослідження того, хто міг бути автором книги. Було в ній чимало інформації на тему партії, боялися, що автор може когось викрити.

Чи ваші родини в Польщі мали неприємності з боку влади?

Загалом ні. Батьки Єжи загинули ще під час Варшавського повстання, залишився лише його брат, який жив у Варшаві.

Єжи контактував із ним, офіційного листування між ними не було і він ніколи до нас не приїжджав. Помер відразу після війни. За освітою був інженером-фермером.

Мій батько, якого знайшов після війни через Червоний хрест, теж жив у Польщі і жодних пов'язаних зі мною проблем не мав. Помер у 1958 році.

Не було жодних неприємностей і в сестри Зиґмунта, Анелі, яка приїжджала до нас кілька разів. Уперше отримала закордонний паспорт після 1956 року, але виїжджати на Захід змогла пізніше.

70-ті роки починаються грудневими подіями, а закінчуються серпневими страйками і повстанням «Солідарності» в 1980 році. Ті десять років були гарячими для Польщі, з формуванням опозиції, подіями в Радомі, повстанням Комітету захисту робітників (KOR), відродженням мережі незалежних видавництв. Розвиток роботи «Культури» для країни продовжується, тепер вона набуває нових рис: робота для країни поступається місцем співпраці з країною.

Була та зміна, звичайно, викликана ходом подій у Польщі. Якщо центром нашої цікавості завжди була країна, ми «йшли» за тим, що

відбувається в Польщі. У 70-х роках «Культура» була єдиним форумом опозиційної думки, відкритим для всіх. Часто ми публікували тексти авторів, погляди яких відрізнялися від поглядів редакції. Так було надруковано чимало статей Кіселя, ми опублікували в 1965 році лист Куроня і Моджевського, пізніше продовжували ті традиції, публікуючи різні документи KOR, PPN[19], ROPGiO[20], документи незалежного студентського руху і т. ін.

У 70–80-х роках «Культура» перестала бути єдиним незалежним часописом, у країні народжувалися їх спочатку десятки, а потім сотні. Змінювалася наша роль, що відбивалося в часописі.

У січнево-лютневому номері «Культури» 1971 року опублікували з підписом «з останньої хвилини» статтю редакційну «Польський Грудень», в якій поряд із гарячим коментарем до грудневих подій з'явилася теза редактора про необхідність спільної боротьби інтелігенції та робітників із комунізмом. Без неї всі бунти залишаться бунтами без політичної альтернативи і програм. І потім неодноразово поверталися до тієї тези.

Так, то була ідея-фікс Єжи. Пригадайте розвідку, яку надав у 1975 році Александрові Смоларові для «Анексу», а опубліковано її було лише через 12 років. Єжи там чітко говорить, що без співпраці робітників та інтелігенції боротьба з комунізмом буде безглуздою. То дуже цікава розмова, коли Єжи передбачав подальший розвиток подій у країні. Він, звичайно, дуже нервувався, коли йому про те говорили, але я вважаю, що то правда.

Пам'ятаю, що принаймні двічі надруковано, в 1975 і в 1980 роках, опублікували – ніби «випереджаючи», за першим разом події в Радомі і утворення KOR, а за другим, серпневі події – дві дискусії. У 1975 році була дискусія на тему «Що робити?», за участі, зокрема, Колаковського, Вірпші, Марії Гершович і авторів країни. Її метою було вказання шляхів, які приведуть до незалежності Польщі. А в 1980 році була розмова Новака, Вандича і Чехановського під назвою «Битися чи не битися?»

[19] Польська народна партія.
[20] Рух захисту прав людини і громадянина.

У першій половині 70-х років збільшилася кількість публікацій у «Культурі» авторів із країни, котрі найчастіше писали під псевдонімом або анонімно. У який спосіб ішли з ними на контакт?

Більшість із них надсилали до нас тексти без жодного погодження, просто писали до «Культури», коли знали, що можуть бути тут надруковані. Але в багатьох випадках Єжи сам шукав контакти з різними особами, бувало в нас проїздом чимало людей з країни. Дехто домовлявся з Єжи під час зустрічей в Мезон-Лафіт. Але бувало, що через них зав'язувалися контакти з іншими людьми, які не могли виїхати з країни, чи які виїхали з Польщі, як-от Яшек Коваковский, Кшиштоф Пом'ян. Наш контакт із країною підтримувався роками.

Траплялося, щоб познайомитися з деякими особами, Єжи їздив спеціально на зустрічі з ними, приміром, до Амстердама, щоб познайомитися з Лешком Коваковським, до Лондона, щоб побачити Яна Йозефа Ліпського.

Багато осіб публікувалися у вас під псевдонімом. Це цікаво, однак до нас нещодавно звернувся інститут Літературних досліджень у Варшаві з проханням розшифрувати всі псевдоніми. І в деяких випадках ми мали труднощі, особливо, якщо то були одиничні статті. Зрозуміло, що з часом більшість псевдонімів розшифрувалися самостійно, як-от Роман Зіманд – Леополіта, Войцех Скавмовський – Мачей Боньський.

Бувало, що автори з країни друкувалися з дописом «матеріал опублікований без згоди автора», у такий спосіб, наприклад, вийшла друком у 1974 році стаття Казимежа Джевановського «Наш народ як лава» чи в 1972 році Владислава Бруса «Уваги до намічених на 6 З'їзд PZPR[21]…».

Була то форма захисту авторів від комуністів, звичайно, ми мали згоду авторів. Було відомо, чим загрожував друк у «Культурі» чи Бібліотеці «Культури». Скажімо, Казимеж Орвус видав у нас

[21] Польська об'єднана робітнича партія.

свою повість «Чудова Схованка», раніше заборонену в Польщі цензурою. За друк у нас його вигнали з радіо, де він працював, спіткали його різні утиски, які з часом він описав у виданій у нас в 1986 році «Чудовій схованці». Звичайно, жоден факт не був безпідставним.

Ви говорили про Лешка Коваковського. У 70-х роках його статті були надруковані в «Культурі», потім з'являлися вони щоразу менше.

Коваковський почав друкуватися у нас в 1971 році. Познайомилися вони з Єжи в 60-х роках в Амстердамі. Пізніше, після виїзду на Захід – приїжджав із дружиною, Тамарою, часто до Мезон-Лафіт. Тоді він писав до нас досить часто. Опублікував у нас один із найважливіших текстів «Тези про надію і безнадію», потім через нас видав його брошурою, дісталася вона навіть до СРСР. А в 1976–1978 роках ми видали в Літературному інституті черговий том «Головних течій марксизму».

Коли з'явився «Анекс», Коваковський перейшов до Смоляра. Хоч писав до нас далі, але рідше.

Восени 1976 року утворився Комітет захисту робітників (KOR), у листопадовому номері «Культури» того року в розділі «Документи» опублікувалися листи членів цього комітету. А пізніше в кожному номері публікувалася певна кількість виданих ним документів. Які були контакти з членами KOR і які очікування від них були в «Культури»?

Деяких корівців ми знали особисто, найкраще Едварда Ліпінського – Єжи знав його до війни, Яна-Юзефа Ліпінського, Юзефа Рубіцького. З Анелією Стеінсберговою познайомились ми під час одного з перебувань у Парижі. Була вона родичкою тогочасного директора Польської бібліотеки в Парижі, Хандельсмана, і то він нас запросив до себе, щоб ми зустрілися з нею.

Товаришувала з нами Галина Мiковайська, якій вдалося приїхати до Парижа з неофіційними виступами, хоч тоді її шукали комуністи.

Добре знали Міхніка, який тоді, коли створювався KOR, був у Парижі. Потім познайомилися з Анкою Ковальською, Мірком

Хоєцьким. Зрозуміло, що мені важко пригадати місця наших зустрічей, був то час нечувано жвавих контактів у напрямку Варшава–Париж.

Здається мені, що KOR, як інші опозиційні угрупування, що з'явилися в 70-х роках очікували від нас різноманітної зовнішньої реклами їхньої діяльності і одночасно масового поширення у французькому середовищі.

Ми були для них чимось на зразок трибуни, надсилали до нас всіма можливими каналами декларації бюлетені. Дехто висилав, а дехто привозив безпосередньо до нас.

То був час, коли «Культура» ініціювала збір коштів на KOR, на допомогу робітникам і їхнім родинам після 1976 року, а потім щоразу частіше на допомогу незалежним видавцям і пресі.

Та допомога чудово функціонувала. Хоч і мали ми з тим чимало клопотів у чорних 1980–1981 роках, коли люди висилали гроші на «Солідарність», у маленьких містах і містечках до таких одержувачів було важко дістатись.

При переказуванні грошей до Польщі найбільше нам допомагав Вацек Кішелевський. Через концерти він багато подорожував світом, мав банківський рахунок у Німеччині, на який ми переказували гроші. Передавали йому повні розрахунки в списках, а часом навіть приватними листами, де розміщували інформацію у справі грошей. Деякі з них маю досі.

Потім, в епоху «Солідарності», ми користувалися допомогою Комітету допомоги «Солідарність» в Швеції.

Всі наші контакти були вдалі, і, поза одним випадком, нікуди нічого не зникло.

У жовтні 1981 року підписали договір з NOWĄ…

Формальне підписання того договору було у Франкфурті в час, коли тривали Міжнародні торги книгами. Ми виставляли там книги від початку 70-х років, книги NOVEJ теж були представлені на нашому стенді і в «Пульсі» у Ходаковського. Висловлюючись

формально, в нас були дуже близькі контакти з NOWĄ. Підписав їх з нашого боку Єжи і я, а з їхнього – Гжегош Богута і Марек Воровік.

Договір мав, звичайно, значення символічне. Співпраця між нами існувала давно.

NOWA мала бути нашим представником у Польщі. Але на практиці те вдавалося не дуже добре, зрештою не з їхньої вини. То були часи швидкого розвитку незалежних видавництв, котрі росли як гриби після дощу. Нічого дивного, що передруки з «Культури» чи книги Літературного інституту видавав, хто бажав, не питаючи дозволу. Вийшов тоді, зокрема, «Інший світ» Херлінга-Груджінського, книги Гомбровича, Мілоша, виходили повністю або чималими фрагментами.

А ми в рамках того договору зобов'язалися створити Видавничий фонд, і він добре функціонував.

В одному з параграфів договору зазначалося про створення Фонду Паризької культури, який матиме авторські права. Про що конкретно йшлося?

Фонд мав бути призначений на стипендії, на опрацювання і дослідження у сфері новітньої історії Польщі, соціології та на допомогу видавництвам країни, які публікували ці праці. Зрештою, започаткована тоді допомога незалежним видавництвам мала продовження й у 80-х роках. Окрім того, Єжи та Чеслав Мілош були тоді членами управління Фонду допомоги незалежній літературі і польській науці, який існував на ту пору. Ще якийсь час ми нагадували читачам «Культури» про роль незалежних видавництв у Польщі, особливо під час воєнного стану, і про те, наскільки важливою є їхня підтримка.

Восени 1980 року Чеслав Мілош отримав Нобелівську премію з літератури. Під час урочистостей ви разом з Єжи Ґедройцем були в Стокгольмі. Що для вас та для пана редактора означала та нагорода?

Звістка про те, що Чеславові присудили премію, дійшла до нас із Франкфурта з Торгів книгами. Ми самі тоді на Торги не потрапили, однак там були наші книги. Звідти нам і зателефонували з новиною.

Я не можу сказати, що ця звістка була для нас зовсім несподіваною, оскільки ця хвиля піднімалася й раніше. До Єжи звернулися по інформацію про Мілоша. З когорти авторів, присутніх у «Культурі», Мілош був другим кандидатом на Нобеля. Кандидатом був також і Гомбрович у 1969 році, і якби не його смерть, то премію, напевно, отримав би він.

До Стокгольма ми були запрошені як книговидавці Мілоша. Були ми там чотири дні. Зустріли там чимало знайомих, зокрема Андрія Мілоша, брата Чеслава з дружиною, Мірка Хоєцького, Стефана Киселевського. Сам Чеслав, зворушений подією, приїхав із сином Тоні.

Відбули ми чимало заходів та прийомів, однак участі ми з Єжи не брали, окрім кількох звітних заходів, організованих комітетом вручення нагороди Чеславові. Єжи був людиною, котра за жодних обставин не виявляє своїх емоцій, хоч і має сильні переживання в душі. Шкода, що Зиґмунт, мій чоловік, не дочекався цієї миті. Я впевнена, що він був би щасливішим за самого Чеслава, оскільки завжди переймався його творчістю.

Колись Чеслав розповідав мені, що під час вручення йому премії Neustand International Prize for Literature в 1978 році у своєму виступі він навів часто вживаний Зиґмунтом вираз із його листів до Мілоша: «Чесю, не говори, бо ти скажеш нісенітницю. Напиши!». Зала вибухнула сміхом.

Оскільки ми говоримо про премію Нобеля, згадаймо, що «Культура» мала величезний вклад у надання в 1983 році цієї премії Леху Валенсі. І це попри суперечливе ставлення до Валенси.

Для Єжи ніколи не було «священних корів». Коли він когось або щось оцінював позитивно, то часто всупереч думці інших писав і говорив про те відверто, рівно як і з негативною оцінкою когось або чогось. Це збільшило кількість його ворогів, але він тим не переймався.

Я прошу звернути увагу на те, що коли у 80-х роках ми критично писали про Валенсу, то тоді це вважалося в Польщі мало не гріхом, але згодом про нього почали писати так, як це робили ми кількома роками раніше! Зрештою, такі ситуації повторювалися протягом усього існування «Культури».

Повернімося до премії Нобеля для Валенси. Незважаючи на певні застереження на його адресу, Єжи в 1982 році (а разом із ним чимала когорта людей у Європі та США) вважав, що в контексті тогочасної ситуації вручення премії Нобеля Валенсі мало б символічне значення як виявлення прихильності до «Солідарності» та до боротьби польського суспільства.

Пригадую, що лист на підтримку кандидатури Валенси надіслав тоді Солженіцин, виступав по цій справі у Європейському парламенті Ясь Гавронський, який товаришував із нами. Обидві промови ми друкували в «Культурі» (опубліковано в номері 10/1982).

Проте, плопри всі опікування, Валенса в 1982 році Нобеля не отримав, однак отримав пізніше, завдяки акції Юліуша Стройновського, який залучив і активізував кількасот німецьких професорів та інтелектуалів.

Спробуємо підсумувати діяльність «Культури». Ми згадали вже, що в 1953 році Інститут літератури поновив і систематизував видавничу діяльність відкриттям Бібліотеки «Культури», й на сьогодні ми маємо в ній 481 позицію (із них 105 номерів «Історичних зошитів»). Якою ваша видавнича справа була на практиці, які були наклади, скільки найменувань видавали щороку?

Усе постійно змінювалося. Книги, які видавалися до 1953 року, мали дуже невеликі наклади, навіть менші, ніж ті, що ми видавали в Римі.

Потім протягом перших років функціонування Бібліотеки «Культури» ми видавали від 4 до 6 книг щороку. Згодом поступово збільшувалась кількість найменувань, а вже наприкінці 50-х років ми видавали 8–10 книг щороку. Найуспішнішим у тих роках був «Доктор Живаго», якого ми видали в 1958 році. Мав він у сумі три видання й понад 12 тисяч накладу.

Наприкінці 60-х років ми видавали 16 позицій щорічно, зокрема багатотомні видання, як-от «Pamiętniki Witosa» («Щоденники Вітоса»), три томи.

1980 рік був винятком. На той час ми мали 20 видань. Потім їхня кількість зменшувалася. А сьогодні наша видавнича справа, якщо йдеться про книги, мінімальна. Але то вже інші часи.

У Бібліотеці «Культури» виходили різноманітні серії. Розкажіть, які.

Першою серією були «Документи». Ми почали її видавати 1956 року. Спочатку то були буклети, однак пізніше, з 1959 року, в цій серії почали виходити книги. До цього часу вийшло 50 найменувань.

У 1962 році виникли «Історичні Зошити», котрі виходили щопівроку, а з 1973 року – вже як щоквартальний журнал. Коли нам не вистачало коштів на їхнє видання, ми публікували звернення до читачів із проханням про абонемент. Наступною була серія «Архіви Революції», що залишила по собі 10 позицій і проіснувала до 1967 року. Згодом, у 1977 році, виникла серія «Без цензури».

Ще одним вашим задумом було заснування премій. Які то були премії?

Першою, заснованою в 1954 році, була літературна премія. Потім на певний час ми припинили її існування, щоб у 1979 році створити дві: літературну ім. Зиґмунта Герца і публіцистичну ім. Юліуша Мірошевського. Через якийсь час з'явилися художні премії (між 1956 і 1961 роками, у 1981 році було встановлено премію Nagroda Przyjaźni).

Наприкінці 60-х років ви почали вести в «Культурі» рубрику «Державний гумор», котра проіснувала до 80-х років. Як виник цей задум?

Був такий період, коли наприкінці 50-х років з'являлося багато жартів у Польщі, котрі доходили й до нас, деякі дійсно були

дотепними. Хтось, будучи проїздом у Польщі, розповів мені кілька цікавих уривків, і я подумала, що було б доречно помістити їх у «Культурі». Вони якраз відповідали атмосфері, що панувала тоді в Польщі.

Потім я сама почала записувати жарти, а також на моє прохання мені надсилали їх із Польщі. Проте були й періоди, коли жартів не вистачало й не було що публікувати.

Ваше знайомство і співпраця з Єжи Ґедройцем тривала понад 50 років. Як це стало можливим? Адже пан редактор має складний характер.

Єжи насправді мав складний характер. Був дуже вимогливим, але разом з тим завжди знав, чого прагне і що в нашій роботі є найважливішим.

Ми ж із ним, ще з армії, змогли порозумітися. Єжи цілковито мені довіряв, знав, що може завжди на мене покластися. І не забувайте, що наше знайомство з ним «загартовувалося» в умовах війни, а потім у період Інституту літератури в Римі.

Окрім того, Єжи був дуже замкненою людиною, неговіркою, спілкувався лише віч-на-віч, хоча з часом у цьому дещо змінився.

Ваш чоловік, Зиґмунт Герц, присвятив «Культурі» 30 років життя…

Зиґмунт був інтелектуалом, багато читав, цікавився всім, але на виданнях журналів знався не дуже. Натомість Єжи був народжений для професії редактора і, що зовсім нелегко, знав, на що йде. На цьому ґрунті Зиґмунт часто не погоджувався з Єжи й питав, наприклад, про Гомбровича, якого не зносив: «Навіщо ти це друкуєш?». Суперечки в основному стосувалися статей і книг, видаваних нами, однак ніколи – справ.

Зрештою, Зиґмунт зробив у «Культуру» неабиякий внесок…

Чи не мав він інколи бажання кинути все те?

Напевно, мав. Але це в нього проходило. Окрім того, він знав, що я не залишу «Культуру». Якоюсь мірою він робив усе заради мене. Однак він ніколи не розглядав це як самопожертву. Врешті-решт знайшов себе в «Культурі».

Чи можете ви назвати, які ознаки або вміння кожного з вас, котрі стали фундаментальними у створенні «Культури» не лише як журналу, а й як видавництва?

Єжи був «мозком» і творцем загальної нашої концепції. Не боявся ризикувати, мав безліч чудових ідей, інколи й зараз, після 50 років співпраці, вміє так продумати все, що цілковито вражає мене.

Зиґмунт був дуже інтелігентним, начитаним, і тому створював навколо «Культури» відповідну атмосферу, був магнітом, що притягував людей.

Йозьо був «послом» «Культури» і Єжи. Його контакти й уміння спілкуватися з політиками були дуже корисними для нас і дозволяли «Культурі» уникати певних клопотів.

Думаю, що без мене й Зиґмунта цей задум міг і не здійснитися. Ясна річ, що сама «Культура» могла б існувати, однак без переродження її у видавництво.

Отже, у певному сенсі, ми присвятили себе «Культурі». Проте ані я, ані Єжи, ані мій чоловік Зиґмунт ніколи не пошкодували про свій вибір.

Переклад з польської Анни Бахтіної

Михайло Міцель

«ІНТУРИСТ» У БОРОТЬБІ ПРОТИ «СІОНІСТСЬКИХ ЕМІСАРІВ»

У 1950–1980-х роках газети Радянського Союзу, і зокрема УРСР, рясніли історіями про «підривну діяльність» іноземних туристів, що нібито були «емісарами зарубіжних сіоністських центрів». Насправді ці «емісари» створювали клопоти не державному устрою, а працівникам «ідеологічного фронту», яким доводилося полемізувати з іноземними туристами, що доволі активно обговорювали «незручні» теми. Євреї-туристи складали специфічну групу, частина з них займали рішучу позицію та шукали контактів із радянськими громадянами – своїми рідними, відвідували синагоги та відмовників – активістів еміграції.

У системі кількох радянських установ, що здійснювали нагляд за поведінкою та настроями іноземців, значне місце відводилось Всесоюзному акціонерному товариству (ВАТ) «Інтурист» (заснованому в квітні 1929 р.) та Бюро міжнародного молодіжного туризму «*Спутник*» (рік заснування – червень 1958 р.).

Радянська модель туризму суттєво відрізнялась від західної, де прибуток з туризму становив поважний відсоток бюджету багатьох країн, зокрема й розвинутих держав різних континентів. Незважаючи на те, що західні туристи приносили СРСР тверду валюту, щодо розвитку туристичної інфраструктури діяв залишковий принцип фінансування. Спеціалісти «Інтуристу» відзначали, що багато іноземних туристів із собою додому вивозили значні кошти,

які мали намір витратити під час подорожі, але замість розваг і шопінґу їм пропонували, скажімо, «покази документальних та історико-революційних фільмів і читання лекцій іноземними мовами на тему ювілею Великого Жовтня»[1].

За своїм соціальним складом контингент іноземних туристів, що приїздили до СРСР з середини 1950-х років, помітно відрізнявся від делегацій, що відвідували Радянський Союз у довоєнний період. Якщо до війни «Інтурист» переважно приймав групи робітників, то у післясталінський період групи формувалися на відкритій для всіх верств основі. «Інтурист» був специфічною організацією: його комерційні функції визначало Міністерство зовнішньої торгівлі СРСР (у складі якого він перебував до 1964 р.), за створенням «вітринного фасаду» та ідеологічною обробкою іноземців наглядали партійні органи[2], а за поведінкою туристів стежив КДБ. Партійні ортодокси розглядали Іноземний туризм як один із компонентів підриву соціалістичного ладу в СРСР.

В'ЇЗД ДО СРСР ТА ПРАВИЛА ПЕРЕБУВАННЯ

Для в'їзду до СРСР іноземець мав отримати візу. Найпростішим варіантом була звичайна туристична подорож за наперед узгодженим маршрутом у складі туристичної групи, – у цьому випадку достатньо було скористатися послугами туристичного агентства, яке виступало посередником між туристом і радянською дипломатичною установою. Якщо подорож мала здійснити організація чи спілка (група науковців, студентів та викладачів тощо), то вона відповідала за контакти із радянським посольством або консульством. У разі індивідуальних поїздок, у тому числі до рідних, туристи самостійно зверталися до посольств. Оформлення спеціальної подорожі до рідних було найскладнішою справою. Треба було вислати свої анкети не лише до посольства, але й до своїх родичів, які мали отримати дозвіл від місцевої влади (читай – КДБ). Якщо турист мав намір відвідати кількох родичів, що жили у різних

[1] ДАЛО, ф. 3, оп. 10, спр. 85, арк. 32.

[2] Наприклад, 28 березня 1967 р. ЦК КПУ прийняв постанову «Про стан і заходи з поліпшення обслуговування іноземних туристів».

куточкках СРСР, то кожний дозвіл оформлювався окремо. Тому не дивно, що туристи відмовлялися від такої складної процедури, що не завжди гарантувала дозвіл, і самотужки виходили із такої ситуації. Наприклад, біля готелів «Інтуристу», зокрема у Львові та Києві, завжди можна було побачити людей, здебільшого жителів сільської місцевості, що приїздили зустрітися із рідними. Часом на таке «побачення» радянські громадяни приїздили з віддалених куточків СРСР. Ризикуючи, деякі туристи йшли на порушення правил перебування в СРСР, самостійно виїжджали до місць поза межами визначеного маршруту. Такі неконтрольовані пересування каралися владою. Наводимо приклад зі звіту КДБ *«О пребывании во Львове американских туристов»* від червня 1962 р.:

Отдельные туристы предпринимали попытки самостоятельно выехать в села Львовской области. Так, например, туристка Влах Ольга Михайловна, 1904 года рождения, 11 июня самовольно выехала к своим родственникам в село Коцурив, Бобрского района, Львовской области, где была задержана. Факт нарушения Влах установленного туристского маршрута был официально задокументирован[3].

Західним туристам, які користувалися послугами радянських туристичних агентств, або подорожували самостійно за наперед узгодженими маршрутами, треба було враховувати певні особливості ставлення до них у СРСР. З одного боку, в Радянському Союзі до них ставилися як до людей «особливого ґатунку» і, порівняно із радянськими громадянами, їм надавали багато привілеїв побутового характеру: найбільш зручні готелі та місця в ресторанах, вибір дефіцитних товарів у закритих крамницях – недосяжний для більшості радянських громадян, – що можна було придбати за валюту тощо. З іншого боку, іноземець здебільшого не міг «розчинитися» у натовпі, як у Лондоні чи Парижі, – його одразу вирізняли, іноземець у той чи той спосіб завжди перебував під наглядом влади, представниками якої для нього були працівники «Інтуристу».

[3] ДАЛО, ф. 3, оп. 8, спр. 437, арк. 61.

Влада хотіла знати, де він, з якою метою зустрічається із людьми. Ще раз зауважимо, що в Радянському Союзі іноземці могли перебувати лише у тих краях, що були зазначені у їхніх візах, і повинні були дотримуватися встановлених для них маршрутів. Практично лише невелика частина радянської території була відкрита для відвідування туристами. Наприклад, у межах УРСР для іноземних туристів були закриті території Волинської, Рівненської, Львівської, Тернопільської, Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей, вони могли перебувати лише у Львові, Ужгороді, Рівному, Тернополі та Чернівцях. Також були закриті Дніпропетровськ, Миколаїв, Севастополь, Балаклава та вся східна частина Кримської області[4]. Туристи знали, що разом із тим у них є певна свобода пересування в межах, що означені візою або маршрутом, і влада в особі «Інтуристу» не має права на заборону зустрічей із радянськими громадянами. Дисидент і правозахисник Валерій Чалідзе інформував потенційних туристів:

Следует помнить, что Вы вправе свободно передвигаться в пре делах того населенного пункта, в котором Вы законно находитесь. Иногда советские власти предпочли бы, чтобы Вы ограничили себя и в этом, например, не посещали тех лиц, которые не угодны властям. Вы можете смело пренебрегать подобными претензиями – Ваше поведение от этого не перестанет быть законным[5].

ТУРИЗМ ПІД НАГЛЯДОМ КДБ

Окрім виконання основного завдання: транспортного забезпечення, сервісних послуг, екскурсій тощо, перед «Інтуристом» ставили вимогу інтенсивної пропаганди радянського устрою. Створення позитивного образу СРСР, ідеологічна обробка під час обслуговування іноземних туристів були серед пріоритетних завдань усього суспільства. За словами секретаря ЦК КПУ А. Скаби,

[4] Див.: Постановление Совета Министров СССР от 16 июня 1966 г. «О порядке передвижения иностранцев по территории СССР» на www.kgbdocuments.eu

[5] Чалидзе В. Иностранец в СССР. Юридическая памятка. Нью-Йорк, 1980. С. 30.

«пропагандистской и разъяснительной работой с зарубежными гостями должны активно заниматься все организации, учреждения, предприятия, колхозы, совхозы, учебные заведения, посещаемые туристами или иностранными специалистами»[6]. Але роль працівників «Інтуристу» була визначальною. На іноземців намагалися вплинути гіди-перекладачі «Інтуристу», не всі з них були готові до прямої конфронтації та могли відповісти на простіші питання щодо внутрішньої та зовнішньої політики країни Рад. Гіди були зобов'язані інформувати керівництво про настрої туристів у письмовій формі. За нагоди вони підносили свою роль, наприклад, підкреслювали «пильність» перекладачів «Інтуристу» та кепкували з переляканих викладачів та студентів Ленінградського державного університету в 1967 р.:

Переводчики Интуриста пресекали попытки туристов протаскивать подобные мысли и идеи, но присутствовавшие советские преподаватели и студенты, несмотря на то, что они были сориентированы о настроениях туристов, оказались, очевидно, недостаточно подготовленными и в своих ответах на вопросы туристов – почему в СССР не продают буржуазных газет, что думают советские люди о процессе над Даниэлем и Синявским[7]*, – не излагали точно свои мысли и боялись вступать в дискуссию в тех случаях, когда ее им навязывали туристы*[8].

Думки багатьох туристів ретельно фіксували у звітах про перебування туристичних груп у СРСР. Аналізуючи звіти про перебування іноземних туристів в УРСР, неминуче виникає питання про їхню достовірність. Чи адекватно гіди передавали думки та погляди закордонних гостей, пригадує Станіслав Пантелюк, багаторічний

---

[6] ЦДАГОУ, ф. 1, оп.24, спр. 6365, арк. 38.

[7] Судовий процес проти письменників А. Синявського і Ю. Даніеля тривав з осені 1965 р. до лютого 1966 р. Письменників звинуватили у написанні та передачі до друку за кордоном творів, «що ганьблять радянський державний і суспільний лад». Процес висвітлювали у радянській та світовій пресі. Винними себе не визнали, були засудженні на 5 (Даніель) та 7 (Синявський) років таборів.

[8] ЦДАГОУ, ф.1, оп. 24, спр. 6380, арк. 52.

співпрацівник київського відділення ВАТ «Інтурист», кваліфікований гід-перекладач:

Написання звіту вимагало певної майстерності. Нашому керівництву було відомо, що іноземці вкрай скептично налаштовані та негативно ставляться до комуністичної ідеології, а також, що наші пропагандистські зусилля не приносять жодного результату. Але вносити до звіту всі думки туристів було неможливо, інакше можна було перекреслити роботу та подальшу кар'єру. Треба було створити образ, потрібний керівництву – бійця першої лінії ідеологічного фронту[9].

Саме тому в заключній частині звітів гіди-перекладачі вміщували слова про активну протидію «ворожій ідеології», яку розповсюджували деякі туристи:

Внаслідок умілої поведінки гідів-перекладачів і студентів-практикантів «Інтуристу» розповсюдження американських журналів в більшості випадків удавалося локалізувати. Так само зустрічали належну відсіч і рішуче припинялися спроби нав'язати прозахідну оцінку близькосхідних проблем, поставити під сумнів зовнішньополітичний курс СРСР на Близькому Сході (див. документ № 2 у додатку).

Во всех случаях гиды-переводчики разъясняли туристам ошибочность их суждений, а лица, допускавшие враждебные высказывания, получали должный отпор (див. документ № 3 у додатку).

Низький інтелектуальний рівень розвитку деяких гідів (особливо серед студентів старших курсів факультетів іноземних мов, що влітку працювали в «*Спутнике*») був разючим: абсолютна відсутність розуміння становища євреїв в СРСР та інтуїтивне намагання якнайкраще представити радянську дійсність. Наприклад, Алевтіна Абашина, гід-перекладач «*Спутника*», не вагаючись, брехливо заявляє туристові з Франції, що «*для распространения еврейской*

[9] Архів автора. Інтерв'ю від 10 жовтня 2016 року.

культуры у нас издаются книги на иврите, существуют театры, школы и т.д.» (див. документ № 4 у додатку). Разом із тим, треба віддати належне кваліфікованим гідам-перекладачам за старанне фіксування неортодоксальних висловлювань іноземців (можливо, що деякі з них отримували від цього естетичну насолоду), – радянські громадяни могли дозволити собі вільно висловлюватися лише у вузькому колі однодумців.

Іноземні туристи перебували під пильним наглядом «Інтуристу» та КДБ. Ретельний контроль КДБ за будь-якою радянською установою не був секретом, тим більше це стосувалося системи «Інтуристу». Український літературознавець, перекладач української літератури німецькою мовою, видавець, громадська й політична діячка Анна-Галя Горбач фіксує свої спостереження після спілкування зі службами готелів «Інтуристу» так:

Очевидно, що в Інтуристі є працівники, яким доручено обсервувати коло зацікавлень туриста (особливо індивідуального, що не зв'язаний з якоюсь програмою, як це буває при групах), і вони тоді звертають вам увагу, що ви «надуживаєте гостинність радянської країни»[10].

Про необхідність бути обережними під час спілкування із радянськими гідами попереджав Валерій Чалідзе:

Когда речь идет о слежке, надо помнить также о гидах и переводчиках Интуриста – среди них есть очень милые и дружелюбно настроенные люди, но симпатии не должны помешать Вам помнить, что у них есть определенные обязанности перед властями. (С советскими переводчиками вообще надо быть осторожными и ни в коем случае не следует доверять их переводу в тех случаях, когда Вы берете на себя какие-то обязательства или подписываете деловой контракт)[11].

Окрім штатних працівників «Інтуристу», нагляд за поведінкою та спілкуванням іноземців здійснювали органи держбезпеки, до

[10] Горбач А.-Г. Україна моїми очима // Сучасність. 1973, № 2. С. 62.

[11] Чалидзе В. Иностранец в СССР. Юридическая памятка. Нью-Йорк, 1980. С. 46.

активного контролю залучали агентів КДБ та їхні допоміжні служби. Так, у доповідній записці «*О пребывании во Львове американских туристов*» Управління КДБ Львівської області від 19 червня 1962 р. знаходимо такі подробиці:

Оказание положительного влияния на иностранцев, ограждение их от нежелательных контактов с отдельными советскими гражданами проводилось с помощью партийно-комсомольского актива и дружинников[12].

Оперативні працівники КДБ та секретні співробітники (*секретные сотрудники* – сексоти) фіксували всі зустрічі іноземців, знали адреси у Львові, де туристи зустрічались із рідними та знайомими, записували розмови й аналізували висловлювання. Туристи перебували під підозрою у шпигунстві, зайва увага до будь-чого привертала увагу держбезпеки. Дві жінки у складі американської групи «під час вивчення» їхньої поведінки потрапили до звіту:

Туристка Дмитриефф Анна-Мария, 1917 года рождения, уроженка штата Огайо 10 июня вместе с другими американцами посетила во Львове Стрыйский парк, где, с разрешения гида, сорвала несколько листков краснолистого бука и положила их в сумку, заявив нашему агенту, что эти листья и цветы она взяла на память, высушит и повезет в США. Там же Дмитриефф фотографировала имеющейся у нее кинокамерой небрежно одетых женщин, работавших на цветочных клумбах.

Берлинер Гертруда Хаимовна, во время посещения 7 июня Львовского электролампового завода, фотографировала аппаратом «Кодак» новую стеклопечь для производства цельностеклянных кинескопов, которая, по сообщению администрации завода, является новшеством в техническом отношении.

По этим фактам информирован КГБ при СМ УССР для принятия мер при выезде туристки из Советского Союза[13].

[12] ДАЛО, ф. 3, оп. 8, спр. 437, арк. 53.
[13] Там само, арк. 60.

Завершується цей звіт «родзинкою», де перераховується три групи «розвідників», які здійснювали таємний нагляд за іноземними туристами та пересувалися разом із ними:

13 июня американские туристы под наблюдением выездной агентуры, доверенных лиц и оперативного работника выехали из города Львова в Одессу[14].

ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ В СРСР

Американські євреї, що відвідували Радянський Союз, напередодні подорожі мали можливість отримати певні інструкції від експертів. Так, Американський єврейський конгрес провадив спеціальну програму для осіб, що планують відвідати СРСР як у складі організованих груп (фахових, бізнесових, студентських тощо), так і самостійно. Під час сесії майбутнім туристам розповідали, чого можна очікувати від «Інтуристу» та радянських установ, як треба виходити на контакти із радянськими євреями, де знаходяться синагоги, меморіали та кладовища[15]. Особливою локацією, де вперше західний турист зустрічався із офіційними представниками СРСР, був державний кордон. Суворість митних правил і ретельний контроль неприємно дивували іноземних туристів, у Радянському Союзі не було вільного виходу з митниці із написом Nothing to Declare. Вся література, видана за кордоном російською та українською мовами (у випадку УРСР), привертала особливу увагу митників, – її могли затримати. Тим не менш, іноземні туристи з успіхом провозили до СРСР такі книжки. Туристи знали, що їм нічого не загрожує: в разі невдалої спроби книжки конфіскують. «*Они пытались провезти с собой религиозную литературу, которая была изъята таможенными властями*», – йшлося у довідці про перебування в СРСР групи туристів з Ізраїлю від травня 1967 р. (див. документ № 1 у додатку). Враженнями від «читацьких зацікавлень» радянською митницею ділиться Анна-Галя Горбач:

[14] Там само, арк. 61.
[15] JTA daily news bulletin. August 6, 1971.

Найбільше клопоту можете однак принести молодим прикордонникам, коли везете зі собою книжки. Вояки на прикордонній службі в Чопі до книжок, звичайно, не компетентні; вони кличуть якогось підстаршину, а той знову посилає вам на голову якогось «спеціяліста» з «Інтуристу», молодого філолога, що із цікавістю перегляне ваші подарки для людей з літературних кіл та ще, може, попросить якусь збірку того чи іншого англійського чи французького поета[16].

Після перетину кордону туристи мали дотримуватись певних правил у поведінці. У разі, якщо вони, перебуваючи в СРСР, переходили ці неписані лінії та занадто відверто шукали контактів із радянськими громадянами (навіть з метою передати гроші та вітання від рідних на Заході), а особливо якщо туристи починали спілкуватися з «відступниками», то щодо них застосовували такий захід, як «виставлення». Так, 30 липня 1974 р. в «Радянській Україні» опублікували нарис «Крах сіоністського емісара» за підписом В. Савцова, автора, який спеціалізувався на антисіоністській тематиці. Отже, героєм нарису став американський студент М. Глоттер («емісар американського сіоністського центру»), перед яким, за твердженням В. Савцова, було поставлено «цілком конкретне завдання збирання тенденційної, фальсифікаторської інформації з національного питання в СРСР, щоб підгодовувати нею ворожу щодо нашої країни та справи миру імперіалістичну пропаганду». Крім того, на думку В. Савцова, М. Глоттер повинен був втягувати радянських людей до «сіоністського павутиння». Для виконання цієї місії він отримав 800 доларів від «сіоністського комітету» (насправді це були гроші від родичів, які він мав передати зазначеним у списку особам). Далі В. Савцов пише:

Якщо додати до згаданих грошей та списків ще й фотографічне спорядження, призначене для фіксації «пікантних» для сіоністів і буржуазної пропаганди фактиків із нашого повсякдення, ми матимемо повне уявлення про спеціальну підготовку М. Глоттера для виконання завдання.

[16] Горбач А.-Г. Україна моїми очима // Сучасність. 1973, № 2. С. 57.

Цілком зрозуміло, що В. Савцов написав свій нарис не без творчої допомоги «компетентних органів», які надали йому можливість зустрітися з туристом, «злочинні провокації якого зазнали краху». «*Сіоністського емісара М. Глоттера виставлено за межі нашої країни, виставлено з глибоким презирством*», – так В. Савцов завершив свій текст.

Ще гірше було, коли туристи починали відверто висловлювати свої «хибні думки». Наприклад, у травні 1978 р. американський турист Роджер Даймонд, за свідченням начальника Головного управління по іноземному туризму при Раді міністрів УРСР В. Добротвора, «*пытался опорочить советскую действительность, принизить значение новой Конституции СССР*» та заявив, що «*в СССР боятся неугодной строю литературы, а вот в США не боятся ни советской литературы, ни периодических изданий. В США свобода и демократия, а в СССР ни того, ни другого нет*». Як наслідок, за постановою компетентних органів, за антирадянську діяльність Даймонда виставили за межі Радянського Союзу (див. документ у додатку).

Про можливість «виставлення» з СРСР попереджував Валерій Чалідзе, автор юридичної пам'ятки «*Иностранец в СССР*»:

В тех случаях, когда советские официальные лица считают, что Вы серьезно нарушили правила Вашего пребывания в Советском Союзе, Вы можете быть высланы из Советского Союза раньше, чем окончится срок Вашей визы. Поскольку нет никаких законов, регулирующих высылку, невозможно заранее сказать, в каких случаях она возможна[17].

«АМЕРИКАНСЬКИЙ ТУРИЗМ – МІЖКОНТИНЕНТАЛЬНА ЗБРОЯ»

Однією з характеристик сталінізму була шпигуноманія та вороже ставлення до іноземців. Післясталінський Радянський Союз поступово відкривав себе для іноземних туристів і швидкими темпами ви-

[17] Чалидзе В. Иностранец в СССР. Юридическая памятка. Нью-Йорк, 1980. с. 25.

будовував туристичну царину. Початкові враження після спілкування були не на користь СРСР: суспільство, що сформувалося за роки радянської влади, сприймало іноземців як представників ворожого оточення. Так, наприклад, у листопаді 1954 р. секретар ЦК ЛКСМУ Г. Шевель інформував ЦК КПУ про перебування у Києві протягом чотирьох днів групи учасників сесії Міжнародної спілки студентів:

Окремі члени делегації відвідали Володимирський собор, а студенти Ізраїлю – синагогу на Подолі. Треба доповісти, що 1-го вересня три члени делегації (з Норвегії та Данії) пішли гуляти по місту (вони цього забажали), фотографували чергу біля магазину на розі вул. Леніна та Піроговської і були при цьому затримані публікою з черги, а потім відправлені у відділок міліції. Після з'ясування вони були відпущені.[18].

У 1950-ті роки іноземці звертали посилену увагу на незвичний для них радянський побутовий неустрій, уявлення про СРСР як передову державу, що намагалася нав'язати «Інтурист», перекреслювалось низьким рівнем обслуговування. Внутрішні документи агенції за 1956–1957-ті роки рясніють прикладами «загальної дезорганізації і поганого обслуговування» у київському "Інтуристі"»[19]. В липні 1956 р. уповноважений Ради у справах релігійних культів П. Вільховий у звіті про перебування в УРСР групи туристів-рабинів зі США повідомляв:

Раввины-туристы из Америки были не очень довольны тем, что в киосках, находящихся при «Интуристе» (в Киеве и Одессе), нет в продаже обыкновенной писчей бумаги. Турист хочет написать письмо, просит у продавца киоска писчей бумаги, а ему вместо бумаги предлагают небольшой блокнот. «Что? У вас бумаги для письма нет?» – такие и подобные вопросы задавали неоднократно раввины-туристы[20].

[18] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 3715, арк. 266.

[19] Багдасарян В.Э., Мазин К.А., Орлов И.Б., Федулин А. А., Шнайдген Й. Й. Советское зазеркалье. Иностранный туризм в СССР в 1930-1980-е годы. – М., 2007. с. 100, 147.

[20] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4339, арк. 58.

Радянське повсякдення із чергами, убогий вибір товарів, до того ж низької якості, постійно викликало небажану увагу іноземців. Оригінальну пропозицію – винести крамниці за межі центру міста – висунув тов. Кузько, секретар Львівського обкому комсомолу. В травні 1962 р. на зборах обласного партійного активу працівників торгівлі він запропонував:

Львів є туристичним містом і влітку тут буває багато іноземних туристів. В магазинах інколи створюються великі черги. Це незручно для покупців і, по-друге, деякі борзописці ходять і фотографують наші черги. Тому треба перенести частину торговельних точок на околиці[21].

Західні туристи своїми висловами, розкутою поведінкою, одягом і неортодоксальним баченням життя впливали на думки радянських громадян. Не випадково, що секретар ЦК КПРС Л. Ільїчов на Всесоюзній нараді з питань ідеології стосовно іноземного туризму казав: *«Открыли новое неядерное, небаллистическое, но межконтинентальное оружие – американский туризм»*[22].

Із середини 1950-х років фіксують організовані приїзди туристів-ізраїльтян та євреїв із США, Великої Британії, Франції, Аргентини, Канади та інших країн до УРСР. Вони здебільшого приходили до синагог, чим бентежили керівництво громад та уповноважених Рад у справах релігійних культів. Інформація, яку іноземці отримували з «першоджерел», від простих громадян України, переповідалася далі та на сторінках західної періодики формувала малопривабливий образ Радянського Союзу. В травні 1959 р. заступник Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів УРСР Р. Швайко із роздратуванням писав до ЦК КПУ про незапланований візит до Київської синагоги:

25 квітня синагогу відвідали п'ять американських туристів, серед яких було дві жінки. Зазначені особи цікавились, як живуть євреї, чи немає переслідування юдейської релігії, чому не має єврей-

[21] ДАЛО, ф. 3, оп. 8, спр. 424, арк. 180.

[22] Пыжиков А.В. Хрущевская «оттепель». – М., 2002. С. 141.

ських шкіл, скільки євреїв живе у Києві. Американські туристи вели себе розв'язано, записували та фотографували розмови з віруючими та їхні адреси.

На вимогу голови релігійної громади, щоб припинили розмови і фотографування, оскільки віровченням це заборонено робити в суботу, американські туристи зі злістю відповіли, що записи розмов і фотографування вони роблять не тільки для себе, а щоб передати це євреям в Америці. Зазначених осіб ніхто з працівників «Інтуристу» не супроводжував. Нас також не поставили до відома, що ці туристи мають намір відвідати синагогу[23].

Про кількість іноземних туристів, що приїздили до УРСР у 1960-х роках можна дізнатися з таблиці *«Отчет о работе Управления по иностранному туризму при Совете Министров УССР за 1967 г.»*[24], де порівнюють 1966 та 1967 роки (дані наведено лише про іноземних туристів із «капіталістичних» країн):

№	**Країна**	**1966 рік**	**1967 рік**
1	Велика Британія	1640	2306
2	Ізраїль	922	151
3	США	9349	8099
4	ФРН	4914	6314

Різке падіння кількості ізраїльських туристів у 1967 р. можна пояснити розривом радянсько-ізраїльських дипломатичних відносин після Шестиденної війни. Кількість організованих турів до УРСР у межах «Інтуристу» не змінювалась протягом декад, хоча зменшувалась за часів найвищої конфронтації із Заходом. У 1978 р. Київ побачили близько 1300 туристів із США – клієнтів «Інтуристу», здебільшого це були «особи єврейської національності». Ця група західних туристів – здебільшого люди, що не були обмежені у часі: пенсіонери, представники вільних професій, студенти та викладачі, – непокоїла співробітників Комітету держбезпеки.

[23] ЦДАГОУ, ф.1, оп. 24, спр. 5028, арк.84.
[24] Там само, оп. 25, спр. 110, арк. 125.

Так, у звіті про роботу Комітету держбезпеки СРСР за 1975 рік за підписом голови КДБ при РМ СРСР Ю. Андропова йшлося:

Среди иностранцев, приезжавших в нашу страну по линии культурного, научного обмена и в качестве туристов, выявлено значительное количество эмиссаров зарубежных сионистских и других антисоветских организаций[25].

Напередодні радянських свят КДБ доповідав керівництву республіки про їхню присутність у Києві та розробляв «необхідні заходи». П. Шелест, за посадою – найбільш стережена людина республіки, своє небажання бути окремо від народу під час Першотравневої демонстрації 1972 р. (остання в його кар'єрі демонстрація на посаді першого секретаря ЦК КПУ), пояснив таким чином:

2 квітня 1972 р. прийняв Крикуна, першого заступника голови КДБ УРСР. Обговорювали питання підготовки до першотравневих свят; з метою забезпечення безпеки КДБ пропонує відсунути трибуну вглиб на 4-5 метрів. Я не погодився, сказав, що якщо боятися свого народу, тоді робити нічого – потрібно йти із своїх постів. У Київ на першотравневі свята прибуває велика кількість іноземних туристів, у тому числі і євреї з США, розробляються необхідні заходи[26].

Влада враховувала факт, що організовані групи із США, які обслуговував «Інтурист» і які приїздили до Києва, здебільшого складали євреї. Начальник управління В. Добротвор у квітні 1979 р. характеризував гостей міста так:

В 1978 году в г. Киеве побывало свыше 40 групп туристов из США (всего около 1300 человек), состоявших, в основном, из лиц еврейской национальности. Как правило, туристы этих групп во время пребывания в УССР вели себя сдержанно, посещали экскурсии, внимательно слушали объяснения гидов-переводчиков, затрагивали ряд

[25] Власть и диссиденты: из документов КГБ и ЦК КПСС. – М., 2006. С. 112.

[26] Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. – К., 2003. С. 369.

вопросов, касающихся некоторых аспектов национальной политики Советского государства, в частности, положения евреев в СССР. Большинство туристов данной категории открыто не проявляют своего враждебного отношения к советской действительности. В то же время в каждой группе находится один или несколько туристов, пытающихся вступить в полемику, навязывать другим свое мнение[27].

Керівники «Інтуристу» були свідомі, що американські туристи-євреї збирали «наклепницьку» інформацію (тобто знайомились із радянськими реаліями) та перебували під впливом «сіоністської» пропаганди:

Многие туристы указанной категории посещают жителей г. Киева из числа лиц еврейской национальности по заранее известным адресам с целью получения тенденциозной информации[28].

Радянська преса, а також автори антисіоністських книжок часто зверталися до теми західного туризму і жалілися читачам на «міжнародний сіоністський концерн», що засилав підривну літературу та туристів до СРСР. Один із провідних авторів цього жанру, В. Большаков писав:

За последние годы с помощью туристов, некоторых западных журналистов, аккредитованных в СССР, заезжих бизнесменов и студентов-практикантов международный сионистский концерн пытается наладить подпольную доставку в Советский Союз сионистской литературы на русском языке, организовать в нашей стране нечто вроде сионистского подполья. В аккуратно отпечатанных на папиросной бумаге брошюрках карманного размера публикуется гнуснейшая клевета на политику Советского правительства[29].

Час від часу влада формулювала думки про обмеження західного туризму. Усвідомлючи «підривні» дії іноземних туристів, П. Шелест у своєму виступі на засіданні Політбюро ЦК КПРС 30 березня

[27] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 1775, арк. 91.

[28] Там само.

[29] Большаков В. Антисоветизм – профессия сионистов. Правда. 1971, 19 февраля.

1972 р. висунув пропозиції більш радикального підходу. Спочатку учасники засідання заслухали інформацію-доповідь голови КДБ СРСР Ю. Андропова про ворожу пропаганду та її вплив, про загострення класової та ідеологічної боротьби. В обговоренні доповіді П. Шелест зазначив:

Нам потрібно переглянути деякі положення з питань в'їзду іноземних туристів, особливо із капкраїн, їх вільних у нас дій, в тому числі й міжнародних телефонних розмов. Ми останнім часом трохи притупили пильність, у нас стали трохи не всі народи братами[30].

Ідея обмеження іноземного туризму постійно турбувала і рядових радянських патріотів, слухачів лекцій «про підвищення політичної пильності», організованих КДБ УРСР. Так, у переліку деяких характерних питань, «пов'язаних із діяльністю спецслужб противника», що надійшли у другому півріччі 1982 р., серед іншого були:

Як спецслужби противника використовують у підривних цілях канал туризму?

Якщо спецслужби противника використовують іноземних туристів як ідеологічних диверсантів, то чому Радянський уряд не обмежує їхній в'їзд на територію СРСР[31]*?*

«ПРОВОКАЦІЙНІ» ПИТАННЯ, НА ЯКІ НЕ БУЛО ВІДПОВІДІ

Загалом всі коментарі та запити туристів, що стосувалися «єврейського питання» в СРСР, кваліфікувалися як провокаційні. Методисти «Інтуристу» розробляли спеціальні методичні поради, де такі питання називалися вигаданими. Далі пропонувався статистичний матеріал про успіхи у розвитку Єврейської автономної

---

[30] Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. – К., 2003. С. 364.

[31] Політичні протести і інакодумство в Україні. 1960–1990. Документи і матеріали. – К., 2013. С. 471.

області та про євреїв-громадян СРСР, нагороджених орденами, медалями та державними преміями СРСР[32].

Крім кола питань, що стосувалися радянських євреїв, західні туристи порушували теми міжнародної політики. Звиклі до відкритої полеміки на Заході, який на той час переважно симпатизував Ізраїлю, туристи зовсім не приховували своїх поглядів на природу арабо-ізраїльського конфлікту. Така відкрита підтримка Ізраїлю та зневажливе ставлення до радянських сателітів на Близькому Сході дивувала гідів, читачів радянських газет, вони лише ретельно фіксували «провокаційні» висловлювання та «рішуче припиняли спроби нав'язати прозахідну позицію».

Іноземні туристи приїжджали із непоганим знанням радянських реалій, і не лише у галузі етнічних взаємин, та ставили питання, на які у гідів не було відповіді. *«Перечень вопросов, заданных докладчикам слушателями межреспубликанского семинара лекторов, выступающих перед иностранными гражданами»*[33] (Київ, 19–21 квітня 1978 р.), вартий повного цитування. Звичайно, що такі питання цікавили не лише туристів, але й радянський соціум. Документ описує реалії радянського життя у концентрованій формі:

– Возможны ли нежелательные последствия в связи с активной, дружеской перепиской с людьми из кап. стран?

– Назовите, пожалуйста, верхний предел ежемесячной заработной платы, оклады у партийных и советских работников (цифру).

– Магазины заполнены товарами (обувь, трикотаж и др.), не пользующимися спросом населения, а предприятия продолжают даже наращивать их производство. Как объяснить, насколько это согласуется с плановой экономикой? Бывают ли аналогичные явления в других социалистических странах?

– Почему последние 2-3 года наши люди кроме как в Москве, Ленинграде и Киеве не могут нигде купить мяса и других важных продуктов питания? Когда эта проблема будет решена?

---

[32] Багдасарян В.Э., Мазин К.А., Орлов И.Б., Федулин А.А., Шнайдген Й.Й. Советское зазеркалье. Иностранный туризм в СССР в 1930–1980-е годы. М., 2007. С. 111.

[33] ЦДАГОУ, Ф. 1, оп. 25, спр. 1775, арк. 29–34.

– Как объяснить хождение оборванных цыган по городу и их попрошайничество? Иностранцы ведь их видят...

– Как объяснить очереди на автозаправочных станциях? Значит ли это, что у нас кризис на нефтепродукты?

– Как объяснить существование нищих в нашей стране?

– Скажите, пожалуйста, а сколько же стоит у нас одна 4-комнатная меблированная квартира для семьи, нуждающейся в ней, если снятие одной комнаты в любом городе Союза обходится 30–40 рублей? Чем же нам парировать?

– В каждой аудитории спрашивают, почему у нас женщины занимаются тяжелым физическим трудом. Как ответить лучше?

– Вы назвали цифру 90% – отношение промышленного производства СССР к США. Нельзя ли назвать источник?

– Туристы очень часто интересуются максимумом зарплаты, спрашивают, как оплачивается труд членов Политбюро? Что Вы посоветуете ответить?

– Чем объяснить то, что пьянство стало у нас проблемой? Почему у нас растет число забегаловок, где прогуливается бюджет семьи? Неужели та выручка, которую там получают, важнее распада семейства, потери рабочего времени, дурного влияния на молодое поколение?

– Почему люди получают пенсию по 40–50 рублей, тогда как прожиточный минимум в стране 70 рублей. Как им прожить без посторонней помощи?

– В США военный бюджет 120 млрд. долларов. У нас – 17,2 млрд. рублей. Но мы же не слабее?

– Почему в СССР не разрешен свободный выезд за границу? (например на выставки, фестивали)?

– Иностранные граждане часто интересуются, почему у нас высший государственный и партийный пост занимает одно лицо, если партия не является органом управления?

– Иностранные туристы часто спрашивают, почему у нас в СССР нет критики руководящих деятелей, а в США и др. странах со страниц прессы и с трибун критикуется Картер и другие президенты и главы правительств. У нас что, такая критика запрещена? Как нам отвечать на подобные вопросы?

– Почему гражданам Финляндии разрешено посещать без визы нашу страну, а нашим Финляндию нельзя?

– Как объяснить все же выезд большого количества людей из нашей страны в капиталистические страны?

– Не является ли идеологической диверсией распространение слухов о летающих тарелках, которые захлестнули нас?

– Какую роль в идеологической борьбе играет сионизм?

– Расскажите о сионистских кругах в США, в администрации Картера.

– Входят ли в сионистские организации в Израиле лица нееврейской национальности, например арабы?

– Можно ли считать, что чем меньше нация численно, тем степень отсталости выше и тем сильнее национализм или возможность его возникновения?

– Можно ли считать всю эмиграцию из СССР, начиная с 1960 г., антисоветской, антисоциалистической? (Имеется ввиду эмиграция в Израиль, США, Канаду).

– Можно ли считать эмигрирующую часть, названную выше, мелкобуржуазной прослойкой, сохранившейся, несмотря на отсутствие социально-экономических условий для ее возрождения?

БАБИН ЯР І ТУРИСТИ: ВІД ЗАБОРОНИ ДО МАНІПУЛЮВАННЯ

У 1950-1960-х роках гіди-перекладачі виконували розпорядження керівництва та відмовляли туристам в обслуговуванні, коли вони хотіли побачити Бабин Яр, що став об'єктом туристичних відвідувань лише у 1976 р., після побудови монумента. Кореспондент The New York Times Харрісон Салісбурі описує свої враження після зустрічі з київським гідом у 1962 р. так:

В автобусі турист просить гіда відвести його до Бабиного Яру. Гід каже: «Це дуже важко, це місце знаходиться за межею міста, у вас має бути спеціальна перепустка. Там немає на що дивитись».

Дійсно, там немає на що дивитись. Це занедбаний яр, частина якого використовується як міське звалище сміття. Влада міста планує засипати яр та побудувати там спортивний центр[34].

Зазначимо, що матеріал був написаний після Куренівської трагедії 13 березня 1961 р., коли замивання Бабиного Яру, на яке посилається кореспондент, без дотримання технічних умов призвело до катастрофи: пульпа прорвала дамбу, вал густої маси заввишки 4 метри і завширшки 20 метрів накрив частину району Куренівки, поховавши під собою людей та житлові будинки. За офіційними даними, під час Куренівської трагедії загинули 145 осіб, за неофіційними – півтори тисячі[35]. Зрозуміло, що сплюндрована територія, яка сама по собі вже стала красномовним доказом правдивих рядків відомої на Заході поеми Євгена Євтушенка «Бабий Яр» (1961 р.) – «Над Бабьим Яром памятников нет. Крутой обрыв, как грубое надгробье», – не могла бути об'єктом туристичних відвідувань.

Чимало питань, що формулювалися туристами у розмовах із гідами-перекладачами «Інтуристу» або «*Спутника*», без змін переходять через звіти трьох десятиріч, від середини 1950-х до середини 1980-х років: проблема антисемітизму в СРСР, придушення юдаїзму, відсутність пам'ятника у Бабиному Яру та згадок про Голокост, відсутність єврейських культурно-освітніх установ та заходів, брак єврейської освіти, свобода еміграції тощо. Уривок із довідки «*О пребывании в СССР группы туристов из Аргентины*», датований 21 липня 1965 р., є типовим для подібних звітів:

Особенно интересовал туристов так называемый «еврейский вопрос» в нашей стране. Как говорили туристы, аргентинская пресса кричит об антисемитизме, о притеснении евреев в Советском Союзе.

Туристы спрашивали, почему у нас в паспортах пишется национальность, почему нет памятника в Бабьем Яру, нет школ с пре-

[34] Salisbury M. Fear Grows Among Soviet Jews at Resurgence of Anti-Semitism // The New York Times. February 8, 1962.

[35] Гриневич В. Бабин Яр після Бабиного Яру // Бабин Яр: історія і пам'ять. – К., 2016. С. 134.

подаванием на еврейском языке, мало издается газет на еврейском языке, как могла появиться антисемитская книга Кичко в Киеве. Ответы на эти вопросы туристы получили во время беседы в редакции журнала «Советиш Геймланд»[36].

Часом гіди та їхні керівники вживали відсторонений стиль оповіді, писали інформативно, намагаючись не висловлювати свої коментарі у звіті. Так, директор Київського відділення БММТ «*Спутник*» В. Маркашов в інформації «*О реакции иностранных туристов на решение национального вопроса в СССР*» від 18 січня 1968 р. писав:

Многие туристы США и Франции очень интересуются Бабьим Яром, есть ли там сейчас памятник и как люди чтут память погибших в годы оккупации Киева, делая ударение на то, что основная масса погибших были евреи и поэтому у нас этому вопросу уделяется недостаточное внимание[37].

На терені Бабиного Яру протягом десятиріч не було змін, тема Бабиного Яру формулювалася однаково, туристи перебували у «полоні буржуазної пропаганди», але у гідів завжди була відсутня вичерпна відповідь на порушені питання про відсутність пам'ятника. 2 липня 1976 р., у Бабиному Яру нарешті було встановлено монумент. Лише після його побудови співробітники «Інтуристу» могли вписувати у звіти так звані «позитивні відгуки:

Вместе с тем, немало туристов из числа лиц еврейской национальности положительно высказывается по поводу своей поездки в СССР, объективно оценивает советскую действительность. Многие туристы выражают удовлетворение и вместе с тем удивление по поводу предоставляемой им возможности посетить Бабий Яр и возложить цветы к памятнику-монументу советским гражданам, военнопленным солдатам и офицерам Советской Армии, погибшим от рук немецко-фашистских оккупантов в районе Сырецкого

[36] ЦДАГОУ, ф.1, оп. 25, спр. 6047, арк. 146.
[37] Там само, оп. 25, спр. 115, арк. 28.

массива г. Киева, так как перед поездкой в Советский Союз их предупреждали, что в «Киеве будет сделано все, чтобы туристы не попали в Бабий Яр»38.

Сумнівно, що туристи, які отримали власне уявлення про характер монумента, були насправді безмежно вдячні за можливість побачити місце трагедії, етнічний характер якої ретельно приховувався. Можливість покласти квіти до масивного пам'ятника задовольняла не всіх закордонних гостей. Повернувшись додому, туристи охоче ділилися враженнями про відвідини Радянської України, а тому на шпальтах газет, подалі від радянських гідів, переставали «поводитися стримано» і тішити гідів-перекладачів тим, що «відкрито не виявляли свого ворожого ставлення до радянської дійсності». Деякі туристи не приховували свого здивування радянськими темпами меморіалізації – після трагедії минуло вже 35 років. Так, у звіті гіда-перекладача «Інтуристу» від серпня 1976 р. побутує така думка:

Во время посещения памятника, установленного в Киеве в Бабьем Яру, Сюзана Герш высказала свое удивление по поводу того, что такой длительный промежуток времени ставили памятник жертвам фашизма39.

Не лише «*лица еврейской национальности*» перебували у полоні «*сионистских измышлений вокруг Бабьего Яра*». Інші категорії туристів також ставили незручні запитання, які у СРСР вважалися тенденційними. Такі туристи дратували зайвою обізнаністю. Наприклад, у звіті Управління по іноземному туризму при Раді міністрів УРСР «О пребывании в г. Киеве группы туристов из Франции – меров и муниципальных советников» (5–9 травня 1979 р.), йшлося:

Во время экскурсий возникали вопросы тенденциозного характера: хотела бы Украина получить самостоятельность и как

[38] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр.1775, арк. 91.
[39] Там само, оп. 20, спр. 1699, арк. 147.

украинский народ смотрит на централизованную власть Москвы, что случилось с Шелестом и где он сейчас, есть ли еврейская община в Киеве и ее примерная численность, синагога, еврейское кладбище и в каком оно состоянии, сколько погибло евреев в г. Киеве и в Бабьем Яру во время войны, почему в СССР нет забастовок, не потому ли, что они запрещены и т. п.[40].

Коли у цьому виникала потреба, тоді «Інтурист» виконував прямі розпорядження КДБ та брав участь в «оперативних заходах», пов'язаних із Бабиним Яром. 30 вересня 1974 р. голова КДБ при РМ УРСР В. Федорчук та міністр внутрішніх справ УРСР М. Головченко доповіли першому секретареві ЦК КПУ В. Щербицькому про «наміри сіоністських екстремістів використати 29 вересня – річницю розстрілу фашистами радянських громадян у Бабиному Яру». Виявилось, що можна було маніпулювати графіком, змінювати час приїзду та від'їзду небажаних у той день туристичних груп:

В целях предотвращения присутствия иностранцев в районе Бабьего Яра и сбора ими тенденциозной информации через возможности «Интуриста» было изменено время прибытия в Киев туристической группы из США – членов «Ассоциации адвокатов штата Колумбии» в количестве 76 человек, утром 29 сентября досрочно отправлен во Львов автопоезд с австрийскими автотуристами, был взят под контроль ряд других иностранцев[41].

ВІЗИТ ЕЛІ ВІЗЕЛЯ ДО БАБИНОГО ЯРУ

Найбільш кваліфікований і гострий відгук про рівень вшанування пам'яті жертв нацизму був отриманий у серпні 1979 р. від Елі Візеля. Відомий громадський діяч, викладач та письменник, Елі Візель в 1978 р. був призначений президентом США Д. Картером Головою президентської комісії з Голокосту (Chairman of the President's Commission on the Holocaust), у 1980 р. став засновником

[40] Там само, ф. 1, оп. 25, спр.1970, арк. 87.

[41] Електронний архів українського визвольного руху. Посилання на ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1037. Електронний ресурс: avr.org.ua

та Головою Меморіальної Ради США з Голокосту (the Founding Chairman of the United States Holocaust Memorial Council). В серпні 1979 р. Елі Візель відвідав Київ у складі спеціалізованої групи. У викладі В. Добротвора, начальника Управління по іноземному туризму при Раді міністрів УРСР, комісія визначена як «так звана» *(«так называемая»)*:

2–3 августа 1979 г. в Киеве находилась группа туристов из США в количестве 48 человек, которая представляла так называемую президентскую комиссию по вопросу «Холокост» (расследование массового уничтожения нацистами еврейского населения). В составе группы были члены этой комиссии, представители еврейских общин, преподаватели университетов, бывшие заключенные немецких концлагерей, а также журналисты, фоторепортеры и др. Группу сопровождал Эдвард Сандерс, специальный помощник президента и государственного секретаря США.

Экскурсионная программа произвела на туристов положительное впечатление. Во время экскурсий наряду с вопросами, касающимися различных сторон советской действительности, поднимался и так называемый еврейский вопрос в СССР[42].

Звіт справляє дивне враження: у ньому можна простежити намагання автора загладити негативні відгуки членів комісії. Так, за словами В. Добротвора, Голова Американської федерації єврейських борців, в’язнів таборів та жертв нацизму (the American Federation of Jewish Fighters, Camp Inmates and Nazi Victims), турист Елі Зборовський зазначив, що

В СССР, как ни в одной стране в мире, бережно хранят память о павших на поле боя с фашизмом, поэтому Советский Союз был избран президентской комиссией для посещения[43].

В. Добротвор у подробицях описав дії членів президентської комісії під час церемонії у Бабиному Яру, навіть є абсурдне фор-

[42] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр.1970, арк. 103.
[43] Там само, арк. 104.

мулювання «*негр по национальности*», поведінка членів комісії з погляду радянської людини здається йому дивною:

В Бабьем Яру было организовано возложение венков к памятнику жертвам фашизма с надписью на русском, английском языках и иврите. Байард Растин, негр по национальности, бывший политический советник Мартина Лютера Кинга выступил с краткой речью и в честь погибших спел негритянскую песню, посвященную борцам за свободу. После чего выступил Эли Визель, заявив, что они в США помнят евреев в Бабьем Яру, чтут их память, молятся за них, и что это место задолго до сооружения памятника считалось священным. Затем туристы пели религиозные гимны, молились, всячески подчеркивали свою скорбь[44].

В кінці звіту є важливий абзац, у якому В. Добротвор наважився донести до керівництва найголовніше, – не пересічний турист, а Голова американської комісії з Голокосту недвозначно окреслив те, про що вже багато років говорять у світі:

Перед вылетом в Москву Эли Визель выразил резкое возмущение тем, что на мемориальной доске у памятника вовсе не упоминается о том, что среди расстрелянных немцами советских граждан в большинстве были евреи. Заявил, что по возвращении в США будет этот вопрос поднимать перед своим правительством[45].

Елі Візель виконав свою обіцянку, інформація про меморіал у Бабиному Яру увійшла до його офіційного звіту, який був виданий у формі брошури 27 вересня 1979 р. У звіті двічі вказується, що згадка про євреїв абсолютно відсутня на меморіальній дощці. Голова президентської комісії зокрема писав:

Монумент є вражаючим, знаходиться у центрі рову, де були поховані жертви. Але концепція та написи на меморіалі позбавлені жодної інформації про факт, що євреї були вбиті у Бабиному Яру.

[44] Там само.
[45] Там само, арк. 105.

Шокована цим помітним пропуском, комісія звертає увагу на небезпеку історичних фальсифікацій або брехні[46].

*

У січні 1980 р. В. Добротвор підписує документ «*Информацию о ходе выполнения мероприятий по дальнейшему разоблачению реакционной сущности международного сионизма и антисоветской сионистской пропаганды*» (див. у додатку), в якому підводить підсумок всієї багаторічної інформаційно-пропагандистської роботи «Інтуристу». Зокрема, тоді проводили численні семінари, навчання кадрів, виступи тощо, влаштовані з метою навчання кадрів «Інтуристу», а методист Одеського відділення Г. Мовчан підготував виступ на тему «*Методика выработки у гидов-переводчиков умения пресекать попытки протаскивания отдельными иностранными туристами измышлений сионистской пропаганды*». Залишимо без коментарів твердження В. Добротвора, що «*зарубежные гости убеждаются в лживости "теорий" международного сионизма, его реакционной направленности, подрывной деятельности*». Ці та інші заяви «контрпропагандистів» могли переконати хіба що читачів звітів у ЦК КПУ, але не мали жодного відношення до реальних настроїв та вражень західних туристів від відвідин Радянського Союзу.

Окрім вказаних документів від 1978 та 1980 років («*Информация о некоторых высказываниях и реагировании туристов еврейского происхождения*» та «*Информация о ходе выполнения мероприятий по дальнейшему разоблачению реакционной сущности международного сионизма и антисоветской сионистской пропаганды*»), також подаємо нижче два матеріали, датовані 1967 р.: від травня – характерний перелік питань туристів (від становища євреїв УРСР до кепкування над «виходом на пенсію» М. Хрущова) та від жовтня – реакція на події Шестиденної війни. Перший із них важливий тим, що показує непогану обізнаність туристів із радянським ладом, а другий – подає погляди на Близькосхідну кризу, що були абсолютно альтернативними радянській пропаганді.

[46] Wiesel E. Report to the President. President's Commission on the Holocaust. September 27, 1979. P. 23.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

ДОВІДКА УПРАВЛІННЯ ПО ІНОЗЕМНОМУ ТУРИЗМУ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ СРСР ДЛЯ ЦК КПУ

«Про перебування в СРСР групи туристів з Ізраїлю – американців, що стажуються в Ієрусалимському університеті»

3 травня 1967 р.
секретно

С 29 марта по 9 апреля с. г. в Советском Союзе находилась группа туристов из Израиля, среди которых были один израильтянин и 11 американцев, проходящих, в соответствии с соглашением по взаимному обмену между США и Израилем, стажировку в Иерусалимском университете.

Туристы прибыли в СССР (порт Одесса) по линии израильской туристской фирмы «Пельтурс» на теплоходе «Армения». Они пытались провести с собой религиозную литературу, которая была изъята таможенными властями.

Возглавляли группу американцы – студенты Иерусалимского университета Джей Массерман и Бирнбаум. Идейным руководителем группы, по мнению переводчика, являлся Массерман, который соблюдал религиозные обряды, пользовался авторитетом в группе, т. к. все политические вопросы исходили от него.

Туристы посетили Одессу, Москву, Ленинград и Киев, ознакомились с достопримечательностями этих городов, с различными музеями, встречались с нашими студентами, побывали в одесской и московской синагогах. При посещении московской синагоги туристы встретились с послом Израиля в Москве, по его приглашению были на приеме в посольстве.

Студенты в большинстве глубоко религиозны, не скрывали свои сионистские убеждения, проявляли интерес к положению евреев в СССР.

Массерман о цели поездки группы в Советский Союз заявил: «Мы хотим видеть вашу страну, т. к. считаем ее великой державой, мы хотим увидеть, как живут евреи в СССР, как они работают,

молятся, учатся, мы хотим встречаться с ними, чтобы от них узнать об их жизни».

В этой связи туристы интересовались возможностью обучения евреев на древнееврейском языке, их религиозным обучением, пытались утверждать, что в СССР не существует одинаковой свободы для верующих и неверующих, ссылаясь на то, что верующие не могут пропагандировать свои идеи. Они подчеркивали, что в синагогах, которые они посетили в Москве и Одессе, к ним боялись подходить люди, а в Одессе, по их словам, им кто-то «шепнул», что не так уж хорошо верующим в СССР, как им показывали.

На состоявшейся встрече с одесскими студентами туристы проявили большой интерес к жизни советских студентов, особенно их отношению к правительству, к возможности выражения мнения по поводу политики правительства, ставили вопросы, как студенты понимают свободу, не считают ли они, что процесс Даниэля и Синявского свидетельствует об отсутствии свободы выражения мыслей. Они же интересовались культом личности Сталина, ошибками Хрущева, спрашивали, смогут ли они увидеть его в Москве и поговорить с ним. Туристы остались довольны этой встречей и в дальнейшем стремились устанавливать контакты с молодежью.

Во время пребывания в Ленинграде туристам была организована встреча и со студентами Ленинградского государственного университета. В процессе беседы у туристов было желание показать советским студентам, что евреи на Западе и в Израиле знают, как плохо живется евреям в СССР, что первые стремятся защитить права последних во всем мире, но люди еврейского происхождения, по их мнению, не должны сидеть и ждать, пока их будут защищать их западные братья, они сами должны научиться действовать. Конечно, говорили туристы, сейчас нельзя говорить об актах открытого антисемитизма в СССР, но это не дает гарантии, что в ближайшем будущем все не повторится. Евреи не должны радоваться тому «прянику», говорили они, который им «подарили» сейчас.

Переводчики Интуриста пресекали попытки туристов протаскивать подобные мысли и идеи, но присутствовавшие советские преподаватели и студенты, несмотря на то, что они были

сориентированы о настроениях туристов, оказались, очевидно, недостаточно подготовленными и в своих ответах на вопросы туристов – почему в СССР не продают буржуазных газет, что думают советские люди о процессе над Даниэлем и Синявским, – не излагали точно свои мысли и боялись вступать в дискуссию в тех случаях, когда ее им навязывали туристы.

Наиболее активными проявляли себя на этих встречах упомянутый Массерман и израильтянин Менахем Даян.

Массерман в Ленинграде старался влиять на группу, желая испортить туристам настроение и впечатление о городе.

Даян является студентом Иерусалимского университета, работает в Иерусалиме в ЮНЕСКО, которая и оплатила его поездку в СССР, часто выступает с лекциями в школах, клубах по вопросам международного положения. По его словам, он убежденный сионист, в Израиле пропагандирует сионизм. Целью своей политической деятельности считает укрепление Израиля, установление мирных отношений со странами Ближнего Востока. Он считает, что евреи из всех стран должны выехать в Израиль.

Даян рассказывал, что ранее он состоял в компартии Израиля, принимал активное участие в политической жизни страны, коммунистические идеи связывал со Сталиным. После трех лет, проведенных в армии и разоблачения культа личности Сталина, изменил свои убеждения. Большое впечатление на него оказали якобы события в Венгрии. Даян говорил, что, будучи коммунистом, он оставался убежденным сионистом.

О своих отношениях с правительством Израиля (имеются в виду его критические выступления в адрес израильского правительства) Даян сказал: «Они были бы рады от меня избавиться и оставить меня в Советском Союзе, но и советское правительство не будет мне радо. Я доставляю много беспокойства правительству».

С американскими студентами до поездки в СССР Даян не был знаком, он, по его словам, в течение 8 лет путешествовал, жил в США, дважды был в ФРГ, часто занимается журналистикой, работал в Министерстве иностранных дел Израиля и намеревается после получения степени доктора снова работать там же. Специализируется по странам Ближнего Востока.

Даян знает историю СССР, историю КПСС, советскую литературу, знаком с историей русского и современного искусства, умеет вести политические дискуссии, хорошо разбирается в психологии людей, вел себя свободнее американцев, задавал различные вопросы. В группе авторитетом не пользовался, Массерман отрицательно реагировал, когда Даян вмешивался в организационные вопросы.

В Ленинграде Даян также выделялся из всей группы манерой поведения, в беседах с советскими людьми представлялся по-разному, одним говорил, что он студент, другим, что он аспирант, третьим, что работает в ЮНЕСКО, называл разным людям разный возраст. Он превзошел всех туристов по развязности и нахальству, открыто заявляя, что ненавидит коммунизм, обрушивал на собеседника антисоветские сообщения западной прессы (Даян получал должный отпор со стороны гидов-переводчиков).

В Третьяковской галерее туристы, в первую очередь, поинтересовались, имеются ли у нас теперь фотографии Сталина и Троцкого, где похоронен Сталин, почему он вынесен из Мавзолея.

В музее им. В. И. Ленина они вновь спрашивали о Сталине и Троцком, а Даян поинтересовался, почему сняты фотографии Ленина и Сталина, где они сфотографированы вместе, заявив, что Ленин и Сталин много общались в первые годы, и его интересуют эти фотографии.

Туристы спрашивали также, кто такие меньшевики и как случилось, что они сумели взять власть в свои руки в феврале 1917 года.

Большой интерес был проявлен туристами и к советской действительности, к системе образования в СССР, к размерам студенческих стипендий, к воинской повинности, срокам службы в армии и особенно к вопросам управления государством. Их интересовало, каким образом происходят выборы в стране, кто выдвигает кандидатов, могут ли избиратели вычеркнуть кандидата при голосовании, если они не хотят за него голосовать, как случается, что в Совет Министров попадают одни и те же люди.

Некоторые туристы спрашивали о возрасте тов. Косыгина и тов. Брежнева, кто может заменить, например, тов. Косыгина, какую роль играет тов. Брежнев в управлении государством, собираются ли советские руководители уйти на пенсию, как это сделал

Хрущев (говорилось это с иронией). Знали ли советские люди, что собираются освободить Хрущева от занимаемых им должностей и т. п.

Туристы были удивлены, когда узнали, что США принимали участие в интервенции против СССР, остро реагировали на слова о том, что СССР занимает 2-ое место после США по выработке электроэнергии, а сообщенный им факт о том, что в СССР врачей больше, чем в Америке, вызвал у них множество различных возгласов, которые свидетельствовали о большом желании, чтобы их страна оставалась на первом месте. Они были поражены огромными потерями материальных ценностей и людей, понесенными Советским Союзом во время войны.

С туристами работали переводчики Интуриста тов. Звоницкая (Одесса) и тов. Карпова (Москва).

Зам. начальника Отдела
гидов-переводчиков Англии и Америки *(Мухина)*

Старший референт *(Честнейший)*

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6380, арк. 50-54.

№ 2

ДОВІДКА УПРАВЛІННЯ ПО ІНОЗЕМНОМУ ТУРИЗМУ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР ДЛЯ ЦК КПУ «Про реагування і поведінку іноземних туристів з капіталістичних країн, які відвідали УРСР в 1967 році, в зв'язку з подіями на Близькому Сході»

25 жовтня 1967 р.

Іноземні туристи з капіталістичних країн (головним чином сіоністські елементи з числа громадян США, а також туристи з ФРН та деяких інших західноєвропейських країн) під час перебування на Україні намагаються виправдати імперіалістичну агресію Ізраїлю проти арабських держав.

Перебуваючи в нашій Республіці, такі іноземні туристи прикладають всіх зусиль до того, щоб події на Близькому Сході зобразити в викривленому світлі, дезінформувати радянських людей і психологічно поставити їх в опозицію до радянському уряду в питаннях засудження ізраїльської агресії і підтримки арабських країн.

Щоб представити арабські народи як реакційні по самій своїй суті і перекласти на них відповідальність за виникнення збройного конфлікту на Близькому Сході, деякі іноземні туристи намагаються викликати у радянських людей неприязнь до арабів на расовій основі.

Так, турист із США Л. Аріель, який відвідав м. Київ в кінці червня 1967 р. в складі групи «Післяконгресний тур», сказав, що не може розмовляти з людиною, для якої основне – це «білі жінки і розкішні бари». «Як СРСР може навчати арабів в своїх чудових учбових закладах, тратити на них сили й кошти, – продовжує Аріель, – коли вони дивляться на радянських людей, як на жебраків. У арабів психологія трутнів, що опинилися у вулику працьовитих бджіл».

Туристка із США Д. Росс – викладач (до 1966 р. працювала в посольстві США в Москві), перебуваючи в м. Києві в кінці червня ц. р., вступала з радянськими людьми в розмови на політичні теми і, зокрема, говорила, що «...арабам допомагають всі, в тому числі США, дають їм пшеницю, але араби просто ледачий народ, який не хоче працювати, не вміє воювати...».

Турист із США А. Мартін (Мартинов) – професор Мічіганського університету, який в складі групи студентів і викладачів цього університету побував в м. Києві 20-23 серпня ц. р., торкаючись подій на Близькому Сході, заявив:

«...Ізраїль – це маленька працьовита країна, яка не може бути агресором. Єгиптяни ж – люди відсталі і косні».

Деякі інші туристи з метою виправдання ізраїльської агресії вдаються до спроб викривити соціальну природу держави Ізраїль, представити її соціалістичною країною. Так, турист із США Турніс і австралійський турист Маккілан, які відвідали м. Одесу 10 серпня ц. р., доводили, що Ізраїль «по своїм стремлінням, по своїй структурі, економіці дуже нагадує Радянський Союз, це така ж соціалістична країна, згадайте кібуци; Ізраїль по своїй структурі дуже підходить до комуністичної системи».

Розраховуючи викликати у радянських людей співчуття до Ізраїлю, деякі туристи намагалися пов'язати уявлення про ізраїльський народ з трагічною долею євреїв в період II світової війни, довести, що війна між Ізраїлем і арабськими країнами виникла лише через національну ворожнечу між євреями й арабами.

Турист із ФРН В. Подер – ветеринар (в Києві був в червні ц. р. в складі тургрупи) заявив гіду-перекладачу Київського відділення «Інтурист»:

«ФНР підтримує Ізраїль з почуття морального обов'язку, тому що мільйони євреїв під час останньої війни були знищені нацистами». Американський турист І. Котляр – бізнесмен, який в кінці червня ц. р. відвідав Київ, до приїзду в СРСР знаходився в Ізраїлі, в зв'язку з чим доводив гіду-перекладачу, що «...Ізраїль – це купка людей, які втекли в свій час від нацистів. Вони бажають лише одного – жити в мирі, але в них занадто багато ворогів на арабському Сході і вони вирішили за краще боротися, ніж жити в гнобленні».

Турист з Ісландії Х. Крістгернссон – співробітник Міністерства культури, який в серпні ц. р. знаходився в м. Києві в складі тургрупи в бесіді з гідом-перекладачем говорив: «...Більшість людей в Європі співчуває Ізраїлю тому, що на євреїв завжди були утиски, особливо в період останньої війни».

Намагаючись представити арабів варварами, які поставили перед собою завдання знищити Ізраїль, деякі іноземні туристи на підтвердження доказів про агресивність арабів широко використовували антиізраїльські заяви лідерів арабських держав, зокрема, президента ОАР Насера.

Італійський турист С. Мальдіні, наприклад, який приїжджав до Одеси і Києва 27-29 липня ц. р., заявив, коли мова йшла про агресію Ізраїлю проти арабських країн, що ніби не Ізраїль винен в агресії, а ОАР.

«...Ще до початку воєнного конфлікту, – розвивав свою думку Мальдіні, – президент ОАР Насер виступив перед жителями цієї країни з промовою, яку можна прирівняти до виступів нациста Гітлера. Насер говорив, що вони зітруть Ізраїль з лиця землі...».

Вже згадуваний американський турист Л. Аріель, виправдовуючи агресію Ізраїлю проти арабських країн, також посилається на

виступи Насера, якого він вважає «найбільшим фашистським диктатором після Гітлера».

«Якщо уважно простежити за його виступами, – стверджує Аріель, – то в них дуже багато спільного з промовами фюрера, який закликав свій народ до війни з нижчими расами».

Розраховуючи надати своїм розповідям рис вірогідності, Л. Аріель, як і деякі інші туристи, що побували напередодні воєнного конфлікту в Єгипті і Ізраїлі, видавали себе за «очевидців подій» і «великих знавців арабського соціалізму».

Так, турист з Бельгії І. Ваха (нотаріус), який відвідав Київ в кінці червня ц. р., заявив:

«Ізраїль – це держава, яка хоче, щоб араби не втручалися в їх життя. У минулому році я був в Ізраїлі і чув ночами канонади – це араби обстрілювали територію Ізраїлю».

Канадський турист В. Голик при перебуванні в м. Києві в складі групи студентів із США і Англії, сказав гіду-перекладачу, що знаходився в Каїрі незадовго до початку конфлікту, а потім запитав у нього:

«...Чи відомо Вам, що ще за чотири тижні до початку подій всі каїрські газети були заповнені закликами покінчити з державою Ізраїль, скинути всіх євреїв в море. Вже на протязі багатьох років арабські країни проводили таку політику, потім вони просунули свої війська до кордонів Ізраїлю».

«...Тому, – робить висновок Голик, – якщо називати Ізраїль агресором, то таким же агресором є арабські країни».

Підготовлена і розв'язана міжнародним імперіалізмом агресія Ізраїлю проти арабських країн нерідко характеризується іноземними туристами як «змушений акт», «превентивна війна», що мала на меті запобігти небезпеці знищення арабами ізраїльської держави».

Наприклад, турист із США Гуттер, який перебував в м. Одесі 5–7 липня ц. р., намагався довести, що:

«... араби не вважають Ізраїль державою. Війна була розв'язана арабами. Справа не в тому, хто зробив перший постріл. Араби весь час підштовхували Ізраїль до війни. Це на настійну вимогу Насера було закрито Арабську затоку для Ізраїлю. На вимогу Насера були

виведені війська ООН з Синайського півострова. Не зроби першого пострілу ізраїльці, його б зробили араби...».

Керівник туристської групи із США Р. Кохлер – журналіст і туристи його групи – євреї за національністю Л. Сторич, С. Кейлос, Д. Сколер, які знаходились в липні ц. р. в м. Києві, заявили, що розв'язані Ізраїлем воєнні дії «носили справедливий, патріотичний характер і були нав'язані Ізраїлю арабськими країнами».

«...ОАР, – сказав, зокрема, Кохлер, – своєю політикою створила всі передумови для початку війни. Розмірковуйте самі. Чи можливо, щоб така маленька країна, як Ізраїль, з населенням трохи більше двох мільйонів могла загрожувати ОАР...».

Турист із США Р. Кан, який в серпні ц. р. приїжджав в Київ в складі тургрупи з числа студентів, що вивчають російську мову, намагався довести, що воєнні дії на Близькому Сході ніби «були спровоковані арабами».

«Той факт, – підкреслює Кан, – що Ізраїль, маленька, беззахисна держава, добився таких воєнних успіхів, говорить про справедливість розпочатої ним війни».

Туристи тієї ж групи Р. Хопер і Г. Зів активно підтримували Кана.

Австрійський турист Р. Шанц – спортінструктор, який в серпні ц. р. знаходився в Києві в складі тургрупи, стверджував, що ОАР своєю політикою загроз і провокацій «змусила Ізраїль розпочати воєнні дії, тому що напад – завжди найкращий вид захисту».

Турист ізСША М. Кац – директор товариства США–СРСР в м. Лос-Анджелесі, який очолював тургрупу, під час перебування в м. Києві в червні ц. р. неодноразово підкреслював свої дружні почуття до Радянському Союзу, але коментуючи близькосхідні події, заявив:

«Ізраїль був змушений почати воєнні дії, тому що арабські країни не хотіли вирішити спірні питання мирним шляхом».

Спроби деяких іноземних туристів перекрутити події на Близькому Сході проявлялися також в їх намаганнях посіяти сумніви в правильності позиції, яку зайняв СРСР в близькосхідній кризі, переконати радянських людей в тому, що їх ніби неправильно інформують про події на Близькому Сході, звинуватити СРСР в упередженому ставленні до Ізраїлю.

Турист із США Ф. Старк – юрист (член міжнародного об'єднання юристів в Женеві) і деякі інші американці, з якими він разом прибув за туром в СРСР (липень ц. р.), на зустрічі з представниками Комітету захисту миру в Києві намагались виправдати Ізраїль, а відповідальність в подіях на Близькому Сході перекласти на арабські країни і Радянський Союз.

Одержавши належну відсіч, Старк висловив «жаль з того приводу, що такі відповідальні особи не знають справжнього стану речей на Близькому Сході» і намагався довести (на цій зустрічі і пізніше), що ніби «населення СРСР має дуже хибне уявлення про політичну мету арабських держав і таких лідерів, як Насер».

Його наступна думка була: «як зможе радянський уряд вплинути на уряди арабських країн, щоб урегулювати мирним шляхом заворушення на Близькому Сході, адже якщо СРСР постачає арабам зброю, то тим самим він підтримує війну, але, припинивши постачання зброї, він позбавить арабів можливості продовжувати війну, і вони підуть на мирні переговори».

Австрійський турист В. Гюттлер – професор, під час перебування в Києві в липні ц. р. в складі тургрупи твердив, що радянський уряд «приховує від свого народу дійсні причини і винуватців близькосхідної кризи, а також обсяг воєнної допомоги, яка надається зараз СРСР арабським країнам».

Автотуристи подружжя Дуглас під час свого перебування в м. Києві (21–24.6.1967 р.), торкаючись подій в Ізраїлі, висловили думку, що «Радянський Союз не може стверджувати, що першими почали воєнні дії ізраїльці, тому що СРСР звернувся в ООН лише через 48 годин після початку воєнних дій, коли побачив, що араби зазнають поразки. До початку воєнних дій Насер звернувся в ООН з вимогою вивести війська ООН з району Гази, щоб розпочати воєнні дії».

Вищезгадуваний Л. Аріель, повністю захищаючи і виправдовуючи ізраїльських екстремістів, висловив думку, що «радянська преса невірно витлумачує факти, і в даному випадку питання не в тому, хто першим почав агресію, а в тому, що Ізраїлю більше нічого не залишилось, як захищати свої кордони, адже війська ОАР впритул стояли до кордону Ізраїлю вже багато років і перестрілка не припинялася ні на хвилину...».

І далі: «... Дивно, що уряд СРСР підтримує настільки реакційний уряд, надає йому воєнну допомогу, тим самим підриваючи свій міжнародний авторитет. Війська ОАР навчаються радянськими спеціалістами, обладнання – радянське, а в Ізраїлі – французькі танки і французькі літаки, армія складається з добровольців і там неможливо знайти ні одного зарубіжного інструктора».

«І якби війну виграли не ізраїльці, а араби, – заявив згадуваний американський турист Гуттер, – Радянський Союз сказав би: «Ну що ж, дуже погано для Ізраїлю», але про агресію арабів не було б і мови».

Турист з США Д. Вайнштейн – викладач філософії, який в Києві знаходився в кінці червня ц. р. в складі туристської групи, намагався довести, що «преса і радіо СРСР неправильно інформують радянських людей про причини війни Ізраїлю і ОАР».

Іноземні туристи Турніс і Маккілан, висловлювання яких наводились, також намагалися перекласти вину за виникнення збройного конфлікту на Близькому Сході на Радянський Союз. Вони говорили, що «... не Ізраїль, а араби напали на цю маленьку країну... А оскільки Радянський Союз постачав зброю в арабські країни, то власне він і винен в цій війні...».

Щоб дезінформація про близькосхідні події в очах радянських людей набула ваги і могла претендувати на «об'єктивність», її розповсюджувачі нерідко виступають під виглядом прихильників руху за мир і друзів СРСР, а також акцентують на тому, що Ізраїль ніби находить підтримку серед широких кіл громадськості США і багатьох країн світу.

Такі туристи намагалися також заперечувати причинний зв'язок між агресивною війною, розв'язаною США у В'єтнамі, і агресією Ізраїлю на Близькому Сході.

Так, турист із США М. Кац, про якого ми вже згадували, намагався довести, що «... війна у В'єтнамі і події на Близькому Сході – це зовсім інші речі. Проти війни у В'єтнамі протестує інтелігенція, студентство, а війну Ізраїлю всебічно підтримує та ж інтелігенція США...».

Французькі автотуристи А. Губерт і Ж. Пру – студенти, які в липні ц. р. знаходились в м. Києві, в бесідах з студентами-практикантами «Інтуриста» підкреслювали, що вони: «рішуче засуджують агресію США у В'єтнамі», але виправдовують Ізраїль, воєнні

дії якого ніби «були спровоковані арабами», і що «така ж точка зору багатьох французів».

Турист США Д. Голдмен – адвокат в кінці червня ц. р. перебував в м. Києві в складі туристської групи з числа осіб єврейської національності. Називав себе Голдмен «борцем за мир» і в той же час висловлював відверто сіоністські погляди.

«Ізраїль, – говорив Голдмен, – повернув собі лише те, що належало йому за правом й самим богом було призначено євреям. На землі повинна бути справедливість, всі євреї повинні повернутися до себе на батьківщину, звідки вони були вигнані тисячоліття тому...».

Інші туристі цієї групи, які також рекомендували себе «учасниками руху за мир», поділяли ідеї Голдмена і всіляко виправдовували агресію Ізраїлю.

Відстоюючи сіоністські ідеї, деякі туристи намагалися переконати радянських людей в тому, що євреї, які проживають в Радянському Союзі, підтримують позицію Ізраїлю в близькосхідній кризі.

Так, наприклад, перебуваючи в м. Одесі, вищезгаданий турист із США Гуттер запитав перекладача:

«Як могло статися, що в вашій країні, де живе стільки євреїв, ні один з них не висловив відверто своєї незгоди з політикою радянського уряду на Близькому Сході, а вони проти позиції вашого уряду...».

Американський турист Д. Бек – лікар (в Києві був в червні ц. р.) в бесіді з гідом-перекладачем заявив:

«...Серед радянських людей в питанні близькосхідних подій немає єдності: офіційно Радянський Союз підтримує арабів, а прості громадяни СРСР, зокрема євреї, на боці Ізраїлю. Так, принаймні, мені говорили радянські євреї, з якими я розмовляв».

Слід відзначити, що Бек активно вступав в контакти з радянським людьми, ставив їм завжди певну групу питань щодо зовнішньої політики СРСР.

Турист із США А. Бріксон, бізнесмен, який до приїзду в Київ (серпень ц. р.) зустрічався в Молдавії з своїми родичами, студента-практиканта Київського відділення «Інтурист» переконував в тому, що він «перш за все єврей і готовий сам боротися за Ізраїль».

«Цю мою думку поділяє немало євреїв в СРСР», – говорив Бріксон, який після поїздки в СРСР мав намір відразу ж відвідати Ізраїль.

Поряд з цим деякими туристами розповсюджувалися вигадки про те, що в соціалістичному таборі в зв'язку з близькосхідною кризою має місце «поляризація думок» і проявляється вона в тому, що громадяни соціалістичних країн ніби не поділяють в цьому питанні точки зору своїх урядів.

Американський турист Л. Аріель (він вже згадувався) розповів гіду-перекладачу, що до приїзду в СРСР він «був в Східній Німеччині, в Польщі, Чехословаччині і Угорщині і скрізь цікавився думкою людей про ізраїльське питання».

«Хоч газети цих країн, – продовжував Аріель, – підтримували політику урядів, сателітів СРСР, думка населення цілком протилежна – війна Ізраїлю справедлива...».

Разом з тим траплялися випадки, коли іноземними туристами робилися спроби зібрати інформацію про відношення радянських людей до Ізраїлю і позицію радянського уряду в близькосхідній кризі.

У зв'язку з цим з боку сіоністських елементів фіксувались спроби вступити в контакти з радянськими громадянами з числа осіб єврейської національності.

Тургрупа США з числа осіб єврейської національності, яка знаходилась в Києві, відвідала синагогу, де туристи, як повідомив гід-перекладач, в розмовах з радянськими громадянами намагалися з'ясувати їх ставлення до ізраїльської сторони.

Туристи Б. Ліві і В. Березін, які виділялися своїми сіоністськими настроями, розпитували особливо настирливо тих відвідувачів синагоги, які розповідали іноземцям про «утиски радянських євреїв в питаннях релігії», які нібито існують.

Туристи із США – члени «Корпусу обміну громадян», які відвідали в кінці липня – на початку серпня ц. р. м. Київ, під час екскурсії по місту і відвідань об'єктів показу, вступали в контакти з радянськими громадянами. При цьому туристи А. Вейн, П. Кері, Р. Бренер, Т. Лоурел, М. Шуман і ряд інших, як повідомили наші студенти-практиканти, настійно цікавились відношенням радянських людей до близькосхідної кризи і політики радянського уряду на Близькому Сході.

В бесідах з радянськими громадянами аналогічними питаннями цікавилися туристи іншої групи «Корпусу обміну», яка знаходилась в Києві в кінці серпня ц. р. Туристи цієї групи Ф. Труда, Б. Краус, Р. Шоу, Р. Брендлі намагалися також виявити, «чи є серед радян-

ської молоді незадоволенні політичним режимом СРСР» і «чи повністю радянські люди довіряють своєму урядові».

Одну з найважливіших тенденцій західної пропаганди в зв'язку з близькосхідною кризою відбивали також спроби іноземних туристів розповсюджувати серед радянських людей версію про непричетність США і інших імперіалістичних країн до ізраїльської агресії.

Американський турист А. Моллін – лікар (в липні ц. р. відвідав м. Київ в складі тургрупи США) під час екскурсії по місту був ініціатором дискусії про близькосхідні події; при підтримці деяких туристів групи він говорив гіду-перекладачу:

«...Ви обвинувачуєте США в наданні всілякої підтримки Ізраїлю, а чи відомо вам, що Ізраїль захопив як трофеї ваші ракети і іншу зброю?

Це що ж, не допомога СРСР арабам?

Не кажучи вже про те, що в 1956 р. радянські війська розстрілювали угорців...».

Турист ФРН В. Окслерхауз – викладач університету, який в серпні ц. р. знаходився в м. Києві, всіляко виправдовував ізраїльську агресію і намагався довести, що СРСР ніби «проводить неправильну політику на Сході, допомагаючи арабам зброєю, в той час як ФРН зброї Ізраїлю не надсилає».

Американський турист Д. Гордон – студент університету, який відвідав м. Київ в липні ц. р. в складі тургрупи США, стверджував, що США «не потурають і не допомагають Ізраїлю», доказом чого є, на його думку, той факт, що «Ізраїль воює французькою зброєю».

Характерно також, що в зв'язку з воєнними успіхами Ізраїлю серед туристів з ФРН відмічаються реваншистські настрої.

Туристи із ФРН К. Піле і Б. Унзіхер – інженери (в м. Києві були в липні ц. р. в складі тургрупи) намагалися переконати гіда-перекладача в тому, що:

«...Народ ФРН дуже задоволений тим, що Ізраїль за короткий час зміг зайняти таку територію».

І далі:

«...Ізраїль повинен залишити за собою всю окуповану ним територію для того, щоб не вимерла нація...».

У зв'язку з цим, а також з посиланням на «аналогічні дії СРСР в 1939 р.» Піле і Унзіхер згадали про «необхідність возз'єднання з ФРН східної зони Німеччини».

Слід відзначити, що деякі туристи із США під час перебування в УРСР давали радянським громадянам американські журнали («Тайм», «Ньюсуік» і деякі інші), в яких були вміщені статті про близькосхідну кризу.

Внаслідок умілої поведінки гідів-перекладачів і студентів-практикантів «Інтуристу» розповсюдження цих журналів в більшості випадків удавалося локалізувати.

Так само зустрічали належну відсіч і рішуче припинялися спроби нав'язати прозахідну оцінку близькосхідних проблем, поставити під сумнів зовнішньополітичний курс СРСР на Близькому Сході.

Проте було немало іноземних туристів, які засуджували ізраїльську агресію і їх покровителів і підтримували позицію СРСР в близькосхідній кризі.

Канадські туристи П. Лассонд, В. Гейтс і Д. Діон – представники ділових кіл країни, які в червні ц. р. відвідали м. Київ в складі тургрупи, в бесідах з гідом-перекладачем засуджували агресію Ізраїлю, підкреслювали, що «не можна вирішувати територіальні суперечки шляхом збройного нападу».

Керівник туристської групи з Японії Ф. Оота – голова ради спілки лісопромисловців під час перебування в м. Києві (липень ц. р.) заявив, «що Ізраїль діяв віроломно, і японці це добре розуміють».

Туристка із Канади А. Шервуд – викладач (в м. Києві була в серпні ц. р.) нашому студенту-практиканту говорила:

«...Ізраїль розпочав агресію і досяг воєнних успіхів лише завдяки тому, що за його спиною стоять США».

Ряд французьких туристів, які в червні ц. р. гостювали в м. Києві (серед них були слухачі військової школи, дрібні підприємці), висловили негативні міркування про позицію США в близькосхідній кризі, підтримували мирну політику СРСР.

Відділ інформації, маршрутів та об'єктів показу
Управління по іноземному туризму при Раді Міністрів
Української РСР *(Смирнов)*

ЦДАГОУ, ф.1, оп.24, спр. 6289, арк. 56–68.

№ 3

ІНФОРМАЦІЯ УПРАВЛІННЯ ПО ІНОЗЕМНОМУ ТУРИЗМУ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР ДЛЯ ЦК КПУ «Про деякі висловлювання та реагування іноземних туристів єврейського походження під час перебування в УРСР»

27 червня 1978 р.
Секретно

Во время приема и обслуживания туристских групп, преимущественно из США, отмечается, что пребывающие в их числе лица еврейской национальности нередко являются носителями сионистских, антисоветских концепций, которые они пытаются протащить в ходе экскурсий по городу, посещений объектов показа и в беседах с гидами-переводчиками.

Так, ряд туристов еврейского происхождения из группы «Дестинейшен Украина № 0512» (Даймонд, супруги Берг, Икер, Рутенберг и др.) во время экскурсии по г. Одессе 18 мая 1978 г. пытались опорочить советскую действительность, принизить значение новой Конституции СССР, превознося в то же время западный образ жизни. Во время нахождения группы на площади Октябрьской революции турист Даймонд «неожиданно» изъявил желание пройти в здание обкома партии с тем, чтобы «воочию убедиться, есть ли в стране демократия или нет». Вместе с туристом Икером Даймонд на глазах у всей группы направился к входу в здание обкома. Заметно обрадовавшись, что в здание не пустили, Даймонд и Икер стали разглагольствовать, что «в СССР не соблюдаются принципы демократии».

На второй день, на встрече с учениками средней школы № 9 г. Одессы Даймонд снова стремился доказать, что в СССР якобы нет демократии и свободы слова. Разглагольствовал, что «в СССР боятся неугодной строю литературы, а вот в США не боятся ни советской литературы, ни периодических изданий. В США свобода и демократия, а в СССР ни того, ни другого нет». Туристка из этой же группы Рутенберг пыталась доказывать, что «в СССР притесняют евреев и поэтому они вынуждены выезжать в другие страны». Предвзято настроенные туристы поддерживали клеветнические высказывания Даймонда и Рутенберг, всячески восхваляя

американский образ жизни, права и свободы, якобы существующие в США.

Гид-переводчик Н. В. Колосова, работающая с группой, в подходящее время привела туристам ряд фактов о нарушении в США демократических прав и свобод и посоветовала Даймонду и ему подобным не вмешиваться во внутренние дела Советского Союза, а приложить свои усилия к борьбе за права и гражданские свободы в своей стране.

Многие туристы группы, не разделявшие антисоветских взглядов сионистов Даймонда, Рутенберг и других, высказывали истинное мнение об американской демократии. Обращаясь к Даймонду, туристка Ловелл, учительница, заявила: «Бросьте говорить ерунду и неправду. У нас, американцев, создается впечатление, что администрация США специально раздувает шумиху вокруг прав человека в СССР, чтобы отвлечь американцев от состояния дел в области прав человека в своей стране, где гражданские права постоянно нарушаются».

Другие туристы группы, которые не разделяли сионистских взглядов упомянутой Рутенберг, говорили: «Если она такая патриотка Израиля, то почему она оттуда сбежала и не хочет там жить, как и многие другие евреи, предпочитающие проживать в других странах, только не в Израиле». (Находясь в Советском Союзе, туристка Рутенберг называла себя «патриоткой Израиля», где она долгое время жила и служила в армии. В настоящее время, как выяснилось, она преподает в одном из колледжей США древнееврейский язык, регулярно делает пожертвования в фонд Израиля и «видит свой долг в том, чтобы воспитать в духе сионизма двух своих дочерей и подготовить их к тому, чтобы в нужное время они могли, как и она в прошлом, служить в армии Израиля»).

«Если мы не говорим вслух о положительных сторонах советской действительности, то это не значит, что мы их не видим, – отмечали американские туристы. – Многие американцы боятся высказывать в присутствии других положительные впечатления, так как нет гарантии, что потом ими не заинтересуется ФБР».

Находясь с 21 по 23 мая 1978 года в г. Харькове, упомянутые туристы Даймонд и Рутенберг с целью навязать дискуссию задавали гиду-переводчику ряд вопросов провокационного характера. Наряду с вопросами, касающимися положения евреев в Советском Союзе

и мнимого нарушения их прав, эти туристы спрашивали: «Почему в СССР такая низкая заработная плата; почему нет нигде портретов Сталина; почему в Советском Союзе идеализируют Ленина; каковы функции милиции и КГБ?». Туристы супруги Берг дошли даже до того, что пытались умалить заслуги СССР в разгроме фашистской Германии, приписывая непомерно большое значение американским поставкам оружия и продовольствия в годы Второй мировой войны.

Часть туристов указанной категории, касаясь международного положения на современном этапе, высказывали тенденциозные, политически неправильные и вредные суждения. Так, турист из США М. Пинкас, находившийся в г. Ужгороде с 26 по 28 апреля 1978 года, заявил, что «нейтронная бомба призвана заполнить брешь, образовавшуюся в вооружении НАТО в Западной Европе по сравнению с вооружением противостоящих им стран Варшавского договора». Говоря о политике Израиля в отношении арабских стран, Пинкас старался доказать, что «причины военных действий Израиля против Ливана кроются в бандитских действиях групп освобождения Палестины».

Во всех случаях гиды-переводчики разъясняли туристам ошибочность их суждений, а лица, допускавшие враждебные высказывания, получали должный отпор. Даймонд Роджер за антисоветскую деятельность решением компетентных органов был выдворен за пределы Советского Союза.

Начальник Управления *(В. Д. Добротвор)*

ЦДАГОУ, ф.1, оп. 25, спр. 1775, арк. 89-91.

№ 4

ПОЯСНЕННЯ ГІДОМ-ПЕРЕКЛАДАЧЕМ БЮРО МІЖНАРОДНОГО МОЛОДІЖНОГО ТУРИЗМУ «Спутник» причин закриття синагоги у Львові

15 липня 1978 р.

Отчет гида-переводчика о работе с группой иностранных туристов

Ф.И.О. переводчика – *Абашева Алевтина*

Страна – *Франция*

БМТ, назначившее переводчика – *Киевское отделение БММТ «Спутник»*

Маршрут, сроки пребывания – *Москва – Львов – Одесса – Ленинград, 1-15.VII.1978 г.*

Всего туристов – *19*

Национальный состав – *французы, один еврей, одна швейцарка, один итальянец*

[Из дополнения к отчету]

Жан-Раймон Коэн, 1951 г. рождения – будущий преподаватель экономики. Еврей по национальности. В каждом городе, начиная с Москвы, интересовался синагогами. В Москве программа была слишком уплотненная, но во Львове он, выяснив, что там синагогу закрыли, оставив действующими католические и православные церкви, задавал массу вопросов, чем вызвал настоящий диспут о шовинизме, в котором участвовала вся группа. Он спрашивал, где теперь могут собираться евреи, как могут жить их культура, язык и т. д. Я им объяснила, что синагога во Львове была закрыта по просьбе трудящихся, т. к. ее уже никто не посещал. Что евреи, также как и представители других национальностей проводят свое свободное время согласно своим увлечениям: в театрах, в кино, в парках, в музеях, в ресторанах, в барах, просто собирают близких друзей дома; что в наших городах и селах нет определенных мест для сбора граждан какой-то одной национальности, и что явление национального шовинизма у нас отсутствует полностью. Национальность человека не влияет на круг его друзей, на место жительства, работу, материальное обеспечение и т. д.

Для распространения еврейской культуры у нас издаются книги на иврите, существуют театры, школы и т. д. В Одессе этот турист все же нашел синагогу и там ему объяснили, что туда приходит молиться 12 человек и что молодежь сама не хочет ходить в церковь, т. е. он сам убедился, что государство не закрывает церкви, что церкви, будучи отделенными от государства, перестают существовать, когда нет достаточного количества прихожан.

ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 20, спр. 2049, арк. 35–39.

№ 5

ІНФОРМАЦІЯ ГОЛОВНОГО УПРАВЛІННЯ ПО ІНОЗЕМНОМУ ТУРИЗМУ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР ДЛЯ ЦК КПУ «Про хід виконання заходів по подальшому викриттю реакційної суті міжнародного сіонізму та антирадянської сіоністської пропаганди»

31 січня 1980 р.
Сов. секретно

Главное Управление по иностранному туризму при Совете Министров УССР, его подразделения в республике провели определенную работу по выполнению указанных мероприятий. Вопросы теоретической подготовки идеологических кадров и организации практической работы по разоблачению реакционной сущности международного сионизма учитываются, прежде всего, в планах учебы гидов-переводчиков. Они обсуждались на республиканской методической конференции гидов в 1979 году, на заседаниях методсоветов, практических семинарах и занятиях по профессиональной учебе в языковых группах объединений и отделений. Большое внимание указанной проблеме было уделено на занятии республиканской школы методиста всех подразделений системы в декабре 1979 года, на котором обсуждено выступление методиста Одесского объединения «Интурист» т. Мовчан Г. Г. на тему «Методика выработки у гидов-переводчиков умения пресекать попытки протаскивания отдельными иностранными туристами измышлений сионистской пропаганды». Вопросы дальнейшей работы в этом направлении будут обсуждены на республиканской конференции гидов-переводчиков в феврале 1980 г. Кроме того, идеологические работники «Интуриста» принимают участие в республиканских семинарах по этим проблемам, проводимых по линии партийных органов (в Черновцах, Львове).

При осуществлении приема иностранных туристов объединения, отделения и агентства «Интурист» активно используют

возможности информационно-пропагандистской работы для аргументированного разоблачения реакционной сущности международного сионизма, его действий против разрядки международной напряженности и упрочения мира. В ходе экскурсий по турцентрам гиды-переводчики, раскрывая тему решения национального вопроса в СССР, при необходимости уделяют должное внимание ознакомлению иностранцев с жизнью советских граждан еврейской национальности. Как правило, в ходе беседы возникает много вопросов, на которые гиды дают ответы и разъяснения. Наряду с вопросами, задаваемыми туристами с чисто познавательной целью, многие из них рассчитаны на протаскивание измышлений сионистской пропаганды. Практика прошедшего туристского сезона свидетельствует о наличии трех основных групп таких вопросов и реплик:

– пытающихся утверждать «исключительность» еврейской «нации»;

– стремящихся показать ущемление прав советских граждан еврейской национальности;

– ставящих целью доказать, что только за пределами Советского Союза евреи пользуются всеми благами «демократии».

Вопросы туристов всегда глубоко анализируются, изучаются, для ответов на них накапливаются материалы контрпропагандистского характера. В доступной форме туристам рассказывается о возникновении сионизма и антисемитизма, трактовке этих явлений марксистско-ленинской наукой, раскрывается так называемая теория «всемирной еврейской нации». В беседах с туристами на эти темы гиды-переводчики широко используют материалы периодической прессы, «Белую книгу» АПН по данному вопросу[47]*.*

Расширяется практика проведения для зарубежных туристов встреч за «круглым столом», вечеров вопросов и ответов, в ходе которых глубоко освещаются межнациональные отношения в нашей стране, положение советских граждан еврейской национальности,

---

[47] Белая книга: свидетельства, факты, документы. – М., 1979. Згідно з анотацією, книжка була підготовлена асоціацією радянських юристів та базована на «свідоцтвах, фактах і документах про безправне положення і пригнічення у світу капіталу осіб, що виїхали з СРСР».

показывается несостоятельность утверждений о существовании т. н. «еврейского вопроса» в СССР, раскрывается реакционная сущность международного сионизма. В таких мероприятиях активное участие принимают работники партийных и советских органов, ученые-специалисты, лекторы общества «Знание». В 1979 г. лекционной работой в Ялте, например, было охвачено около 40 процентов приезжавших зарубежных туристов. Большое внимание этой форме идеологического воздействия уделяется в Киеве, Одессе, Харькове, Львове и других турцентрах.

Для иностранных туристов организовываются поездки на промышленные и сельскохозяйственные предприятия, социально-бытовые объекты, встречи с представителями советской общественности, деятелями науки и культуры, в ходе которых зарубежные гости убеждаются в лживости «теорий» международного сионизма, его реакционной направленности, подрывной деятельности.

Информация о проводимой пропагандистской работе среди иностранных туристов, включающей и вопросы разоблачения международного сионизма, периодически направляются объединениями, отделениями и агентствами «Интуриста» в партийные органы.

Начальник Главного Управления (В. Д. Добротвор)

ЦДАГОУ, ф.1, оп. 10, спр. 3519, арк. 105-107.

Юлія Ємець-Доброносова

ЗОЛОТО ДОЛЬ
Мотиви і скарби прози Інни Лісової[1]

Мир, проникнутый светом,
теряет свою тяжесть.
Вдруг замечаешь, что эта
дорожка у тебя под ногами всё та же.
Инна Лесовая

Письменниця і художниця Інна Лісова (у дівоцтві Муллер), народилася у Києві посередині XX ст. у єврейській родині. Коріння більшості її художніх (літературних, графічних, живописних) творів легко відшукати у київських смислових ландшафтах, в яких вона прожила значну частину життя. (Навіть попри те, що ці ландшафти змінило століття XXI). Але неодмінно мають бути згадані й інші важливі місця: Холодна балка під Одесою або євпаторійський санаторій «Здравниця», де вона лікувалася і навчалася у шкільні роки, Москва, де закінчила поліграфічний інститут, Чернівці, куди вели її родинні зв’язки, і Ізраїль, куди доля привела її нині. Назвати Інну Лісову тільки письменницею і художницею – означає щось важливе не промовити. Краще означити її як Митця, адже особливий світ її скарбів проступає в напівпрозорих графічних роботах, вражаючих кольоровими рішеннями портретах, пейзажах і сюжетних картинах, постатях скульптурних фігурок або обличчях авторських ляльок, так само як і в повістях, романах, поезіях. А ще – безліч мостів, переходів, вікон, які вона відкриває до нього щедро і щиро.

[1]Текст друкується в авторській редакції.

За свідченням самої Інни Лісової вигадувати історії, складені із шматочків реального і фантазії, і малювати вона почала з дитинства. Така прихильність до творчості привела її до художньої школи Наума Осиповича Осташинского, проявилася і в тому, що вона пішла працювати скульптором-лялькарем і протягом багатьох років дітей України й інших куточків СРСР радували кумедні личка її ляльок. У 1974 році Інна Лісова вийшла заміж за математика і лінгвіста Арнольда Лісового, у 1976 році у неї народився син Максим, та до радості родинної любові додалася гірка крапля – у мисткині почало розвиватися захворювання, що поступово позбавляло її зору. Але сила творчої людини неймовірна – Інна Лісова пише картини, пізніше – творить світ життя численних персонажів у повістях і романах. У її житті була і відкрита для друзів майстерня на вулиці Саксаганського, і персональні виставки у Києві і Москві, і тільки з кінця XX ст. – література. Останній факт вражає з огляду на значний літературний доробок Інни Лісової – численні повісті й оповідання, багатосторінкові романи «Бесарабський романс» і «Бурштинова кімната», вірші і поеми. Перші публікації її творів були в російськомовному нью-йоркському журналі «Час і ми» (російською – «Время и мы»), пізніше – у часописах України, Ізраїлю, Росії, Німеччини. Протягом першого десятиліття XXI століття у Києві одна за одною у видавництві «Дух і Літера» вийшли друком знакові для українського літературного процесу книжки Інни Лісової, тоді ж вона стала лауреаткою кількох премій як яскрава письменниця.

Сказати, що в більшості її творів лінія єврейської культури і мелодія долі єврейського народу на українських ландшафтах особливо виразні, – майже нічого не сказати. Життєсвіти українського єврейства – особлива мітка її творчості, єврейська ідентичність і культура живлять її. Але без Інни Лісової неможливо уявити і сучасну українську літературу. Дарма що більшість її творів написані російською мовою, у них є та екзистенціальна основа, котра єднає їх із багатьма життєсвітами української культури. Ці ниточки зв'язків проступають у інтонаціях, ритмі і формі віршів, композиціях повістей, щемких спрямуваннях доль, уважності до дітей і літніх людей, образах, метафорах, переходах-коридорах між фантазією і реальністю, денною і нічною свідомостями. Ментальні

переплетіння єврейського і українського у творчості Інни Лісової скрізь – у прикметах буденного життя і смислів існування, міських і містечкових історіях персонажів у вирі історії України, Києва, Бесарабії, магістральних мотивах прози і поезії, а ще – у вічній суперечності мандрівки від краю до краю і вкорінення. Недарма в одному з її віршів, написаному українською, є такі рядки

I шепіт скрізь: «А, може, й нам кудись
Широкими вирливими шляхами
Податися на південь за птахами?».

Може, і нам податися у мандрівку екзистенціальними маршрутами прози Інни Лісової, взявши за дороговкази рядки з її поезії?

Драма людська і драматургія в прозі

Мне с детства этот сад знаком.
Он только кажется забытым!

Інна Лісова пропонує читачам просту істину: зрозуміти Іншого означає розказати його / її історію. Але оповідати по-справжньому можна лише тоді, коли хоч трішки любиш того, про кого розповідаєш. Говорити про життя і долі – справа проста і водночас складна. Добре, коли достатньо інформації, гірше коли є дрібка спогадів, одинока фотографія або дрібничка з побутових речей, коштовна скалка-згадка, що проступає в образі у свідомості митця. Танець трагікомічного, плетиво родинних стосунків і дружніх зв'язків, неймовірність поєднання жінок і чоловіків у пари, обірвані долі і надії, яскраві спалахи радості і щастя, порятунки і втрати, зустрічі і розлуки – письменниця спонукає читачів згадати численні історії тих, хто в різні періоди був у їх власному житті, гортати альбоми із фотографіями, зробленими за десятиліття до їх народження. На цих світлинах можуть бути знані і забуті рідні люди, далекі родичі, друзі сім'ї, пам'ять про яких дісталася тобі з інших рук і сердець, або особи, котрі з'явилися в твоєму житті на кілька років, місяців, днів, годин – сусіди, колеги, приятелі і приятельки, знайомі, випадкові перехожі.

Здатність будувати мости між історіями життя персонажів і історіями, котрими сповнено світ читачів, підсилюється особливими підходом Інни Лісової до місць, де відбуваються події її оповідей. Письменниця може називати міста, а може і залишати простір для розвою читацької уяви – вибери собі котрусь крапку на карті України чи світу із власної пам'яті. Але дивним чином вгадати остаточно те чи інше мале містечко часом так і не вдається. Окрім численних містечок, яскраві прикмети яких спонукають включитися у гру із вгадуванням, у її творах проступають Обличчя великих українських міст (Чернівців, Києва, Харкова, Одеси). Цей, за суттю міський, простір XX ст. і дійсний, і фантазійний. Світи, які описує письменниця є напіввтраченими, такими, які поступово віддаляються, відходять разом із життям кількох поколінь. Навіть тоді, коли Лісова у романі «Бесарабський романс» називає містечко Пашкани це нічого не змінює: міські життєсвіти поєднуються не дорогами, а дивними коридорами, рінню спогадів, переходами між вуличками і зниклими провулками. Твори Лісової наскрізь міські і містечкові. Письменниця здатна і велике місто, наприклад Київ, зменшити, розділивши його на більш приємні для серця шматки кількох кварталів, десятка вулиць, двору, помешкання (особливо це помітно у творах її першої прозової збірки «Дама здавала у багаж...»). Простір цей сповнений подіями, самі події – відкривають майже забуті проходи до історій цілих родин, пам'ять про яких в місті сучасному в кращому разі фіксує коротке речення, що десь-колись такі люди були.

Важлива мітка стилю Інни Лісової – переплетіння родів літератури, адже всі вони співіснують у її текстах і вступають у діалог. У її прозі можна знайти фрагменти схожі на вірші або поеми, поезія містить багато від прозової оповіді, а драми людських доль оповідані так, що повісті і романи можна назвати драматургічними. Діалоги центральних героїв і численних персонажів другого плану перетворюють її твори на театральні мініатюри – плетиво постійних діалогів і полілогів, сварок і суперечок, обміну фразами значущими для розуміння стосунків і цінним дріб'язком буденних розмов, що дозволяє почути ставлення людей до тих чи інших осіб, історичних подій, реконструювати звичаї, кулінарні уподобання і плітки-чутки. Сусіди, знайомі, приятелі, дружні й ворожі, щирі й лицемірні – гамір їх

голосів окреслює тло епохи, від них ми дізнаємося про події, значущі для країни, міста, світу. Але така вистава з голосів інших людей ніколи не перетворюється на гул.

Уповні вміння поєднувати прозу і драматургію розгортається у «Бесарабському романсі», де надмір діалогів дозволяє ланцюжку подій не уриватися від початку до завершення твору, а побутові елементи або обговорення подій, вчинків, короткі влучні висловлювання одних персонажів про інших додають необхідні штрихи до численних постатей. Цей роман-сага сповнений персонажів, і їх голоси звучать без зайвих коментарів оповідачки. Вся історія, потужна і сповнена різких поворотів доль на тлі ХХ ст., написана у теперішньому часі, минулого майже немає, майбутнє – відкрите поза межами твору. «Тут і зараз» на кожній сторінці відбувається кожна із безлічі подій. Драматургічно представлена в прозі драматична історія Хани, її батька і матері, сестер і братів, їх чоловіків і жінок, тітки, подруг, колег і десятків інших персонажів на тлі змін влади у міжвоєнній Бесарабії, повоєнних Москві, Харкові й Одесі. Подальша доля тих із них, хто виживе у горнилі масових винищень і репресій, схожа на велику мозаїку завдяки сповненості тексту діалогами.

Інна Лісова рідко детально описує когось із персонажів центрального кола, але за сотню сторінок вони яскраво промальовуються – починаєш бачити їхні особливі прикмети, причому і фізичні, і психологічні. Для досягнення цього письменниці потрібні три речі – їхні голоси і діалоги, короткі ремарки-штрихи і плетиво подій. Влучно з'являються в романі деталі побуту єврейської родини у бесарабському містечку Пашкани, майстерним і необтяжливим для читача є лаконічний опис родинних свят, радостей, народжень немовлят і смертей, і вчасне врізування у опис подій життя Хани, Ріви, Лейзера, Сарри, Аби коротких фраз, які уточнюють почуття, переживання, ставлення їх до колізій власної долі чи історичних поворотів у долі країн або світу. Найбільше вражає у романі динамічність – Лісова не зраджує ритму, народженому з перших сторінок, що позбавляє її родинну сагу важкості, часто характерної для подібних текстів. Церіднить «Бесарабський романс» із іншим твором письменниці – повістю «Золото Хаїм-Шаї», де елементів драми набагато менше, проте внутрішній ритм структурує оповідь так, що здається – вся історія

і її композиція народилися й існують як можливість з перших сторінок. Інна Лісова розказує історії великих родин, роблячи кроки від одного персонажа до іншого, повертаючись до тих, хто раптом опинився на берегах оповіді, делікатно стрибаючи до дрібної постаті на самісінькому краю подій, і, зрештою, знову висвітлюючи когось, на кого і читачі зачекалися. Вона описує щасливі подружжя і недолугі шлюбні союзи, майстерно і лаконічно оповідає про відданість і зрадливість чоловіків і жінок. Інколи їй потрібно лише згадати про дрібнички – і рельєфно проступає специфіка життєсвіту, який завше складається не лише з диспозицій ставлень чи почуттів, але й з речей довкола нас. Та й фінали її повістей, романів і оповідань викликають до життя багато запитань і можливих варіантів відповідей, хоча на перший погляд вони й прості.

Хана, Дора, Ешка, Міріам…

Три девочки-школьницы, ставшие взрослыми вдруг.
И жизнь перед ними в то утро открылась, как луг, –
пустынно, пространно.
Три рыбки в ажурной тени, как в рыбацкой сети…
В тот день и решила их, видно, судьба развести
в три Будущих странных.

У більшості творів Інни Лісової завжди присутня винятково важлива персона, життєва історія якої по суті і є головною. У трьох великих її текстах («Бесарабському романсі», «Золоті Хаїм-Шаї» і «Щасливому дні в Італії») і в багатьох менших розгортаються історії однієї або поєднаних спорідненістю кількох родин, проте є в них і центральна оповідь. Одна із особливостей художнього простору Інни Лісової – гра із висвітлюванням то однієї, то іншої постаті. Жіночі персони особливо цінні. Письменниця ніколи не залишає персонажів-чоловіків без уваги, проте з перших сторінок стає зрозуміло – десь тут має бути та центральна жіноча постать, яка триматиме ритм роману або повісті. (Навіть у творі «Сьома Рабінзон і його красуні» заявлена у назві історія про чоловіка перетворюється на оповідь про його дружину Мару і трохи менше – про його дочок, хоча Сьома і залишається головним персонажем).

Гра із виявленням центральної (яскравої або виразно тьмяної) жіночої фігурки нагадує складний танець. У «Золоті Хаїм-Шаї» такою персоною є Ешка, дочка ювеліра Хаїма-Шаї. Історія її життя драматична, сповнена випробувань, тихого родинного щастя, протистояння хворобам, невпинного бажання і вміння допомагати людям, радостей і тривог, творчості і розчарувань навіть у близьких людях. Те, що це і є та сама центральна персона, стає зрозумілим, коли пройдено третину тексту. На фінальних сторінках письменниця дає ще одне підтвердження: коли Ешка помирає, більшість її рідних і близьких впевнені, що саме вона продовжує допомагати їм, викликаючи до життя несподівані щасливі повороти доль. Десятиліттями по містечку поширювалися чутки про сховане багатство її батька, старого ювеліра і майстра, здатного полагодити і багато інших потрібних у господарстві речей. Звісно, ніякі таємничі скарби і схованки так і не відкриваються, але у фіналі твору починаєш думати, що цим золотом виявилася Ешка і те добро, яке вона намагалася помножити. Скалки цього Золота проростають в інших людях або лишаються занедбаними, так само, як дрібні скалки роду Хаїма-Шаї розлітаються з маленького містечка у різні куточки світу.

Центральна персона-жінка в «Щасливому дні в Італії» – Дора. Хоча є ще одна важлива персона-спостерігач історії її життя – Зародок, тобто сама героїня до народження, в тілі матері, і водночас – Інше Я. Композиція твору дивовижна – оповідь про долі брата і сестри вписана у розгорнутий опис одного яскравого дня в Італії, коли їхні батьки були живі і щасливі, Мікі (Михайлові Яковичу) було шість, а Дора була ще в лоні радісної матері-співачки. Далі на родину чекає від'їзд і загибель батька в Росії, пошуки його матір'ю, її смерть від хвороби, для Дори – дитячий будинок, для Мікі – травма, лікарні і вирок бути горбанем, і нарешті – зустріч брата і сестри, подальше розгортання їхніх драматичних доль, нових смутків і непорозумінь, ревнощів і приязні поруч із радістю спілкування. Зародок-спостерігач є Іншим Я, для якого немає звичайного ходу минулого, теперішнього і майбутнього і яке знає про все, що станеться, і здатне пильно вдивлятися у вчинки Дори, вишукувати в них нечасті краплі світла. Перипетії ХХ століття і їх відбиток на житті брата і сестри, а далі – на історіях їхніх

сімей, розростаються під пильним і ледь-ледь смутним поглядом Я-Зародка, що прагне відшукати щасливий день в житті Дори після її народження у великий світ. Світлі дні трапляються (знайомство її, тоді ще молодої балерини, із майбутнім чоловіком Броніком, відпочинок на природі під час короткого сімейного щастя, радість від порятунку дітей-сиріт), та в них замало сонця, в них є надмір тіней. Я-Зародок добре знає, що такого дня, як був той, давній день в Італії не буде в житті Дори ніколи.

Брат Мікі (Михайло Якович) виявляється єдиним хранителем пам'яті про сонячний день з минулого, про який сестра не відає. Його пам'ять набуває символічного вияву – фотографія матері, старий записник, чотири листочки з лавра, нитка з намистиною. Інна Лісова майстерно виводить кожну із цих речей на сцену подій життя Дори і Мікі після того, як брат знаходить сестру у дитячому будинку, хоча письменниця ще довго не оповідає про місце кожного із предметів у давньому дні в Італії. Фотографія красуні-матері (втрачена Дорою в сиротинці) і записник (подарований батьком Мікі і збережений ним на все життя аж до еміграції, куди він не зміг його взяти) мають історії прості, тож читачі можуть радіти – такі пояснення вони могли б і самі уявити. Натомість намистина на нитці і листочки з південного дерева – таємничі образи, осереддя сонця і щастя, яке заповідалося у щасливому дні в Італії і не мало продовження. Їх історія – нагорода для читачів і досконале символічне вивершення оповіді, бо Інна Лісова розкриває таємницю лише у фіналі.

У композиції «Бесарабського романсу» пошук центральної персони-жінки є непростим. З початку роману письменниця кілька разів переносить увагу з однієї жіночої постаті на іншу. Мама Єстер, дочки Ріва, Сарра, Хана, сліпа родичка Нехама, майбутні дружини Аби і Лейзера – всі вони в ту чи іншу мить опиняються в тремтливій плямі світла, яке скеровує на них оповідачка. Чоловічі постаті (химерні, кумедні, трагічні, лірично-симпатичні, легковажні, талановиті, недолугі) неодмінно мають поступитися місцем, хоча без них і немає плину подій. Проте центральна жінка-персона таки проступає – Ханечка-Хана-Ханеле-Аня-Анечка. Мелодія її історії увиразнюється і починає звучати голосніше вже на першій сотні сторінок роману, і стає зрозумілим, що ця, одна із найменших

дочок родини, найбільш дорога письменниці, бо оповідь про неї тримає всі ритмічні лінії доль. У житті Хани (а згодом, після зміни імені на менш виразно-єврейське – Ані-Анечки-Анни Аркадіївни), вічної дитини і вигадниці, далекої від побуту, будуть численні епізоди зачарування всім новим, що несуть зміни влади у міжвоєнній Бесарабії, усвідомлення своєї єврейської ідентичності і численні зради їй, розчарування, пошук себе у мистецтві театру і стосунках із людьми, втрата себе у великому світі і віднайдення в маленькому санаторії для хворих дітей. Життя несе маленьку дівчинку-жінку з рідних Пашканів, вир Другої світової кидає її аж у Казахстан, рятуючи від трагічної долі численних родичів, загиблих під час масових винищень євреїв. Там три сестри – Ріва, Сарра, Хана – перетворюються на Раю, Сіму, Аню. Сестри Хани, ще в юності залучені до лівацьких рухів, сповна відчувають «принади» як румунської, так і радянської влади, проходять ув'язнення, катування і заслання, у їх житті будуть яскраві юнацькі романи і недолугі заміжжя. Тож без розуміння їх доль менш трагічна її історія не була б настільки рельєфна. Життя то зближує сестер, то віддаляє їх.

У романі пульсують життєві історії ХХ століття – химерні, ліричні, багато разів биті до синців всіма політичними режимами і несправедливістю, заподіяною близькими і далекими. Доля відроджує в Анечці Хану під час навчання у театральному училищі, коли молода акторка опиняється у Москві, у славнозвісному театрі Соломона Міхоелса. Ця нова Хана – обіцянка майбутнього успіху, сподівання на яскравий спалах, надія на те, що єврейське мистецтво сцени отримає нову зірку. Однак Міхоелс гине, театр закривають, насувається страх розправи радянської влади із «непевними» митцями. Молода акторка майже випадково для самої себе виходить заміж за некрасивого, але щиро відданого їй, колегу Льовушку і не знаходить роботи за фахом у Харкові, куди їде за чоловіком. Зрештою, вони обоє стають вихователями в дитячому санаторії під Одесою, де їх дім, поділений навпіл із сестрою Раєю-Рівою і її родиною, стає місцем зустрічі численних друзів.

У театральну юність літньої Анни Аркадіївни не вірять навіть люди, котрі живуть поруч із нею. Різкий поворот доліріднить Хану із іншими героїнями Інни Лісової, котрі або самі втрачають

можливості успіху і творчої самореалізації, або їх цих можливостей позбавляють війни, пошуки «ворогів народу», полювання тоталітарної держави на непевних громадян, репресії, масові винищення євреїв, а то й проста підлість, заподіяна іншими людьми. У текстах письменниці, в яких описується середина і друга половина XX століття, побутові прикмети щоденного життя на тлі радянської доби, представлені лаконічно, без крику, надриву, відчаю. Страх за власне життя і життя дітей є ледь не вічним супутником багатьох героїв у «Бесарабському романсі». І хоча Хана і Льовушка, сховавшись у далекому закутку, уникають переслідувань післявоєнного радянського режиму, їх скутість цим вічним страхом дається взнаки в самих їх постатях, що ніби прагнуть сховатися від поглядів інших, не близьких і не рідних людей.

Центральна жіноча постать «Бесарабського романсу» є миготливою мозаїкою – у Ханочці-Анечці співіснують сором за свою бідність і радість розділити все те, що маєш, із іншими, тремтливе відчуття єврейської ідентичності і страх вголос назватися єврейкою, прагнення ховатися за називанням чужих національностей, болючі і солодкі спогади про дитинство і смак страв в домі батьків або розкіш дому тітки, згадки про невідомо де і коли загиблих родичів, усвідомлення того, що дивовижним чином любиш і не любиш власного чоловіка, котрого ніби і не обирала – просто він прийшов і залишився в твоєму житті. Вона – вічна дитина, маленька скалочка давнього Золота, якому соромно за себе і своє походження, що водночас дороге їй понад усе. Хана – дрібна насінина, котру вітер несе в степ і крізь степи. І той степ не має кінця-краю… Коли вона приїздить до містечка дитинства, її там ніхто не чекає: «Все мовчить, і вона з зусиллям впізнає місця, де колись кожен камінчик був із нею заодно. А будинки… Якісь неживі – дарма що фіранки біліють на вікнах…». Хана-Анечка приваблює і водночас відштовхує. Ось вона – Анна Аркадіївна і поруч із нею її сестра Злата Аронівна, котра зберегла своє справжнє ім'я і по-батькові. Інна Лісова любить Ханочку і безжалісна до неї, так само, як вона безжалісна і до опису негідників серед людей різних національностей, не роблячи винятку і для євреїв. Тема внутрішнього вигнанства, відчуття себе чужим серед інших зринає у романі часто, але без зайвих сентиментальних чи надмірно емоційних фраз. Єдиним місцем, де Хана забуває, що вона

вічна чужа, для неї був театр Соломона Міхоелса, Золото стосунків і щирих надій, подароване їх на короткий час. Це знову – намисто сонячних радісних днів (схожих на один день в Італії для Мікі і Зародка-Дори з «Щасливого дня в Італії»), і вони були в житті героїні. Мабуть, тому у фіналі роману і з'являється письменниця Віра, котра прагне написати твір про єврейський театр, про невдалу долю молодої акторки, в якої в житті були два радісні роки мистецтва і творчості. Але спогадів про Хану, котрі ця оповідачка збирає, виявляється занадто мало. Хіба що дрібка – кілька фотографій і химерна згадка про дівчину, що співала на вступних іспитах до театрального училища бессарабський романс і розплакалася.

Інна Лісова ніколи не зраджує майстерній грі із перенесенням уваги з одної героїні на іншу. Читачі можуть почати сумніватися в тому, чи правильно вгадали центральну постать. У повісті «Манечка і Фридочка» історія життя двох сестер починається з народження молодшої, і долі обох настільки переплетені, що важко визначити, кому ж бути тою самою, найголовнішою. Ця родинна міні-сага – оповідь-ріка із багатьма відгалуженнями. Історія старшої Манечки поступово починає звучати голосніше, але історія Фридочки тут, поруч, вона – неуникний ритм, що викликає різні почуття. Повернення-проникнення у дитячий світ обох сестер (так само, як і у ці перші роки життя більшості героїнь-жінок письменниці в інших її творах) – філософія дитинства, написана Інною Лісовою. Екзистенціальні мотиви дитячого світо-переживання можуть стати темою окремої розмови, вони спільні для її прози і поезії, адже в автобіографічних віршах авторка ніби іде краєм розуміння основ людського існування (яскраві приклади – у віршах «Потеплело. Сладкий день осенний», «Быть ребёнком», «Шёл снег. Долго-долго шёл к девочке, которая заболела», «Детство. Хлолдок крылатый…», «Театр у микрофона»), і вони перегукуються із пронизливо автобіографічним оповіданням «Друге кохання». Та й зрозуміти більшість персонажів у прозових творах Лісової без їх дитинства важко. Ось – дитячі спогади про Поділ у творі «Вгору Фролівським узвозом», дівчачі початки ревнощів у стосунках сестер Фридочки і Манечки в однойменному тексті, поруч – погляд дівчинки Хани на життя у довоєнних Пашканах у «Бесарабському романсі» та образи-спогади, перемішані із першими кроками

усвідомлення своєї єврейської ідентичності в оповідачки у «Вірочці», а трохи далі – внаслідок хвороб вічні діти Льоня у «Місці на фотографії» і Зіна у «Яблуках у траві».

У короткій прозі Інни Лісової винятковість смислу центральних жіночих постатей можна відчути в більшості творів збірки «Пас'янс «Чотири дами». Найяскравіше це проявляється у «Вірочці», «Дівчинці із таксою» і «Пас'янсі «Чотири дами». І знову персонажі Лісової – природні, реальні, в них немає і натяку на штучність. Там, де є одна (головна?!) персона-дівчинка-жінка обов'язково будуть й інші. Адже Золото долі можна помітити лише поруч з іншими спалахами Золота доль. Так у «Пас'янсі «Чотири дами» молода майстриня Катя опиняється в конструкторському бюро ляльок в оточенні чотирьох старих жінок, і кожна з них могла б стати героїнею окремого твору. Доля Каті – початок, а долі таких різних Діни Львівни, Анни Данилівні, Юлії Юріївни і грубої начальниці Наталки добігають фіналу. Значення кожної із жінок у житті Каті різне: одну вона знає з дитинства, із іншою безнадійно прагне зблизитися. Але всі старі жінки відійдуть із її життя так, наче їх і не було там, лишиться тільки спогад і дрібка дивовижних відкриттів про їх таємниці (реальні чи вигадані?).

У «Вірочці» оповідачкою є молода жінка, котра реконструює по дрібці життя старої вчительки музики, і в цьому невеличкому творі є ще кілька образів літніх жінок, долі яких пульсують у ритм або дисонують із життям центральної персони. Навіть в історіях Інни Лісової про чоловіків завжди є жінка, без якої оповідь би не відбулася: у «Місці на фотографії» – сестра нещасного Льонечки, у «Лібрето» – фатальна жінка-скульптура, у «Начерку м'яким грифелем» – художниця-початківець Віка. В останньому творі Інна Лісова оповідає історію химерного життя художника-вчителя Бориса Борисовича, але його учениця, котра не надто переймається тим, чому той її навчає, і робить все по-своєму стає найвідомішою його ученицею-мисткинею. Без її долі й історія старого митця була б неповною, так само, як і без одного персонажа – його Душі (ось і ще одна – Вона!), котру чоловік відправляє у мандри містом або часами і яка водночас і розуміє, і не розуміє його.

Є у Інни Лісової і твір, в якому центральна персона-жінка настільки виразна, що її образ виявляється майже метафізично-

вічним і разом із тим – теплим, живим, близьким. Це Міріам із поеми «Бабуся Міріам» (опубліковано у 2018 році 27-му числі часопису «Єгупець»). Стиль, форма й екзистенціальні інтонації твору відсилають до авангардної української поезії XX століття, хоча і написаний текст російською. Світ, який народжується в поетичній оповіді, є світом, де єврейська родина невіддільна від українського ландшафту і всіх трагічних подій минулого, що розгорталися в його горизонтах. Тож не дивно, що екзистенціальні зв'язки поеми про бабусю Міріам, ведуть до вірша Лісової, в якому вона детально фіксує шлях своєї двадцятилітньої матері дорогами Другої Світової війни, і тягар провини, розділений навпіл із дочкою:

Поруч із цим є ще одна смислова пара до поеми – український пронизливий вірш, присвячений бабусі Олі:

Суждено ей остаться одной
перед этой бескрайней страной,
перед этой безумной войной,
перед этой бездонной виной.
И ещё половину вины
мне, родившейся после войны,
тёмным грузом взвалить на плечи…

І чути голос: «Плачу, кицю, плачу,
Бо думала: тебе вже не побачу…»

Світ численних жінок, дівчат, дівчаток, бабусь втрачений і віднайдений письменницею. Читачі мають шанси відкрити його для себе, прокласти місток до тих, хто лишився на старих світлинах або як короткий рядок у спогадах старших людей. Разом із тим – це світ вічного повернення, де людина дочасна, вразлива і водночас вічна у новому народженні в інших обличчях й історіях життя – дітей й онуків. Вічна течія, де плин від минулого до майбутнього може мати кілька можливих напрямів. Кожна персона-жінка у творах письменниці – окреме свідчення переплетіння смутку і надії. Часом драматична приреченість, абсурдність невиправданих надій і обтяжлива банальність зла настільки починають домінувати в історіях Інни Лісової, що мимовільно налаштовуєшся саме на такий лад і навіть у майже досконалих стосунках героїв починаєш

полювати на мітки їх виродження. І тут письменниця починає вкидати до світу смутку і надміру нещасть яскраві дрібки комічного і ліричного, в яких спалахує щось здатне виростити думку про можливість щастя, радості, приязні, променя сонця. Така собі химерна гойдалка життя персонажів, коли туга не є тотальною, а відчай – лише край, про який завжди маєш пам'ятати і триматися подалі від нього настільки, щоб іти далі. Вміння розвивати оповідь на кордоні трагікомедії у письменниці не припиняє вражати навіть тоді, коли і не очікуєш на щось подібне.

Долі-мозаїки, долі-калейдоскопи, долі-скалки

В сломанном калейдоскопе
вместо высыпанных стёкол
от легчайшего движенья
разбегались отраженья
белого цветка.
Всё быстрее, всё теснее –
будто дух весенний реял
в бесконечных галереях
между трёх зеркал.

Доля як сув'язь можливостей – ось те, до чого Інна Лісова не втомлюється повертатися в багатьох повістях, романах, оповіданнях. Один із важливих її мотивів – доля, що не вдалася, бо певні можливості були втрачені, зламані, загублені. Часто це долі розкришені на дрібні шматочки і складені наново – мозаїка, калейдоскоп, розсипані уламки, скалки в траві. Їх трощать колізії шаленого ХХ століття із його війнами, репресіями, голодоморами, масовими вбивствами або дрібні несправедливості, вчинені близькими, або, зрештою, вибір самої особи, невдалий шлюб, людська ненависть і дріб'язкова заздрість. Оповідаючи про такі долі, письменниця часто кількома пронизливими фразами натякає на їх близькість до її власної долі, і фіксує неймовірне вміння людей із поламаними долями жити далі. Відверто це звучить у «Вірочці»: «*Я вже знала, що і моя доля – доля, що не вдалася. Я вже знала, що сліпну і що це невиліковно. Я вже писала свою першу повість про долю, що не вдалася.*

Але Вірочка була вище своєї долі. Вона не вважала своє життя нещасним, вона ніколи не жалілася, ні в чому не звинувачувала ані людей, ані обставини, я жодного разу не бачила, щоб спогад викликав у очах її печальний розбитий блиск».

Історії про поламані долі у Інни Лісової драматичні, природні і водночас настільки незбагненні, що й не оціниш їх за допомогою одного означення. Тема таких доль може бути виписана із тонким ліризмом, як у «Щасливому дні в Італії» або «Вірочці»), або із солідною часткою комічного, як у «Начерку м'яким грифелем», де саме про життя художника Бориса Борисовича оповідачка вигукує: «Ну що за доля така! Що б не сталося із людиною, для тих, хто його оточує, – вистава. Не життя, а суцільний привід для анекдотів, чуток і непорозумінь». У «Дівчинці з таксою» життя Лялі – історія перетворення світлої кімнати дитинства дівчинки на фотографії в темряву, що настає в її долі після того, як батька репресують. Описуючи ланцюжки любовних зв'язків, пияцтва і намагання зберегти пристойність і, зрештою, деградацію героїні навіть у її ставленні до дочки, Інна Лісова любить її навіть в миті, коли Ляля відразлива. Тут цінна згадка про радість на старій фотографії і усвідомлення нестерпності, яку вона додає до історії: «Фотографії – це ще страшніше, ніж дзеркала. Здається, що в кожній продовжує жити увіковічена секунда, вилучена із загального руху». Висновок письменниці безжалісний – нічого після того світла в житті Лялі не буде, тому жаль викликає втрачена можливість іншої долі дівчинки з фотографії. У фіналі з'являється важливий пасаж – «Не може цього бути!». Ця майже дитяча фраза-здивування з того, що щось погане може (або могло) статися в житті людини і перекреслити інші варіанти розвитку історії, є конденсацією ставлення письменниці до доль багатьох її персонажів.

Навіть про найяскравіших у своїх проявах негідників Інна Лісова здатна оповідати із намаганням знайти в них дрібку світлого. Однак письменниця ніколи і нікого не виправдовує. Брехня, хибне свідчення, підлість, зрада, заздрість, здатність близьких або далеких, рідних або чужих-сусідів обернутися до вразливого Іншого нелюдським обличчям людської істоти – всього цього достатньо в її творах. Інколи навіть найпривабливіший персонаж у її повістях і романах може в якийсь момент вчинити недостойно, а часом – ті,

від кого читач давно очікує чогось гидкого, так і не перетворюються на негідника або негідницю. Але є ще один суттєвий нюанс – Лісова чітко відрізняє безнадійну і послідовну втечу людини від добра від переступу, після якого ще є можливість повернення, каяття, спокути. Письменниця залишає своїм персонажам вільний простір для прояву людського в них, і, здається, її саму інколи засмучує, чому вони не використовують ці, нехай і мізерні, можливості.

Потужність уяви як пізнавального інструменту у намаганні зрозуміти плин долі Іншого у творах Лісової випробовується різними способами. У згадуваній вже поемі «Бабуся Міріам» життя і образ родички, котра померла сто років тому, вдається реконструювати завдяки відкриванню дверей і вікон між теперішнім і майбутнім, реальним і уявним, спогадами своїми і чужими (прожитими в уяві, а значить – своїми!). Цей текст можна назвати психоделічною подорожжю – по самісінькому краю реальності (чи реальностей?). Письменниці потрібна оповідь, щоб ніколи не бачена бабуся стала молодою, щоб вона із онучкою помінялися місцями, щоб сталося ще багато такого, що уможливлює зв'язок поколінь. Із дрібки золотого пилу чужих спогадів, на прикордонні реальності і сну Лісова творить образ тридцятилітньої жінки, дарма що давно померлої. Ось вона – вічна дитина-вигадниця, котра посеред голоду, війни, загрози погромів, революції, знаходить час для радості, розділеної із власними дітьми. А ще вона – вічна тема розмов і пліток сусідів за парканом. Наступний образ – бабуся стає уявним старим дитям для власної онуки. І ще один, найсильніший, – Міріам-душа, яка втішає свого овдовілого чоловіка. Вона – свічечка, що догорає. Вся вона – зіткана зі спогадів, більшість яких народжені уявою, і сила її короткої долі вражає своєю м'якістю і потужністю.

Проте Інна Лісова може бути й іронічною до ситуацій, коли уява підказує хибні доріжки розуміння Інших. У «Слідстві» молода художниця Валентина живе з чоловіком і бабусею в гуртожитку, де стається трагедія – дівчина-студентка (теж майбутня художниця) падає з вікна. Загибла, майже дитина, не мешкала ані в цій будівлі, ані поблизу, тож Валентина в уяві прокручує кілька варіантів подій, котрі могли передувати самогубству або вбивству дівчини. Текст спочатку мімікрує під детектив, але поступово проступає інша, недетективна його сутність. Письменниця майстерно розповідає іс-

торію самої головної героїні-художниці і її стосунків із чоловіком, лаконічно представляє історію її бабусі і сестри, кількома штрихами і врізками-аплікаціями діалогів окреслює історії численних персонажів-сусідів. Цей твір трохи кепкує з читача – ось ніби історія слідства, а наступної миті – вже тонка і прозора оповідь про джерела творчості художника, співвідношення задуму і готового твору, народження з нічого картини. Та на наступній сторінці починаєш сумніватися і в цьому, адже твір перетворюється на історію стосунків між сусідами. Уява підкидає Валентині різні можливі варіанти розгортання історії загиблої дівчини, і, зрештою, життя не дає відповіді про те, де ж правда.

У «Вірочці» оповідачка багато разів уявляє собі життя вчительки музики Віри В'ячеславівни та її родини на початку ХХ століття в Петербурзі, хоча жодної фотографії, на якій би літня жінка була молодшою за п'ятдесят років, немає. Симетрія важлива для оповіді: у творі є пара сестер, одну з яких Віра Вячеславівна (Вірочка) вдома навчала музики, а друга – стала художницею і розповідає про саму літню вчительку. Є й інша пара – сама Вірочка і її сестра, яка померла в юності. Спогади оповідачки про її власне дитинство, темну і сповнену міток ХІХ століття кімнату вчительки, про її близьких друзів і учнів, про теплі її стосунки із такими саме старенькими бабусями родом і серцем із минулої епохи переплітаються із тим, як вона уявляє собі приховане в тіні минуле Вірочки. Химерне перехрестя століть ХХ-го і ХІХ-го цікавить письменницю найбільше. І як тут не згадати рядки з вірша Лісової:

Девятнадцатый век кружевной.
Пахнет совестью. Пахнет виной.
Он побудет ещё. Он – продлится …

Оповідачка зізнається, що з дитинства відчувала в кімнаті Вірочки дивну суміш почуттів: відчуження і приязнь, роздратування і тепло, усвідомлення своєї чужості («Я – єврейка!») і тонку шпильку спорідненості із бабусями, котрі «доживали своє дев'ятнадцяте століття», зберігаючи скалки аристократизму і самі залишаючись тими скалками серед старих ікон, фотографій, засохлих квітів, надбитих ваз і пилу. Вишуканість бабусь-подруг, їх щира турбота одна

про одну спонукає уявляти, якими вони могли бути багато десятиліть тому. В якийсь момент оповідачка навіть складає список того, про що вона, вже доросла, хотіла б запитати Віру Вячеславівну, але це так і не вдається зробити. Уява ж працює далі. Відповідь приходить випадково і виявляється, що батько постарілої панянки з минулої епохи був не співаком, а генералом, та й сама вона жодного дня не вчилася в консерваторії. Лишаються історії, створені уявою оповідачки – вони трохи втрачають кольори, хоча і не руйнуються. На перший план виходить й більш пронизлива в простоті таємниця. Квартира, в якій родина Вірочки мешкала в Петербурзі, виявляється подібною до помешкань, до яких вона ходила вчити дітей музики у Києві. Ці уроки були для жінки сеансом спогадів про інший час, дитинство, юність. Іншість Вірочки, її прекрасна, за словами оповідачки, старість, розкришується як лялечка. У такій розгадці дві сестри з різних пар – оповідачка і сама Вірочка – ніби зустрічаються на території, де доба проростає в добу, а їх спогади і сни про дитячу кімнату переплітаються. Вони стають співучасницями. Тільки чого? Мабуть, самого життя, отого самого вічного повернення – коли завершена історія може початися по-новому для іншої, молодшої, людини і розгортатися по-іншому. Письменниця спонукає замислитися і над тонкою грою із означенням певного століття як минулого. Вірочка і її подруги є для Інни Лісової панянками з минулого століття, яким для неї є дев'ятнадцяте, але вона свідома і того, що за певний час (а ми, читачі, дивимося і дихаємо в цьому часі!) двадцяте також стане минулим. Ця думка з'являтиметься у письменниці часто, адже вона сама зберігає історії з тих епох, не надто віддалених від нас, котрі минули, і лише їх прикмети ми можемо піймати, якщо в нас є наснага полювати за історіями, вміти слухати, дослухатися до речей, фотографій, уривків фраз і спогадів. Зрештою, якщо в нас є здатність любити тих, про кого оповідаєш, або відроджувати в собі любов, слухаючи оповідь.

Деякі твори Інни Лісової написані від першої особи, та майже ніколи оповідачка не пропонує у прозі (на відміну від поезії) свою історію – спостерігає когось зі знайомих-приятелів і родичів, близьких і віддалених. Лише зрідка в тексті з'являються короткі фрази про те, ким їй доводяться ті, про кого йдеться. (Подібні містки родинних зв'язків розсіяно по таких творах як «Манечка і Фридоч-

ка», «Золото Хаїм-Шаї», «Вгору Фролівським узвозом», «Місце для фотографії», «Бесарабський романс»). Вибір того, історію кого оповідачка представить, для композиції твору має виняткове значення, адже історія цього Іншого або Іншої часто дозволяє звернути увагу на симетрію або асиметрію доль людей, перехрестя зустрічей і прощань. Так у повісті «Вірочка» історію вчительки музики оповідає сестра її колишньої учениці, а в «Місці на фотографії» кузина розказує про долю свого двоюрідного брата. Письменниця сповнює свої тексти численними іменами персонажів, та оповідачки в неї безіменні. Проте у більшості повістей і оповідань надмір їх переживань з'являється тоді, коли намічаються повтори або протиставлення візерунків доль того, хто оповідає історію і того, про кого розказують. Найцікавішими є ті твори, де письменниця комбінує кілька варіантів оповіді – починає ніби від відстороненого автора, а потім несподівано вкидає у текст фрагменти, написані від першої особи. Так читач помічає, що персонажі історії не є сторонніми для авторки, бо тонкими ескізними лініями вони поєднані із її життям. І хоча деталей, які свідчать про такі життєві зв'язки достатньо, письменниця може напряму повідомляти, ким же доводяться всі ці люди оповідачці («Місце на фотографії», «Манечка і Фрідочка», «Уверх Фролівським узвозом») або не робити цього («Золото Хаїм-Шаї»), залучивши до тексту кілька коротких врізок оповіді від першої особи.

Інна Лісова дозволяє собі і два варіанти проявлення щемкого екзистенціального зв'язку між оповідачем і тими, про кого оповідають. Перша можливість показати це – мотив вразливості людського тіла, проявів чого достатньо в творах письменниці. Вчитися жити із різними хворобами або їх наслідками мають багато її персонажів – Ешка у «Золоті Хаїм-Шаї», Мікі у «Щасливому дні в Італії», Борис Борисович у «Начерку м'яким грифелем», Фридочка у «Манечці і Фридочці», Катя у «Пас'янсі «Чотири дами», Зіна у «Яблуках у траві». Описуючи крихку тілесність людини, Лісова виявляється дивовижним майстром: вона говорить без надміру сентиментів і без зайвого цинізму. Другий спосіб показати екзистенціальну спільність між оповідачем і тими, про кого оповідають, – поява численних персонажів творчих професій і помірна частка міркувань про мистецтво. У «Слідстві» і «Вірочці» героїнями є молоді художниці, у «Начерку м'яким грифелем» – художник-вчитель Борис Борисович і його учні,

у «Пас'янсі «Чотири дами» – скульпторша-майстриня ляльок Катя (чи не сама то Інна Лісова в молодості?), у «Бесарабському романсі» – акторка Хана, у «Щасливому дні в Італії» – танцівниця Дора і її мама-співачка. Письменниця інколи акуратними ескізними лініями намічає і відносність успіху митця в суспільстві, його неоднозначність для самої людини-творця. Показовими є історія минулого (і жахаючого для нього самого все подальше життя) успіху заідеологізованої картини Бориса Борисовича і історія начерків і зрілих робіт його учениці Віки у «Начерку м'яким грифелем», думки художниці Валентини про можливість і одночасну беззмістовність вступу до творчої спілки у «Слідстві», випадок із майстринею ляльок Катею, котра звільняється з роботи одразу після того, як її називають надією всього бюро, де вона працює у «Пас'янсі «Чотири дами», доля Дори, що залишає хореографію і стає завідувачкою дитячого будинку у «Щасливому дні в Італії», історія митця і його творіння у «Лібрето» і навіть відкрита для майбутнього розвитку історія молодого художника Вені у «Сьомі Рабінзоні і його красунях». Міркувань про природу творчості, задуму і джерел, що живлять пошуки митця, у Інни Лісової небагато, але вони завжди чіткі й образні.

Каштани, дерева і фотографії

> Потом я этюды писала
> и сверху их присыпала песком
> из горстей.
> Ещё я звала гостей.

Для багатьох персонажів-митців Інни Лісової не успіх їх творів важливий, а цінне персональне – дивна мить проростання чогось з нічого, в якому і проявляється суть мистецтва. Тому й не дивно, що в її творі для дітей, головним героєм і оповідачем стає музикант. У 2007 році Інна Лісова опублікувала у київському журналі «Райдуга» (№№ 7–10) повість-казку «Пригоди Шатуні, маленького пронози», присвячену онукам. У ній письменниця не зрадила ані своєму стилеві, ані прагненню просто говорити про серйозні речі, ані вмінню знаходити для кожного живого створіння можливість родинного щастя і радості спілкування із рідними душами (близькими, друзями,

коханими). Оповідачем неймовірної історії про маленького каштанчика-чоловічка Шатуню, представника давнього народу, що живе на каштанах у великому місті, є привабливий скрипач-дивак-одинак. Він так і залишається безіменним, в той час, як всі інші численні персонажі, люди і казкові створіння, мають імена. Місто, в якому мешкають герої, письменниця також не називає. Однак Київ впізнаваний, і кожна глава, де проступають його прикмети, викликає усмішку, хоча письменниця і не зловживає згадками про вулиці або найменування місцин. Тут важливим виявляється її вміння короткими реченнями передавати внутрішні прикмети міста, в якому скрипач випадково рятує Шатуню від життя помічника кишенькових злодіїв. Добрий дивак бере чоловічка-каштанчика до себе жити,турбується про нього і гуляє з ним по міських садах, знайомиться із іншими каштанчиками і виявляється залученим до порятунку цілого їх народу вкупі із дрібкою чоловічків-жолудів, коли дерева із їхніми помешканнями починають знищувати для будівництва багатоповерхівок. У творі йдеться не про одну пригоду, а про їх десятки, і всі вони відбуваються в Києві або в Парижі, де Шатуня знаходить своїх втрачених родичів. Лісова не зраджує і доброму гумору, із яким вона описує колоритні, симпатичні і не надто привабливі риси персонажів. Ілюстрована самою авторкою і Юлією Мітченко, казка постійно пропонує читачеві (дорослому чи дитині) пробуджувати уяву, випробовувати її здатності, бути уважним до світу довкола себе.

Письменниця не зловживає казковістю – чарівні елементи у творі лише запускають певні події, щоб вони, зрештою, таки вели до щасливого фіналу, в якому каштанчики переселяються на спеціально куплену для них ділянку із деревами, а дивакуватий скрипач-одинак знаходить свою половинку – руденьку реставраторку Надю. Каштани, дуби й інші дерева, що є самим життям для казкових створінь, виявляються тим, що робить радісним і справжнім і життя людей у місті, повертає їх у дитинство і залишає частку дитинства у їхніх дорослих серцях. Акуратними штрихами, натяками, а інколи – і різкими передбаченнями персонажів про тривожне майбутнє міст, письменниця сповнює казку виразними екологічними мотивами, але окрім них є ще безліч цінних висновків, котрі ніколи напряму в повчальній манері не подаються. До слова, дерева

для Лісової є винятковим символом і в творах для дорослих. У «Золоті Хаїм-Шаї» великий горіх стає одним із персонажів. Дерево, посаджене головним героєм ще до трагічних подій винищення євреїв під час Другої світової війни, зустрічає його і його вцілілу родину, коли вони повертаються у місто. Горіх є свідком багатьох радісних і драматичних подій, тріумфу надій і їх втрат, і водночас його плоди – необхідна частка щоденного життя із його зміною пір року. Так велике дерево перетворюється на центр, довкола якого відбуваються прості, щирі, кумедні, сповнені іронії або драматизму події тоді, коли вже декілька родин мешкають поруч. По смерті Хаїма-Шаї горіх також вмирає – падає разом із зеленими ще плодами. До цієї пронизливої символіки письменниця не дає коментарів – їх читачі мають змогу створити самі.

Магістральним символом є для письменниці і фотографії. (Недарма в одному з інтерв'ю вона зізнається, що і в її житті родинні фотоальбоми завжди мали і мають особливе значення). Світлини знакові для доль персонажів, вони з'являються у більшості прозових текстів Інни Лісової. На них присутні не лише спогади, але й загадки-відгадки або зафіксована можливість інших спрямувань доль. Є свої знакові світлини у «Дівчинці із таксою», «Вірочці». У «Місці на фотографії» є дві пари фотографій хлопчиків. Гарненький Льонечка одночасно в дитинстві схожий і на свого живого дядька, і на померлого дитиною родича, але його самого чекає доля ментального інваліда, вічного малого попри чималу вагу і зріст. У «Бесарабському романсі» єдина тьмяна фотографія, зроблена і знайдена випадково, зберігає обличчя родини Ерліхманів початку XX століття, а світлини з театральної юності Хани її чоловік Льовушка знищує, настрашений можливими переслідуваннями за зв'язки із неблагонадійними митцями з єврейського театру. У «Щасливому дні в Італії» знаковий фотопортрет матері Дори і Мікі зроблений тоді, коли радість панувала, і саме ця світлина стане спогадом, свідченням втрачених можливостей і сподівань.

Увага до речей – ще один особливий мотив текстів Інни Лісової, якому варто було б присвятити окрему розмову в майбутньому. Недарма письменниця в одному творі захоплено пише: «Яка доля! У речей, як і в людей – такі бувають долі, що якраз романи писати». Так само, як є у Лісової оригінальна філософія дитинства, так

є і філософія речей – тепла, трохи сентиментальна, ще один її ключ до століття XX-го. Старе пальто у «Місці на фотографії», речі-символи, що зберігають пам'ять про радість, у «Щасливому дні в Італії», дитячі ковдрочки у «Манечці і Фридочці», сережки і вишиті Ешкою для дітей килими у «Золоті Хаїм-Шаї», гіпсові скульптури-голови – у «Начерку м'яким грифелем», старі музичні інструменти – у «Вверх Фролівським узвозом» і навіть смішні «скарби» або дійсно коштовні речі у дитячій казці.

Інна Лісова любить тих, про кого оповідає, але може бути і безжалісною до них, описуючи колізії стосунків між персонажами, дивацтва, негідні вчинки, несправедливі висновки і думки, непорозуміння й огидні побутові звички тих чи інших осіб. Їй завжди допомагає талант балансувати на прикордонні комічного і трагічного. Усмішки, котрі викликають її описи світлих персонажів, негідників або диваків-нечупар, красунь-жінок і красенів-чоловіків із химерними уподобаннями в одязі або спробах прикрасити себе, замальовки завалених старим мотлохом кімнат і прив'язаностей до зіпсутих речей, є для читача важливою частиною спілкування із тими, про кого оповідає письменниця. У її книжках багато персонажів, котрі здатні навіть недолю сприймати не з кислим смиренням, а з солодким усміхом.

Прозові твори Інни Лісової – спалахи радості і смутку, частка гумору, успіхів і щастя, перемішана із недолею, прикордоння переживання себе своїм і чужим серед людей, тварин, речей, подій. Із всіма цими моментами потрібно примиритися і заприятелювати, і тоді життєсвіт її творів не виштовхне, а радо відкриє найкращі свої скарби, найясніше Золото доль.

Вибрана бібліографія

Инна Лесовая. Дама сдавала в багаж…Романы и повести. – К.: Дух і Літера, 2003. – 539 с.

Инна Лесовая. Пасьянс «Четыре дамы». Повести. – К.: Дух і Літера, 2006. – 528 с.

Инна Лесовая. Приключения Шатуни, маленького пройдохи. Повесть-сказка // Радуга. – 2007. – № 7–10 .

Инна Лесовая. Бесарабский романс. Роман. – К.: Дух і Літера, 2008. – 584 с.

Инна Лесовая. На асфальтовом берегу. – К. : Дух і Літера, 2010. – 168 с.

Инна Лесовая. Янтарная комната // Єгупець. – № 22. – С. 29 – 217.

Инна Лесовая. Бабушка Мириам // Єгупець. – № 27. – С. 193 – 240.

ТЕГИЛИМ – ПСАЛМЫ ЦАРЯ ДАВИДА

*Раби **Шимон Рефаэль Гирш** (1808–1888) – комментатор Писания, один из духовных лидеров евреев Европы. Происходил из почтенного раввинского рода – его дед р. Мендл Франкфуртер был учеником р. Йонатана Эйбешица и главой общины города Альтоны, расположенного возле Гамбурга.*

В девятнадцатилетнем возрасте стал учеником раввина города Мангейм Яакова Этлингера. Год спустя он получил от своего наставника раввинское посвящение.

В 1829 году р. Шимон Гирш поступил в университет Бонна, где прослушал курсы по всемирной истории, классической философии и языкам. Также занимался в физической лаборатории.

В 1831 году р. Шимон Гирш стал главным раввином герцогства Ольденбург в Нижней Саксонии, у границы с Голландией. В 1836 году в типографии города Альтоны вышла в свет его первая книга «Девятнадцать писем о еврействе», обращенная к новому поколению евреев Германии.

В 1841 году р. Шимон Гирш стал главным раввином обширного округа Оснабрюк, расположенного на северо-западе Германии. Он организовал здесь школу для мальчиков, стремясь, чтобы новое поколение было связано с традиционными ценностями иудаизма с раннего детства.

В 1846 году р. Шимон Гирш, покинув Германию, возглавил общину Никольсбурга, а затем стал главным раввином Моравии и Австрийской Силезии – в его округе проживало около шестидесяти тысяч евреев. После мартовской революции 1848 года его

избрали представителем еврейского населения в австрийском парламенте.

В течение многих лет р. Гирш работал над комментированным переводом Пятикнижия на немецкий язык. В 1867 году он выпустил в свет первый том, а к 1878 году всё издание было завершено.

Комментарий р. Гирша, в отличие от большинства классических комментариев, был обращен не только к знатокам Торы, но и к тем, кто сомневался в основах веры или даже утратил живую связь с еврейской традицией.

Вслед за Пятикнижием р. Гирш перевел и прокомментировал книгу Псалмов – эта книга вышла в 1882 году.

В 1895 году, через семь лет после смерти р. Гирша, был опубликован и его комментарий на Сидур (Молитвенник). В последующих поколениях его комментарии выдержали десятки изданий и переводов.

Псалом 1

1. Продвигается вперед [счастлив] тот человек, который не шел
по совету беззаконных, на пути легкомысленных не стоял
и среди насмешников не сидел.
2. Ибо к Торе Бога стремленье его – о законе Его думает день и ночь.
3. Будет он как дерево, посаженное у потоков вод – вовремя даст
плод, и лист его не увянет.
4. И во всем, что сделает, преуспеет. А беззаконные –
как мякина, которую ветер уносит.
5. И не устоят беззаконные в суде, легкомысленные –
в общине праведной.
6. Ибо знает Бог путь праведных, а путь беззаконных исчезнет
навек.

א. אַשְׁרֵי-הָאִישׁ אֲשֶׁר לֹא הָלַךְ בַּעֲצַת רְשָׁעִים וּבְדֶרֶךְ חַטָּאִים לֹא עָמָד וּבְמוֹשַׁב לֵצִים לֹא יָשָׁב

1. Шаги вперед человека, который никогда не ходил в собрание беззаконников, не стоял с легкомысленными и не сидел с насмешниками.

אשרי – *шаги*[1]. С одной стороны, слово אשור – *шаг*, אשר – *идти вперед, развиваться* (*Мишлей,* 4:14; 23:19). С другой стороны, есть фонетическое сходство корня אשר с корнями,עזר, אזר, אסר, עשר, עצר, אצר которые могут указывать на объединение, обретение силы и материальных ценностей. И пример: אשרה – *дерево*, цветущее под защитой божества. То есть истинное значение слова אשר – не обладание уже достигнутыми способностями и материальными ценностями, а стремление к вечному обретению материального и духовного богатства, продвижение вперед. Даже местоимение אשר – *который* – связывающее сказуемое с объектом или субъектом, выражает шаг вперед в мысли, приобретение дополнительного свойства, нового качества. Таким образом, אשרי означает прогресс во всех отношениях. Продвижение вперед, успех во всем желаемом – основной стимул и цель всех мыслей и действий человека.

רשע – *беззаконник* – ради достижения цели отказывается от исполнения законов.

חטא – *легкомысленный человек* – утрачивает чувство обязательного.

לץ – *насмешник*, – высмеивает все, что кажется ему препятствием на пути достижения желаний. Эти три типа людей гордятся собой, считают себя прогрессивными, а тех, кто сомневается в их представлениях и образе жизни, считают отсталыми и невежественными. В отличие от них, псалом говорит אשרי האיש – прогресс возможен только для тех, кто не следует их принципам, но, наоборот, выводит все свои принципы, поведение и мнения лишь из Законов Господа.

Наши мудрецы уже указывали, что слово אשרי, начинающее книгу Псалмов, следует в Торе сразу за прощальным благословением Моше וזאת הברכה, которое заканчивается словами «אשריך ישראל מי כמוך» – «Блажен ты, Израиль: кто подобен тебе» (*Дварим*, 33:29). Давид начинает там, где Моше заканчивает (*мидраш Ялкут*).

Благословение Моше дано народу в целом, а слова Давида относятся к каждому человеку и говорят о трех категориях людей, которые противопоставляют себя Торе: רשע, חטא и לץ.

רשע – фонетически связано с רשה, что значит *неограниченное желание*, деспотическая власть. Но רשות (*Авот*, 1-2) – также *власть, устанавливающая свои законы*, обычно состоящая из насмешников, презирающих законы, беззаконников, которые намеренно не подчиняются закону и руководствуются только собственными желаниями.

חטא – значение слова следует из «קלע באבן אל השערה ולא יחטא» – «Бросит камень в волос и не *промахнется*» (*Шофтим*, 20:16); не промахнется – לא יחטא. Поэтому глагол חטא означает ненамеренно ошибиться, согрешить по лености и легкомыслию. Существительное в форме חטא[2] (как גנב, קשת, חרש, דין) означает человека, для которого прегрешение стало чертой характера из-за его *легкомыслия*.

לוץ, от которого происходит ,לץ – фонетически близко к לוז – *отклониться от курса*, не следовать верному направлению – и связано с מליץ – *интерпретатор* (*Берешит*, 42:23) и מליץ – *говорящий* (*Иов,* 33:23), а также מליצה – *поэзия* (*Мишлей*, 1:6). В некотором смысле это слово означает искусство перевода, интерпретация, толкование. А в отношении судебной процедуры оно указывает на правильное изложение фактов в пользу защиты. В эмоциональном плане означает красивые искусства (поэзию). Однако в низменном смысле существительное לץ указывает на вредное и подлое искусство искажения речи – ложь, красиво, привлекательным образом рассказанную. Поэтому לץ – *насмешник,* подлый человек, который глумится и высмеивает все возвышенное в духовной и моральной сферах как праздную глупость. Он пользуется отвратительным искусством фальшивого разговора и нечестивой иронии.

Все они вместе – חטאים, רשעים, לצים – враги Торы, и поэтому רשעים и חטאים практически нарушают закон, но לצים, даже если соблюдают заповеди – по привычке или малодушию, – высмеивают праведную жизнь. Своей болтовней они стараются унизить в глазах других все, что священно и свято, лишить уважения религиозный образ жизни.

לוש – *месить* – и לשון – *язык* – слова, возможно, связанные и фонетически, и по значению с לוץ – *насмехаться*, *высмеивать* – и לצון – *потеха*. Язык לוש – *перемешивает*, подготавливает пищу во

рту для жевания и превращает голос в артикулированную звуковую речь. Слово לוץ (многие צ-корни соотносятся с ש-корнями) говорит об искусственном, притворном использовании речи.

יעץ – *советовать* (и отсюда עצה – *совет)*, изначально не означает давать совет, но принимать решение после размышления и совещания, так что עצה – решение или план, принятый после соответствующего обсуждения. Так же как «זא העצה כאשר יעצתי היא תקום היעוצה על כל הארץ» – «что решил Я, так и сбудется … вот то решение, что принято было Мною обо всей земле» (*Йешаяѓу*, 14, 25-26). Это слово контрастно отличается от יאש – *отчаяние*, *растерянность* и *безнадежность*, в отличие от него עצה – преодоление дилеммы, затруднения благодаря обсуждению.

Так, עצת רשעים – *совет беззаконников* – совет, который намеренно пренебрегает законом. Поэтому праведный не принимает такого совета, никогда не пойдет, следуя такому совету – בעצת רשעים לא הלך. Он никогда не нарушит намеренно закон.

ובדרך חטאים לא עמד – и *на пути легкомысленных не стоял*. Никто не застрахован от неудачи из-за несерьезности, недомыслия, слабости или ошибочного представления, но праведный, оказавшийся на *неверном пути*, דרך חטאים, никогда не стоит, не задерживается на этом пути и оставляет его, как только осознает к чему, в действительности, он приводит.

ובמושב לצים לא ישב – и *в собрании насмешников не сидел*. Никто, тем более человек верный своим обязанностям, не может избежать контактов с неявными или открытыми противниками моральных законов в повседневной жизни и в деловой активности. Обычно выполнение жизненных обязанностей требует общения с другими людьми. Почти никто не может выбирать себе окружение, в котором приходится жить и действовать. Оно часто оказывается произвольным. При взаимодействии с людьми разного мировоззрения религиозный человек должен доказывать приверженность своим принципам с неизменным усердием, которое нельзя изменить или ослабить. Особенно в свободное время, посвященное обсуждениям и дискуссиям, при разговоре с לצים, использующим софистику и красноречие, столь опасные для морали. И это обычно происходит не тогда, когда человек идет или

стоит, а когда *сидит* в обществе. Но каждый может избежать מושב לצים – *собрания насмешников* – и сам решить, как и с кем проводить свободное время. Поэтому праведный במושב לצים לא ישב – *в собрании насмешников не сидел*.

ב. כִּי אִם בְּתוֹרַת יְהוָה חֶפְצוֹ וּבְתוֹרָתוֹ יֶהְגֶּה יוֹמָם וָלָיְלָה

2. Ибо к учению Господа стремление Его, о законе Его размышляет он день и ночь.

כי אם בתורת ה׳ חפצו – *ибо к Торе Господа желание его*. Слово חפצ – *цель и борьба за нее* – более сильная форма глагола חפש – *искать*. В отличие от беззаконников, легкомысленных и насмешников, праведный видит свои цели и борьбу за них только в рамках закона, данного Богом. Он установил цели, разметил свои пути с помощью размышления, понимания и выполнения заповедей. Постоянное и интенсивное размышление приближает его к Божественному Закону יוֹמָם וָלָיְלָה – день и ночь.

יוֹמָם – *днем*. В течение дня, времени активного выполнения жизненных задач, Тора руководит мыслями, желаниями и действиями религиозного человека.

לילה – *ночь* – время отдыха от дневных трудов человек посвящает изучению Торы. Свободное время он использует для обогащения и облагораживания разума и эмоций постоянно прогрессирующим осознанием всего, что истина и благо, обновляя и усиливая стремление к добру и правде. Поэтому он всегда будет отделен от «собрания насмешников».

הגה – *размышлять, бормотать* – активное мышление, требующее выражения. Также и естественные звуки, издаваемые животными, как יהגה כוינה – *ворковал как голубь* (*Йешаяѓу*, 38:14); כאשר יהגה כאריה – *когда зарычит как лев* (*Йешаяѓу,* 31:4); и обдуманная человеческая речь: ולשוני תהגה צדקך – *и язык мой выскажет справедливость Твою* (*Теѓилим*, 35:14). Здесь имеется в виду очень специфическое значение слова: глубокомысленное изучение Торы, при котором недостаточно молчаливого размышления, но требуется, даже от уединенного человека, точное вербальное выражение, которое как

бы оживляет мысль. У пророка сказано: לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה למען לעשות ככל הכתוב בו – «Да не отходит эта книга Торы от уст твоих, и размышляй о ней днем и ночью, чтобы в точности исполнять все написанное в ней» (*Йеѓошуа,* 1:8). Таким образом, הגה – результат активного мышления и также его обдуманное словесное выражение.

ג. וְהָיָה כְּעֵץ שָׁתוּל עַל-פַּלְגֵי מָיִם אֲשֶׁר פִּרְיוֹ יִתֵּן בְּעִתּוֹ וְעָלֵהוּ לֹא-יִבּוֹל וְכֹל אֲשֶׁר-יַעֲשֶׂה יַצְלִיחַ

3. Он будет как дерево, посаженное у потоков вод, дающее плод вовремя и лист которого не вянет. И во всем, что делает, преуспеет.

והיה כעץ – *будет как дерево*. Посредством мыслей, усилий и действий, соответствующих Законам Торы, праведный становится подобен дереву.

שתל, объясняет Талмуд (*Авода зара,* 19а), – это не синоним נטע – *сажать*, но *пересадка* отростков в лучшую почву. Глагол שתל фонетически связан, видимо, с раввинистическим значением глагола שדל – *стараться*, делать честные усилия. Праведный как бы всасывает новые соки для развития разума и характера не из окружения, в котором оказался по месту рождения или стечению обстоятельств, а в результате глубоко обдуманного стремления укоренить себя в Источнике, в Торе. Тогда сможет совершенствоваться и быть уверенным в благополучии и благосостоянии. Могут возникнуть сомнения по поводу того, что слово

פלגי – *протоки*, стоит во множественном числе, ведь дерево стоит у одного протока, а не вблизи нескольких одновременно. Быть может, здесь намеренно говорится о нескольких протоках, чтобы можно было выбрать тот, который лучше насыщает. Но если рассмотреть значение глагола פלג – *разделяться*, *отделяться*, то פלגי מים означает много отдельных ручьев, вытекающих из одного источника, много протоков, вытекающих из одного, общего для всех водоема. Тогда здесь аллегорически сказано о Торе, единственном источнике Божественной истины, питающем жизнь во всех ее аспектах и делающем жизнь плодоносной.

В трактате Талмуда (*Авода зара*, 19а) приведено поучение мудрецов: чтобы не быть ограниченным, следует שתל – *пересаживать* себя, учиться у многих учителей, искать Тору, наше духовное питание, не только у одного учителя. В доме учения раби Яная толковали: כעץ שתול ולא כעץ נטוע – כל הלומד תורה מרב אחד אינו רואה סימן ברכה לעולם – «Как дерево пересаженное, а не посаженное. [И сказано так, потому что] изучающий Тору только у одного рава никогда не преуспеет».

אשר פריו יתן בעתו – *которое дает плод свой в срок свой*. В отличие от беззаконников и легкомысленных, чья жизнь – результат страстей и безответственности, человек, для которого Тора – единственный источник мысли и стремлений, дает *плод свой в свой срок*. Он делает все для исполнения заповедей Писания и постоянно живет под очищающим и возвышенным воздействием Божественной Торы.

ועלהו לא יבול – *лист его не вянет*. На первый взгляд лист кажется не столь важной частью дерева, но в действительности листья необходимы для роста и плодоношения дерева, как легкие для здоровья животных. Роль «листьев» в интеллектуальном и моральном развитии человека существенна, они влияют на оживление духа и эмоций, вызывающих действие. Оживление приносит дыхание и свет Божественной правды. А если אשר פריו יתן בעתו указывает на другое проявление жизни, как у беззаконников и легкомысленных, все же ועלהו לא יבול означает использование свободного времени для интеллектуального и морального роста, что совершенно чуждо жизненному пути насмешников. Поэтому в Талмуде (*Авода зара*, 19а) листья сравниваются с мирской беседой мудрецов, которая также требует изучения, как сказано: *лист его не вянет*.

וכל אשר יעשה יצליח – *во всем, что делает, преуспеет* – и это конкретное выражение последствий того, что ранее аллегорически описывалось как цветущее дерево. Субъектом глагола יצליח является праведник. צלח означает иметь успех, прогресс, преодолевающий все препятствия. Поэтому וצלחו הירדן – «и переправились через Ярден» (*Шмуэль* II, 19:18) – преуспели, преодолели все трудности перехода через Ярден (Иордан). וכל אשר יעשה יצליח не сказано «преуспеет во всем, что делает», но все, что делает, доводит до успешного результата. Не приписывает успех себе, своим усилиям, случайности или совпадению внешних обстоятельств, а тому, что

действует только в соответствии с мотивами и целями, установленными Богом в Его Торе.

ד. לֹא-כֵן הָרְשָׁעִים כִּי אִם-כַּמֹּץ אֲשֶׁר-תִּדְּפֶנּוּ רוּחַ

4. Не так беззаконники. Они как мякина, которую уносит ветер.

לא כן הרשעים – *не так беззаконники*. Судьба беззаконников и легкомысленных приводится в стихах, которые начинаются с על כן – *поэтому*, и предполагают предшествующее описание их жизненного пути, заслуживающего такой судьбы. Таким образом, לא כן – *не так* – говорит не о неудаче их действий; в противоположность успеху, исполнению планов праведника, эти слова следует понимать как сказанные для контраста с этическими деяниями праведных. לא כן הרשעים противопоставлены словам כי אם בתורת ה' חפצו – *ибо к Торе Господа желание его*. Беззаконники не следуют основным принципам Божественного закона, который неизменяем и должен быть принят как источник всех мыслей и желаний. Они כמץ – *как мякина*, шелуха. Существительное מץ – *шелуха*, солома – образуется от глагола מצץ – *высасывать*. Скорлупа, хотя и напоминает по форме плод, который она покрывает, но не имеет семени и не питается от стебля или корня.

אשר תדפנו רוח – *которую уносит ветер*. Они подчинены силе ветра, который их носит туда-сюда, не имеют ни семени, ни поддержки и уносятся в любом направлении силой своих страстей и искушений.

ה. עַל-כֵּן לֹא-יָקֻמוּ רְשָׁעִים בַּמִּשְׁפָּט וְחַטָּאִים בַּעֲדַת צַדִּיקִים

5. Поэтому не устоят беззаконные на суде, а легкомысленные – в общине праведных.

על כן לא יקומו במשפט – *поэтому не устоят в суде*.

קום – *вставать, быть стоящим*, и можно понимать это слово как *подниматься*, занять позицию (*Берешит*, 23:17; 23:19) .

במשפט – *в суде*, Божественный суд над всеми делами человека. Беззаконники даже не ищут поддержки в Божественном Законе, открытом человеку, вместо этого они живут, руководствуясь только страстями и окружающими искушениями. Они не способны встать или стоять в Божественном суде.

חטאים – *грешники*, которые *по легкомыслию* не выполнили предназначение на земле или даже действовали против закона, будут наказаны не так, как те, что сознательно и преднамеренно пренебрегали законом. Но и для них нет места в Божественном суде среди преданных своим обязанностям, то есть לא יקומ ובמשפט בעדת צדיקים – *не встанут в суде среди общины праведных.*

לא יקומו – *не встанут* – относится к חטאים.

צדיק – *праведник* – это человек, который в отличие от רשעים – *беззаконников*, и חטאים – *легкомысленных*, выполнял все свои обязанности осознанно и честно.

עדה – *община*, от יעד – *встречаться* – объединение людей, имеющих общую цель и общую веру в реализацию этой цели.

ו. כִּי-יוֹדֵעַ יְהוָה דֶּרֶךְ צַדִּיקִים וְדֶרֶךְ רְשָׁעִים תֹּאבֵד

6. Ибо знает Господь путь праведных – а путь беззаконных исчезнет навек.

כי יודע – *ибо знает* – обращает внимание, осведомлен, то есть Бог постоянно защищает человека и заботится о нем. Также ידע לכתך במדבר – «знает Бог, как ты шел в пустыне» (*Дварим*, 2,7). Поэтому сказано в стихе: ודרך רשעים תאבד – *а путь беззаконников исчезнет*. Путь, которым идут праведные, вся их жизнь соответствует Божественной цели, предназначенной для всего человечества, и Он не допустит, чтобы этот путь исчез. В этом Его особое внимание и милосердие. И поэтому צדיקים – *праведные* – могут быть уверены в своем приближении к спасению. Их путь – единственный, угодный Богу, и поэтому Он помогает праведным на этом пути.

דרך רשעים תאבד – *путь беззаконников исчезнет,* хотя и не требуется специальное Божественное вмешательство, чтобы уничтожить путь нечестивых. Этот путь сам по себе уничтожится, он безнадежен

с самого начала из-за отсутствия Божественной милостивой заботы. Глагол תאבד означает *потеряться*. Эти бесплодные усилия найти путь не достигают цели. В последнем стихе достаточно сказать о пути нечестивых без явного упоминания о легкомысленных, потому что пути их одинаковы.

חטאים – *грешники*, *халатные* – в своем безрассудном легкомыслии идут тем же путем, что и רשעים – *нечестивые*, которые выбирают свой путь сознательно, преднамеренно. Поэтому утверждение דרך רשעים תאבד – *путь беззаконников обречен*, относится также к דרך חטאים – *пути легкомысленных*.

Псалом в целом поясняет начальные слова אשרי האיש, отвечая на вопрос, кому принадлежит будущее и кто действительно движется вперед к осуществлению целей всего человечества.

Псалом 2

1. Почему пришли в возбужденье народы, тщету племена
замышляют?
2. Восстают цари земли, и правители объединяются против Бога
и Его помазанника:
3. «Разорвем на куски их узы и сбросим приводные ремни».
4. И смеется пребывающий в небесах, насмехается над ними Бог.
5. Тогда скажет им в гневе и в тупик поставит негодованием:
6. «Я давно помазал царя Моего на Ционе, горе Храма».
6. Расскажу, чтобы стало законом – Бог сказал мне: «Ты – сын Мой,
в этот день Я тебя породил.
8. Проси Меня, и станут твоим наследием народы земли,
и твоим владением – края земли.
9. А придется – железным жезлом разбей их на куски,
как из глины сосуд».
10. И теперь поймите, цари – усмирите себя судьи земли
11. В страхе Богу служите – и ликуйте в трепете.
12. Вооружитесь чистотой, чтобы Он не разгневался,
и вам не погибнуть в пути – ибо скоро может вспыхнуть

Его гнев! Только те шагают вперед,
кто полагаются на Него.

א. לָמָּה רָגְשׁוּ גוֹיִם וּלְאֻמִּים, יֶהְגּוּ-רִיק

1. Почему пришли в возбужденье народы, тщету племена замышляют?

ב. יִתְיַצְּבוּ מַלְכֵי-אֶרֶץ וְרוֹזְנִים נוֹסְדוּ-יָחַד עַל-יְהוָה וְעַל-מְשִׁיחוֹ

2. Восстают цари земли, и правители объединяются против Господа и Его помазанника

למה רגשו – *почему возбуждены.* Второй и первый псалмы объединяют в один. В соответствии с Вавилонским Талмудом (*Брахот*, 9б), они составляют единый псалом. Во втором псалме утверждения касаются жизни народов, а общее будущее человечества зависит от того, признает ли оно утверждения в первом псалме о жизни отдельного человека. Из первого псалма понятно, что будущее зависит только от преданного следования Божественному Закону, потому что только нравственные усилия обеспечивают Божественную помощь. Все другие пути, где проявляются неповиновение и легкомыслие, лишают человека понимания жизненной цели и возможности ее достичь, и жизнь его проходит напрасно.

Что правильно для жизни отдельного человека, то верно и для жизни народов и наций (племен). Один закон применим к человеку и народу. Нации и народы погибнут, если не употребят свою власть и силу для выполнения нравственных законов, чтобы делать добро, и будут использовать силу в противоречии с Божественным Законом.

Нравственный закон известен и объяснен народам свыше, от **ה' ומשיחו** – *Господа и Его помазанника.*

Когда люди впервые разделились на нации и начали реализовывать свой план: **נעשה לנו שם** – *сделаем себе имя* – возведем Вавилонскую башню как символ собственной силы и славы, Бог указал путь

Своему народу, одному среди всех наций. Этот народ, в противоположность другим, должен служить примером для всех и выполнять свое предназначение на земле не с помощью силы или славы, а только преданным соблюдением Божественного нравственного закона. Возвышенный сын народа Давид, осознающий духовное и моральное величие такого предназначения, был помазан Богом на царство, чтобы провозглашать нациям Его слова. Давид всеми силами стремился выполнить эту задачу в Псалмах, которые многие столетия чудесным образом находят дорогу с берегов Иордана к сердцам всех, кто служит Богу. Эта миссия Давида будет полностью выполнена его «потомком из рода Ишая» (*Йешаяѓу*, 11:1), который изначально предназначен для выполнения этой цели.

Этот псалом говорит, что нации и их правители восстают против народа, который и в радости, и в беде являет необыкновенное величие и всепобеждающую силу Божественного Закона.

למה – *почему?* Потому что только праведность обеспечивает помощь и содействие Божественной власти.

רגש – *возбуждаться.* רגש означает прийти в движение под влиянием внешней силы (*Берешит*, 12:5).

גוי – *народ*, люди, объединенные по внешним обстоятельствам в одно образование, организм (גוה, גו).

לאום – *государство* с установленным порядком, управляющее обществом. עם – народ (*Берешит*, 25:23).

מלכים – *цари* – вожди, представляющие национальную власть перед другими народами.

רוזנין – רוז, слово связано с רסן (вожжи), רוזנין – это *правители*, поддерживающие государственный порядок; ורוזנים יחוקקו צדק – «и повелители узаконят правду» (*Мишлей*, 8:15).

יסד, נוסדו – *установить.* כי כן יסד המלך – «потому что так постановил царь» (*Эстер*, 1:8) – установил как закон. הוסד יחד (*Теѓилим*, 31:14) – *объединяться*, определять общие правила поведения.

על ה' ועל משיחו – утверждение, относящееся ко всем четырем предложениям стихов 1-2.

Активность народов, גוים, показана как רגש – оживление, возбуждаемое лидерами. לאומים связано с הגה – предположения относительно планов, касающихся внутренней жизни народа. Активность

царей отражена глаголом התיצב – укрепление их власти для управления народами. Активность רוזנים, связанная с הוסדו יחד, указывает на коллективное обсуждение и окончательное определение основных законов.

Псалмопевец видит все аспекты жизни наций и их действия על ה' ועל משיחו – направленными против *Господа* и *Его помазанника*. Все они, сознательно или бессознательно, имеют общую цель: освободиться от высшего принципа – покорного подчинения нравственному Божественному Закону, который они должны осознать благодаря историческому факту существования Его народа и Его помазанника. Только выполнение этого закона предполагает Его помощь и содействие. На этом законе основан Его мировой порядок, и только посредством соблюдения этого закона они могут обрести прочный мир в своих внутренних и внешних отношениях. Отказ от верности моральному закону из-за стремления к достижению личных интересов, власти, славы и богатства является причиной нездоровых внутренних и внешних отношений в жизни наций.

Вместо того чтобы искать исцеления от подобного положения дел на единственном пути, ведущем к истинной цели, лидеры и нации посвящают свои жизни и свою активность борьбе против единственного условия спасения. Исцеление, на самом деле, находится там, где они ищут причину своих бедствий, они же видят исцеления в тех средствах, которые только ухудшают положение и продлевают зло.

ריק – *тщета, пуст*ое – следует за הגה – *умозрительные размышления* לאומים – *народов* –в поисках исцеления от внутренней болезни наций. Здесь более, чем где-либо, можно заранее почувствовать бесполезность их усилий, найти общее лекарство, а они ограничиваются поисками улучшения, которое может быть только временным и неадекватным.

משיחו – *Его помазанник*. Так называет себя Давид в своих последних словах, объявляя о своем предназначении, и это гимн его и его рода и будущего спасения человечества. (*Шмуэль* II, 23:11).

ג. נְנַתְּקָה אֶת-מוֹסְרוֹתֵימוֹ וְנַשְׁלִיכָה מִמֶּנּוּ עֲבֹתֵימוֹ

3. Мы хотим разорвать их узы на куски и сбросить с себя их путы.

ננתקה – *разрывать;* נתק – насильственное отделение, разрывание на куски (см. *Шофтим*, 16:9).

מוסרותימו, от יסר – *узы*, ограничивающие проявление силы, מוסר – *порядок, дисциплина*, יסר – *дисциплинировать*, наставлять.

עבות – *канаты, ремни*, посредством которых силы управляют; слово связано с עבד – *работать*, עבט – *искривлять*. Аналогично – ремни для упряжки (*Йешаяѓу*, 5:18), для ярма (*Иов*, 39:13), которыми управляют скотиной при движении или вспашке. Моральный закон накладывает מוסרות – *ограничения*, и диктует עבות – *обязанности*, нетерпимые для народов, которые считают их противоречащими их интересам, поэтому намерение народов – ננתקה – *разорвем* их узы и сбросим приводные ремни.

ד. יוֹשֵׁב בַּשָּׁמַיִם יִשְׂחָק אֲדֹנָי יִלְעַג-לָמוֹ

4. Сидящий в небесах смеется, Господин мой насмехается над ними.

יושב – *сидящий*. Бог позволяет людям заниматься долгими экспериментами для выполнения своих планов и проверять свои разумение и силу, которые они переоценивают. Не вмешиваясь непосредственно, Он сидит как бы отдыхая на Престоле.

בשמים – *в небесах* – за пределами верхнего и нижнего, «Там», откуда земля получает влияние, обеспечивающее условия ее эволюции. Сидящий на небесах Бог «смеется» над напрасными усилиями людей. שחק – слабая форма צחק – *смеяться*.

אדני – *мой Господин, Владыка* – обычное имя Бога для тех, кто посвятил Ему свою службу и работу.

Как יושב בשמים Бог держит в «руках» управление всем, что существует и что должно появиться на земле.

Как אדני Он сообщает нациям через Израиль и Своего глашатая Давида, что подчинение Божественному Закону – единственный путь к спасению. Его слово основано на окончательной победе всего, что морально в человеческих отношениях. Бог может позволить людям идти их собственным путем, поскольку общий результат

экспериментов приведет их к осознанию того, что аморальный и извращенный путь – это не путь коллективного спасения.

אדני ילעג למו – Божественное откровение известно, носителями его являются Израиль и Давид, поэтому *Бог насмехается* над попытками стереть Его откровение из сердца человека.

ה. אָז יְדַבֵּר אֵלֵימוֹ בְאַפּוֹ וּבַחֲרוֹנוֹ יְבַהֲלֵמוֹ

5. Тогда скажет им в гневе и поставит в тупик негодованием Своим:

אז ידבר – *тогда скажет*. Когда народы и их лидеры осознают на своем опыте бесплодность поисков бессмертного спасения без подчинения моральному закону, проводя жизнь в прямом противоречии с этим законом, Бог явится из Своего сокрытия. Его гневное слово покарает их, и осознание Его негодования испугает их.

בהל – *паниковать*, связано с **בעל** – *владеть*, означает также подавление эмоции, чувства страха (*Берешит*, 45:3). И они внезапно осознают, что есть свободный, моральный, личный Господь над материальным, физическим мировым порядком их иллюзий. Есть Владыка, с абсолютной волей, которую они не принимали в расчет. В следующих стихах мы читаем гневный выговор этим народам.

ו. וַאֲנִי נָסַכְתִּי מַלְכִּי עַל-צִיּוֹן הַר-קָדְשִׁי

6. «Я давно уже помазал Моего царя на Ционе, горе Храма Моего».

ואני – *а Я*. «В отличие от их усилий, путей и средств, с помощью которых они пытаются найти способ спасения народов и наций, – говорит Господь, – Я давно уже показал им, для их же пользы, кого избрал Моим царем». Помазав на царство династию Давида на Ционе, Бог записал в книгу истории, что считает истинным только то лидерство над народами и нациями, которое подчинено Его Закону, для которого Он возвел Храм на Ционе.

ציון – и *Цион*, и *знак* (в зависимости от огласовки) – отмеченное для всего человечества место (см. *Ирмеяѓу*, 31:20; 30:17; *Млахим* II, 23:17; *Йехезкель*, 39:15; *Йешаяѓу*, 2:4.). Подход народов и наций, как

они описаны в стихах 1-3, – пренебрежение к помазанию Давида, избранию его царем, т.е. открытое восстание против воли Бога.

נסך – *полить* жидкостью, *помазать*. Существует связь слов נסך / סוך, נקש / קוש, נצר / צור, נמל / מול, נזד / זוד и т.д.

ז. אֲסַפְּרָה אֶל-חֹק יְהוָה אָמַר אֵלַי בְּנִי אַתָּה אֲנִי הַיּוֹם יְלִדְתִּיךָ

7. Поэтому хочу объявить, чтобы это стало законом, что Бог сказал мне: «Ты Мой сын, сегодня Я тебя родил».

אספרה אל חוק – *объявлю как закон*. Исходно ספר – *перечисление фактов*, а не провозглашение закона. אל указывает на движение вперед, к цели. Таким образом: «Я хочу повторять факт Моего избрания царя на Ционе долго и часто, пока это не станет основой поведения народов и их лидеров».

בני אתה – *сын Мой ты* – именно так, «сын Мой», называет Бог в разговоре с фараоном Израиль (*Шмот*, 4:22), что указывает на избрание Израиля как особого творения Бога в истории народов, в отличие от возникновения других наций в результате разных обстоятельств. Бог Сам избрал и помазал Своего царя. Давид получил царство не по наследству и не по выбору народа – это было решение Бога. Он назначил его царем, его царство непосредственно зависит от Бога, и это – проявление Божественной воли.

אני היום ילדתך – *сегодня Я породил тебя*. Воцарение Давида – новый акт Бога, возвещенный главам наций, чтобы объявить Свою судьбоносную волю народам.

ח. שְׁאַל מִמֶּנִּי וְאֶתְּנָה גוֹיִם נַחֲלָתֶךָ ; וַאֲחֻזָּתְךָ אַפְסֵי-אָרֶץ

8. Проси Меня, и будут народы земли твоим наследием, и твоим владением – концы земли.

שְׁאַל מִמֶּנִּי וְאֶתְּנָה. Из стихов 10-12 ясно, что «наследие» и «владение» здесь не подразумевают завоевание, подчинение наций силой под властью правителей. Почитание Бога и Его нравственного закона, моральная чистота и радостная преданность Ему и Его воле требу-

ются от правителей наций самим фактом существования царства Давида.

נחלה – *наследие* – и **אחוזה** – *владение* – указывают здесь на духовное и этическое покорение: отношение народов к духовности и к избранию Давида царем изменится навсегда (*Шмот*, 34:9).

שאל ממני – *проси у меня* (см. *Захарья*, 10:1) означает: «Сделай просвещение и моральное продвижение народов предметом своих желаний и темой своих молитв». Но исполнение этого зависит от преданности духу и влиянию Давида, в задачу которого входит своими делами и утверждениями показать, что воля Бога меняет жизнь человека и народов. Тогда, внимая слову Давида, народы обратят свои сердца к Богу и поймут Его волю.

ט. תְּרֹעֵם בְּשֵׁבֶט בַּרְזֶל כִּכְלִי יוֹצֵר תְּנַפְּצֵם

9. Но если ты должен разбить их железным жезлом, то разбей на куски, как сосуд горшечника.

תרעם – от **רעע** – *разбивать;* это выражение не может быть повелительным «разбей». Не разбивают то, что дано в наследство и обладание. Это слово здесь скорее указывает на условие: *если ты должен разбить*… Предметом твоих молитв должно стать пожелание, чтобы народы подчинились духовным и этическим требованиям, сообщенным им тобою. А если не захотят услышать тебя и реализовать цель человечества, будет необходимо применить силу, чтобы сломить их сопротивление Богу, и они будут лишены силы, как сосуд, разбитый горшечником. **תרעם** – будущее время **רעע** – *разбивать*, с суффиксом **ת**.

י. וְעַתָּה מְלָכִים הַשְׂכִּילוּ הִוָּסְרוּ שֹׁפְטֵי אָרֶץ

10. А теперь, цари, поймите, усмирите себя, судьи земли.

ועתה – *а теперь*. А теперь, так как Божественный план объявлен навечно, **השכילו** – *осознайте*, поймите это. **הוסרו** – *подчините* свою волю **מוסר**, дисциплине и *моральным* законам.

שפטי ארץ – *судьи земли*, вы должны признать моральный Закон Бога как абсолютный, предписанный всем. Сделайте этот закон главным принципом вашей жизни и жизни народов – жизни, которую вы должны формировать.

יא. עִבְדוּ אֶת-יְהוָה בְּיִרְאָה וְגִילוּ בִּרְעָדָה

11. Служите Господу в страхе и радуйтесь в трепете.

עבדו – *служите*. Посвятите себя служению Богу, трудитесь ради Него, как князья и правители народов, пусть вашей целью будет реализация Его намерений, Его царство на земле.

ביראה – *в страхе* – в постоянном сознании Его величия и высшей воли, пред которыми противоречащие мнения и желания людей несущественны. Слова ירא, יראה, גרע имеют сходные значения (*Берешит*, 2:19).

וגילו ברעדה – *радуйтесь в трепете*. גילה– большая, ясно выраженная *радость*. Безоблачная радость сочетается с רעדה – *трепетом, дрожью* – с пониманием, что наше существование имеет смысл и вполне процветает, только если мы полностью преданы Богу и Его воле, без Него мы ничто. Если свяжем свою жизнь с Ним, и Его цель станет нашей целью, тогда все наши достижения, великие или малые, – какими бы маленькими ни были, – не пропадут даром, и мы сможем радоваться служению Творцу, верному служению. Эта радость будет расти из трепета, рождаться из него, это величайшее сияние, которое сознательный человек может ощущать перед Богом.

יב. נַשְּׁקוּ-בַר, פֶּן-יֶאֱנַף וְתֹאבְדוּ דֶרֶךְ כִּי-יִבְעַר כִּמְעַט אַפּוֹ אַשְׁרֵי כָּל-חוֹסֵי בוֹ

12. Вооружитесь чистотой, чтобы не разгневался Он и вам не погибнуть в пути, ибо скоро может вспыхнуть Его гнев! Только те шагают вперед, кто полагается на Него.

נשקו בר – *вооружитесь чистотой*, чтобы избежать Его гнева и не утратить смысла жизни. נשק также имеет значение *препоясываться* (*Берешит*, 41:40; *Теѓилим*, 78:9).

נשקו – *вооружитесь* – повелительная форма глагола, но огласовка здесь необычная: «патах» вместо «хирик», или форма פיעל, где «дагеш» пропущен, как в *Теѓилим,* 74:7.

בר – от ברר – *быть чистым*, как בר הייתי בעיניך – «чист был в Твоих глазах» (*Иов*, 11:4), מצות ה' ברה – «заповедь Господа чиста» (*Теѓилим,* 19:9). Можно считать, что существительное בר – *чистота*, образуется от глагола ברר так же как גל, גן, טל от глаголов גלל, גנן, טלל.

«Если не хотите беды, вооружитесь моральной чистотой и не рассчитывайте на обман и насилие (стих 5), потому что гнев Его может поразить вас в любой миг, и тогда исчезнете».

כי יבער – как *разгорится*, *вспыхнет*. Не медлите с раскаянием – неизвестно, как скоро разгорится Его гнев и предстанете перед Судом.

ותאבדו דרך – *и собьетесь с дороги*, т.е. *погибнете в пути*. Это сказано о народах, полагающихся на ложь и насилие, они движутся навстречу собственному уничтожению, подобно многим народам, полностью исчезнувшим с исторической сцены.

Псалом заканчивается словами אשרי כל חוסי בו – *идут вперед все*, *полагающиеся на Него*, и первый псалом начинается с אשרי, но в нем говорится об отдельном человеке, а здесь – о народе. Однако слово כל – *все* – относится и к отдельным людям, и к народам.

חוסי – *полагающиеся, ищущие прибежище* – от глагола חסה – *находить прибежище*, *полагаться*, это усиление глагола חזה – *смотреть в ожидании*, ожидать.

Псалом 3

1. Псалом Давида, бегущего от Авшалома, сына его.
2. Боже, сколько же притеснителей моих! Многие восстали
против меня…
3. Многие говорят о душе моей: «Не спасется от Бога – Судьи». Сэла!
4. Но Ты – Боже, мой щит, моя слава! Ты возносишь мою главу!
5. Когда плакал я, к Богу взывая, Он ответил мне
с Храмовой горы. Сэла!

6. Лег я, уснул и проснулся – ибо Бог меня поддержал.
7. Множества не убоюсь, что окружило меня.
8. Восстань, Боже! Помоги мне, мой Бог! Ибо бил Ты
всех моих врагов по щекам, сокрушал зубы порочных.
9. Помощь – от Бога. На народе Твоем – благословенье Твое. Сэла!

א. מִזְמוֹר לְדָוִד בְּבָרְחוֹ מִפְּנֵי אַבְשָׁלוֹם בְּנוֹ

Псалом Давида при бегстве от своего сына Авшалома.

מזמור לדוד – *песнь Давида*. Есть глубокое основание для того, чтобы поместить этот псалом после предыдущего, где Давид в полной славе призывает народы принять на себя Закон Бога. Третий псалом резко контрастирует с этим величием, показывая Давида согрешившим против закона, которому он был так предан. Этот грех теперь должен искупиться трагедией Давида – и как царя, и как семьянина. Последовательность этих двух псалмов учит, что иудаизм не идеализирует великих, наделяя их сверхъестественным совершенством. В ослепительном свете истины слабости, ошибки и достоинства наших гигантов лучше всего поддерживают моральный закон. Истина не обеляет нарушений и показывает, что Бог, в Своей абсолютной справедливости, может присудить болезненное наказание даже Своим самым любимым служителям на земле. Они – люди, они находят свой путь из глубин греховности к возвышенной близости к Богу. Если человечество отклонилось от нравственного закона, оно должно вернуться к нему, преодолев себя внутри и вовне, и помочь ему в этом могут струны арфы Давида. Его мелодия поднимает человека и показывает путь в величии простоты. Влекомый страстью, Давид-царь нарушил нравственный закон и разрушил семейный очаг своего подданного. Теперь он должен расплатиться за свой грех. Ему приходится спасаться бегством от сына, он лишается трона и дома. Восстание сына, угрызения совести и осуждение народа ввергают Давида в отчаяние. И все-таки Давид засыпает и пробуждается с уверенностью, что Бог не оставил его. Так он приносит радость и ободрение сердцам согнувшихся под гнетом вины и унижения, призывая их: «Тем, что Бог про-

будил вас утром, даровав вам новый день, Он заверяет, что будет помогать вам восстанавливать утраченную чистоту и искренность жизни».

מזמור – *песнопение*. זמר – *мелодия* без слов, שיר – *песня* со словами, распевание слов. (О связи слов זמורה – *вино*, и זמר – *петь*, см. *Берешит*, 43:11.)

В Талмуде (*Псахим*, 107а) сказано: если в заглавии псалма имя Давида предшествует слову «песня», вдохновение приходит сначала, а песня – его выход. А если «песня» сначала, то на ее крыльях Давид достигает подъема. Например, псалом 3, где слово *песнопение* предшествует имени, начинается с глубокой депрессии в стихах 2-3, которая отпускает Давида в процессе песнопения только в стихах 4-5, пока, наконец, факты, на которые он обращает внимание в стихах 6-7, не поднимают псалмопевца и не возвращают его духу полное доверие Богу и уверенность в Его помощи.

ב. יְהוָה מָה-רַבּוּ צָרָי רַבִּים קָמִים עָלָי

2. Господи, как много притеснителей моих. Много тех, кто восстал против меня.

ה׳ מה – *Господь, почему*?

צרי – *враги* – от צור и צרר – *притеснять*, ограничивать. Восставшие хотели устранить власть Давида.

קמים עלי – *восставшие против меня*, а также те, кто подстрекают к восстанию.

ג. רַבִּים אֹמְרִים לְנַפְשִׁי אֵין יְשׁוּעָתָה לּוֹ בֵאלֹהִים סֶלָה

3. Многие говорят о душе моей: «Нет ему больше помощи от Бога, от Судьи». Сэла!

רבים – *многие*. לנפשי – *о душе* – они говорят не просто обо мне, но о душе: «Нет ему спасения от Бога». При чтении псалмов нужно обращать внимание на имя Бога. Давид обращается к Богу по имени יְהוָה[3], имея в виду Его милосердие. Толпа врагов

Давида называет Бога אלקים, имея в виду Его правосудие. Суд должен быть произведен над Давидом в то время, когда он в беде (*Шмуэль* II, 12:9-12). Таким образом, нет больше помощи Давиду от Бога правосудия. Враги Давида полагают, что *спасение* – ישועתה, и *Бог* – אלקים – это противоположные понятия. Конечно, ни один преступник не может рассчитывать на помощь судьи, который должен наказывать за преступление. Но Давид надеется на помощь Господа, на Его милосердие.

סלה. Значение этого слова неясно. Обычно предполагают, что סלה означает לעולם – *навечно*, но здесь это не подходит, речь идет о событиях в прошлом. Также בצעדך בישימון סלה – «когда шествовал Ты пустыней. Сэла» (*Теѓилим*, 68:8); ותתעטף רוחי סלה – «изнывает дух мой. Сэла» (*Теѓилим*, 77:4); אבחנך על מי מריבה סלה – «испытывал тебя у вод Меривы. Сэла» (*Теѓилим*, 81:8); היו זרוע לבני לוט סלה – «стали они помощью сыновьям Лота. Сэла» (*Теѓилим*, 83:9); וקדוש מהר פראן סלה – «и Святой – от горы Паран. Сэла» (*Хавакук*, 3:3); ערות יסוד עד צאור סלה – «обнажил от основания до шеи. Сэла» (*Хавакук*, 3:13). Во всех приведенных примерах кажется, что «сэла» обозначает конец стиха, абзаца, завершенность мысли. По Радаку, слово סל – *корзина*, от סלל – *поднимать*, является двухбуквенным корнем слова סלה (см. *Берешит*, 14:10) הר – הרר – להר. Тогда סלה эквивалентно לסל (*Шмот*, 29:3). Итак, буквальное значение סלה – *корзина*, и, наверное, это можно понять так: «Прежде чем переходить к чему-то новому, возьмите это, сосредоточьте в своем сознании. Сказанное стоит сохранить, о нем стоит поразмыслить, унести с собой в своей мысли».

ד. וְאַתָּה יְהוָה מָגֵן בַּעֲדִי כְּבוֹדִי וּמֵרִים רֹאשִׁי

4. Но Ты, Господь, щит вокруг меня, моя слава, даже теперь возносишь голову мою.

ואתה ה׳ – *а Ты, Господь*. «Хотя Ты властвуешь надо мной каждый миг как *судья* – אלוקים, Ты – ה׳. Твой суд – только форма милости, которая охраняет меня от заблуждений и ведет к новой, чистой жизни. Твое наказание служит тому, чтобы вести меня к лучшему

будущему, поэтому Ты – щит вокруг меня. Врагам Ты позволяешь временно преуспевать, чтобы наказать меня, но они не могут меня уничтожить».

כבודי – *моя слава*, честь. Знак кантилляции – **רביע מוגרש** – усиливает значение этого слова. «Ты – слава моя, поэтому восстановятся мои честь и достоинство».

ומרים ראשי – *и возносишь голову мою*. «Хотя меня унижают, могу идти с поднятой головой».

ה. קוֹלִי אֶל-יְהוָה אֶקְרָא וַיַּעֲנֵנִי מֵהַר קָדְשׁוֹ סֶלָה

5. Когда плакал я, взывая к Господу, Он ответил мне с горы Своего Святилища. Сэла!

קולי – *голос мой* – сокращенное выражение, которое означает: мой голос слышим, когда плачу, потому что взываю к Тому, кто – Бог.

ויענני – *и ответь мне*. «Ответь, ведь Ты услышал меня». Даже если для окружающих моя ситуация не изменилась, Он услышал из святыни Своего Закона, отношения с которой я восстановил с помощью **תשובה** – *раскаяния*, и **כפרה** – *искупления*.

ו. אֲנִי שָׁכַבְתִּי וָאִישָׁנָה הֱקִיצוֹתִי כִּי יְהוָה יִסְמְכֵנִי

6. Лег я и заснул – и проснулся, потому что Господь поддерживает меня.

אני שכבתי – *лег я* – «Из этого простого факта (что я лег, заснул и проснулся), который могу ощутить только я сам, живет во мне уверенность, что Господь слышит меня и изменит мое тяжкое положение».

ז. לֹא-אִירָא מֵרִבְבוֹת עָם אֲשֶׁר סָבִיב שָׁתוּ עָלָי

7. Поэтому не боюсь десятков тысяч, которые окружили меня со всех сторон.

לא אירא – *не боюсь*. «Когда просыпаюсь с новой верой, не боюсь врагов, даже десятков тысяч, о которых сказал: как многочисленны враги мои, многие восстают против меня».

ח. קוּמָה יְהוָה הוֹשִׁיעֵנִי אֱלֹהַי כִּי-הִכִּיתָ אֶת-כָּל-אֹיְבַי לֶחִי שִׁנֵּי רְשָׁעִים שִׁבַּרְתָּ

8. Восстань, Господи! Помоги мне, мой Бог! Потому что Ты бил всех врагов моих по щеке, сокрушал зубы беззаконников.

קומה – *восстань*. «Я могу снова взывать к Тебе, Бог мой, и рассчитывать на Твою помощь против всех врагов моих. Даже когда я заслуживал наказание, те, кто был лишь орудием этого наказания, – они нечестивцы, и не смогут оправдаться за свои преступления. От Тебя они получили унизительный удар по щеке, Ты сокрушил зубы беззаконников и лишил их надежды на успех».

הכה לחי – *бил по щеке*. Удар по щеке означает позор и унижение (*Млахим* I, 22:24).

ט. לַיהוָה הַיְשׁוּעָה עַל-עַמְּךָ בִרְכָתֶךָ סֶּלָה

9. Помощь – у Господа. Твое благословение – на народе Твоем. Сэла.

‹לה› הישועה – *у Господа спасение*. Это повторение призыва к суду над его врагами в прошлом стихе. Давид молится, чтобы Бог благословлял Свой народ. Чтобы Он делал не то, что лучше в глазах человека, а то, что принесет благословение Его народу.

Псалом 4

1. Руководителю музыкантов. Псалом Давида.
2. Ответь, когда я взываю, Бог справедливый. Ты спасал меня
от бед и теперь будь милостив и услышь молитву мою.
3. Сыны человека, как долго честь моя будет в позоре у вас? Любите вы пустоту, ищете обман. Сэла.

4. Знайте: Бог навек избрал Себе верного, Бог услышит, когда я Его позову.

ודעו – *и знайте*. Вы должны понимать очевидное, а не закрывать глаза перед истиной.

הפלה – *выделять*, *отделять* – отличать одно от другого, как например: **ותפלה ה' בין מקנה ישראל** – «и отделит Господь скот Израильский [от скота Египетского]» (*Шмот*, 9,4), или: **ונפלנו אני ועמך** – «и отличены будем я и народ Твой [от всякого народа]» (*Шмот*, 33,16).

חסיד – *хасид*. Человек полной, бескорыстной преданности Богу. **חסיד לו** – *преданного Ему*. Того, кто посвящает свою жизнь служению Богу и вверяет Ему свою судьбу. Жизнь и судьба человека, совершенно преданного и верящего в Бога, показывают истинный путь, поэтому говорит Давид: «Господь услышит меня, когда буду взывать к Нему».

ה. רִגְזוּ וְאַל-תֶּחֱטָאוּ אִמְרוּ בִלְבַבְכֶם עַל-מִשְׁכַּבְכֶם וְדֹמּוּ סֶלָה

5. Трепещите и впредь не совершайте греха. Храните это в ваших сердцах, на ложе, сохраняя молчание. Сэла.

Конечно, молящийся может надеяться на помощь Бога, только если все мысли и дела его постоянно направлены к Богу. **רגזו** – *трепещите*. **רגז** – *трепетать*, гневаться – и, скорее, «трепетать», а не «гневаться»[5]. Также **רעדה** – *дрожь*, *трепет*, но это более сильное слово, чем **רגז**. «Теперь, – говорит Давид, – вы должны осознать: все дела человека, противоречащие воле Бога, бесполезны, лишены смысла. Трепещите и бойтесь, чтобы больше не грешить».

אמרו – *размышляйте*, *говорите*. Не нужно говорить об этом кому-то, достаточно размышлять в сердце, наедине с самим собою и Богом.

ו. זִבְחוּ זִבְחֵי-צֶדֶק וּבִטְחוּ אֶל-יְהוָה

6. И тогда приносите жертвы праведные и полагайтесь на Господа.

זבחו זבחי צדק – *приносите жертвы праведные*[6]. Делайте это так, как приносят жертву

שלמים – полную, *мирную жертву*. Как правило, זבחים – *жертвы* – понимаются как שלמים. Всю еврейскую мысль и жизнь отличают не только трепет перед Богом, но и радость, которая есть в каждом действии, совершаемом согласно заповеди, чтобы достичь

גילה – *радость*, из רעדה – *трепет* (*Теѓилим*, 2:11).

בטחו אל ה' – *полагайтесь на Господа*. Тогда можете ожидать помощи и поддержки свыше. Верующий радуется своей хорошей судьбе, считая, что это знак милости к нему Бога, и только сознание, что все материальное приходит от Него, может обеспечить ему надежду на будущее благополучие. Однако בטח אל ה' означает упование на помощь свыше даже в тяжелом положении, во всех превратностях судьбы.

ז. רַבִּים אֹמְרִים מִי-יַרְאֵנוּ-טוֹב נְסָה עָלֵינוּ אוֹר פָּנֶיךָ יְהוָה

7. Многие говорят: «Кто покажет нам благо? Дай знамение, что свет лика Твоего на нас, Господь!»

רבים אומרים – *многие говорят*. В стихах 3-6 для насмехающихся современников раскрывается источник их надежды и молитвы даже посреди *бед*, בצר. С этого стиха начинается *молитва*, תפלה, Давида, которую он произносит, не обращая внимания на усмешки окружающих.

רבים אומרים – *многочисленны говорящие*: «Как хотели бы мы увидеть благо». Поэтому они просят: נסה עלינו אור פניך ה' – *дай знак, что на нас свет лица Твоего, Господи*. Слово נסה могло бы быть императивом от ינס, но такой глагол не встречается. Можно думать, что слово синонимично נשא – *поднимать*, как в стихе ונשו את כלמתם – «и понесут они позор их» (*Йехезкель*, 39,26), где конечное א заменено на ה. Но, возможно, здесь поставлен «ס», чтобы связать глагол с נס – *знамя*, которое поднимают, чтобы указать дорогу. Поэтому экстраординарные события, говорящие о непосредственном вмешательстве Бога, называются נסים – *чудеса*. Теперь все выражение נסה עלינו אור פניך может означать «подними над нами свет лица Твоего

как знак», символ Твоего присутствия. Тогда «свет лица Твоего» – знак Божественного расположения, благословение. Так и выражения в стихах: באור פני מלך חיים – «в свете лица царя – жизнь» (*Мишлей*, 16,15); ואור פני לא יפילון – «и свет лица моего (благожелательный взгляд) они не отвергнут» (*Иов,* 29, 24).

ח. נָתַתָּה שִׂמְחָה בְלִבִּי מֵעֵת דְּגָנָם וְתִירוֹשָׁם רָבּוּ

8. Ты вселил в мое сердце больше радости, чем у них – от изобилия зерна и вина.

נתתה – *дал*. «А мне не надо просить у Тебя счастья, – говорит Давид. – Ты ведь уже дал радость сердцу моему, которую другие ищут вовне и просят о ней Тебя. Я счастлив близостью к Тебе, сильнее, чем они, когда собирают большой урожай зерна и вина, приумножая свое внешнее богатство, вешние символы своей удачи и изобилия».

ט. בְּשָׁלוֹם יַחְדָּו אֶשְׁכְּבָה וְאִישָׁן כִּי-אַתָּה יְהוָה לְבָדָד לָבֶטַח תּוֹשִׁיבֵנִי

В мире со всеми я лягу и буду спать. Ибо Ты, Господи, дашь мне место безопасности и покоя.

בשלום יחדו – *в мире*. Если слово יחדיו имеет здесь обычное значение *объединение*, тогда возможное прочтение стиха: «Хотя я окружен врагами и угрожает мне восстание, все же ложусь и сплю, как если бы был мир и полное единство народа», или «Ложусь я спать в мире со всеми». Но если יחדיו означает *одновременные действия*, как אשם ואשאף יחד – «выдохну и вдохну разом» (*Йешаяѓу,* 42:14), то можно прочесть стих так: «Ложусь я с миром и сразу засыпаю». Однако первый вариант предпочтительней – второе значение יחדיו редко встречается.

לבדד – *отдельно*, как окруженный стеною и в безопасности. לבטח –*уверенно*, без страха. לבדד – безопасность от *внешней* угрозы, לבטח – *внутреннее* чувство безопасности[7]. Слово תושיבני выражает значительно более сложную идею, чем покой во время ночного сна. ישב – *полное спокойствие на земле.* «Что бы ни случилось на моем

пути, знаю, что Ты приготовил для меня эту ситуацию, эту судьбу, которая принесет мне уверенность и мир». Знаки кантилляции таковы, что стих прочитывается слитно, без остановки после לבדד, хотя под этим словом стоит знак разделения (*этнахта*). Сравни это со стихами 6 и 7 в предыдущем псалме.

Псалом 5

1. Тому, кто дарует победу на жизненном пути. Псалом Давида.
2. Слова мои выслушай, Боже. Рассуди мои помыслы.
3. Голос зова моего, услышь, мой Царь и Бог – ибо к Тебе,
размышляя, стремлюсь.
4. Боже, услышь поутру мой голос. На рассвете буду думать
о Тебе и надеяться.
5. Ибо Ты – не Бог, желающий беззакония. Зло несовместно с Тобой.
6. Пред глазами Твоими высокомерные не устоят. Обратишь
ненависть на всех, кто учиняет насилие.
7. Уничтожишь лжецов. Отвратительны Господу убийцы
и обманщики.
8. А я, по великой милости Твоей, войду в Твой дом,
преклонюсь пред Храмом Твоим в трепете.
9. Бог, веди меня в справедливости Твоей, хоть враги мои
ждут в засаде. Выпрями для меня Твой путь.
10. Они постоянно хитрят, нет доверия их словам. Могила
открытая – их гортань, и льстят языком.
11. Боже, дай им понять, почему они гибнут. Пусть падут
от замыслов своих. И отвергни их из-за злодеяний –
ибо восстали они против Тебя.
12. И возрадуются все, кто на Тебя полагается, вечно счастливые,
и дашь им прибежище. Возликуют о Тебе любящие Имя Твое.
13. Ибо Ты благословляешь праведника, Бог, окружаешь
его благоволением как щитом.

א. לַמְנַצֵּחַ אֶל-הַנְּחִילוֹת מִזְמוֹר לְדָוִד

1. Дарующему победу на жизненном пути. Псалом Давида.

נחל .אל הנחילות – *наследовать* – означает не только наследство и приобретение земельной собственности, но также сохранение навечно духовных ценностей, как **נחלתי עדותיך לעולם** – «унаследовал Твои заповеди навеки» (*Теѓилим,* 119:111).

נחלו פתאים אולת – «простаки получают в удел глупость» (*Мишлей*, 4:18). Это слово часто относится к судьбе человека, хорошей или плохой, в зависимости от избранного им пути:

והחוסה בי ינחל ארץ – «полагающийся на Меня унаследует землю» (*Йешаяѓу*, 57:13);

ותמימים ינחלו טוב – «и непорочные наследуют благо» (*Мишлей*, 28:10);

כבוד חכמים ינחלו – «мудрые наследуют почет» (*Мишлей*, 3:35);

זאת נחלה עבדי ה׳ – «это наследие рабов Господа» (*Йешаяѓу*, 54:17);

ונחלת עריצים משדי יקחו – «и вот судьба притеснителей, которую они получают от Всемогущего» (*Иов,* 27:13);

ונחלת שדי ממרומים – «и какая участь дана Всемогущим свыше» (*Иов*, 31:2).

Таким образом, **נחילות** означает окончательный результат, получаемый человеком за свою жизнь – праведную или неправедную.

למנצח אל הנחילות – Тому, кто помогает нам одержать победу на жизненном пути.

ב. אֲמָרַי הַאֲזִינָה יְהוָה ; בִּינָה הֲגִיגִי

2. Слова мои выслушай, Господи. Рассуди помышления мои.

ג. הַקְשִׁיבָה לְקוֹל שַׁוְעִי מַלְכִּי וֵאלֹהָי כִּי-אֵלֶיךָ אֶתְפַּלָּל

3. *Услышь голос зова моего, Царь мой и Бог, ибо к Тебе, размышляя, стремлюсь.*

אמרי – *слова мои* – те чувства и мысли, которые прояснились и стали выразимы словами.

הגיגי – *помышления мои* – размышления, еще невыразимые в словах. שועי – *крик мой* – крик о помощи, мольба о **תשועה**, *спасении*.

האזינה – *выслушай*. אזן – *ухо*, מאזנים – *весы*. אזן – *взвешивать*, *обдумывать*. Поэтому מאזנים – чаши весов для критического обдумывания сказанных слов. האזין – *преклони ухо* для критического восприятия. מבין – *понимающий*, בינה – *понимание*; как форма глагола – *вдумайся глубоко*[8].

קשב – *внимательно выслушать*, внимание, пробужденное звуками, дошедшими до уха, стремление услышать больше. Это как существительное – внимание к голосу или звукам, вслушивание. Так же как ואזני שומעים תקשבנה – «и уши слышащих будут внимать» (*Йешаяѓу*, 32:3). Форма глагола הפיל – активное слушание. Возможно, קשב сопоставимо с כסף – *тосковать, желать* – желать чего-либо и также вслушиваться, когда из этого желания возникает стремление услышать больше.

Давид искал близости к Богу всеми силами души и всегда: когда говорил, думал и когда молился. Господь – его «Царь и Бог». Он определял его позицию в жизни, Богу принадлежала жизнь Давида и все его стремления. Поэтому Давид просит, чтобы Он как его Царь был близок к нему, когда он возносит молитвы, и чтобы был близок к нему как Бог в его речах и мыслях. Он стремится во всем приблизиться к нему: размышлением, פלל, различением, выделением всего хорошего и истинного[9].

ד. יְהוָה בֹּקֶר תִּשְׁמַע קוֹלִי בֹּקֶר אֶעֱרָךְ-לְךָ וַאֲצַפֶּה

4. Господь, услышь поутру мой голос. На рассвете буду размышлять о Тебе и надеяться.

בקר – *утром.* Два раза в стихе повторяется слово בקר – *утро*, *рассвет*. Первое בקר – время, когда начинается день. Второе בקר может указывать на рассвет нового дня в истории человечества. Времена бедствия всегда называются «ночь», а о начале спасения аллегорически говорится как об утре или рассвете. בקר – время различения, когда можно отличить одну вещь от другой, в противоположность от ערב – *вечер*, и לילה – *ночь*, когда предметы неразличимы[10]. Сегодня, на первый взгляд, трудно отличать правду от лжи, хорошего человека от плохого. Многие плохие люди как будто наслаждаются

жизнью, а хорошие страдают. Однако придет בקר – долгожданный рассвет, когда каждый будет судим и награжден по делам его, и тогда станет ясно, кто был хорош и кто плох. Так сказано у пророка (*Йешаяѓу*, 21:12) и в псалмах (*Теѓилим,* 91:14; 92:3; 49:15).

השמיעני בבקר חסדך – «дай услышать мне утром о милости Твоей» (*Теѓилим,* 143:8). И Давид говорит о времени, когда праведность и страх перед Богом восторжествуют, «как ясная заря, безоблачное утро» (*Шмуэль* II, 23:3). Бог избрал Давида, чтобы провозгласить рассвет избавления.

ערך – *приводить в порядок, приготовить* – располагать в определенном порядке. Когда речь идет о мыслях, глагол означает: выразить идею должным образом, чтобы было легко понимать, как אוכיחך ואערכה לעיניך – «укорять буду тебя и представлю (грехи твои) пред глазами твоими» (*Теѓилим,* 50:21); מערכי לב – «предположения сердца» (*Мишлей*, 16:1). Поэтому глагол означает приготовить мысли, чтобы ясно изложить, или *выразить понятие в соответствии с его значением*. ערך ל, ערך אל – *думать логично*, правильно оценивать: אין ערוך אליך – «нет равного Тебе» (*Теѓилим*, 40:6); מי בשחק יערוך לה' – «кто на небесах сравнится с Господом» (*Теѓилим,* 89:6).

Давид как бы говорит: «*На рассвете* я молюсь Господу и размышляю *о рассвете* в истории человечества» (*Теѓилим,* 50:21).

ואצפה – *и буду ожидать*. «Представляю себе, каким он будет» (*Теѓилим,* 89:6). «Когда вижу зарю после ночи своими глазами, понимаю, что нужно ожидать» – даже среди *ночи* в жизни и в истории – *рассвета*, который придет точно, в свой срок.

צפה – *высматривать* кого-либо, צופה – *дозорный*, ציפה – *высматривать* кого-то, будучи уверенным, что он придет.

ה. כִּי לֹא אֵל חָפֵץ רֶשַׁע אָתָּה לֹא יְגֻרְךָ רָע

5. Ибо Ты – не Бог, желающий беззакония. Зло несовместно с Тобой.

ו. לֹא-יִתְיַצְּבוּ הוֹלְלִים לְנֶגֶד עֵינֶיךָ שָׂנֵאתָ כָּל-פֹּעֲלֵי אָוֶן

6. Не устоят пред глазами Твоими заносчивые. Обратишь ненависть на всех, кто учиняет насилие.

ז. תְּאַבֵּד דֹּבְרֵי כָזָב אִישׁ-דָּמִים וּמִרְמָה יְתָעֵב יְהוָה

7. Уничтожишь лжецов. Отвратительны Господу убийцы и обманщики.

כי – *потому что*. Мрак ночи скрывает происходящее в человеческом обществе. В этой темноте רשע – *злодей* – преобладает, а רע – *зло* – совершается постоянно. Кажется, что הוללים, *хвастливые насмешники*, управляют обществом. (הוללים – от הלל, форма глагола פעל, *отсвечивать,* не имея источника света. В форме פיעל – *свечение* от реального, светящегося источника).

פועלי און – *насильники*, злоупотребляющие властью, потому что общество поклоняется успеху и деньгам[11]. Они стремятся достичь своих целей неправедно, посредством כזב, *обмана*.

איש מרמה – *тот, кто обманывает с помощью хитрости*.

Однако ночь не может длиться бесконечно. Миром управляет Господь, а не языческие боги, находящие удовольствие в необузданной похоти. לא אל חפצ רשע – *не Бог, желающий беззакония*. לא יתיצבו הוללים לנגד עיניך – *хвастливые не устоят перед глазами Твоим* – хвастливые, горделивые тираны не всегда будут властвовать. Наступит долгожданное утро, когда רשע – *беззаконие*, רע – *зло*, הוללות – *гордыня*, און – *насилие*, כזב – *ложь*, מרמה – *обман* исчезнут с лица земли.

איש דמים ומרמה – ударение на соединении ו –*и*: Бог презирает *людей убийства и обмана*. Не только убийцу, который мерзок человеческому обществу, но и обманщика. Обман противен Ему, как убийство. (*Мишлей*, 1:7). А смеяться над моральными обязательствами так же глупо, как над мудростью.

ח. וַאֲנִי בְּרֹב חַסְדְּךָ אָבוֹא בֵיתֶךָ אֶשְׁתַּחֲוֶה אֶל-הֵיכַל-קָדְשְׁךָ בְּיִרְאָתֶךָ

8. А я, по великой милости Твоей, войду в Дом Твой, преклонюсь пред Храмом Твоим в трепете.

ואני – *а я*. «А я, – говорит Давид, – не должен прекращать борьбу со злом, хотя Бог и дал мне знать, что у зла и нечестивых нет будущего. Я знаю, что они не преуспеют, хотя сейчас кажется, что

они празднуют победу, а я страдаю от рук нечестивых. Особенно от Ахитофеля, איש דמים ומרמה, столь искусного в обмане, что его можно назвать убийцей. Но прежде всего я должен противостоять им из-за ברוב חסדך. Как сын еврейского народа, я разделяю великий дар, данный милостивым Богом. В эту мрачную эпоху, когда большая часть человечества отвернулась от Бога, Он воздвиг для нас дом, который назвал Своим. Благодаря этой святыне, где пребывает теперь среди нас, Он учит нас, как жить на земле. В этом средоточии закона есть Святая святых, и жертвенник, и менора, и Его слово учит нас посвящать физические и духовные силы святому[12]. Когда мрак, распространяемый этими злыми людьми, окружает меня и угрожает мне, я нахожу убежище в Твоем доме, который Ты дал нам в избытке Твоей любви. Там с трепетом перед Тобой простираюсь перед идеалом Храма, установленным перед нами. Я посвящаю себя и все свои силы святыне Твоего Закона, исполнению Твоих задач».

השתחוה – *простереться* полностью в безусловной преданности.

ט. יְהוָה נְחֵנִי בְצִדְקָתֶךָ לְמַעַן שׁוֹרְרָי הושר (הַיְשַׁר) לְפָנַי דַּרְכֶּךָ

9. Господь, веди меня в справедливости Твоей, хоть враги ждут в засаде. Выпрями для меня Твой путь.

ה׳ נחני – *Господь, веди меня*[13]. «Веди Меня в справедливости Твоей, учи в доме Твоем и в Храме Закона».

נחני – *веди меня*. «Помоги мне идти правильным путем и не ошибаться».

למען שוררי – *из-за соглядатаев моих*. שור – *высматривать* то, что не легко увидеть[14]. Поэтому שורי – *враги мои* (*Теѓилим,* 92:12), а שוררים – *враги,* высматривающие из засады все, что можно обратить против другого человека. «Враждебность моих притеснителей, – говорит Давид, – заставляет меня еще внимательнее относиться ко всему, что я делаю, чтобы это не использовали против меня, не опозорили, не нашли никакой вины и упрека. Помоги мне в этом против тех, кто в засаде. Сделай Твой путь открытым мне». Подобно этому ועפעפיך יישירו נגדך (*Мишлей*, 4:25). В нашем случае сказано הישר, а написано הושר, подобно этому היצא אתך (*Берешит,* 8:17), хотя написано הוצא –

о том, кто выходит наружу, но возвращается к побудившему его выйти. А היצא – это независимый выход. И аналогично у нас в стихе.

הושר – просьба, чтобы Он указал правильный путь даже без усилий Давида.

י. כִּי אֵין בְּפִיהוּ נְכוֹנָה קִרְבָּם הַוּוֹת קֶבֶר-פָּתוּחַ גְּרֹנָם לְשׁוֹנָם יַחֲלִיקוּן

10. Они всегда хитрят, нет доверия их словам. Могила открытая – их гортань, и льстят языком.

כי אין בפיהו נכונה קרבם הוות – *так как нет правды в устах их, внутри их – разрушительные замыслы*. Учитывая знаки кантилляции, можно считать, что אין בפיהו נכונה и קרבם הוות связаны между собой. Тогда פיהו – *рот его* – сопоставлено с קרבם – *внутренность их*. Рот не произносит ничего, что связано с истиной, а только то, что нужно для злых замыслов (*Дварим*, 17:4). Поэтому הוות часто связано с речью, как: ודרשי רעתי דברו הוות – «а желающие мне несчастья говорят *злое*», (*Теѓилим,* 38:13); הוות תחשב לשונך – «*несчастья* замышляет язык твой» (*Теѓилим,* 52:4); לשון הוות שקר מזין על – «ложь прислушивается к словам *насилия*» (*Мишлей*,17,4). См. также *Иов*, 6:30.

И Давид говорит, что эти высматривающие и сплетничающие не основываются на истине, зло – измышление их ума.

Их глотка ведет к погибели. Их измышления роют яму другим. Они сладко говорят, вызывают доверие, но доверившийся им погибнет. Анализ текста подсказывает такую интерпретацию: «Нет слов истины в устах Ахитофеля. Он одурачил тех, кто его слушает, и это привело их к гибели».

יא. הַאֲשִׁימֵם אֱלֹהִים יִפְּלוּ מִמֹּעֲצוֹתֵיהֶם בְּרֹב פִּשְׁעֵיהֶם הַדִּיחֵמוֹ כִּי-מָרוּ בָךְ

11. Боже, дай им понять, почему они гибнут. Пусть падут от своих замыслов. И отвергни их из-за злодеяний, ибо восстали они против Тебя.

האשיהם – *обвини их*. אשם означает *уничтожение*, которое грешник вызывает на себя, совершая преступления против общества[15]. Покажи им, что в Твоей власти как אלקים осуществить правосудие.

האשימם – и не добьются успеха посредством *преступления*, но увидят собственное заслуженное крушение. יפלו ממועצותיהם – *упадут из-за замыслов своих* – пусть погибнут от собственных преступных замыслов.

הדיחמו – *оттолкни, отвергни*. נדח – сильнее, чем נדה – *устранить*, как: להדיח אך משאתו יעצו – «но с высоты *столкнуть* его советовали (*Теѓилим,* 62:5).

ברוב פשעיהם – *из-за множества преступлений их* – отвергни их, пусть сразу утратят свое богатство и власть. כי מרו בך – *так как восстали против Тебя* – не только против меня, Давида, но, прежде всего, против Тебя и Твоего Закона.

יב. וְיִשְׂמְחוּ כָל-חוֹסֵי בָךְ לְעוֹלָם יְרַנֵּנוּ וְתָסֵךְ עָלֵימוֹ וְיַעְלְצוּ בְךָ אֹהֲבֵי שְׁמֶךָ

12. И возрадуются все, кто полагается на Тебя, вечно счастливые, и дашь им прибежище. Возликуют о Тебе любящие Имя Твое.

וישמעו – *и возрадуются*. «Падение моих врагов и их гибель, – говорит Давид, – знак Божественной справедливости, это доказывает, что преступление всегда приводит к наказанию. А те, кто нес бремя забот и страданий, смиренно надеясь на Бога, будут вечно радоваться, לעולם ירננו, и учиться радоваться при всех обстоятельствах. Ты дашь им прибежище. Уничтожив моих врагов, дашь прибежище тем, кому угрожали враги, кто испытывал позор и несчастье, как было со мной. Благодаря их растущей вере в Тебя, все неприятели их потеряют силу» (*Теѓилим,* 9:3).

«Любящие Твое Имя будут особенно рады Тебе и Твоей власти». שם ה׳ – это сумма нашего восприятия Бога и того, что мы знаем о Нем, о природе и характере Его правления. אוהבי שם ה׳ – те, для кого величайшая радость – рост их понимания Бога и распространение понимания, которое продолжается на земле среди людей. В эпоху тьмы, вызванной грехами человека, неколебимая вера в ‹שם ה׳ раскрывается нашим восприятием Бога и Его путей и намерений, это может поддерживать верных своему долгу и Его Закону, давать им веру в то, что взойдет заря человеческой истории. Когда во тьме ночи палец власти Бога откроет себя, как открывается рассвет на

глазах у всех, и закатится зло перед их глазами – тогда возликуют все «любящие имя Бога». Ибо каждое такое проявление власти Бога будет распространять знание о Нем на земле, доказывая истину, которую несли в сердцах люди веры и которую провозглашали с великим мужеством во все времена – миру, погрязшему в сомнениях.

יג. כִּי-אַתָּה תְּבָרֵךְ צַדִּיק יְהוָה כַּצִּנָּה רָצוֹן תַּעְטְרֶנּוּ

13. Ибо Ты благословляешь праведника, Господь, окружаешь его благоволением как щитом.

כי אתה תברך צדיק – *ибо Ты благословляешь праведника*. Придет понимание, что целей, которых беззаконные пытаются достичь силой и обманом, праведные достигнут благословением из рук Бога. Божественное благоволение, хотя оно и не всегда очевидно, окружает праведника כצנה – *подобно щиту*. תעטרנו – *окружаешь его*. Корень עטר связан с אטר – *закутывать*, עדר – *отделять*. Поэтому слово עטרת – *корона* – символизирует отделение, выделение носящего корону. Также עטר может иметь значение *враждебное окружение*, как עטרים אל דוד ואל אנשיו לתפסם – «окружили Давида и людей его, чтобы схватить их» (*Шмуэль* I, 2326-).

Все содержание псалма говорит о разных попытках достичь счастья на земле и о том, что из этого выходит. Раша, беззаконник, пытается достичь его злом, насилием, обманом, хвастовством и ложью. Но даже если кажется, что зло побеждает, все закончится его крахом в результате его собственных действий. А цадик идет к святыне Бога, чтобы найти принципы правильного поведения и истины, которые помогут ему прийти к правильному суждению. Временно он может страдать, но в конце его ждет благословение Бога. Он не поддастся депрессии, надеясь на Бога, что бы с ним ни происходило. Он будет счастлив, и сегодня ему лучше многих других. Заглавное слово נחילות описывает содержание этого псалма. Бог обеспечивает победу в жизненных испытаниях. Поднимая дух человека, Он помогает человеку достичь понимания, правильного мировоззрения, чтобы выбрать верный путь достижения счастья

и не совершить ошибок. Мы разбирали значение слова נחל – *поток, течение*[16], откуда происходит и слово נחלה. В раввинистической литературе оно встречается в форме נחיל – *рой пчел*, вылетающих из своего жилища в поисках своего места, *наследия*. Это слово можно отнести к разным течениям, тенденциям в человечестве, где каждое ищет свое место покоя, свое *наследие* на земле. Так и здесь, человечество вылетает из родимого гнезда, разделяясь на разные потоки, чтобы обрести место конечного покоя и счастья на земле.

Псалом 6

1. Дарующему победу с помощью музыки – на восьмиструнной лире.
Псалом Давида.
2. Бог, не упрекай меня в гневе Твоем, не карай в ярости.
3. Боже, помилуй, ибо я сломлен. Исцели меня, Бог – болят мои кости.
4. И сильней всего пораженье души. Ты, Боже, доколе?
5. Вернись, Бог! Избавь душу мою! Помоги – ради милости Твоей.
6. Ибо в смерти нет памяти о Тебе – кто в могиле
будет Тебя почитать?
7. Устал я от стенаний своих, промокла постель
и тает подушка от слез.
8. От забот потускнели глаза – и запали из-за всех
притеснителей моих.
9. Удалитесь от меня все, кто творит насилие, ибо Бог услышал
голос плача моего.
10. Бог услышал мою мольбу, Бог примет молитву мою.
11. В панике все мои враги, сильно напуганы. Вернутся
и тут же будут пристыжены.

א.לַמְנַצֵּחַ בִּנְגִינוֹת עַל-הַשְּׁמִינִית מִזְמוֹר לְדָוִד

1. Дарующему победу силою музыки. На восьмиструнной лире. Псалом Давида.

על השמינית – *на восьмиструнной*. Такой заголовок появляется еще один раз в псалме 12. Псалмопевец в этих псалмах ищет воодушевления, несмотря на состояние глубокого отчаяния.

Оба псалма говорят, что бесполезно ожидать помощи от человека, и отсюда логически следует утверждение, что Бог поможет Своей спасительной силой в час крайней нужды. Различие между этими псалмами в том, что псалом 6 говорит об отчаянном состоянии одного человека, а псалом 12 описывает порочность всего общества. Если число 7 указывает на Божественную связь с физическим миром Творения, на союз Бога с этим миром и связь мира с Богом, что отражается в словах שבת – *седьмой день*, и שבועה – *клятва*. С другой стороны, число 8, на которое намекает восьмиструнная арфа в заглавии псалма, указывает на установление Богом нового «шабата» в мировой истории. И тогда Израиль провозгласит искупление человечества. Израиль является историческим доказательством того, что наступит освобождение общества от пороков и болезней: физических, душевных, нравственных и социальных. Только Бог освободит нас от цепей смерти и греха и обеспечит на все времена новую жизнь и новое будущее и Свою всемогущую милость тем, кто ищет Его. В этом смысл того, что Израиль, который поднимется к новой жизни и свободе, в качестве первой заповеди получил «Освящение нового месяца», провозглашение восстановления и обновления жизни. Поэтому *брит мила*, обрезание и установление союза с Богом, совершается на восьмой день. Таким образом, число 8 – это символ освобождения от физических и социальных ограничений. Песня о временах Машиаха исполняется в сопровождении восьмиструнного инструмента, а десятиструнная арфа предназначена для того дня, когда весь мир объединится в единой гармонии. Поэтому этот псалом и псалом 12 соответствуют числу 8 и исполняются *на восьмиструнной* арфе.

ב. יְהוָה אַל-בְּאַפְּךָ תוֹכִיחֵנִי וְאַל-בַּחֲמָתְךָ תְיַסְּרֵנִי

2. Боже, не в упрекай меня в гневе, не карай в ярости.

ה׳ אל באפך – *Господь, не в гневе Твоем.* **אף**, от **אנף** – *гневаться*. Слово связано с **ענף** – *ветвь*, с **ענב** – *ягода*, которые при созревании указывают на время сбора их урожая. (**חנף**, *притворство*, указывает на видимость, отсутствие внутренней сущности.). Поэтому **אף** – внешнее проявление гнева; **חמה** – *жар, пламя, гнев*, исходящий изнутри. **הוכיח** – *доказывать*, *упрекать*, т.е. приводить неприятные факты, либо влиять на восприятия посредством слов или действий, как **כי את אשר יאהב ה׳ יכיח** – «потому что кого любит Господь, того упрекает» (*Мишлей*, 3,12).

יסר (форма **פיעל**) – *влиять на волю* посредством боли или страдания, изменять поведение, *образ жизни*. Тогда стих можно прочесть: «Пусть Бог не посчитает необходимым проявить Свой гнев, чтобы человек осознал свои ошибки, и пусть Бог, в праведном гневе Своем, не заставляет человека страдать, чтобы он изменил пути свои».

ג. חָנֵּנִי יְהוָה כִּי אֻמְלַל-אָנִי רְפָאֵנִי יְהוָה כִּי נִבְהֲלוּ עֲצָמָי

3. Помилуй меня, Бог, ибо я сломлен. Исцели меня, Бог, ибо болят кости мои.

חנני[17] – *помилуй меня*. Давид просит, чтобы Бог восстановил его силы и помиловал не за его заслуги, но потому что он совсем сломлен и лишен жизненных сил. Если он и дальше будет страдать, то совершенно ослабнет и не выздоровеет.

אמלל – от **מלל** – *сохнуть*, *согнуться*.

בהל – *испугаться*, связано с **בעל** – *владеть* и **פעל** – *действовать*, *влиять* – быть совершенно сломленным, не иметь сил к сопротивлению.

עצמי – *кости мои*, которые поддерживают меня и дают силы, теперь сокрушены. «Мои силы исчерпаны, – говорит Давид, – я могу надеяться только на Твое исцеление, на Твою чудотворную милость».

ד. וְנַפְשִׁי נִבְהֲלָה מְאֹד ואת (וְאַתָּה) יְהוָה עַד-מָתָי

4. И сильней всего душа поражена. Ты – Бог. Доколе?

ונפשי – *и душа моя*. «Хуже всего то, что не только тело, дух, чувства, но и душа моя поражена». Когда душа в состоянии полного отчаяния, нет надежды на оживление тела, тем более, духа.

ואתה ה' – «*Но Ты, Господь* всегда можешь оживить, дать новые силы».

עד מתי – *до каких пор* – «Как долго я смогу выдерживать это и не погибнуть?»

ה. שׁוּבָה יְהוָה חַלְּצָה נַפְשִׁי הוֹשִׁיעֵנִי לְמַעַן חַסְדֶּךָ

5. Вернись, Бог! Избавь душу мою! Помоги ради милости Твоей.

שובה – *обратись*. «Ты отвернулся от меня из-за грехов моих. Но теперь обрати лицо Твое снова ко мне в Твоей животворящей милости».

חלצה נפשי – *избавь душу мою* – «Освободи душу мою от сил, которые парализуют ее». חלץ, подобно: **וחלצה נעלו** – «*и снимет башмак его*» (*Дварим*, 28:9) – *отвязать* и освободить от пут.

הושיעני – *спаси меня*. **ישע** – *получать помощь*, быть спасенным, связано с ישה, **יש** – *реальное существование*. **ישוע** и **הושיעני** – *освобождение*, продление жизни[18].

למען חסדך – *ради милости Твоей*, как об этом свидетельствует Твое Имя.

ו. כִּי אֵין בַּמָּוֶת זִכְרֶךָ בִּשְׁאוֹל מִי יוֹדֶה-לָּךְ

6. Ибо нет в смерти памяти о Тебе, кто в могиле будет Тебя почитать?

Смерть человека – следствие закона природы, который создал Бог при творении мира, проявление порядка, которого никто из людей не может избежать. Но жизнь и особенно возрождение – сила, которая ясно раскрывает Бога в Его власти. Она показывает, что Он над природой и всегда готов даровать жизнь человеку в награду за его достижения на земле. Это основное отличие между верой идолопоклонников и еврейской истиной. В их искаженном сознании мощь их идолов обеспечивает им победу над превосхо-

дящими силами противника, дает им способность убивать – но смерть и так присуща природе. Их божества – это обожествленные силы природы. А еврейская истина сообщает нам: «Так же истинно, как Я жив, говорит Бог, Я люблю, даже вынужденный порицать и наказывать (как в имени הוי׳, которое читается как אלקים), Я не радуюсь гибели грешников, но их раскаянию, когда сходят со своего плохого пути, чтобы обрести новую жизнь» (*Шмот*, 33:11; *Теѓилим,* 18).

בשאול מי יודה לך – *кто в могиле будет Тебя почитать?* Та часть человека, которая находится в могиле, не может прославлять Его, как могла на земле, согласно Его воле. Она становится жертвой, подверженной законам природы. А живой человек может по своей воле выбрать прославление Творца, исполнять свою миссию, которую доверил ему Бог. Честь Богу не преждевременная смерть, а сохранение жизни, когда человек живет согласно Его воле. Убежденный в этом, Давид, даже теряя силы, обретает веру в чудесную милость Бога, в которой его убеждает само Божье имя.

זכרך – *память о Тебе* – «Умерший уже не провозглашает о Тебе и Твоей власти». Но жизнь, воскрешение – обретение новой жизни, являются истинным проявлением Бога и Его власти. לשאול מי יודה לך – *в могиле кто будет благодарить Тебя*? – умерший не может выполнять заповеди и, таким образом, осуществлять волю Бога на земле.

ידה (связано с ידע, *знать*) – *высказывать признательность* (форма הפעיל), почтение, благодарность, или *признавать грехи*.

ז. יָגַעְתִּי בְּאַנְחָתִי אַשְׂחֶה בְכָל-לַיְלָה מִטָּתִי; בְּדִמְעָתִי עַרְשִׂי אַמְסֶה

7. Устал я от стенаний своих, промокла постель, и тает подушка от слез.

ח. עָשְׁשָׁה מִכַּעַס עֵינִי עָתְקָה, בְּכָל-צוֹרְרָי

8. От забот потускнели мои глаза, запали из-за всех притеснителей моих.

ט. סוּרוּ מִמֶּנִּי כָּל-פֹּעֲלֵי אָוֶן כִּי-שָׁמַע יְהוָה קוֹל בִּכְיִי

9. Удалитесь от меня все творящие насилие, ибо услышал Господь голос моего плача.

«Хотя, – говорит Давид, – целый день я вздыхаю и не могу заснуть ночью, омывая слезами постель, и глаза мои потускнели и вылезли из глазниц, вы все, окружившие мою кровать в ожидании моей смерти, люди насилия, удалитесь, ибо услышал меня Бог».

י. שָׁמַע יְהוָה תְּחִנָּתִי יְהוָה תְּפִלָּתִי יִקָּח

10. Услышал Господь мою мольбу, примет молитву мою Господь.

יא. יֵבֹשׁוּ, וְיִבָּהֲלוּ מְאֹד כָּל-אֹיְבָי; יָשֻׁבוּ, יֵבֹשׁוּ רָגַע

11. Все враги мои в панике и сильно испуганы. Вернутся и сразу будут пристыжены.

יבשו – *пристыжены*. Два корня означают «стыд». **בוש** – *стыдиться*, означает также «быть обманутым в своих ожиданиях»[19] и **יבש** – *сохнуть*, *терять силы* или надежду. Здесь **יבשו** – либо необычная форма **פעול**, либо, что вероятнее, совмещение глаголов **בוש** и **יבש**. Враги будут обмануты в своих ожиданиях и потрясены. Они вернутся, полагая, что увидят умирающего, но будут пристыжены, когда увидят исцеленного. Жизнь была возвращена Давиду, как только он воззвал к Богу и его дух достиг истинного понимания.

Псалом 7

1. Заблужденье Давида, когда пел Богу, побужденный словами куши
из колена Биньямина.
2. Бог, Господь мой, я на Тебя полагался. От всех преследователей
спаси меня и избавь.
3. Чтоб не разорвал он душу мою как лев, уносящий добычу, –
когда нет избавителя.

4. Господь, Бог мой, если сделал я это, если было
на моих руках беззаконие,
5. Если отплатил другу злом и не отпустил своего притеснителя,
6. Пусть преследует враг душу мою и настигнет, втопчет
жизнь мою в землю и честь мою – в прах.
7. Восстань, Боже, в гневе Твоем! Поднимись против ярости
притеснителей моих. Возбуди ради меня
Тобой установленный суд.
8. Когда окружит Тебя собранье народов, вернись в Свои выси.
9. Будет Бог народы судить. А сейчас по невинности
и праведности моей суди меня, Бог.
10. Пусть придет конец злу беззаконных. Укрепи праведного
на его путях – ведь испытываешь Ты сердца и желания.
Ты – Бог справедливый.
11. Щит мой – Бог, помогающий тем, кто сердцем прям.
12. Бог – справедливый Судья, как источник всех сил
каждый день негодует.
13. Если не раскается человек, обнажит вместо этого меч,
и натянет лук, и прицелится,
14. Орудия смерти приготовит себе, и стрелы его превратятся
в его быстрых преследователей.
15. Кто задумает насилие – забеременеет бедой и родит ложь.
16. Вырыл яму, хотел углубить и в ловушку попал,
которую готовил другим –
17. И труды его падут на его голову, и опустится беззаконие
на темя его.
18. Буду Бога благодарить за справедливость, воспою
славу Богу Всевышнему!

א. שִׁגָּיוֹן לְדָוִד אֲשֶׁר-שָׁר לַיהוָה עַל-דִּבְרֵי-כוּשׁ בֶּן-יְמִינִי

1. Ошибка Давида, который пел Богу, побужденный словами куши из колена Биньямина.

שגיון לדוד. Единственное место, где еще раз встречается слово שגיון – это начало главы – תפלה לחבקוק הנביא על שגיונות (*Хавакук,* 3:1).

Мы уже указывали на различие между глаголами שגג и שגה, означающими *ошибаться*, в комментарии к *Берешит,* 8:1.

שגג – практическая *ошибка из-за небрежности*, а שגה – *ошибка из-за заблуждения*, неверного хода мысли. Поэтому שגיון – *интеллектуальная ошибка*. Если мы сравним главу 3 книги Хавакука с этим псалмом, мы увидим подобие. Только у пророка это תפלה על שגיונות – молитва об ошибках, описанных в предыдущих главах, а в этом псалме שגיון – *ошибка* – сама формирует содержание псалма.

Пророк чувствовал, что рост силы халдеев достиг таких чудовищных размеров, что вмешательство Божественного суда становится абсолютно необходимым, чтобы спасти человечество, потому что нет надежды у людей на милосердие халдеев, а только на Его суд.

Не замечая Его вмешательства, Хавакук обращается к Богу в первой главе пророческой книги с вопросом «Почему?» Во второй главе он уже получил ответ. Действительно, קץ, *конечный* суд Бога, не спешит. Его окончательный приговор еще далеко, его еще можно увидеть только в духе חזון למועד, и ויפח לקץ дает зловещий намек на этот конечный суд, но לא יכזב не значит, что мы введены в заблуждение. Кто положился на Бога, должен терпеливо ждать конечного проявления справедливости, «даже если Он медлит», должен обретать мужество в неколебимой вере – וצדיק באמונתו יחיה – *праведник верой своей будет жить.* Более того, даже до наступления Судного дня мир не поглотит насилие злодеев, потому что насилие ведет к собственному разрушению. Эта молитва в третьей главе книги Хавакука посвящена уроку, извлеченному из על שגיונות.

Содержание и ход этой главы Псалмов имеют ту же форму. В стихах 2-6 Давид видит угрозу самых жестоких преследований, вызванных лживыми обвинениями. Поэтому в стихах 7-8 Давид просит Господа о вмешательстве Его суда. Справедливый суд над Давидом покажет всему миру величие Бога. В стихе 9 и дальше Давид отказывается от такого взгляда на будущее как от ошибки, ибо Божественное управление происходит даже сейчас, когда нет открытого, прямого вмешательства, проявления Божественной воли. В этом праведный находит утешение, а нечестивый роет себе могилу своими преступными делами и насилием.

Поэтому первый стих – שגיון לדוד אשר שר לה' ;שיר – это *песня*, которая воспевает руку Бога во всяком событии и проявления Его величия при всех обстоятельствах. Согласно учению наших мудрецов, שירה – песня женского рода – воспевает проявление Бога в истории, проявление, которое ведет к окончательному освобождению. А שיר – песня мужского рода – это гимн о настоящем освобождении, которое говорит о проявлении Его величия[20].

כוש בן ימיני. כוש – *кушит* – чернокожий – обозначение незначительного племени[21]. Но колено Биньямина считалось знатным, «коленом царей», потому что Шауль, царь над всем Израилем, был избран из колена Биньямина. Однако отношение Шауля к Давиду было несправедливым, и Давид расценивал это как общую деградацию, падение нравов Израиля; как из «колена царей» могло произрасти такое? ведь это равноценно рождению недостойного кушита из «колена царей» в Израиле, а это – серьезная угроза всему человечеству. Поэтому Давид считал, что Бог должен вмешаться и судить народы. Он чувствовал себя обязанным воспеть песню, призывающую к непосредственному проявлению Божественной справедливости, Его величия перед фактом появления кушита в колене Биньямина. Такой подход – интеллектуальная ошибка Давида.

ב. יְהוָה אֱלֹהַי, בְּךָ חָסִיתִי; הוֹשִׁיעֵנִי מִכָּל-רֹדְפַי, וְהַצִּילֵנִי

2. Господь, Бог мой, на Тебя полагался я. Спаси меня от всех преследователей моих и избавь меня.

ה׳ אלקי – *Господь, Бог мой*. «От Твоей чудесной милости зависит мое будущее и будущее всего человечества. Ты – мой Бог, управляющий моей судьбой, руководящий всеми моими действиями, цель, к которой направлена вся мою жизнь».

בך חסיתי – *на Тебя полагался я*. «Помоги мне жить в безопасности и избавь меня от всех преследователей моих».

ג. פֶּן-יִטְרֹף כְּאַרְיֵה נַפְשִׁי; פֹּרֵק, וְאֵין מַצִּיל

3. Чтобы не разорвал он душу мою, как лев, уносящий добычу, – и нет избавителя.

פן יטרף – *чтобы не разорвал*[22]. Субъект предложения – כוש בן ימיני, которого псалмопевец подозревает в преступных намерениях.

ד. יְהוָה אֱלֹהַי אִם-עָשִׂיתִי זֹאת אִם-יֶשׁ-עָוֶל בְּכַפָּי

4. Господь, Бог мой, если я это сделал, если было беззаконие на моих руках;

ה. אִם-גָּמַלְתִּי שׁוֹלְמִי רָע וָאֲחַלְּצָה צוֹרְרִי רֵיקָם

5. Если отплатил другу злом и не отпустил своего притеснителя безвозмездно,

יש – выражение реальности – производное от ישה и связано с קשה (*быть трудным*).

עול (*авель*) от עול (*оль*) – выражение стремления или подъема и юношеского развития, роста. עול (авель) подразумевает неправильное использование силы, высшего положения[23].

פכ – *ладонь* – производное от כפף, *склоняться*, ладонь, которая сгибается и сжимается – выражение владения, приобретения. А יד – производное от ידה, *бросать*, – это протянутая *рука*, выражение действия, сделанного дела. Здесь טהור ידים и נקי כפים – обладание без вины и морально чистое действие[24]. Давид говорит: «О Господь, мой Бог! Разве я действительно делал то, в чем меня обвиняют, разве нечестно приобрел то, чем владею? Если нечестно достиг в народе почета, как они говорят – а я достиг этого жертвами ради общего блага – тогда я действительно заслуживаю наказания. Если воздавал злом тем, кто был ко мне добр – а я с радостью (это подчеркнуто буквой ה в ואחלצה) освобождал из моих рук соратников Шауля, который нападал на меня без причины (см. *Шмуэль* I, 24:4–8) – тогда, конечно, ירדף».

ו. יִרַדֹּף אוֹיֵב נַפְשִׁי וְיַשֵּׂג וְיִרְמֹס לָאָרֶץ חַיָּי וּכְבוֹדִי לֶעָפָר יַשְׁכֵּן סֶלָה

6. Тогда пусть враг преследует душу мою, и настигнет, и втопчет жизнь мою в землю, а честь мою – в прах.

ירדף – *будет преследовать*. Форма глагола кажется совмещает формы פעל и פיעל. В форме פעל глагол предположительно означает *враждебное преследование*, а в форме פיעל предполагает *оправданное* или кажущееся оправданным *преследование*, как в מרדף אמרים – «гонится за обещанным» (*Мишлей*, 19:7; там же, 12:11; 28:19) и ומרדף צדקה – «ищущего справедливости» (*Мишлей*, 15,9). И наш стих можно прочесть: «Тогда пусть враг законно преследует душу мою» (см. *Теѓилим*, 3:5). Давид уверен, что преследуют его несправедливо из-за клеветы и вымышленных обвинений, поэтому он взывает: קומה…

ז. קוּמָה יְהוָה בְּאַפֶּךָ הִנָּשֵׂא בְּעַבְרוֹת צוֹרְרָי וְעוּרָה אֵלַי מִשְׁפָּט צִוִּיתָ

7. Восстань, Господи, в гневе Твоем! Поднимись против ярости притеснителей моих. Возбуди ради меня суд, Тобой установленный.

קומה. Аспект Его власти, неприметный обычному глазу, выражается словом ישב, как יושב בשמים (*Теѓилим,* 2:4), а קומה – *восстань* как правитель, прямо и непосредственно проявляющий Свою власть в земных делах.

הנשא – *поднимись*, прямо вмешайся, против עברת צוררי – *ярости притеснителей моих*.

עברה – от עבר – *выходить, проходить, сильно гневаться* – выйти из себя[25], как *пробудись*, *пробудиться*, как и עורה אלי .לט אכזר כי יעורנו משפט צויתה – «возбуди для меня суд, который Ты постановил, примени силу, чтобы повлиять на мою судьбу» (*Иов*, 41:2). Всеобщий суд над народами уже провозглашен (*Дварим,* 32:41) и повторяется в *Теѓилим* (96:13; 98:9; 82:8; 75:3; 75:7; 9:9; 76:10), в *Мишлей* и в других книгах.

צוה – *постановил, заповедал* – установить порядок событий, как וצויתי את ברכתי לכם – «и пошлю вам благословение Мое» (*Ваикра,* 25:21); שם צויה ה' את ברכה – «там заповедал Господь благословение» (*Теѓилим,* 133:3); צוה אל כנען לשמד מעזניה – «Господь повелел о Кнаане

разрушить крепости его (*Йешаяѓу,* 23:11). Глагол также используется, когда приказы и постановления Бога требуют применения Его силы, как **עשה ה׳ זמם בצע אמרתקאשר צוה מימים קדם** – «совершил Господь то, что задумал; исполнил слова Свое, которое изрек в давние дни» (*Эйха,* 2:17); **הנני מצוה והשבתם אל העיר הזאת** – «вот, дам повеление, и возвращу их к этому городу» (*Ирмия,* 34,22); **כי נהנה אנכי מצוה ו הנעותי בכל הגוים טת בית ישראל** – «ибо, вот, повелю Я и встряхну дом Израиля перед всеми народами» (*Амос,* 9,9); **היה לי לצור מעון לבוא תמיד צוית להושיעני** – «будь скалой, прибежищем, куда я могу прийти всегда; заповедал Ты помочь мне, ибо скала моя и крепость – Ты» (*Теѓилим,* 71,3); **זכר לעולם בריתו דבר צוה לאלף דור** – «помнит Он навечно завет Свой – слово, которое заповедал на тысячу поколений» (*Теѓилим,* 105:8-11). Этот универсальный грядущий суд поэтому также называется **משפט כתוב** (*Теѓилим,* 149:9) – это Суд, заповеданный еще в святом Писании, или казни, которые Бог собирается исполнить Сам. Выражение **צוה** означает обязательство сохранять заповеданное в памяти и сознании всех будущих поколений. Это относится и к обещанию Святой Земли Израилю (*Теѓилим,* 105), и в отношении Суда, который Бог совершит над всеми народами и который мы так долго ждем.

ח. וַעֲדַת לְאֻמִּים תְּסוֹבְבֶךָּ ; וְעָלֶיהָ לַמָּרוֹם שׁוּבָה

8. Когда Тебя окружит собранье народов, вернись в Свои выси.

ועדת לאמים – *собрание народов*. «Когда знание и признание Твоей абсолютной власти и праведности распространится среди всех народов, они соберутся как единое собрание, Твое собрание. Только когда все осознают Твою власть, потому что она проявится явно, Ты сможешь подняться над собранием народов, объединенных в поклонении Тебе, признающих Твою непобедимую власть и управление».

ט. יְהוָה יָדִין עַמִּים שָׁפְטֵנִי יְהוָה כְּצִדְקִי וּכְתֻמִּי עָלָי

9. Господь будет судить народы. А теперь суди меня, Бог, по невинности и праведности моей.

ידין עמים – *будет судить народы*. Возвращаясь в настоящее после провидения будущего человечества, Давид говорит: «Хотя Бог будет судить народы, только Он определит, когда наступит день Суда. А меня Бог судит и теперь по мере моей моральной правоты и праведности».

דין – *суд* – обозначает «вынесение приговора» человеку. שפט – осуществление решения суда, создание обстоятельств согласно суждению, сродни שפת – положить на место[26].

צדק – *справедливое* отношение, поведение;

תום – быть *чистым* перед Богом[27].

י. יִגְמָר נָא רַע רְשָׁעִים וּתְכוֹנֵן צַדִּיק וּבֹחֵן לִבּוֹת וּכְלָיוֹת אֱלֹהִים צַדִּיק

10. Пускай злу беззаконных придет конец. А праведного укрепи на его путях, ведь Ты испытываешь сердца и желания. Ты – Бог справедливый.

יגמר – будет *закончено*. גמר привести к концу, к заключению; положить конец чему-то, как גמר חסיד – «нет праведного» (*Теѓилим,* 12,2), или «осуществить план», как переходный глагол, גמר אמר לדור ודור – «определил сказанное навсегда» (*Теѓилим,* 77,9); ה׳ יגמר בעדי – «Господь завершит за меня» (*Теѓилим,* 138,8).

כונן – производное от כון – поставить на твердую основу, дать окончательное определение (стих 12). В этом случае та и другая интерпретации верны. В соответствии со знаками кантилляции, группа слов от יגמר נא до צדיק составляют одно предложение: «Хотя только Ты решаешь, когда положить конец беззаконию и злу, но, зная это, праведный укрепится. Зная, что все злостные планы нечестивых будут сорваны, он усиливается в своих убеждениях и в преданности своим обязанностям, даже если окончательный суд, о котором молю Тебя, будут отложен. Ты праведный Бог, даже когда власть Твоя полностью скрыта от человеческих глаз, а известна лишь тому, кого это касается». Он Бог справедливый, даже когда «испытывает сердце и страсть». Глагол נסה означает «проверить», рассмотреть, в какой мере объект проверки сможет выполнить задачу, и относится к людям и Богу. Глагол בחן скорее обозначает

проверить содержание, качество, силу и выносливость, поэтому относится также к предметам, таким как металл.

לב – *сердце* – вместилище возвышенных эмоций, чувств и желаний. כליות, дословно – *почки* – центр физических потребностей и желаний[28]. Бог проверяет наше моральное и физическое состояние, чтобы посредством испытания и страдания очистить нас, увеличить нашу моральную силу и решимость и дать нам вместо низменных удовольствий высшую награду. Враждебные действия нечестивых – только средство испытания, в котором человек нуждается и которое принимает ради морального очищения и обучения. Поэтому зло, хотя этого не подозревают те, кто его испытывают на себе, служит благу человечества. «Бог дал всему существовать ради собственных целей и создал грешника ради дня Суда» (*Мишлей*, 16:4), ибо этим испытывает праведников. «Владыка приводит все в мире, дураки и грешники служат Ему» (*Мишлей*, 26:10) Господь – Судья справедливый, даже если позволяет нечестивым действовать, что испытывает и очищает праведного. Когда проявляется Его власть, используется имя ה׳. Но если Его правление ясно лишь мыслящим людям, это аспекты Его власти, которые выражаются в естественном порядке вещей, а в этом стихе, оно меняется на אלקים[29].

יא. מָגִנִּי עַל-אֱלֹהִים מוֹשִׁיעַ יִשְׁרֵי-לֵב

11. Щит мой – Бог, помогающий тем, кто сердцем прям.

מגיני על אלקים – *щит мой – Бог*. Он ведет тех, кто прошел все испытания к вечной жизни: тех, кто честен в сердце, в мыслях и действиях, кого несчастья не побудили свернуть с пути правды.

יב. אֱלֹהִים שׁוֹפֵט צַדִּיק וְאֵל זֹעֵם בְּכָל-יוֹם

12. Бог – справедливый Судья. Как источник всех сил каждый день негодует.

זעם – *негодует*. Глагол, очевидно, не относится к непереходным, его действию подвержен сам объект. Слова, выражающие *гнев* –

אנף, אף, חרה – непереходные и связаны с объектом только частицами, такими, как ב и על. А זעם присоединяется и без предлога, например, в זעמה ישראל – «навлеки зло на Израиль» (*Бемидбар,* 23:7); יזעמוהו לאומים – «негодовать на него будут племена» (*Мишлей*, 24:24), кроме употребления у пророка (*Даниэль,* 11:30). В некоторых случаях этот глагол имеет пасивную форму: זעם ה' יפול שם – «на кого прогневается Господь, тот упадет там» (*Мишлей*, 22:14); פנים נזעמים – «хмурые лица» (*Мишлей*, 25:23); ואיפת רזון זעומה – «и мера скудная, ненавистная» (*Миха,* 6:10). Глагол, кажется, связан с זהם – *грязнить*, и в раввинской литературе с זהמא – грязь, нечто вызывающее отвращение. Мы читаем о сломленном человеке:

וזהמתו חיתו לחם – «и жизнь делает его хлеб постылым» (*Иов,* 33:20). Тогда זעם ה' означает «тот, кто чувствует негодование Бога на него».

איפה זעומה – ложная мера, на которой лежит проклятие Бога.

פנים נזעמים – *лицо негодующее*, на котором печать клеветы. Здесь сказано, что Бог – праведный Судья, источник всех сил, все держит в Своих руках, אל זועם בכל יום – нечестивый вызывает Его негодование каждый день. Бог не ждет дня Суда, когда все предстанут перед Его гневом, всегда нечестивый вызывает Его гнев, лживый – Его негодование. Даже теперь нечестивый почувствует негодование Бога – голос его сознания, внутренний голос, беспокоит его. Нечестивый чувствует каждый день, что лишен Божественного благословения. Он בוחן לבות וכליות – *проверяет сердца и почки людей*. Грешник каждый день ощущает, что лишен Его благосклонности.

יג. אִם-לֹא יָשׁוּב חַרְבּוֹ יִלְטוֹשׁ קַשְׁתּוֹ דָרַךְ וַיְכוֹנְנֶהָ

13. Если не раскается человек, обнажит вместо этого меч, и натянет лук, и прицелится.

אם לא ישוב – *если не раскается*. Речь идет о человеке, вызывающем негодование Бога, и если не раскаивается, Он вытаскивает меч свой.

יד. וְלוֹ הֵכִין כְּלֵי מָוֶת חִצָּיו לְדֹלְקִים יִפְעָל

14. То себе же приготовит орудия смерти, и стрелы его превратятся в его быстрых преследователей.

ולו הכין – *и себе приготовляет*. Нечестивый не только готовит средства для своего преступления, но они послужат для его собственного уничтожения. Это самое оружие и убьет его. דלק (связано с דלג – *перепрыгивать*) означает «быстро двигаться в данном направлении». Так говорится об огне, распространяющемся туда, куда дует ветер. В этом случае слово означает *горение*. И о том, кто следуя своему неистовому желанию, настигает жертву. Тогда это означает *преследовать*, как כי דלקת אחרי – «что ты погнался за мной» (*Берешит,* 31,36).

טו. הִנֵּה יְחַבֶּל-אָוֶן; וְהָרָה עָמָל, וְיָלַד שָׁקֶר

15. Кто задумал насилие, забеременеет бедой и родит ложь.

יחבל און – *хочет насилия*. חבל – *веревка* или *канат*, в частности, используемая для измерения длины или для того, чтобы связать, крепко привязать что-либо. Поэтому слово означает также *зажим, спазм, судорогу*. Противоположное понятие – *исцеление*, רפא, исходно означало «развязывание, освобождение». חבלים – *родовые муки*, как שמה חבלתך אמך – «там родила тебя мать» (*Шир ѓа-ширим,* 8,5). Поэтому חבל имеет объектом ребенка, высвобождающегося из материнской утробы. Слово עמל, как мы полагаем, всегда означает *труд, бедствие*. Оно получает отрицательный смысл, когда его объект – другой человек. Все усилия нечестивого, аллегорически сравниваемые с родовыми муками, направлены на преступление, насилие. Таков смысл חרה עמל וילד שקר – *забеременел* собственным *несчастьем* и *родил ложь*, неудачу, выкидыш. Родил нечто противоположное его первоначальному замыслу, как רשע עשה פעלת שקר וזרע צדקה שכר אמת – «нечестивый сделал бессмысленную работу (как פעולות שכיר – *Ваикра*, 19:13), а сеющие благо получают награду истинную» (*Мишлей*, 11,18).

טז. בּוֹר כָּרָה, וַיַּחְפְּרֵהוּ; וַיִּפֹּל, בְּשַׁחַת יִפְעָל

16. Вырыл яму и хотел углубить, но свалился в котлован, который готовил.

בור כרה – *яму копал*. И оказался во мраке погибели, которую готовил для других.

יז. יָשׁוּב עֲמָלוֹ בְרֹאשׁוֹ; וְעַל קָדְקֳדוֹ, חֲמָסוֹ יֵרֵד

17. Его труд обратится на его голову, и его беззаконие на темя опустится.

יח. אוֹדֶה יְהוָה כְּצִדְקוֹ; וַאֲזַמְּרָה, שֵׁם-יְהוָה עֶלְיוֹן

18. Буду благодарить Бога за справедливость, воспою славу Богу Всевышнему.

אודה – «*Признаю*, что Бог – Господь. Хочу воздать Ему почет в соответствии с Его справедливостью, которую Он проявляет в Своей мудрости, а не так, как я думал по своей глупости».

ואזמרה שם ה׳ אליון – «*Поэтому с радостью провозглашу имя Бога в своих песнях, ибо Он Бог, хотя и Возвышенный – невидимый в выси обычными глазами*».

Псалом 8

1. Дающему победу. На «винном прессе». Псалом Давида.

2. Бог, наш Владыка! Имя Твое станет великим на всей земле. И Свое присутствие и величие постоянно возглашаешь на небесах.

3. Устами малых детей и сосунков Ты создал непобедимую силу из-за тех, кто хочет Тебя изгнать – чтобы врагу и мстителю конец положить.

4. Когда я смотрю на небеса, изделие пальцев Твоих, на луну и звезды, которые Ты установил на орбитах их.

5. Что человек, испорченный и развращенный – чтобы Ты помнил о нем? И сын непорочных – поставленный Тобой для служения?

6. Лишь немного Ты умалил его перед Богом, по желанию Своему достоинством и почетом короновал.

7. Ты поставил его управлять делами Твоих рук, все сложил к его ногам.

8. Овец и весь скот, а также зверей полевых;

9. Птиц небесных и рыб морских, а Он проходит над путями морскими.

10. Господи, Владыка наш! Как величественно станет Имя Твое на всей земле!

א. לַמְנַצֵּחַ עַל-הַגִּתִּית מִזְמוֹר לְדָוִד

1. Дарующему победу. На «винном прессе». Псалом Давида.

עַל-הַגִּתִּית, גתית – *инструмент* – подобно производным от חתית – *наводить страх*, как ונתנו חתיתם בארץ החיים – «и наводили ужас в стране живых» (*Йехезкель*, 32:23). Производные от חתת – חַת, חַת – *террор* (*Иов*, 41:25; *Берешит*, 9:2). Аналогично גתית – производное от גת – *пресс для винограда*, גתית – *выжимание вина*. Это слово связано с כתת – *растирать, толочь* – выжимание оливкового масла посредством прессования маслин[30]. Слово גת – *винный пресс*, место выжимания винограда – используется аллегорически как выражение тяжелых несчастий, которыми Бог наказывает народы (*Эйха*, 1:15; *Йоэль*, 4:13; *Йешаяѓу* 63:2-3). Это фигуральное выражение сообщает, однако, что несчастье и разрушение только кажущиеся; на самом же деле это болезненное давление, как и выжимание вина, не приводит к полному разрушению, но порождает более благородную сущность, скрытую на время, как вино в винограде. Поэтому על הגתית – *на прессе для вина* – в заголовке псалма характеризует содержание: размышления об облагораживающем результате страданий, посредством которых Бог улучшает моральное состояние общества и возвышает человека[31]. Таково содержание псалмов, в заголовке которых сказано על הגתית. Так начинаются и псалмы 81 и 84 о семенах правды и добра в человеке: Бог хочет, чтобы они дали замечательные плоды, соответствующие Божественным целям. Отличие этих псалмов в том, что наш псалом относится

ко всему человечеству в целом, псалом 81 – к Израилю, псалом 84 – к отдельному человеку.

ב. יְהוָה אֲדֹנֵינוּ מָה-אַדִּיר שִׁמְךָ בְּכָל-הָאָרֶץ אֲשֶׁר תְּנָה הוֹדְךָ עַל-הַשָּׁמָיִם

2. Бог, наш Владыка! Великим станет Имя Твое на всей земле. Ты постоянно возглашаешь Свое присутствие и величие на небесах.

ה' אדנינו – *Господь, наш Владыка*. Первый полустих снова повторяется в конце псалма, в стихе 10, и поэтому представляет главную тему псалма. Очищение в **גתית** приведет к признанию власти Бога на всей земле. По выражению наших мудрецов, **יין המשומר בענבים** – *вино хранится в ягодах* – до того дня, когда произойдет вселенское признание Бога и человечество достигнет своей конечной цели. «О, Бог, сейчас Ты наш Бог, которого мы признаем Владыкой над нашими жизнями, нашим руководителем во всех наших чаяниях. Каким могучим станет однажды Твое Имя на всей земле!»[32]

אשר תנה הודך על השמים – *который дал величие Свое небесам*. **תנה** – инфинитив с добавлением **ה** к **תת** – *давать*, как **רדה**[33] вместо **רדת** – *спуститься*.

הוד – полнота жизненности и силы, *личное величие*, которое вызывает почтение.

תנה הודך – дал величие Свое – в инфинитиве, как выражение постоянного, непрекращающегося дарования, явление Его величия, подобно **ונתתה מהודך עליו** – «и дай ему от величия твоего»[34]. «Сумма власти и влияния, которую небо – надземный мир – изливает на поверхность земли и ее обитателей, – это **הודך**, Твоя власть и влияние, которые Ты передал небесам и которые возвещают о себе через небеса. Всеобщее признание Твоего Имени утверждается постоянно небесами Твоего величия и мощи»[35].

ג. מִפִּי עוֹלְלִים וְיֹנְקִים יִסַּדְתָּ-עֹז לְמַעַן צוֹרְרֶיךָ לְהַשְׁבִּית אוֹיֵב וּמִתְנַקֵּם

3. Из уст маленьких детей и сосунков образовал Ты непобедимую силу из-за тех, кто хочет отрицать Тебя. Останови теперь врага и мстителя.

מפי עוללים – *из уст младенцев*. Осознание Божественного присутствия может оказаться трудным, требует интенсивного, постоянного изучения Писания, а если это необходимо, то проникновения в мистические тайны высших миров и земных сфер[36]. Если бы имя Бога не провозглашало себя в небесах и над каждой точкой на земле, если бы эта основа человеческого сознания была непостижима для чистой, детской ментальности, мы действительно не могли бы надеяться на наступление царства Бога на земле. Тем, кто не хочет признать Его Имя и моральную ответственность перед высшим Судьей людей и народов, тогда было бы легко стереть эти мысли из сознания человечества. Но каждый младенец, чистая душа, способен сознавать Бога. Даже если бы само слово «Бог» исчезло из книг невежд и лжеученых, – каждое поколение заново получает свыше Божественное учение из Божественных писаний. И даже если бы современники потеряли всякую надежду, – вера постоянно нисходит из царства Бога, «в собрание людей как единой общины Бога», как в псалме 7, и она будет покоиться на твердой основе, благодаря младенцам и сосункам будущих поколений.

עולל – то, что находится в процессе формирования[37], то есть *ребенок*. Также означает еще нерожденного младенца[38].

מפי עוללים – устами младенцев глаголет истина, настолько это просто.

עוז-עזז-עז – производные от слова «сила сопротивления».

למען צורריך – *из-за притеснителей Твоих*. צרר – *ограничивать*, притеснять, и поэтому צורר – *притеснитель*, враг. «Ты провозгласил Свое Имя на небесах, где его не могут достичь руки человека, но оно постижимо даже детям. Ты построил нерушимое основание для Своего царства – *из-за притеснителей Твоих*, которые воспринимают Тебя только как препятствие для своих амбиций. Они стараются устранить Твое Имя из морали и мышления и из повседневной жизни смертных, ограничить поклонение тебе во времени и пространстве праздниками и местами поклонения».

להשבית – чтобы *положить конец* действиям врага и мстителя. Провозглашение имени Бога или отказ от провозглашения – не просто исполнение или неисполнение долга перед Ним. Это еще вопрос всего общественного блага или зла, которое определяется

жизнью, влиянием Божественной идеи на мировоззрение человека и его отношения с другими людьми. Имя Бога стоит на пути врагов, которые стремятся устранить эту идею из сознания людей или хотя бы ее ограничить, потому что присутствие Бога не терпит врагов и мстителей, мизантропов и завистников. Если бы человек и человечество остались лишь со своими воззрениями, без идеи о Боге, Творце и Законодателе, и каждый бы рассматривал лишь свое право на существование, воспринимал бы лишь свое желание счастья, тогда по необходимости, даже в какой-то мере оправданной, он видел бы себя вынужденным бороться за такое существование. Самосохранение и стремление к личному счастью стали бы высшей целью каждого, а все остальные люди предстали бы его соперниками, интересными ему лишь в той мере, в какой могут способствовать его интересам, его благополучию или возможности использовать их силой или благодаря какой-то комбинации. Он бы жертвовал благом любого, если бы это мешало его успеху. И если бы другой действительно как-то препятствовал продвижению его к цели, уничтожал его без колебаний – «в величественном акте мести, достойном хвалы»[39].

אויב ומתנקם – *враждебность и мстительность*. Борьба всех против всех – основной принцип, к которому приходит любое общество, если преуспеет в устранении имени Бога из своей идеологии. Замены этому в человечности человека нет. То, что не цементирует долг, основанный на идее Бога, а держится только на сообразительности и хитроумии, распадется на атомы. Поэтому Бог явил Свое Имя как Творец и Законодатель в небесах, чтобы оно было доступно каждому чистому человеческому сердцу, и идея Бога, как и оценка истинного достоинства и призвания человека, коренящиеся в этой идее, были не подвержены человеческим ошибкам. Перед этим достоинством и призванием всякая социальная система врагов и мстителей исчезнет с лица земли.

איב – родственно עקב – *причинять хитростью вред*, и עכב – в раввинистической литературе – *мешать*. Враждебность благополучию других, которое воспринимается как конец собственного благополучия.

מתנקם. נקם – *защищать нарушенное право*. מתנקם будет защищать право, только если считает, что его собственные интересы под угрозой.

ד. כִּי-אֶרְאֶה שָׁמֶיךָ, מַעֲשֵׂה אֶצְבְּעֹתֶיךָ יָרֵחַ וְכוֹכָבִים, אֲשֶׁר כּוֹנָנְתָּה

4. Когда смотрю на небеса, изделие пальцев Твоих, на луну и звезды, которые Ты установил на орбитах их.

ה. מָה-אֱנוֹשׁ כִּי-תִזְכְּרֶנּוּ; וּבֶן-אָדָם, כִּי תִפְקְדֶנּ

5. Что человек, испорченный и развращенный, чтобы Ты помнил о нем? И сын непорочных – что Ты установил его для работы?

שמיך. כי אראה... מה אנוש... – Ты сотворил, хранил и направлял.

ומעשה אצבעתיך – מעשה а не מעשי – одно дело *Твоих пальцев*, несмотря на различие.

Это **אצבעתיך**, *Твои пальцы,* а не **ידיך**, *руки.* **ידיך** означало бы мощь, а пальцы указывают на творческую мудрость, которая проявляется в каждой работе и детали, это искусство творения. Каждая звезда – отельный палец Творца, особая сфера во вселенной. В псалме 147 псалмопевец говорит при виде ночного неба: «Он считает число звезд, каждую по имени называет». Днем человека слепит солнечный свет, он видит только землю и над ней небосвод, который несет свет, тепло и влагу. Только ночью, когда земля оказывается в тени, небосвод становится видимым со всем звездным воинством светящихся миров, а земля становится песчинкой в космосе, человек на земле ощущает себя бесконечно малым.

כונן – *указать определенное направление*, подобно **כוננו חצם על-יתר** – «стрелы приложили к тетиве» (*Тегилим*, 11:2).

אנוש[40]– низшая *категория людей*, которые думают о себе не как об Адаме, слуге и представителе Бога на земле, а возвеличивают себя и противопоставляют Богу и миру. Это люди насилия, как написано в стихе 3 – **אויב ומתנקם**. А Адам – чистый человек[41], слуга Творца, задача которого реализовать Его моральный замысел, ради чего Бог и создал мир.

תזכרנו זכר – *помнить*, хранить в памяти. Слово связано с סגר – *запирать*, סכר – запирать, *устраивать запруду*. В отличие от שכח – *забыл*. Когда זכר указывает на отношение Бога к человеку, слово означает, что Он участвует в судьбе человека, в его освобождении из тяжелого состояния, как שבשפלנו זכר לנו – «в унижении нашем вспомнил о нас» (*Тегилим,* 136:23); זכרני נא וחזקני נא – «вспомни обо мне и укрепи меня» (*Шофтим*, 16:28); ויזכר ה׳ את נח – «и вспомнил Господь о Ноахе» (*Берешит*, 8:1).

פקד – *назначение*, предназначение для выполнения некоторой задачи, цели. Также указывает на участие Бога в судьбе человека, например, ויפקדהו על ביתו – «и назначил его над домом своим» (*Берешит*, 39:4); ויפקדהו שר הטבחים – «и назначил начальник стражи» (*Берешит*, 40:4) и יפקוד יהוה אלוהי הרוחות לכל בשר איש על העדה – «да назначит Господь, Бог духов всех людей, мужа над этой общиной» (*Бемидбар*, 27:16).

Гордость и упрямство человека, названного «Энош», должны исчезнуть, если он смотрит на небеса, на послание звезд в сердце человека, провозглашающих Бога – Творца, Владыку и Законодателя. На что он, ничтожный, может надеяться перед величием Небес? Даже великие сияющие миры так малы перед Богом, их Творцом и Владыкой, который установил их орбиты, как мы говорим, отмечая новолуние: «Словом Своим сотворил небеса и дыханием уст Своих все в них, и установил закон и время для каждого, чтобы никто не мог отменить Его указ, и сияли радостно и счастливо, исполняя волю своего Творца». На что может надеяться «Энош», противопоставляя себя Господу, своему Творцу и Владыке, живя и работая в мире Бога, если будет заботиться только о своих личных интересах, вместо того, чтобы выполнить свое назначение на земле среди других Его творений, как дитя Бога среди других Его детей?

И когда эгоизм исчезнет из сердца человека перед звездным небом, провозглашающим Бога, когда осознает, оставив свою самовлюбленность, истинное величие и великолепие того, кто служит и прославляет не себя, а только Бога, – как хорошо будет ему дышаться! Какие возвышенные эмоции овладеют им под звездным небом, когда поймет, что как «Бог назвал каждую звезду по ее имени и установил для нее пути», так призвал и его Своим Именем и указал пути, по которым он должен идти. Тогда имя Бога, идея

Бога заменят ограниченность и ужас гордеца «Эноша» на радость в сердце и освобождение сознательного «Адама», служителя Бога.

«Энош», а с ним враги и мстители, будут похоронены под звездным небом, прославляющим Бога, а «Адам» будет радоваться избавлению и в соответствии со своим предназначением, כי תפקדנו, будет постигать великий, спасающий мир указ, жизненную задачу, предуготовленную ему Богом.

Человек, деградировавший до уровня «Энош», знает только «свои права» и считает своим долгом делать только то, что помогает ему осуществить свои желания, реализовать свои права, приобрести и сохранить свое имущество. Для него собственное эго – основа его прав и цель его обязанностей.

А кто поднялся на уровень «Адам», для того долг и оправдание его желаний – только в рамках Божественных установлений. Для него Бог – источник и цель его долга, основа его прав.

ו. וַתְּחַסְּרֵהוּ מְּעַט מֵאֱלֹהִים וְכָבוֹד וְהָדָר תְּעַטְּרֵהוּ

6. Лишь немного Ты умалил его перед Богом, по желанию Своему короновал почетом и достоинством.

ותחסרהו – *и уменьшил*, умалил. Бог возвеличил человека, создал его осознающим свой статус «Адам». Этот статус не отделяет его от других творений, предназначение которых – служить Ему, в иерархии творений он поставлен во главе как первый слуга Бога. Человек единственный, кроме Бога, обладает сознанием и свободой выбора, хотя только Бог совершенно свободен, только Он – абсолютно свободная Сила. Бог поднял человека почти на Божественную высоту, выше звезд, сотворив его морально свободной личностью. Как слуга у трона Бога, он наделен «почетом и достоинством». Подобно ומחסר את נפשי מטובה – «лишена душа моя блага» (*Мишлей*, 4:8). Так и здесь: ותחסרהו מעט מאלקים – «немного умалил меня перед Божественным» – перед Его атрибутами, – почти все их разделяет человек

כבוד[42].

הדר[34].

ז. תַּמְשִׁילֵהוּ בְּמַעֲשֵׂי יָדֶיךָ כֹּל שַׁתָּה תַחַת-רַגְלָיו

7. Ты поставил его управлять делами рук Твоих, все сложил к его ногам.

תמשילהו – *поставил его управлять*. **משל** – *властвовать, управлять*. **המשל בכל אשר לו** – «управлявшему всем, что у него» (*Берешит*, 24:2), Так сказано об Элиэзере, слуге Авраѓама, который поставлен управлять домом Авраѓама в соответствии с целями и желаниями хозяина. Так и Бог поставил человека Своим слугой на земле, и задача человека властвовать и управлять в соответствии с целями, открытыми ему Богом, и человек должен дать отчет Богу за свои действия. Мир существует не для человека. Это человек существует для мира **לעבדה ולשמרה** – чтобы *служить ему*, приближая его к его высшим целям, и чтобы *его хранить*. Для этого «Ты сложил все у его ног», мир дан ему на время, как залог.

ח. צֹנֶה וַאֲלָפִים כֻּלָּם וְגַם בַּהֲמוֹת שָׂדָי

8. Овец и весь скот, а также зверей полевых;

צנה – *мелкий скот* – необычная форма для **צאן**. Слово **צאן**, связанное с **שאן** – *шуметь*, с заменой **צ** на **ש** – животные, нуждающиеся в постоянном присмотре. С другой стороны,

בקר – *крупный скот* – более самостоятельные животные. Слово связано с **בכר** – *предпочитать* и **פקר**, **הפקיר** – *оставлять без присмотра*. Форму **צנה** можно сопоставить с **צנע** – *быть скромным*, и **צנח** – *спускаться*. **צנה** – домашние, прирученные животные.

אלפים – *крупные животные с вожаком в стаде*, как **אלופים** – лидеры общества, правители. Здесь **צנה** и **אלפים**, употребленные вместо **צאן** и **בקר**, указывают на прирученных и покорных животных, или сильных, которыми управлять труднее.

וגם בהמות שדי – *а также зверей полевых* – человек знает, как приручить диких животных, которые не зависят от него и находятся в полях, на свободе[44].

ט. צִפּוֹר שָׁמַיִם וּדְגֵי הַיָּם עֹבֵר אָרְחוֹת יַמִּים

9. Птиц небесных и рыб морских. Он проходит путями морскими.

Если слово דרך означает *путь*, движение к определенной цели, а индивидуальные пути могут вести к השחת דרך – беспутству, то אורח – *путь* общества, путь от одного человека к другому, а также присоединение к кому-либо: וארח לחברה עם פועלי און – «и ходит в обществе нечестивцев» (*Иов*, 34,8). אורח – путешественник, *гость*, ארוחה – *гостеприимство*, дружелюбный прием гостя. «Он проходит путями морскими», которые соединяют разные континенты, человек может и должен распространять слово Божие по всей земле, от одного полюса до другого. Его изобретательность должна быть направлена на эту цель, прославление Бога, чтобы соединить народы, рассеянные по всей земле после Вавилонской башни. Во время морального падения, изобретательность человека может распространять идеи, ведущие к заблуждению и деградации. Но наступит день, когда распространит по земле знание добра и истины.

י. יְהוָה אֲדֹנֵינוּ מָה-אַדִּיר שִׁמְךָ בְּכָל-הָאָרֶץ

10. Господи, Владыка наш! Как величественно станет Имя Твое на всей земле.

Псалом сообщает, что только еврейский народ из всего человечества принимает Бога как Господа и Властелина жизни. Но постепенно Его существование, о котором вещают небеса, восхвалят все на земле. Когда человек будет почитать Его как владыку своей жизни, он станет жить ради служения Ему и воспримет свои способности и недостатки в правильной перспективе. Это новое понимание приведет к исчезновению эгоизма на земле – корня всех социальных бед, когда люди заботятся лишь о себе. И наступит на земле новая эра братской любви и служения Творцу после многих безнадежных периодов суда, «выжимания винограда».

Псалом 9

1. Дающему победу – только «сыну» бессмертие (вечная юность).
Псалом Давида.
2. Бога признаю при всех настроениях сердца. Расскажу благодарно
о всех Твоих чудесах.
3. Радости и утешения хочу от Тебя. Буду петь
Имени Твоему, Всевышний.
4. Когда отступят назад мои враги, споткнутся и погибнут
перед Тобой.
5. Ты по праву меня судил, и достоинство мое защищал,
и на престоле воссядешь, Судья справедливый.
6. Предупреждал Ты народы, злодеев крушил. И стирал их имя
навеки.
7. Исчезли навек руины врагов. Навсегда утрачена память
о разрушенных городах.
8. Правит Бог, оставаясь спокойным, и на будущее откладывает
решение. И теперь уже приготовил Свой Престол для суда.
9. И (в тот день) Он покончит с хаосом в мире посредством суда.
Будет судить народы по справедливости.
10. Но Бог будет прибежищем угнетенного, прибежищем
во времена бед.
11. А знающие Имя Твое будут полагаться на Тебя, ибо Ты
никогда не оставляешь нуждающихся в Твоей помощи.
12. Пойте хвалы Господу, пребывающему в Ционе.
Провозглашайте деяния Его среди народов.
13. Ибо Он взыскивает за кровь, помнит о них, не забывает
вопля смиренных.
14. Будь милостив ко мне, Бог. Посмотри, как страдаю от
ненавистников моих. Ты – возносящий меня от врат смерти.
15. Чтобы я рассказывал о деяниях Твоих и радовался во вратах
дочерей Циона с энергией и полнотой жизни, дарованной мне.
16. Когда народы в яму падут, которую вырыли сами, и нога их
запутается в сетях, что спрятали хитро.
17. Станет Бог известен Своим судом. Будет схвачен беззаконник

на делах своих рук, станет правда очевидной для всех. Сэла.
18. Все народы, забывшие Бога, к могиле идут.
19. Ибо не будет вечно забыт беззащитный и надежда бедняков утрачена навсегда.
20. Восстань, Бог! Пусть насильник не чувствует себя непобедимым, и народы суд ощутят, ибо противостояли Тебе.
21. Пусть проучит их Бог, и осознают народы, что они только люди, и насилие прекратят.

א. לַמְנַצֵּחַ עַל-מוּת לַבֵּן מִזְמוֹר לְדָוִד

1. Дающему победу – только «сыну» бессмертие (вечная юность). Псалом Давида.

למנצח על-מות לבן. В предыдущих, 4-6 и 8 псалмах, слово מנצח связано знаками кантилляции с окружающими словами, а в 9 псалме слово למנצח отделено от על значком *типха*[45].

על-מות לבן указывает на содержание псалма. Раши уже отметил, что מות לבן не означает «смерть» или «на смерть сына», так как сказано לבן, а не הבן. Кроме того, очевидно, что в псалме не сказано дальше о смерти человека, и в нем говорится о народе, а не об одном человеке. Здесь как бы говорит Израиль, а не Давид, и нет оснований предполагать, что заголовок указывает на сына Давида. *Масора*[46] ссылается на הוא ינהגנו על-מות – «Он будет вести нас вечно» (*Теѓилим,* 48:15), но эти слова можно истолковать разными способами. Раши утверждает, что здесь имеется в виду одно слово עלמות. Ибн Эзра и Кимхи полагают, что, в соответствии с масорой, здесь два слова על מות. Мидраш на этот псалом приводит два толкования: «Он ведет нас над смертью к бессмертию», или, если здесь одно слово עלמות, производное от עלם, – *с силой юности*, בזריזות. Наконец, если связывать слово с העלים – *скрывать*, то עלמות – тайны или два мира – этот мир и Грядущий мир. Эти толкования почти идентичны: «Он ведет нас с вечной энергией от настоящего к будущему», или «Он ведет нас над смертью». Другое толкование: «Он ведет нас скрытым путем, известным только Ему». Мы полагаем, что возможно интерпретировать слово בן как относящееся ко всему Израилю, его

особым отношениям с Богом, как сказано о Шломо: «Я буду ему отцом, а он будет Мне сыном…» (*Шмуэль* II, 7:14). Такое понимание часто встречается в Писании, например: «над сыном, которого Ты укрепил» (*Теѓилим,* 80:17), или: «Так сказал Господь: сын Мой, первенец Мой – Израиль» (*Шмот*, 4:22).

Этот псалом отражает исторический опыт Израиля во время его тяжких блужданий среди народов мира, которые испытывали его и давали возможность морально усовершенствоваться. Израиль миновал все великие силы мировой истории, или, скорее, они прошли перед ним, оставив руины своих культур и заставив Израиль страдать. Израиль видел их подъем и свидетельствовал их падение. И в каждой из этих катастроф Израиль видел руку Бога, возвещающую Его окончательный суд, «устанавливающую Его трон» для суда над миром. Бог назначил Израиль быть Своим посланником, возвестить грядущую эру Его царства на земле. על-מות לבן можно истолковать как «бессмертие», «вечная юность» или «тайна будущего», предназначенные «только сыну», Израилю, бессмертие которого – следствие добровольного подчинения воле их Отца. Только Израиль шел и идет, бессмертный и вечно юный, среди падших и разрушающихся народов мира. Лишь Израиль сохранил секрет мировой истории, поскольку видел и понял скрытую работу руки Бога, как только сын может поистине понять тайные пути своего отца.

ב. אוֹדֶה יְהוָה בְּכָל-לִבִּי אֲסַפְּרָה כָּל-נִפְלְאוֹתֶיךָ

2. Бога признаю при всех настроениях сердца. Расскажу благодарно о всех Твоих чудесах.

אודה – от **ידה**, *благодарить*, связанное с **ידע** – *знать*[47].

הודה ל- – с силой выражать скрытое чувство, проявлять чувство *признательности*, *благодарить*, почитать Бога.

בכל לבי – «*В любом эмоциональном состоянии*, и в радости, и в печали, – говорит Израиль, – я стараюсь достичь ясности по отношению к Богу, и тогда провозглашу признание Бога, которого достигну».

נפלאותיך – от נפלא – *быть необыкновенным*, פלא – *чудо*[48]. «Провозглашу все деяния Твоего правления – проявления Твоего вмешательства в ход истории». Обычно это великие чудеса, которые происходили, когда Израиль становился народом и провозглашал величие Бога.

ג. אֶשְׂמְחָה וְאֶעֶלְצָה בָךְ אֲזַמְּרָה שִׁמְךָ עֶלְיוֹן

3. Радости и утешения хочу от Тебя. Буду петь Имени Твоему, Всевышний.

אשמחה – *возрадуюсь*. שמח – *радоваться*, связано с צמח – *расти, развиваться*, и означает ощущение внутреннего роста, эмоциональное спокойствие и радость.

עלץ – *радоваться, ликовать* – имеет такое же значение как עלז, но усиленное за счет צ. Слово עלץ связано со словом חלץ – *освободиться*, отражающим чувство освобождения от притеснений и ограничений.

שמחה – *радость* – состояние сознания, при котором осознается все истинное и благое. Как сказано: אין שכינה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות ולא מתוך שחוק ולא מתוך קלות ראש ולא מתוך שיחה ולא מתוך דברים בטולים אלא מתוך דבר שמחה של מצוה – «нет Божественного присутствия при печали, лени, беспричинном весельи, легкомыслии, простой беседе и пустых словах, но только при радости от исполнения заповеди» (*Шабат*, 30б).

שמח עליון – осознание, что Бог с *высот* незаметно руководит ходом событий, непрямо ведет все Своим курсом (ср. *Теѓилим*, 7:18). Такое осознание следует выразить вдохновенным гимном. Этого осознания можно достичь, если вместо уныния и удрученности обстоятельствами мы узнаем, как сохранять *радость* жизни благодаря вере в Бога.

Израиль говорит: «Я признаю Бога при всяком настроении моего сердца, и если даже не буду понимать, как Он действует в моей жизни, все же буду с радостью рассказывать о чудесах Бога, которые пережил и которые подтверждают Его абсолютную власть, и буду прославлять Его ими. И все же хочу, чтобы Он послал мне

покой и ясность, радостное настроение, на которое не влияют превратности жизни, чтобы я смог видеть Его присутствие, скрытое от обычных глаз, и петь хвалы Его имени, самому возвышенному».

Эти мысли, провозглашающие Его владычество «свыше», выражают строки ниже.

ד. בְּשׁוּב-אוֹיְבַי אָחוֹר יִכָּשְׁלוּ וְיֹאבְדוּ מִפָּנֶיךָ

4. Когда отступят назад мои враги, споткнутся и погибнут перед Тобой.

בשוב אויבי אחור – *когда отступят мои враги.* «Вижу руку Твою не только в чудесах, но в самом ходе истории, в прошлом и настоящем. Когда думаю об исчезновении народов, бывших моими врагами и врагами моего образа жизни, когда вижу, как достигали господства, а потом исчезали так же быстро, как появлялись, сознаю, что споткнулись и погибли от Твоей власти и по Твоей воле».

ה. כִּי-עָשִׂיתָ מִשְׁפָּטִי וְדִינִי יָשַׁבְתָּ לְכִסֵּא שׁוֹפֵט צֶדֶק

5. Ты по праву меня судил, и достоинство мое защищал, и на престоле воссядешь, Судья справедливый.

כי עשית משפטי ודיני – *потому что Ты осуществил правосудие мое и суд мой.* «Каждый раз, когда я видел, как достигает зенита сила величия, а потом рушится и исчезает с горизонта истории, – говорит Давид, – Ты проявлял Свой суд и справедливость. И я видел, как это происходит каждый раз, то с одной нацией, то с другой». Израиль зависел только от духовного восприятия истины и морального совершенства, подчиняясь Богу. С самого начала странствий между народами Израиль увидел, что его взгляды диаметрально противоположны взглядам жителей тех государств, которые основывали свое процветание на силе и материальной основе, а нравственные ценности эксплуатировали лишь в своих целях. Но постепенно контраст между ними и Израилем должен быть преодолен. Все народы, государства и люди будут искать и обретут свое счастье в слу-

жении Творцу, в подчинении Его моральному закону, в гармонии с теми возвышенными принципами, которые всегда нес Израиль среди народов. Всякий раз, когда рушится империя зла, мир делает еще шаг к будущему всех народов. Это предупреждение всем нациям. И об этом говорится, что Он сделал משפט – *правосудие*. Но это и דינים – *суды* для Израиля, страдания от народов, которые вымещают на нем свою ненависть, непонимание его образа жизни и неприятие высших принципов, которые он хранит. Ни одна великая империя не прошла мимо Израиля, не причинив ему боли и горя, не дав почувствовать «народу Закона Бога» его зависимость и слабость. Стоя у могилы хвастливого гиганта, Израиль может видеть в его сокрушительном падении меру искупления за страдания, которые он ему причинил, и сказать: כי עשית משפטי ודיני. Ты В каждый миг истории Бог вершит суд, приближающий те принципы, которые Израиль всегда провозглашал. דיני – *суд мой* – суд над империями и народами, угнетавшими Израиль.

ישבת לכסא שופט צדק – *воссел на престоле Судья справедливый*, так как страдания Израиля очищают его. Всякий раз «воссел на троне» выражается словами לשב על כסא . В псалме 132 (11-12) сказано о потомках Давида מפרי בטנך אשית לכסא-לך, גם בניהם עדי עד ישבו לכסא-לך – «Из плода чрева твоего на трон твой посажу, также и потомки их на века воссядут на твоем престоле», но это не значит, что они «воссели на троне Давида навсегда». Из-за временного падения еврейского государства правление Давида прервалось, но его потомки всегда будут готовы воссесть на трон, его династия никогда не исчезнет, и, когда трон будет восстановлен, только его потомки будут восседать на нем.

ו. גָּעַרְתָּ גוֹיִם אִבַּדְתָּ רָשָׁע שְׁמָם מָחִיתָ לְעוֹלָם וָעֶד

6. Предупреждал Ты народы, злодеев крушил. И стирал их имя навеки.

גערת גוים – *возбранил народы*. Ты угрожаешь многим народам уничтожением их беззаконной власти и сотрешь их имя в будущем, в день, который скрыт, но непременно наступит. Падение жестокой, беззаконной власти – предупреждение всем народам,

отказывающимся подчиниться моральным законам, предисловие к их падению, исчезновению их имен, которое приближается с каждым витком истории[49].

ז. הָאוֹיֵב תַּמּוּ חֳרָבוֹת לָנֶצַח וְעָרִים נָתַשְׁתָּ אָבַד זִכְרָם הֵמָּה

7. Исчезли навек руины врагов. Навсегда утрачена память о разрушенных городах.

האיב – *враг* – скорее всего, не относится к какому-то конкретному врагу Израиля, но к характеру нации, враждебной человечеству, подрывающей благо других народов; в *Теѓилим*, 8:3 говорится о людях, представляющих такую опасность.

נצח – *победа* в будущем произойдет из недр прошлого. «В тот день конечной цели истории, – говорит Давид, – закончится все разрушение, благодаря которому эти нации хотели достичь власти. Опустеют их города, которыми они гордились, и исчезнет память о них еще до того» (возможно, до их разрушения).

המה, то есть **גם המה**. Падут от удара ноги, потому что были основаны на принципе, у которого с самого начала не было будущего. Просто более сильный тиран сместил более слабого – он лишь орудие в руках Бога, чтобы убрать предыдущего, но и он падет в свой черед. Рим мог бы научиться умеренности на руинах Карфангена. Как говорит Билам: «Корабли придут от Китим и смирят Ашур, и смирят Эвера, но и сами погибнут»[50]. И Бог говорил Санхериву через пророка: **ותהי להשאות גלים נצים ערים בצורו** – «Разве не слышал ты? Издавна сделал Я это, в древние дни предначертал это, а ныне исполнил, чтобы опустели укрепленные города и превратились в развалины» (*Йешаяѓу*, 37:26). С самого начала они были обречены стать руинами, потому что препятствовали благополучию других наций. «Только то, что пища для огня, сгорит» (там же, 9:4).

ח. וַיהוָה לְעוֹלָם יֵשֵׁב כּוֹנֵן לַמִּשְׁפָּט כִּסְאוֹ

8. Правит Бог, оставаясь спокойным, и на будущее откладывает решение. И теперь уже приготовил Свой Престол для суда.

וה' לעולם ישב – *а Господь восседает навеки*. Восседает, или не действует сразу, откладывая решение до дня Суда, для которого Престол суда уже готов.

ט. וְהוּא יִשְׁפֹּט-תֵּבֵל בְּצֶדֶק יָדִין לְאֻמִּים בְּמֵישָׁרִים

9. И (в тот день) Он покончит с хаосом в мире посредством суда. Будет судить народы по справедливости.

והוא ישפט תבל – *и Он будет судить мир*. **תבל**, происходящий от **בלל** – *смешивать*, указывает, что человечество находится в состоянии беспорядка, смешения, хаоса, в отличие от **ארץ** – *земли*, физического мира, развивающегося стабильно.

Бог, даже не вмешиваясь непосредственно, ведет мир от настоящего к будущему и в конце концов устранит хаос из мира посредством суда. Он будет судить отношения между народами по правде, **מישרים**.

ישר – *правильный, справедливый*[51] – суд не жестокий, а правильный, в котором нуждается общество и который может привести к соблюдению закона естественным образом, путем отказа от ложных целей, только кажущихся правильными. Слово это выражает идею правды и взаимного компромисса. Если международный закон будет основываться на признании требований Бога, это приведет к постоянному миру.

Уничтожение разных форм деспотизма даже в наше время, время хаоса, предвещает власть правды и справедливости в будущем. И это предупреждение тем, кто думает, что власть тиранов неограниченна во времени.

י. וִיהִי יְהוָה מִשְׂגָּב לַדָּךְ מִשְׂגָּב לְעִתּוֹת בַּצָּרָה

10. Но Бог будет прибежищем угнетенного, прибежищем во времена бед.

ויהי ה' – *и будет Господь*. Поражая тиранов, Бог таким образом предупреждает их. Бог –

משגב לדך – *прибежище угнетенного*. משגב – высокая башня, которая возвышает нас в страдании[52].

דך – *угнетенный* – производное от דכך – *сокрушать*, *удручать*, означает страдание, беды человека, угнетенного насилием и трагическими событиями. Сказано в Мидраше:

כל מקום שנאמר דל דך אבוין מך בישראל הכתוב מדבר שאין עניות זה מהם משחרב בית המקדש – «каждый раз, когда Писание говорит о דל (бедный), דך (угнетенный), אביון (нищий) имеется ввиду Израиль, который не освободится от бедности и несчастий, пока разрушен Храм». Но когда Израиль видит падение могущественных народов, тогда Бог – источник радости для самых несчастных среди народов. Бог – башня силы во времена бедствий, которые Израиль должен терпеть до дня, когда восторжествует справедливость.

זמן – это *время* в общем, а עת – производное от עתת (связанное с את, אתים, нож-секач) – отдельный момент «отсекания» *периодов* времени. Поэтому לכל זמן ועת לכל חפץ – всему свое *время* и *срок* всякой вещи (все должно созреть постепенно). События происходят не в любое время, есть определенный момент для каждой вещи. Давая Израилю увидеть падение могучих народов, Бог становится источником его возвышения среди народов, башней силы во время отчаяния, которое Израиль может переживать, пока не наступит день торжества справедливости.

יא. וְיִבְטְחוּ בְךָ יוֹדְעֵי שְׁמֶךָ כִּי לֹא-עָזַבְתָּ דֹרְשֶׁיךָ יְהוָה

11. А знающие Имя Твое будут полагаться на Тебя, ибо Ты никогда не оставляешь нуждающихся в Твоей помощи.

ויבטחו – *будут полагаться*. Будут терпеливо ждать, потому что знают имя Бога и Его желание и не теряют надежду, видя, что Господь не оставляет тех, кто надеется только на Его помощь. Выражение דרש את ה׳ включает в себя и помощь, и совет Бога, которые Он даровал евреям на протяжении всей истории, как говорится в пятом стихе.

יב. זַמְּרוּ לַיהוָה יֹשֵׁב צִיּוֹן הַגִּידוּ בָעַמִּים עֲלִילוֹתָיו

12. Пойте хвалы Господу, пребывающему в Ционе. Провозглашайте деяния Его среди народов.

‹זמרו לה› – это призыв Израиля ко всем своим детям, рассеянным среди народов, чтобы обрели вдохновение из этого опыта и могли *воспеть* величие *Бога*, воздвигшего Свою святыню в Ционе. Воспеть Бога, который воссядет на троне и принесет благо всему человечеству[53].

יג. כִּי-דֹרֵשׁ דָּמִים אוֹתָם זָכָר לֹא-שָׁכַח צַעֲקַת עניים (עֲנָוִים)

13. Ибо Он взыскивает за кровь, помнит о них, не забывает вопля смиренных.

כי דרש דמים – *ибо взыскивает за кровь*. Израиль должен объявить народам, что пребывающий в Ционе – не только *Бог евреев*, как называют Его народы, но Бог всего человечества, и Он **לא שכח צעקת ענוים** – *не забывает вопля смиренных*. В Его руках обеспечение и счастье всех людей и народов, но Он не забудет ни капли пролитой ими невинной крови и взыщет ее с них. Он оставил им возможность творить зло, но пусть не тешат себя мыслью, что это сойдет им с рук. Написание **ענוים** и указание для чтения – **עניים** дают некое пояснение, почему смиренным приходится столь долго страдать, что они могут подумать, будто Бог оставил их. Они действительно скромные, смиренные, **ענוים**, а не люди насилия, они были лишь **עניים** – *зависимыми* и *безвластными*. А были бы у них сила и положение, они, возможно, так же, как и тираны, были бы виноваты в неправильном использовании силы и славы. Поэтому им нужно страдать, почувствовать боль притеснения и увидеть, как поднимается знамя подавления в сияющие высоты, чтобы внезапно пасть потом. И чтобы, когда они, наконец, получат власть и обретут силу, они действительно были скромными.

יד. חָנְנֵנִי יְהוָה רְאֵה עָנְיִי מִשֹּׂנְאָי; מְרוֹמְמִי מִשַּׁעֲרֵי מָוֶת

14. Будь милостив ко мне, Бог. Посмотри, как страдаю от ненавистников моих. Ты – возносящий меня от врат смерти.

חנן – *милость, быть милосердным* – корень первого слова стиха, которое имеет здесь необычную форму. Слово חנן, связанное с ענן – облако, в частности, выражает идею «наделения кого-либо особыми возможностями и способностями для выполнения определенной цели», как сказано: מצא חן במדבר – «в пустыне нашел милость» (*Ирмеягу*, 31:1)[54]. Слово חנן особенно часто встречается в значении «наделять умственными способностями»[55] (*Тегилим*, 67:2-3). В соответствии с контекстом, мы полагаем, что слово חנן и здесь имеет то же значение. «Посмотри, – говорит Израиль, – на бедность мою (עני – *бедный*[56]) и униженное положение в обществе. Посмотри на нищету мою; как долго שונאי[57], *ненавидящие меня*, будут оставаться при своих убеждениях и образе жизни? Они действительно стремятся уничтожить меня. Я постоянно нахожусь на волос от смерти, над пропастью, вблизи שערי מות – *врат смерти*. Только Ты можешь спасти и מרוממי – *возвысить меня*. Посмотри на мое состояние, которое неразрывно связано с моим предназначением, и חנני – *надели меня способностью* восприятия и понимания, чтобы устоять в моем положении и выполнить свое предназначение».

טו. לְמַעַן אֲסַפְּרָה כָּל-תְּהִלָּתֶיךָ בְּשַׁעֲרֵי בַת-צִיּוֹן אָגִילָה בִּישׁוּעָתֶךָ

15. Чтобы я рассказывал о деяниях Твоих и радовался во вратах дочерей Циона с энергией и полнотой жизни, дарованной мне.

למען – *чтобы*; *для того, чтобы*. «Чтобы я был способен рассказывать о Твоих деяниях, проявлении Твоей власти[58], которое освещает путь в моих блужданиях среди народов. Только когда я не буду בשערי מות – *у врат смерти*, а вернусь בשערי בת ציון – *к вратам дочерей Циона*, только тогда, אגילה בישותך, я буду *радоваться в спасении* Твоем, дающем мне обновление, новую жизнь[59]».

תהלתיך – это единственное число, но здесь есть указание на множественное число, и во множественности правление Бога представляет гармоническое целое.

טז. טָבְעוּ גוֹיִם בְּשַׁחַת עָשׂוּ בְּרֶשֶׁת-זוּ טָמָנוּ נִלְכְּדָה רַגְלָם:

16. Когда народы в яму падут, что вырыли сами, и нога их запутается в сетях, что спрятали хитро,

יז. נוֹדַע יְהוָה מִשְׁפָּט עָשָׂה בְּפֹעַל כַּפָּיו נוֹקֵשׁ רָשָׁע הִגָּיוֹן סֶלָה

17. Станет Бог известен Своим судом. Будет схвачен беззаконник на делах своих рук, станет правда очевидной для всех. Сэла.

טבעו – *потонули*. Когда нации упадут в губительную яму, приготовленную ими для других, и нога их запутается в ловушках политики, что замыслили для своих жертв, Бог будет признан по Суду, который над ними свершит. То же верно для отдельного человека. Беззаконник, רשע, будет осужден по делам рук своих, которыми хотел совершить беззаконие. Тогда правда проявится в действии руки Бога, и станет ясно, что Он дает нечестивым возможность подготовить их собственное падение. Здесь для обозначения «руки его» использовано слово כפיו вместо ידיו, показывая, что он «уже достиг этого», цель его стремления уже у него в руках.

פועל, как в *Иов*,7:2 . Мы видим присутствие Бога и его суда каждый раз, когда злодей оказывается жертвой собственных козней (נוקש – активная форма глагола נקש). הגה (уровни сравнения חיה ,היה) – *мысль*, требующая выражения (*Теѓилим,* 1:2). «Поражает грешников делами их рук, эта истина становится очевидной». Эта истина раскрывает руку Бога в истории, Он дает грешникам своими руками подготовить свое падение.

יח. יָשׁוּבוּ רְשָׁעִים לִשְׁאוֹלָה כָּל-גּוֹיִם שְׁכֵחֵי אֱלֹהִים

18. Все народы, забывшие Бога, к могиле идут.

ישובו – *возвращаются*. Слово ישובו здесь не означает «вернуться в могилу», так как не предполагается, что они уже там были. Но «они отступят», спустятся с вершин, на которые забрались. לשאולה вместо לשאול – *в могилу* – указывает направление к могиле, об этом

свидетельствуют приставка ל и окончание ה, усиление этой тенденции, что можно было бы интерпретировать как «в глубочайшие бездны разрушения». Но попросту ישובו לשאולה – они отступят в направлении, ведущем к могиле. Могила, שאול – это производное от שאל – *требовать*, требовать возврата. То человеческое, что произошло из праха, в прах и вернется, сгниет в могиле, но высшие духовные аспекты, которые не из праха, не подвержены тлению. И лишь та часть национальной жизни, которая изначально обречена на разрушение (о ней говорится в стихе 7), падет в могилу народов. Люди и народы идут в могилу, только если они רשעים, если нарушают Божественный, вечный нравственный закон и используют его для обретения преходящих ценностей, силы и удовольствия. Короче, могила ждет те народы, которые забыли Бога справедливости и правосудия.

יט. כִּי לֹא לָנֶצַח יִשָּׁכַח אֶבְיוֹן תִּקְוַת ענוים (עֲנִיִּים) תֹּאבַד לָעַד

19. Ибо не будет вечно забыт беззащитный и надежда бедняков утрачена навсегда.

כי לא לנצח – *ибо не навечно*. Они забывают о Боге, считая «народ Бога» беспомощным, зависящим от их воли.

אביון, *нищий*, – от אבה, соглашаться, *подчиняться*, – тот, кто подчиняется, не имея собственной воли[60]. Народы забывают о Боге, видя Его народ подчиненным их власти и подобным אביון, и полагают, что Бог оставил его. Но народы ошибаются, слабые не будут забыты, так же как עניים, *бедные* и нуждающиеся, которые не теряют надежды. Здесь, в отличие от стиха 13, следует читать, ענוים – это *скромные*, униженные деспотической властью. Они кажутся униженными, потому что они – עניים, бедные по своему положению и силе. Когда же они станут сильными, они применят силу против тех нечестивых, от рук которых страдали. С другой стороны, они עניים, потому что ענוים – принимают изгнание, наказание Бога, и, несмотря ни на что, придерживаются своих нравственных принципов и отказываются от порочных путей, ведущих к власти и славе.

Если бы не были ענוים, если бы их амбиции были сильнее их чувства долга, они бы давно прекратили быть עניים, шли бы с другими народами по пути обретения земной силы. לא – здесь риторический вопрос.

כ. קוּמָה יְהוָה אַל-יָעֹז אֱנוֹשׁ יִשָּׁפְטוּ גוֹיִם עַל-פָּנֶיךָ

20. Восстань, Бог! Пусть насильник не чувствует себя непобедимым, и народы суд ощутят, ибо противостояли Тебе.

קומה ה' – *восстань, Господь*! Этот призыв к Богу, естественно, встречается часто, например, в *Теѓилим*, 7:7, побуждая Его жестко предупредить тиранов Своим непосредственным вмешательством в ход истории, чтобы тираны осознали свое бессилие перед Ним. «Вмешайся, иначе человек, дегенерировавший в насилии, подумает, что он עז, непобедим».

על פניך[61] – здесь: *что-то ненавистное*, *противоположное чему-то*. Поэтому читаем здесь: «Пусть народы чувствуют себя подсудимыми из-за их противоречия Тебе».

כא. שִׁיתָה יְהוָה מוֹרָה לָהֶם יֵדְעוּ גוֹיִם אֱנוֹשׁ הֵמָּה סֶּלָה

21. Пусть проучит их Бог, и осознают народы, что они только люди, и насилие прекратят.

שיתה. מורה, от הרה – *забеременеть, получить семя*, а форма הפעיל дает הורה – учить духовным и моральным законам, сеять разумное, доброе, вечное, и תורה, Тора – учение. Израиль молится не об уничтожении наций, но о том, чтобы они встали на путь благоразумия и понимания.

ידעו גוים – *узнают народы* – пусть те, кто верит в свою божественность, осознают, что реально они ниже обычных людей, потому что они насильники.

אנוש[62].

Псалом 10

1. Почему, Господь, стоишь в отдалении, скрываешься во времена бедствия?
2. Беззаконники в гордыне преследуют бедных. Да будут они охвачены кознями, которые замышляли.
3. Если хвалится беззаконный своим вожделением или говорит благословение алчный – это насмешка над Богом.
4. Беззаконный в надменности ни о чем не заботится. «Нет Бога» – считает он.
5. Все пути его основаны на убеждении, что всегда будет преуспевать. Далеки от него Твои Суды, он не знает о них. Всех противников своих он надувает.
6. Говорит он в сердце своем: «Не пошатнусь. Во всех поколениях не буду в беде».
7. Уста его полны ложными клятвами, обманом и злобой. Под языком его – бедствие и насилие.
8. Он тихо сидит в засадах во дворах. Хочет убить невинного втайне. Его глаза высматривают тех, кто из воинства Твоего.
9. Как в зарослях лев, в укрытии лежит, бедняка поджидая. Заманит бедняка и утащит в сеть.
10. Притворяется скромным, ходит согнувшись, и становится воинство слабых жертвой насилья его.
11. Говорит в сердце своем: «Забыл Бог, скрыл Свой лик, никогда не увидит».
12. Восстань Бог Всемогущий. Подними руку Свою, не забудь смиренных.
13. Почему беззаконник глумится над Богом? Говорит в сердце своем: «Он не взыщет?»
14. Но Ты видишь! И за наши страдания и тревоги воздашь рукою Своей. На Тебя полагается воинство Твое. Сироте Ты всегда был помощник.
15. Сломи руку беззаконного! Истребуй у злодея его грехи, чтобы не нашлись.
16. Господь – Царь во веки веков, и исчезнут народы с Его земли.
17. Господь слышит желанья смиренных. Веди в правде сердца их, и им внемли.

18. Защити сирот и угнетенных, чтобы насильник не тиранил больше людей на земле.

א. לָמָה יְהוָה, תַּעֲמֹד בְּרָחוֹק ; תַּעְלִים, לְעִתּוֹת בַּצָּרָה

1. Почему, Господь, стоишь в отдалении, скрываешься во времена бедствия?

Псалом не имеет заголовка и является продолжением псалма 9 также и по содержанию. Тема псалма 9 – воздействие Бога на ход истории, но таким образом, что действия Бога не видны обычным людям за цепью событий. В псалме 9 высказано твердое убеждение, что тирания в конце концов будет уничтожена и деспотизм навсегда исчезнет с лица земли. А Израиль в псалме 9 взывает к Богу, чтобы Он без промедления совершил чудо, чтобы нации и их правители были унижены и так осознали власть Бога. Псалом 10, однако, говорит об отношениях между людьми, а не нациями, описывает мировоззрение и действия человека, попирающего нравственные законы и находящего удовольствие в богатстве, подавлении и разрушении других людей. Псалмопевец сознает, что в эти времена моральной деградации даже те, кто страдает от их рук, сами нуждаются в порицании (стих 12). И в то же время псалом выражает горячую надежду, что Бог разобьет власть беззаконников и их вопиющая наглость будет унижена. Отрицание существования Бога или неверие в то, что Он обладает властью над смертными и земными делами, – главное прибежище этих беззаконников. Недальновидный человек убежден, что только видимая демонстрация присутствия Бога в земных делах может остановить беззаконников.

Все же темы этих двух псалмов сходны: למה – *почему* Ты стоишь в отдалении, почему допускаешь беззаконие?[63] Здесь תעלים – *отсутствие*. Поэтому תעלים לעשות означает: «Почему Ты допускаешь, что Твои действия и власть остаются скрытыми? Ты не только стоишь в отдалении и не вмешиваешься явно в ход событий, но даже допускаешь, что Твое присутствие остается скрытым *во времена бедствия*, לעתות בצרה, в тяжелые для нас дни перед окончательным Искуплением[64]».

ב. בְּגַאֲוַת רָשָׁע יִדְלַק עָנִי יִתָּפְשׂוּ בִּמְזִמּוֹת זוּ חָשָׁבוּ

2. Беззаконники в гордыне преследуют бедных. Да будут они охвачены кознями, которые замышляли.

עני – *бедный* – не означает, что он полностью лишен каких-либо средств, это, скорее, указывает на его зависимость от других, как **אביון**, он должен подчиняться чужой воле[65]. Нечестивые в гордыне своей не готовы преклониться ни перед кем, даже перед Богом. И эта гордыня побуждает беззаконных использовать зависимость людей от них. Они прибегают к хитрости и обману, чтобы **יתפשו** – *притеснить*, захватить в свои сети бедного. Здесь **חשבו** – *думают, замышляют* – во множественном числе, поэтому слово **רשע** – нечестивый, указывает на соответствующий слой общества.

ג. **כִּי**-הִלֵּל רָשָׁע עַל-תַּאֲוַת נַפְשׁוֹ וּבֹצֵעַ בֵּרֵךְ נִאֵץ יְהוָה.

3. Если хвалится беззаконный своим вожделением или говорит благословение алчный – это насмешка над Богом.

כי הלל – *если славит себя*, хвалится. Человек, испытывающий страх пред Богом, знает, что, если его желания исполняются, то этим он обязан Богу, и выражает свою благодарность, произнося **הלל** – *прославления*. Он рассматривает каждый свой успех как благословение, дарованное ему Богом. Знает, что каждое его приобретение дается ему, только чтобы благословлять Бога и использовать свой успех для осуществления воли Бога, делать добро, которого Он желает. Смиренный человек говорит слова **ברכה** – *благословления*, чтобы благодарить Бога[66]. Но для высокомерного, **רשע**, Бог не присутствует в его жизни, он считает осуществление своих желаний и приобретение богатства своей собственной заслугой и отрицает участие Бога в его успехе. Даже если нечестивый произносит слова «прославления», а алчный – благословение, это отвратительное глумление. Они осмеливаются произносить имя Бога и в то же время знают, что все их мысли, желания и действия противоречат Его воле. Они вкладывают в свои слова, как мало значит для них Бог.

בצע[67] и **נאץ** [86].

ד. רָשָׁע כְּגֹבַהּ אַפּוֹ בַּל-יִדְרֹשׁ אֵין אֱלֹהִים כָּל-מְזִמּוֹתָיו

4. Беззаконный в надменности ни о чем не заботится. Нет Бога, считает он.

אפו – здесь означает *нос*, производное не от אנף – *гневаться*, а от אפף – *захватывать*[69]. Нечестивый задирает нос, показывая, что ставит себя выше других. Поэтому בל ידרש означает, что для него нет вопросов, он ни о чем не беспокоится и думает только о себе.

דרש – *расспрашивать, расследовать*, как ואת שעיר החטאת דרש דרש משה – «козла, жертвы очистительной, искал да искал Моше» (*Ваикра*, 10:16); אין דרש לנפשי – «никто не заботится о душе моей» (*Теѓилим*, 142:5).

אין אלקים – *нет Бога* – главный принцип нечестивого.

מזמה – мысль, направленная на достижение цели[70].

יָחִילוּ דְרָכָו בְּכָל-עֵת מָרוֹם מִשְׁפָּטֶיךָ מִנֶּגְדּוֹ כָּל-צוֹרְרָיו יָפִיחַ בָּהֶם.ה

5. Все пути его основаны на убеждении, что всегда будет преуспевать. Далеки от него Твои суды, он не знает о них. Всех противников своих он надувает.

יחילו – *преуспеют*. Слово חול означает процесс, начало чего-то нового, как יחולו על ראש יואב – «да упадет на голову Йоава» (*Шмуэль* II, 3:29), а также чувство беспокойства, тревожное ожидание, как ויחילו עד בוש – «и ждали очень долго» (*Шофтим*, 3:25), также см. *Теѓилим*, 48:7.

יחילו, форма הפעיל, означает: пути его всегда приводят к осуществлению его замыслов, ведут к цели. Он думает, что всегда добьется своей цели, потому что «для него нет Бога», нет страха перед Богом, нет Его суда. Или он так далек для него, что просто не имеет отношения к его земным делам. Слово נגד редко используется для противоречия, противодействия, обычно им обозначают мысль о «противоположной позиции» в пространстве.

פוח – *дуть*, это слово также используется для обозначения медленной, осторожной речи лицемера, как יפיח כזבים עד שקר – «произносит измышления лжесвидетель» (*Мишлей* 6:9; 14:5; 12:17). Это значение возможно и в данном стихе. Грешник не учитывает справедливость и суд Бога в своих планах. Но естественно, он бы не хотел,

чтобы и другие думали и поступали как он, потому что тогда и они не будут с ним считаться. Ему гораздо легче иметь дело с людьми богобоязненными, честными, скрупулезными. Нечестивый не высказывает своих истинных мнений о Боге и Его суде, но когда находится среди противников, дует в свою дуду осторожно, в тон им говорит о лояльности Богу.

ו. אָמַר בְּלִבּוֹ בַּל-אֶמּוֹט לְדֹר וָדֹר אֲשֶׁר לֹא-בְרָע

6. Говорит он в сердце своем: «Не пошатнусь. Во всех поколениях не буду в беде».

לדור ודור – *из рода в род* – всегда, даже когда наступают плохие времена, он – хитрый, и не страдает, потому что скопил много богатств.

ז. אָלָה פִּיהוּ מָלֵא וּמִרְמוֹת וָתֹךְ תַּחַת לְשׁוֹנוֹ עָמָל וָאָוֶן

7. Уста его полны ложными клятвами, обманом и злобой. Под языком его – бедствие и насилие.

אלה פיהו. Слово **אלה** означает, буквально, *клясться Богом*, и само слово образуется из слова «Бог»[71]. Нечестивый божится, но его клятвы – обман и злой умысел. Даже если говорит о своих «хороших» желаниях и справедливости, «под языком его», в голове его – дурные замыслы, ведущие к бедствиям и насилию.

מרמה – *ложь, обман* – производное от **רמה**[72].

תך – *середина*, равноудаленная от всех краев, которой трудно достичь; скрытое или вредное.

ח. יֵשֵׁב בְּמַאְרַב חֲצֵרִים בַּמִּסְתָּרִים יַהֲרֹג נָקִי עֵינָיו לְחֵלְכָה יִצְפֹּנוּ

8. Он тихо сидит в засадах во дворах. Хочет убить невинного втайне. Его глаза высматривают тех, кто из воинства Твоего.

Стих, быть может, не имеет в виду реального убийцу и грабителя, потому что преступник ставит себя вне общества и боится

обычного суда, даже если не боится Высшего суда.

Так же как **ארור מכה רעהו בסתר** – «проклят поражающий тайно ближнего своего» (*Дварим*, 27:24), говорит о социальном убийстве, о тех, чье оружие язык и злые умыслы.

חצרים – *дворы*, три-четыре дома или улицы, которые группируются вместе. «Сидит тихо в засадах во дворах» значит, что вхож в дома и выносит наружу тайны их жителей.

צפן – *прятать, скрывать* – активная форма глагола. В транзитивной форме слово означает «прятаться» или «прятаться, чтобы обмануть».

חלכה – *Твое воинство*, как **וגלות החל הזה** – «и изгнанное войско это» (*Овадья*, 1:20) и также в стихе 14. *Из Твоего воинства* – те, кто живут ради Творца, ради исполнения Его воли. Их ненавидит **רשע** и чувствует, что эти простые честные люди – легкая добыча для него, их легко просчитать, потому что они ведут себя согласно закону, живут по принципам, от которых не отклоняются. А бесчестных на мякине не проведешь.

ט. יֶאֱרֹב בַּמִּסְתָּר כְּאַרְיֵה בְסֻכֹּה יֶאֱרֹב לַחֲטוֹף עָנִי יַחְטֹף עָנִי בְּמָשְׁכוֹ בְרִשְׁתּוֹ

9. Как в зарослях лев, в укрытье лежит, бедняка поджидая. Заманит бедняка и утащит в сеть.

י. ודכה (יִדְכֶּה) יָשֹׁחַ וְנָפַל בַּעֲצוּמָיו חלכאים (חֵל כָּאִים)

בסכה – *в логовище*. Слово написано с женским окончанием **ה**, вместо мужского **ו**. Он может показаться тихим, незлобным, а его логовище – безвредной **סכה** (так как используется женский род), но это – **סכו**, его логовище, скрывающее его силу и орудия разрушения. Это аллегория, он захватывает доверчивого бедняка в сети своих планов и махинаций, и бедняк неожиданно оказывается в его сетях.

10. Притворяется скромным, сгорбившись ходит, и становится воинство слабых жертвой насилья его.

ידכה – *удрученный* (подобно **דכא** – *угнетать*) – действовать смиренно, как **לב נדכה** – сердце удрученное (*Теѓилим*, 51:19).

ישח – простая форма от שחח – *кланяться, сгибаться*. Он показывает себя человеком скромным и угнетенным внешними обстоятельствами, человеком, который низко кланяется. Эта интерпретация основана на קרי, способе чтения, а כתיב – написание – диктует иной смысл: его смирение обусловлено лишь внешним давлением, ложная приниженность для него только маскировка.

עצומיו – *неоспоримые свидетельства* подобно הגישו עצמתיכם – «приведите доводы ваши» (*Йешаяѓу*, 41:21). И здесь можно толковать так: нечестивый побеждает бедняков, приводя свидетельства против них.

חלכאים – согласно масоре, следует читать как два слова: חל כאים – *слабый, преследуемый* – от כאה (*Теѓилим*, 109:6). Он уловляет в сети честных.

יא. אָמַר בְּלִבּוֹ שָׁכַח אֵל הִסְתִּיר פָּנָיו בַּל-רָאָה לָנֶצַח

11. Говорит в сердце своем: «Забыл Бог, скрыл Свой лик, никогда не увидит».

אמר בלבו – *говорит в сердце своем*. Стих подтверждает, что слова нечестивого «нет Бога» не означают полного атеизма, они отрицают Божественное провидение в истории (см. стих 5).

.יב. קוּמָה יְהוָה אֵל, נְשָׂא יָדֶךָ ; אַל-תִּשְׁכַּח עניים (עֲנָוִים)

12. Восстань, Бог Всемогущий. Подними руку Свою, не забудь смиренных.

ענוים в соответствии с масорой читается как *смиренные*, но пишется עניים – *бедные*. Это можно толковать следующим образом: помни не только истинно смиренных, но и тех, кто смирен из-за бедности, хотя он и может заблуждаться в отношении Божественного провидения, видя только силу, угнетающую его, и думая, что Провидение не заботится о людях.

יג. עַל-מֶה נִאֵץ רָשָׁע אֱלֹהִים אָמַר בְּלִבּוֹ לֹא תִדְרֹשׁ

13. Почему беззаконник глумится над Богом? Говорит в сердце своем: «Он не взыщет?»

יד. רָאִתָה כִּי-אַתָּה עָמָל וָכַעַס תַּבִּיט לָתֵת בְּיָדֶךָ עָלֶיךָ יַעֲזֹב חֵלֵכָה יָתוֹם אַתָּה הָיִיתָ עוֹזֵר

14. Но Ты видишь! И за наши страдания и тревоги воздашь рукою Своей. На Тебя полагается воинство Твое. Сироте Ты всегда был помощник.

על מה – *почему*? Беззаконник высмеивает моральный закон. Он думает, что Бог не заботится о людях, забыл человека, скрыл лицо Свое и не видит, что происходит с Его созданиями на земле, как в стихе 11.

ראתה – *Ты видишь!*

עמל וכעס – *страдания и мучения* – объект этого предложения отделен от **אתה** и **תביט** посредством знаков кантилляции, получая акцентуацию за счет противопоставления. Все не так, как видится притеснителю и его жертве. Страдания и мучения приходят не беспричинно, они не механический результат столкновения сильного и слабого. Никакие страдания не происходят без ведома Бога. Они посланы для очищения или испытания.

עזב – *оставлять, покидать,* здесь используется в значении «оставлять на кого-то», «отдавать кому-либо на сохранение или попечение», как **ויעזב את כל אשר לו ביד יוסף** – «и оставил все, что у него, в руках Йосефа» (*Берешит*, 39:6); **ותעזב אליו יגיעך** – «и оставишь ли на него работу твою» (*Иов*, 39:11), **ואנה תעזבו כבודכם** – «и где оставите славу вашу» (*Йешаяѓу*, 10:3). Здесь глагол означает полностью довериться во всем Богу. Мир может думать, что Бог не заботится о благополучии людей, но **חלכה**, Твое воинство, те, кто преданно выполняет Твою волю, вверяют Тебе свою судьбу без опасений.

יתום – *сирота*. Бог – надежная башня силы, особенно для сирот, которых некому защитить на земле.

טו. שְׁבֹר זְרוֹעַ רָשָׁע וָרָע תִּדְרוֹשׁ-רִשְׁעוֹ בַל-תִּמְצָא

15. Сломи руку беззаконного! Истребуй у злодея его грехи, чтобы не нашлись.

שבר – *сокрушать, уничтожать*. «Сломи руку беззаконника, и даже если будет жив, его беззаконие, вызывавшее столько страданий, исчезнет на земле».

Возможное толкование: «Разыщи зло и покарай за него, тогда Ты снова никогда не найдешь его. Прояви Себя, и преступления сразу исчезнут, потому что зло существует из-за того, что люди не видят Тебя».

טז. יְהוָה מֶלֶךְ עוֹלָם וָעֶד אָבְדוּ גוֹיִם מֵאַרְצוֹ

16. Господь – Царь во веки веков, и исчезнут народы с Его земли.

לעולם – *бесконечное будущее.*

עולם – *ход времени* без перерыва, все время: *прошлое, настоящее и будущее.* Все, что происходит во времени, коренится в **עולם**, пусть даже невидимо глазу, оно все же **ועד** – *вовеки* – это реальность[73]. Господь – Царь навечно. Он управляет миром во все времена, и перед Ним все люди и нации, живущие на земле, бессильны. Придет день, когда Его власть будет признана всюду, земля станет Его землей.

יז. תַּאֲוַת עֲנָוִים שָׁמַעְתָּ יְהוָה תָּכִין לִבָּם תַּקְשִׁיב אָזְנֶךָ

17. Господь слышит желанья смиренных. Веди в правде сердца их и им внемли.

תאות ענוים – *желание смиренных.* «Ты слышишь желание тех, кто истинно смирен, **ענוים**, и кто предан Тебе безоговорочно. Поэтому услышь их просьбы, веди их сердца правильной дорогой, чтобы хотели необходимого в соответствующее время, а их желание было бы не только о себе, но о всем человечестве».

יח. לִשְׁפֹּט יָתוֹם וָדָךְ בַּל-יוֹסִיף עוֹד לַעֲרֹץ אֱנוֹשׁ מִן-הָאָרֶץ

Защити сирот и угнетенных, чтобы насильник не тиранил больше людей на земле.

ערץ – *угнетатель*, тот, кто сеет ужас вокруг[74]. Он использует насилие, думая, что все на земле под его контролем, и действует против воли Небес. Но насильник не будет больше угнетать на земле.

[1] Такой перевод – единственный. Большинство еврейских переводов: «хвалы человеку», следуя Раши и Гмаре (*Авода Зара*, 19б). Некоторые еврейские и все христианские переводы дают значение «счастлив, блажен». *Примеч. переводчика.*

[2] *Берешит*, 39:9 – *Примеч. автора* (здесь и далее, если не указано иначе, указание на источник означает комментарий автора к этому источнику).

[3] Существует традиция записывать непроизносимое имя יְהוָה – атрибут милосердия Всевышнего – как ‹ה›. В дальнейшем мы будем пользоваться этим написанием. *Примеч. ред.*

[4] *Берешит*, 20:7

[5] *Берешит,* 12:5; 45:24

[6] *Дварим*, 33:9

[7] *Дварим*, 33:28

[8] *Берешит*, 41:32

[9] *Теѓилим,* 4:2

[10] *Берешит*, 1:5

[11] *Берешит*, 35:18

[12] *Шмот*, 26:37; 30:1

[13] *Берешит*, 15:6

[14] *Берешит*, 49:22

[15] *Ваикра*, 5:7; *Берешит*, 42:21

[16] *Берешит*, 9:22

[17] *Берешит,* 34:6

[18] *Шмот*, 14:

[19] *Берешит*, 2:25

[20] *Берешит,* 9:21

[21] *Бемидбар,* 12:1

[22] *Шмот,* 22:30

[23] *Ваикра,* 19:15

[24] *Берешит,* 21:8

[25] *Берешит*, 2:25

[26] *Берешит,* 15,6

[27] *Берешит,* 6,9

[28] *Ваикра*, 3,4

[29] *Шмот*, 6,2; 13,7

[30] *Шмот*, 27:20

[31] *Мидраш Теилим*

[32] *Шмот*, 15:6

[33] *Берешит*, 46:3

[34] *Бемидбар*, 27:20

[35] *Теѓилим,* 19:2-7

[36] *Дварим*, 30:11-14

[37] *Шмот*, 10:2

[38] *Иов*, 3:16

[39] *Берешит*, 2:3.

[40] *Берешит*, 4:26

[41] *Берешит*, 1:26

[42] *Шмот*, 20:12

[43] *Ваикра,* 23:40

[44] *Берешит*, 1:24

[45] Один из знаков кантилляции – *Прим. редактора.*

[46] Традиция переписывания и чтения древних библейских текстов – *Прим. редактора.*

[47] *Ваикра*, 5:5

[48] *Шмот*, 3:20; 15:11

[49] *Шмот,* 15:18

[50] *Бемидбар*, 24:24
[51] *Дварим*, 6:18
[52] *Берешит*, 25:8; *Дварим*, 2:36
[53] *Шмот,* 10:2
[54] *Берешит*, 6:8
[55] *Бемидбар*, 6:25
[56] *Дварим*, 15:25
[57] *Дварим*, 16:22
[58] *Шмот*, 15:11
[59] *Шмот*, 14:13
[60] *Дварим*, 15:4
[61] *Берешит*, 16:12
[62] *Берешит*, 4:26
[63] *Шмот*, 32:11
[64] *Теѓилим*, 9:10
[65] *Дварим*, 15:4
[66] *Дварим*, 8:10
[67] *Шмот*, 18:21
[68] *Бемидбар*, 14:11
[69] *Дварим*, 2:7
[70] *Берешит*, 11:6
[71] *Берешит*, 21:23
[72] *Берешит*, 29:25
[73] *Берешит*, 21:33
[74] *Дварим,* 1:29

Комментарий р. Шимона Рафаэля Гирша
Перевод с иврита Гедалии Спинадель

Дебора Фогель

ВИБРАНІ ЕСЕЇ

Збірка «Композиції та форми», фрагменти з якої ми друкуємо, продовжує знайомити українського читача з творчою та теоретичною спадщиною Дебори Фоґель, зокрема з багатогранною есеїстикою та листуванням авторки, а також рецензіями та полеміками навколо її творчості. Окрім поетичних збірок «Фігури днів» та «Манекени», а також прозових монтажів «Акації квітнуть», Дебора Фоґель написала чимало статей та оглядів, в котрих висвітлила загальнотеоретичні засади своєї поетики, історію красного письменства на ідиші та розвиток сучасної европейської поезії, і також обрала унікальний мистецтвознавчий підхід до питань естетики, привертаючи увагу до творів окремих митців, угруповань, течій та засад сприйняття сучасного мистецтва.

Зокрема до категорії літературознавчих нарисів відносимо есей Фоґель про джерела творчості на ідиші в Галичині «Перші єврейські поети», в котрому авторка окреслює траєкторію розвитку ідишомовної поезії від найраніших фольклорних зразків до майстерного послуговування словом поетами течії Неоромантизму, що передував міжвоєнному поколінню авторів/ок на ідиші, до котрого належала Фоґель. Окрім цього екскурсу в історію ідишомовної літератури, Дебора Фоґель пише про сучасну їй поезію на ідиші, котру творять у тогочасних «центрах» ідишомовної культури–Варшаві, Вільнюсі та Нью-Йорку автор/ки настільки різнопланові як Кадя Молодовська, Моше Кульбак, Аарон Гланц-Леєлес та інші. Аналізуючи поезію цих авторів, а також поняття «білих/чорних квітів» у польського поета Ципріяна Каміля Норвіда, Фоґель виробляє власну концепцію

«білих слів» в поезії, котрі вона позначає як вислови, що відображають повторюваність людських жестів, рухів, мовних зворотів, банальність і кітч, та використовуються для позначення тиші, статики та постійності в житті. «Білі слова» стають ознакою нового поетичного «стилю конкретики», котрий Дебора Фоґель застосує на практиці, перетворюючи абстрактні поняття нудьги, туги, меланхолії, щастя та фантастичності у конкретизовані конструкції з геометричними фігурами, такими як прямокутник, квадрат, еліпс та коло у своїй першій поетичній збірці. Фоґель-теоретикиню також цікавитимуть питання взаємозалежності статики і динаміки в мистецтві та житті, їх діалектична взаємодія та вплив на зміну світобачення сучасної людини і мистині чи митця (есей «Статика, динаміка та актуальність в мистецтві»).

Теоретичні зацікавлення Фоґель не обмежувались жанром лірики і заторкували також прозові твори. В есеї «Літературний монтаж (вступ)» та в дещо розширеній версії «Монтаж як літературний жанр», Фоґель теоретизує стиль монтажу та техніку симультанізму або одночасності для передачі та підсилення буденних, «незначущих» подій, як «цвіт акацій», модних тенденцій, роздумів про життя у комбінації з подіями, котрі переважно перебувають на першому плані як соціально більш «значимі», як-от військовий марш, економічна криза, та масове безробіття. Саме так, зносячи ієрархію подій та показуючи їх в одночассі з різних кутів, Фоґель підходить до написання своєї збірки «Акації квітнуть». Її манеру письма як в теоретичному письмі, так і в практичному застосуванні теорії можна охарактеризувати як лірично-філософську. На літературний монтаж Фоґель повпливали фото- і кіномонтаж, а також колажі у малярстві та публіцистичний репортаж. Есей «Генеалогія фотомонтажу і його можливості», зокрема, аналізує зразки фотомонтажу подібно до вже згаданого розгляду літературного монтажу. Як бачимо, питання поетики та естетики часто переплітаються в есеїстиці авторки. Окрім нарису про генеалогію фотомонтажу, Фоґель написала ґрунтовну розвідку про мистецтво Марка Шаґала, в якій прослідковується увага як до зображальних елементів творчості художника, так і до мотивів, котрі авторка називає «літературними», таких як тематика циклічності

людського життя, нерозривно пов'язаної з формальною манерою трактування змісту в Шаґаловій естетиці. Есей про Шаґала перегукується з рештою фогелівської мистецтвознавчої критики, в котрій провідними постають питання змісту (теми) та форми, як, наприклад, в есеях про творчу манеру Бруно Шульца, конструктивізм Генрика Стренґа, чи унізм Владислава Стшемінського та Катажини Кобро. Перу Фоґель також належать численні рецензії на виставки львівських митців з групи «Артесу» та «Краківської групи».

Окрім літературознавчих та мистецтвознавчих зацікавлень, Фоґель писала про дитячу психологію, расизм та антисемітизм в поєднанні з колоніалізмом, її також цікавив жанр так званої «малої історії» (есей про львівське єврейство) та травелоги («Місто без турбот» про Стокгольм). В інших своїх працях авторка осмислює роль інтелігенції та суспільно-відповідального мистецтва, котре, проте, не зводилося би до ідеології. У своєму листуванні авторка також часто заторкує питання про роль митців загалом і зокрема єврейських митців, котрі творять їдишем. Фоґель обговорює теоретичні літературознавчі проблеми з видатним інтелектуалом Ароном Гланц-Леєлесом, теоретиком їдишомовного високого модернізму «Інзіхізм» в Нью-Йорку, а мовні питання зі своїм дядьком Маркусом Еренпрайзом, головним равином Стокгольма і також відомим письменником у гебрейській, їдишомовній та швецькій літературі. Про зв'язки між різними центрами модернізму на їдиші, з розповідями про літературний процес у Львові, авторка листується з редактором бухарестського журналу Шломо Біклем, а також із Мейлехом Равічем, ключовим єврейським інтелектуалом, що мешкав спочатку у Варшаві, а згодом у Мельбурні та Монреалі. Серед полемік та рецензій можна прослідкувати рецепцію Фогель у різноманітних виданнях (від Варшави до Бухаресту та Нью-Йорку). Фогель вступає в полеміку, дискутує та відповідає своїм рецензентам.

"Композиції та форми" – найновіше зібрання творів Фогель, особливо її теоретичного доробку, спрямоване на повноцінну українську рецепцію творчості авторки і також переосмислення української культури (літературознавста, мистецтвознавства та інших дисциплін), біля підвалин яких Фогель могла би стати.

ТЕМА І ФОРМА В МИСТЕЦТВІ ШАҐАЛА
(спроба естетичної критики)[1]

Художня дійсність

Речі не мають внутрішньої долі. Їх вміщено у чіткі рамки – контури. Тоді питання, що їх людина ставить до речей, створюють історію; історія, яку отримуємо з розподілу речей на групи, на основі питань та вимог, які до них ставлять люди. Так постає специфічна реальність: нова реальність, що проявляється в композиції форми. Загалом таку реальність отримуємо завдяки доведенню хаосу подій та стосунків, вміщених у щоденному досвіді (те, що внутрішньо притаманне зовнішнім долям або ситуаціям) до однорідного ритму неживих та живих мас.

Ця процедура водночас робить зрозумілою роль життєвого елемента в композиції форми, тобто роль елемента як сировини, і як теми, що є нічим більше, як тільки матерією для роботи митця. Проте тут варто підкреслити одне: структура цієї сировини не є випадковою. Ця структура визначає конкретну ритміку речей в новій реальності.

Звідси також випливає певний практичний наслідок для критики: по-перше, як вже виявлено, аналіз чистої теми веде до визначення різновиду форми, тобто виду маси, ритмічної лінії та контуру. По-друге, засоби форми є одночасно певним способом надання сутності композиції як чомусь, що випливає з теми. У масі, ритміці та лінії міститься форма специфічної реальності так, як цю реальність в інший спосіб сформульовано через поняття та слова.

Аналіз форми твору може також привести до тих самих результатів, що й аналіз теми.

Ми спробуємо це продемонструвати на прикладі творчості Марка Шаґала.

---

[1] Першодрук „Teme un forem in der kunst fun shagal. Pruv fun estetisher kritik." Tsushtayer 1929, 1930, nr 1–2. Скорочений авторський переклад також в Almanach i leksykon żydostwa polskiego,red. Roman Goldberger, t.2, 3, H. Dikier, Lwow 1938. Також польський переклад Томаша Куберчика, в опрацюванні Антонія Чижа в Ogród 2003, nr. 1–2. Див. також "Marc Chagall (Z okazji 50-lecia urodzin)", Żydowski Uniwersytet we Lwowie, Jednodniowka, Lwów 1937, 19–20.

Аналіз форми

1) Розмір. Художню реальність можна виміряти категоріями життєвої сфери: розміру, маси та ліній. Саме через них в особливий спосіб оперують певними елементами, які в щоденному досвіді подано як випадкові й ледь не само собою зрозумілі, тож конструкція форми відрізняється від сфери досвідів.

Наприклад, ми звикли до того, що людина менша за будинок, або ж що розмір однієї людини порівняно з іншою перебуває у визначеному співвідношенні, яке не може переступити певні межі того, що високе, а що низьке. Проте ці виміри можна видозмінити; їх можна просто спрямувати в інший спосіб, і це інше спрямування тоді матиме художній зміст. Воно означатиме використання елементів розміру з метою конструкції.

Так ми відкриваємо для себе ключ до художнього методу Шаґала.

Елемент розміру у Шаґала вказує на ключову характеристику його методу: на використання неоднакової величини. У порівнянні зі звичними розмірами, Шаґалівські предмети збільшені або ж зменшені, і з'являються вони у поєднаннях, не вмотивованих перспективою і справжніми розмірами простору.

Втілення двоплановості для Шаґала – це особливе оперування величиною. Перший план збільшено, і так само фігури на першому плані мають збільшені розміри, в порівнянні з якими зменшені особи та речі паралельного другого плану мають вигляд мініатюрно-карикатурної іграшковості.

Як я вже зазначила, цей другий план не завжди виправданий з огляду на перспективу; деколи він є лише уявним дальнім планом, тобто важлива особа або річ перебуває не в центрі дії, а десь на марґінесі. Тут деколи йдеться про те, що буття речі чи особи потрібно помітити виключно як щось, що взагалі існує, а не для чогось, або ж біля чогось, лише як щось, що існує собі десь взагалі. Мета цього – внаслідок поєднання таких речей або осіб з іншими масами отримати певну базову вагу, співвідношення як такі та ритміку мас загалом. Перший та другий план, отже, є лише „обманкою". Тут залучено наші натуралістичні призвичаєння, природну схильність бачити речі на першому плані більшими, аніж речі на дальших планах. Як приклад можна навести те, коли біля фігур на першому плані поставлено їх власні копії, тільки карикатурно зменшені.

(Єврей з етрогом, а біля нього ще один, менший розміром єврей, який також тримає етрог на голові, як на картині«Равин»).

З метою збільшення та зменшення функції тла набувають поодинокі будинки або кілька погрупованих будинків. У зменшених будинках, які є тлом для людських фігур та подій, з'являється також момент того, ніби все поміщено в коробочки, елемент гри, в той же час маленький розмір та легкість маси виводить на поверхню те, що вони є просто додатком.

І вже спеціальна дематеріалізація маси та її придатковість веде до форми, до якої взагалі можна звести напрямок напруги та ритміку Шаґалових конструкцій – форми грайливості всіх людських подій. Ця форма позначає внутрішній стан, коли речі, що перебувають на в найвищій точці свого можливого розтягнення, переходять у пряму протилежність собі. Тоді раптом події, що мають найбільшу вагу, можуть повністю її втратити. І навпаки, неважливий предмет, до прикладу годинник, може стати найважливішим з усього.

Форма грайливості пояснює метод зміни та перестановки величин та використання цього методу на службі форми. Елемент величини використовується просто як ознака важливості чи неважливості предмета або особи, яка нам зустрічається. Як вираз цього методу, можливо, вдасться пояснити також й відділення одне від одного маси людського тіла та його кінцівок. Можливо, в такий спосіб підкреслюється важливість окремої частини відповідно до інших частин тіла в цю мить. Таку мету, безперечно, також переслідує групування окремих кінцівок на різних планах, що частково можна достерегти в картинах Шаґала.

Можна мати сумніви щодо оригінальності та елегантності такого методу оперування величинами. Хоча в своїй суті можна цей метод розглядати як абсолютно примітивний, все ж ми завжди в думках збільшуємо речі чи події, що мають для нас більшу значущість. Але чи не потрібно подолати дорогу, що складається з численних перешкод? Для того, аби прийти, чи радше повернутися до такого примітивного засобу, який люди несвідомо створили до всіляких ускладнень? Зараз ми використовуємо простий і ніби самоочевидний елемент маси-величини, щоб у такий спосіб сформулювати та дати вираз абстрактним величинам; тобто, передати важливість тих чи інших речей та подій для людини.

2) Вага. Подібно до елементу величини, можна використовувати як ознаку також елемент ваги. І тут Шаґал вводить (можливо, несвідомо) певну двоплановість. Цього разу вертикальну двоплановість. До неї належать такі конструкції, як сидіння, ходіння чи здіймання людських фігур над міськими дахами, також для того, щоб ввести висоту вікон будинків, або ж уявну дорогу, що мала би пролягати вище від справжньої дороги (картини «Поїздка», «В середовищі Вітебська», «Торговець худобою»). Так він долає силу тяжіння, про це свідчить також поводження з будинками так, ніби вони блоки, не вкорінені в землю своїми фундаментами. Також змішування та обертання напрямків (поїзди, де пасажири їдуть на даху, дерева, що ростуть вершечками вниз або ж горизонтально), виглядає на те, що тут знаходить вираження можливість вигнути загальноприйняту та зрозумілу гравітацію тіл до центру землі.

Як спосіб подолання тяжіння у Шаґала можна навіть розглядати, по суті, формальний елемент двоплановості та симультанності планів (це певною мірою нагадує примітивні картини періоду треченто),[2] або ж момент взаємного відкривання одного плану і показування другого. Також коли біля тіла покладено його відмерлі кінцівки. Тут все показано так, ніби сцени, що насправді відбуваються окремо, могли би також трапитися разом, в той сам час. Така симультанність, або ж одночасність сцен є подоланням тяжіння, адже вона означає певну їх дематеріалізацію. Речі та події не мусять не мати жодної реальної маси, аби відбуватися на тому ж місці в той же час.

Контур у Шаґала невизначений. Власне кажучи, він його тут не застосовує як художній матеріал, контур слугує тільки для обрамлення блоків. Лінія тут трактується повністю в її сутності контура. Звідси безособовість блоків. Тому мертві маси можуть бути так само особовими або безособовими, як фігури і маски. Це означає, що виставлені маси просто слугують як фігури в шахах для вказівки на віддаленішу річ, не тотожну їм і яку вони не містять. Так можна розуміти, чому власне визначене і випадкове лице істот та речей стає неважливим і відходить на другий план.

Ритміку лінії у Шаґала можна позначити як ритміку згинів або ж зігнутості. Як техніка вона виявляється у вигнутості блоків та тіл, або ж в ламаному кутовому контурі, з його частим виразом по-

[2] Треченто (1300-1400) – доренесансне мистецтво в Італії.

ламаності та непевності, що межує з безпорадністю. Там, де лінія є виразом виду ритміки мас, можна говорити про зламаний або зігнутий рух мас в композиції.

3) Колористика. Разом з дематеріалізацією та зміною тяжіння мас, з ірраціональністю їх рівноваги та зламаністю контуру, у Шаґала також є своя колористика – ірраціональність кольорової палітри. Тут ми бачимо, що перевагу він надає вульгарним барвам, як-от кольору трави, сільської зелені, буряковому кольору або червонявості калини, вульгарному порожньому бузковому кольору тощо. Так само важливим, як і кольори, є спосіб комбінування їх між собою. Ми можемо подивуватися парадоксальним і водночас вульгарним сполученням кольорів. До прикладу, яскраво зелений в поєднанні з особливо негармонійним червоним розподілено по полотну ось так: половина одягу, один будинок та один рукав зелені, а інша симетрична половина – червона; лиця деколи зелені, деколи такого червоного кольору, як іржа. Тут також є розмита блакить, шовково-чорний та рожевий кольору дощових хробаків, як, приміром, в композиції з торговцем худобою.

І в таких-от барвах та їх комбінуванні міститься формальна обіцянка певної реальності, де все можливо; де тяжкість переходить в грайливу легкість, а велике стає малим. І тільки там, де все можливо, людину можна одягнути в такі кольори, тобто розцяцькувати її фарбами.

От що нам показує аналіз Шаґалової форми. Аналіз теми вказує, наскільки тяжкість та ритміка мас та різновидів їх ліній та колористики є відповідним виразом для дійсності, що її Шаґал показує в художньому елементі.

В наведеному тут аналізі форми є пункти, котрих варто торкнутися, на що російські критики Ефрос[3] та Туґендхольд[4] вказують у своїй розвідці «Марк Шаґал»[5].

[3] Абрам Маркович Ефрос (1888–1954) – російський мистецтвознавець, поет та перекладач. У 1920–26 роках завідував Державним єврейським камерним театром, куди запросив, серед інших, Марка Шаґала.

[4] Яків Олександрович Туґендхольд (1882–1928) – російський мистецтвознавець та мистецький критик. Займався західноєвропейським та сучасним російським мистецтвом.

[5] Йдеться про книгу в жанрі критичного портрета-монографії «Мистецтво Марка Шаґала» (М., 1918), котру Ефрос написав у співавторстві

Ефрос пише: «ми звикли, що великий більший від малого; проте Шаґал не керується цим принципом». Туґендхольд пише:

«Навіть Шаґалові фігури, які вже зійшли на землю, містять у собі непевність, певного виду брак рівноваги, що з'являється після довгого витання у повітрі; виглядає так, ніби земне тяжіння не має жодної влади в таких картинах, такими великими й легкими вони є... Навіть будинки та кімнати пов'язані із землею лише лакованою поверхнею».

Тедіод, що написав відому працю про Шаґалівські ілюстрації до байок Ла Фонтена, також зупиняється на моменті особливого трактування тяжіння у Шаґала:

«Нереальність такої рівноваги та всесвіту, що містить такий вид балансу, дозволяє Шаґалу запропонувати нам фактичну дійсність, яку вже неможливо звести тільки до феноменів... тут навіть вже немає розмірів... існує тільки незрівнянна легкість, ігнорування гравітації та вертикалі. Попри це його форми пластичні».

II. Аналіз теми

Теми у Шаґала

Шаґалівські теми можна погрупувати за двома принципами. З одного боку, маємо розподіл на повсякденні ситуації і на такі, що переривають монотонність повсякденності: як наприклад, народження, весілля та смерть. Ці три ситуації охоплюють та обрамлюють всі інші життєві події трагічною монотонністю.

З другого боку, ситуації можна поділити відповідно до визначених тематичних кіл. Кожне тематичне коло виокремлює головний мотив у Шаґала – трагічну та водночас дивовижну комічність наших рухів.

а) тема будинків.

Частково це мотив одного будинку, частково їх масиву або ж будинків, поєднаних з людськими та тваринними масами тіл.

з Я. Туґендхольдом. Протягом всієї своєї діяльності як критика, за умов, коли це дозволяла цензура, Ефрос звертався до творчості свого улюбленого Марка Шаґала. Його перша стаття про Шаґала -Новый путь, № 48-49, 1916. Окрім згаданої монографії та цієї статті, він також написав статтю в Большую Советскую Энциклопедию в 1934 році. Ефрос вважав, що «національне мистецтво» може мати справжнє буття... художня форма здатна стати найглибшим проявом народності», він відзначав глибокий вплив духовних та культурних основ єврейського життя на творчість Шаґала.

Тут роль кожної речі – бути лише засобом отримання певного ритму подій. Обличчя будинків стає виразом життєвого ритму людей, що живуть у зменшеному просторі будинків.

Те саме у манері Мунка[6], Вламінка[7] та Утріло[8]. Композиція форми у Шаґала та Утріло може показати різницю між двома світоглядами: в Утріло у брудно-рожевих та зелених побілених будинках в передмісті живуть люди, подібні до планет, що кружляють з тихим зреченням. Між речами та заняттями. Вони носять всередині себе дешевий смуток сердець, видряпаних на задніх стінах передміських будинків.

Замість такої тихої солодкості зречень у Шаґала з'являється затхле страждання і смуток подій; на місці статики та лірики з'являється динаміка життєвого трагізму. Ця відмінність знаходить вираження в лінії: у прямій лінії Утріло, в тихо натягнутій, статичній та контурній лінії; у Шаґала ж – в нерівному, ламаному та непевно-схематичному контурі, який нівелює рівновагу вертикального та горизонтального штриха і є знаком, що рух у рівному напрямку перерваний посередині; проте вся напруга, яка могла би поширитися на більшу поверхню, мусить тут зібратися в одному місці, вона стає напругою страждання, що тисне і не може ні поділитися, ні гармонійно розвиватися.

Метод зменшення форм будинків та їх дематеріалізації знову виступає засобом показати грайливість життя і те, що все можливо.

б) тема тварин.

Так само Шаґал трактує мотив тварин, у нього ми знаходимо розвиток концепції: все можливо.

Худоба живе тут разом з людьми, бере участь у їхніх переживаннях, навіть змінює свою роль, відведену їй людьми: в так званому

---

[6] Едвард Мунк (Edvard Munch) (1863–1944) – норвезький живописець та графік, теоретик мистецтва, найбільш відомий своєю картиною «Крик» (1893–1910), котра стала емблемою аванґардного руху експресіонізму.

[7] Моріс де Вламінк (Maurice de Vlaminck) (1876–1958) – відомий французький живописець, засновник експресіонізму в середовищі фовістів.

[8] Моріс Утріло (Maurice Utrillo) (1883-1955) – французький художник, найбільш відомий як майстер міського пейзажу. Для порівняння див. вірш Дебори Фоґель «Передміські кам'яниці» зі збірки «Фігури днів», написаний за мотивами Утріло, вочевидь зокрема натхненням стала така картина майстра, як «Пейзаж передмістя».

«Малому Народженні» у дім разом із гостями заходить корова; свиня їсть разом із сім'єю; лице жінки стає подібним до свинячої голови, і вони обоє їдять з одного корита; конячка має розумне лице людини, теля – лице жінки, в той час як люди коло них носять безособові, тупі, можна навіть сказати пришелепуваті лиця.

І ще одне порівняння: серед тих, що займалися мотивом тварин, наприклад, Ф. Марк[9] виразив орнаментальну фантастичність тіл тварин і їх поєднання у групи: сплюснуті тіла з рівними контурами групуються за принципом симетрії, більшість у зігнуту лінію, вони набирають вигляду орнаментальних поверхонь.

У Емі Редер[10] з такої делікатної сумісності між двома тілами тварин постає випуклий орнамент жестів, які стають лініями і рухаються під прямим, ледь заокругленим кутом. Обидва митці використали цей мотив з погляду формальних цінностей, проте обидва дійшли до такого мистецького рішення, як орнамент.

Маси тварин у Шаґала не слугують для декоративного заповнення поверхні полотна; тут істотною є радше літературна тема близькості між твариною та людиною, з їх подібною долею; що ж до засобів, то вони лише висловлюють художні цінності, як-от контраст та подібність.

Таке затирання межі між створіннями є, з іншого боку, результатом бачення того, що все можливо, все може перейти у свою протилежність. Так можна зрозуміти зміну ролей між людиною та твариною.

Лише коли все можливо, можна затирати маси та змішувати різні сфери творінь.

---

[9] Франц Марк (Franz Mark) (1880–1916) – німецький живописець, яскравий представник німецького експресіонізму. Разом з Кандінським, був одним з головних організаторів художнього об'єднання «Синій вершник» (Der Blaue Reiter). Приклади його картин з тематикою тварин є «Пейзаж з конями», 1910, «Синій кінь», 1911, «Великі червоні коні», 1911, «Великі сині коні», 1911, «Коні відпочивають», 1911/12, «З легенди про тварин», 1912, «Тигр», 1912, «Вежа з синіми кіньми», 1913, «Народження вовків», 1913, «Доля тварин», 1913, «Лисиці», 1913, «Козуля у лісі», 1914.

[10] Емі Редер (Emy Roeder) (1890–1971) – відома німецька скульпторка та художниця-експресіоністка єврейського походження. Її роботи були показані в рамках горезвісної виставки «Вироджене мистецтво», влаштованої нацистами 1937 року в Мюнхені. Після цього сліди її творінь та творінь інших митців зникли в міністерстві пропаганди Йозефа Ґебельса. Ці роботи знайшли на будівництві в Берліні в 2010 році.

З такого змішування переживань створінь постає розбещеність та дещо брудне страждання. Тут також симптоматичним є вибір тварин: у інших художників простежується замилування такими тваринами, у зв'язку з якими з'являється асоціація чистоти та маси: конем, оленем, тигром та кішкою (як у Ф. Марка та у Е. Редер). Проте у Шаґала ми знаходимо тварин «нечистих», тяжких та без міри непристойних: корову, козу та свиню. [Можливо, тут також є щось від розуміння, що колись у стародавньому Єгипті привело до обожествлення святої тяжкості теляти], замилування нечистими, безпропорційними тваринами є також наслідком такого погляду, що все можливо і будь-що може статися.

На «тупувату еротичність» Шаґалових тварин звертає увагу Туґенхольд. Він позначає їх категоріями «сентиментальности та ніжності» і такими термінами, як «содомітськість»; «ніжні сентиментальні тварини, подібні до газелі, або ж навпаки, з тваринними мордами, такими як свиняча голова, голови корів і телят, що висуваються у його інтер'єрах, вони ніби символи гріховного пожадання».

в) людська фігура.

В тому ж напрямку потрактовано тему людської фігури. Іграшковість людини, цієї маріонетки в руці подій, показана дематеріалізацією її маси.

Така дематеріалізація постає через звільнення тіла від будь-якої маси і тяжкості; вона також стає неприродним поєднанням чи роз'єднанням окремих частин тіла та кінцівок, а також улюбленим методом зменшення чи збільшення маси.

Все це зрозуміло, коли звична маса речей переставляється, і все може переходити у свою протилежність. Це звільняє людські фігури від тяжкості і є прикладом стирання грані між важливим і неважливим: коли вже не послуговуються символікою подій чи переживань, а лише показують буквальний процес нівеляції тяжкості; категорії важливості та неважливості є зміною та обробкою базової категорії тяжкості та легкості; вони є символом перших категорій та застосування їх у більшій кількості суміщених і складних подій.

Сюди належать композиції з фігурами, що блукають по дахах або на висоті поверху; закохані витають в повітрі з дивними, божевільними та перекошеними лицями; дітей забирають з повітря у мамині обійми; фігури із вміщеними поруч дуплікатами.

У цій композиції із закоханими, що легко витають у просторі, є дещо від літературної концепції кохання, яка поборює будь-який тиск та будь-які труднощі в житті. Сам зміст неважливий. Від нього можна абстрагуватися. З боку суто художньої перспективи такі маси людей можна представити зовсім іншими об'ємами мас, і сам художній зміст залишився би ідентичним. Цей зміст складається з контрасту тяжкості та легкості; з горзонтальної лінії (міський пейзаж) і вертикальної (людські фігури). І такий контраст, з одного боку, є прикладом, до того ж простим, не символічним, переходу від важливого до неважливого, від тяжкості життєвих подій в грайливу легкість, у приклад грайливої можливості всього.

Іншу роль отримує людська фігура у своєму співжитті з меблями та предметами, мертвими речами й чужими, байдужими тілами, що є для нас почасти нічим більшим, ніж живі речі. Йдеться про Шаґалівські інтер'єри.

г) інтер'єри.

Інтер'єр – це не повністю доречне означення для композицій, в яких можна побачити кімнати без стель. Та, з іншого боку, зі сцен назовні можна вирізати окремий фрагмент і вписати його в контури полотна так, що його можна розглянути радше як інтер'єр, ніж вуличну замальовку.

У таких інтер'єрах в ширшому розумінні людські фігури затримуються у геть дивний спосіб.

Фігури тут не мають індивідуального виразу обличчя, вони схематично узагальнені, невизначені. Кутасті, вони з'являються не як індивіди, що мають власну долю, і навіть не як типажі, але лиш як маріонетки, які вибудовують та аранжують свої рухи та жести у подію; все ж вони мусять робити все, що роблять. Важливим є ритм самої події.

Окрім ритму, тут можна знайти рух по довжині із зігнутою лінією з однієї сторони, його відкладено; потрапляння в одну точку, що є відповіддю на тенденцію руху, відповіддю на те, що він зайвий. Частково тут вже проглядається життєвий ґротеск, що є наступним витком розвитку концепції іграшковості.

Все ж трагічну комічність нашого життя тяжко знести: треба шукати спосіб виходу з такої атмосфери. Тут існує єдина можливість,

а саме згода на все, і це спричиняє певне ставлення до життя: треба знайти чи навіть внести дивовижність та солодку повноту у кожну комічну, геть незначущу подію.

Підтвердження життя отримує у Шаґала вираз у фігурі, яка повторюється в багатьох композиціях:

ґ) клезмер

Фігура клезмера подібна до конкретизації солодкої мелодійності, що її містить в собі монотонність комічно неважливих, постійно повторюваних подій. Водночас ця фігура є свідком всіх подій у містечку: ніби кольоровість та повноту можна знайти в кожній події.

Клезмер приглядається до всього, проте не зовсім пасивно, він грає скрізь: на весіллі і на похороні, але також акомпонує простій роботі водоноса.

Можливо, тут також певною мірою присутня літературна концепція, та, що походить з позитивного ставлення до життя через музиканта. Дещо спрощена символіка нагадує про літературне значення і цим шкодить суто живописному елементу.

Проте композиційний зміст другого плану нівелює літературність фігури клезмера. А значення другого плану таке: контролювати такі дії першого плану, що складаються з певних неважливих подій.

Лише частково музикант з'являється як першопланова фігура на тлі іграшково маленьких будинків. Тоді його показано як приклад перевертання цінностей: все показано іграшково неважливим супроти єдиної речі, людини, що музикує на віддалі. І майже в той самий момент нівелюється показана важливість людини, що грає, внаслідок появи другого музиканта, зменшеної копії того, що на першому плані, того, що постійно супроводжує важливі фігури.

Таке зменшення та подвоєння фігур має ось який художній зміст: забрати всю тяжкість від вперше представленої фігури як від менш важливої; це зміст принципу гри, що нівелює таку важливість і обертає все на свою протилежність.

д) тема у своїй суті.

Один раз без посередництва, тобто не завдяки тим чи іншим показаним подіям, з'являється тема фантастичної комічності подій. Події тоді стають маскою фундаментальної події, маскою, яку сприймають поважно. Проте тут складається ситуація, коли здається, ніби

люди ховаються і грають роль, їм накинуту, і тоді знову грають себе самих, з'являються у власній, голій та неретушованій фігурі. Комедіанти грають правду людського життя, правду, що міститься в усіх наших жестах, проте її ретушовано та приховано за інтелектуальними інтерпретаціями, тлумаченнями.

Маю тут на увазі Шаґалові стінописи в московському камерному театрі: клоуни у талесах, музиканти з клоунськими жестами, танцівниці з незграбними ногами та видовженими тілами, одягнені у смугасті й квітчасті оксамитові халати.

У такому танку важкість і потворність людських фізіономій та вигляду людей заперечує мелодійну легкість танка й виводить назовні весь сумний комізм жестів, які всі ми виконуємо так, ніби вони дуже важливі, тоді як вони лише трагікомічні, як завчені жести клоуна.

Проте таку комічність заретушовуємо в житті.

Форма

Аналіз змісту приводить до тієї ж форми, до якої нас привів аналіз форми: до формули трагічної грайливості життя в її сумному комізмі.

Цей провідний настрій знаходить для себе відповідні теми та форму. Художній метод показу такої грайливості полягає в тому, що тут проступає притаманна фізіономія людських подій; цей процес доводить речі до чіткості, що наближає нас до грані, де реальність розпадається і поважність переходить у свою протилежність: в грайливість.

У тій межі розрізняють досить виразно сумний комізм наших рухів від одної речі до другої.

Зауваження

Ця студія – спроба естетичної критики, яку я здійснила відповідно до певного принципу. Поступ та його форма велять вивести та сформулювати таку реальність, яку художник зобразив за допомогою формальних засобів і те, наскільки далеко він зайшов, щоб показати її за допомогою художніх елементів.

Тому неважливо, чи критичний процес пізнання просто відтворює хід форми, тобто чи у художника був такий самий хід думок, як у критика.

Художник сприймає таку реальність разом з формою і так створює фундамент для критика та його праці. Художник подає критику речі та матеріал реальності, в якій конкретні речі та події приносять матеріал художнику.

Матеріал Шаґалової роботи став матеріалом для виконання програмного твердження, можливо, навіть повністю відповідним для того, аби в ньому навіть якось легше відділити тему та форму, літературність та художність, хоча обидва принципи є лише двома назвами однієї цілості. Тому легше було показати, що зміст та форма є просто двома назвами для однієї речі і що єдиний художній зміст полягає у комбінації форм.

Проте дискусія про Шаґала перейшла в інші виміри. Ми розглянули його з літературної точки зору, навіть там, де забезпечили розгляд художньої сторони його творчості. Тут навіть з'явилась розбіжність поглядів: з одного боку, ми подивились на Шаґала як на поета, з другого, як на інтелектуала. Ось що пише Віт: «Мистецтво Шаґала не піддається класифікації за художньою композицією, за інстинктом потрібності форми... Хоч його мистецтво також приводить до проблем форми, оскільки в ньому є суто формальні вартості, непідконтрольні інтелекту ... суто формальні вартості тут є двоплановими, вони не продиктовані пустою поверхнею полотна, але за своєю темою та змістовністю він поет та оповідач...»

К. Шварц продовжує: «Шаґал не змальовує душевних подій, він змальовує інтелектуальні процеси. У нього динамічність експресіонізму стає внутрішнім динамізмом. Тенденція до жесту та екстазу в нього розпадається на двозначні аналізи, тому йому не вдається переконливо сформувати проникнення у психічний процес, саме через інтелектуалізм, що зайшов задалеко» («Євреї в мистецтві»). Розанов[11], Карпфен[12], Ефрос та Туґендхольд також послуговуються літератур-

[11] Йдеться про російського критика Василя Васильовича Розанова (1856–1919), для котрого єврейська тематика посідала надзвичайно важливе місце, і про яку він доволі суперечливо висловлювався.

[12] Фріц Карпфен (Fritz Karpfen)(1875–1942) – австрійський письменник, мистецтвознавець, фейлетоніст. Разом з Альфредом Баром, Максом Істменом, Рене Фюлеп-Мілер та Луї Лозовиком зіграв значну роль в популяризації радянської культури на Заході, особливо в перші післяреволюційні роки. Він видав кілька томів праці Gegenwartskunst («Сучасне мистецтво»), пер-

ними категоріями. Вони вдаються до найвищих характеристик, проте не існує визнання для художника, коли його розглядати з позиції змісту; тоді в таку критику несвідомо просочується власна творчість, форма, що повертає художню реальність.

ЗІ СВІТУ МИТЦІВ[13]

Бруно Шульц

Бруно Шульц народився в Дрогобичі. Він майже самоук. В основному графік, Шульц також послуговується технікою олійних фарб та акварелллю. Графічні роботи він виконує на склі, у мало використовуваній техніці «кліш вер».

Він належить до таких художників, що оперують елементом потворності та комічності показують демонічно-незграбну ґротескність життя. Його можна віднести до ряду таких художників, як Гойя[14], Бош[15], Ропс[16], і сучасників, Дікса[17] або Ґроша[18]. Ця група митців в певній мірі стоїть над мистецькими угрупуваннями та належить до модерну, як і час ґротеску, що у своєму художньому виразі полягає в деформації.

ший том присвячено радянській Росії, другий – Австрії, третій – Скандинавії. Він написав також працю про мистецтво та кітч, очевидно, ця тема також надзвичайно цікавила Дебору Фоґель.

[13] Першодрук «Bruno Schulz». Tsushtayer 1930 № 2. С. 57. Maks Feyering». Tsushtayer 1930, № 2. С. 57–58.

[14] Франциско Гойя (Francisco Goya) (1746–1828) – іспанський художник, один із найяскравіших представників мистецтва Романтизму.

[15] Ежен Бош (Eugène Boch) (1855–1941) – франко-бельгійський художник-імпресіоніст та поет.

[16] Феліцьєн Ропс (Félicien Rops) (1833–1898) – бельгійський митець та друкар. Він відомий в основному темам– еротичного та сатанинського, а також як піонер бельгійських коміксів.

[17] Ото Дікс (Otto Dix) (1891–1969) – німецький художник-експресіоніст, також в його стилістиці прослідковується «Нова Речевість». Його творчість насичена соціальними мотивами.

[18] Ґеорґ Ґрош (George Grosz) (1893–1959) – німецький художник, належав до руху «Нової Речевості» (Neue Sachlichkeit), найбільш знаний своїми картикатурними замальовками життя у Ваймарському Берліні в 1920-х.

Головна тема у Шульца – демонічність у сфері еротики. Навіть тематичний цикл месіанських часів змальовано еротично. Такий дещо літературний зміст оперує контрастом між жіночою красою (котра деколи сумна, а деколи демонічна) і комічною потворністю чоловіка. Демонічність пропорційності складається з безпорадних ігор чоловіка, що знає про свою власну мізерну вартість порівняно з жінкою. Така пропорційність подиву є видом примирення, рівновагою, що міститься у контрастній напрузі між красою та потворністю.

Художні засоби: безособовість тіл та лиць показує, що люди тут представлені не як індивіди, а як представники виду, статі; з одного боку, як символ захопницької гріховності, показаної мелодійно-розтягнутою чіткою лінією, що підіймається, лінією жіночих тіл, а з другого боку, пониженого створіння, показаного комічно зменшеним порівняно зі звичайною величиною тіла і ламаним контуром – обличчя чоловіка, схожого на старого лемура.

Техніка нагадує спосіб проведення ліній та тверду делікатність Рембрандта.

ПЕРШІ ЄВРЕЙСЬКІ ПОЕТИ[19]

Єврейська поезія колишньої австрійської провінції дуже молода, як і взагалі вся світська творчість їдишем. Тут слід підкреслити поняття «світськості»; поезія релігійно-етична цією мовою датується від XVI століття, започаткована і довший час культивована поетками, що переважно не мали доступу до гебрейської мови і філософії Талмуду (тут є цікаві винятки), вона вперше підняла в творчості мову щоденності у тодішньому діалекті німецької, модифікуючи його гебрейським лексиконом, а також специфічністю єврейської психіки.

Про те, наскільки молодою є ця неанонімна світська єврейська поезія, може свідчити дата народження поета, якого вважають її першопрохідцем в Галичині. Ним є Міхаель Вірта, народжений у Львові 1877 року, який помер у Відні 1919-го. Він не залишив жодної збірки віршів, тільки твори, розпорошені по щоденниках і так званих «календарях». Ті календарі, різновид альманаху, взагалі до-

[19] Першодрук „Pierwszi poeci żydowscy", Sygnały, 1936, nr. 14.

вший час через брак звичайних часописів були єдиним місцем зосередження єврейської творчості.

Ліризм М. Вірти рухається лінією народної пісеньки, її баладного тону, напівсумного, напівдраматичного, як у вірші про Міреле, що, красива й недосяжна, «стоїть у вікні і тільки сміється», висміює зітхання залицяльників, аж старість стирає красу та згинає тіло, а з очей ллються сльози.

«Красна Міреле і солодка, як цукор,
Та Міреле... Міреле!..
Має білі рученята та білюсінькі зубки.
Ах, Міреле... Міреле!..
Хлопці з жаги під вікном аж бліднуть
Але холодніше за лід серденько Міреле...
Ой Міреле.... Міреле!..
(друга строфа)

«І зірки світять й місяць вночі
На Міреле, Міреле!
Вона стоїть у вікні, пригнічена та смутна,
О, Міреле Міреле!
І пливуть хмари тут і там,
І з очей Міреле сплива велика сльоза...
Плач, Міреле... Міреле!
(остання строфа)[20]

Власне першозасновниками галицької поезії і тими, хто живе в Галичині сьогодні, є Ш. Й. Імбер[21] та Д. Кеніґзберґ[22]. Третім є М. Равіч[23], він вже віддавна не проживає на батьківщині, а також

[20] Подані тут фрагменти віршів Вірти з ритмічною будовою і римою не є римованими перекладами, їх перекладено білим віршем. (*Прим. Д.Ф.*)

[21] Шмуель Янкев Імбер (Shmuel Yankev Imber) (1889–1942?) – відомий їдишомовний автор, піонер сучасної їдишомовної поезії в Галичині, котрий намагався всіляко просувати її, до прикладу, у Варшаві.

[22] Давид (Довід) Кеніґзберґ (Dovid Konigsberg) – засновник Нео-Романтизму в Галичині, тематика його віршів на їдиші відображає менторство Шмуеля Імбера, котрий був вчителем багатьох їдишомовних поетів саме цього покоління.

[23] Мелех Равіч (Meylekh Ravitch) (1893–1976) – їдишомовний поет, есеїст, драматург та культурний активіст. Народився в Галичині, жив у Варшаві,

цілий ряд дещо молодших видатних поетів, які вже давніше виїхали до Америки (М. Л. Гальперн[24], Р. Айзланд[25], Вайнпер[26], М. Надір[27]).

Як в Імбера, так і в Кеніґзберґа (який вважав Імбера своїм наставником) ще є елементи народних співів, але одночасно з'являються вже поетичні впливи європейської школи, як-от неоромантизм та імпресіонізм.

Ш. Й. Імбер вперше з'являється як поет 1907 року зі збіркою «Що я співаю і говорю».

Засадничий тон неоромантизму знаходить свій вираз вже в самих назвах збірок і таких віршів, як «Листя троянд», «Пісні пілігрима», «Принцеса голубине серце». Темою цієї поезії є прагнення незнаного, прихованого щастя, символом якого стає любов; жаль проминання, чекання на чудові пригоди. На пізнішому етапі домінує філософський тон з розряду:

«Трава гарніша від усіх квітів
Сльоза глибша від моря
Щастя, що сходить на леза трави,
Годне скувати велетню ноги...»

Цей загальний тон і розпочата праця над тим, щоб зробити еластичнішою мову їдиш, ще сиру та нескоординовану в своїх різнорідних елементах – ось внесок Імбера в літературу на їдиші. Проте в його мові є ще дуже багато так званих «германізмів», в раніших

Мельбурні та Монреалі. Брав участь у аванґардних угрупованнях, таких як Di Khalyastre у Варшаві, а також підтримував публікацію їдишомовного журналу Tsushtayer у Львові.

[24] Мойше Лейб Гальперн (Moyshe Leyb Halpern) (1886-1932) – їдишомовний поет, котрий жив і працював в Нью-Йорку. Його пов'язують з групою модерністів, Di Yunge.

[25] Рувен Айзланд (Reuben Iceland) (1884–1955) – їдишомовний поет, учасник групи Di Yunge, редактор багатьох часописів, зокрема Der Inzl, в котрому публікувалась Фоґель.

[26] Зіша Вайнпер (Zisha Vaynper) (1893–1957) – жив в Варшаві, емігрував в Америку, побував на Близькому Сході, чимало мотивів його творчості пов'язані з Україною.

[27] Моше Надір (Moyshe Nadir) (1885–1943) –поет, новеліст, театральний критик, перекладач. Учасник групи Di Yunge.

віршах також є романтичний синтаксис та лексика, пристосовані до вираження витончених та делікатних переживань туги, краси і кохання.

Д. Keніґзберґ дебютує в 1912 році. Основна збірка «Сто Сонетів» виходить 1917 року. Він є творцем та майстром сонету в їдишомовній поезії.

Часами романтизм у нього набуває героїчного тону, як, наприклад, в образі фаланг на марші; іноді відчутний сентиментальний тон, що знаходить вираз у програмному вірші, виданому ще кілька років тому, в тузі «за простою піснею». В тому вірші поет журиться, «що в нас розрослася Европа, як кривавий гриб», а «ви (так звані молоді) прийняли її серед скреготу тисячократної брехні». Цей постулат простоти немає нічого спільного з сучасною тенденцією до простоти, вторинної і складної за своєю суттю.

В той час як імпресіонізм набуває в Кеніґзберґа високої художності, чергування плям-жестів, плям-подій з настроєвим відповідником дивовижності та таємничості, тему пір року та дня теж доведено до вершини артистизму. Вірші про осінь і вечори часом нагадують декадентську меланхолію чи поезію Лі Тай Бо[28]:

«В усіх речах вже зблід блиск світла
Сумнішають притуплено, глухо, загублено.
Сьогодні залишуся в кімнаті цілий день
Шиби затягнула і обтікає мла
Прийдіть, друзі, і дайте веселу пісню».

Переклад з польської та їдишу Анастасії Любас

[28] Лі Бо (701–762/3) – китайський поет часів династії Тан. Класик світової літератури.

Олександр Лізен

КРИЛА ЗОРІ

Олександр Лізен *(Існоел Лізенберґ, 1911–2000) – письменник, заслужений діяч культури України. Народився у селищі Гайдамаки (нині Хмельницької обл.). У студентські роки брав активну участь і навіть керував юнацькою сіоністською організацією «Га-Шомер га-Цаїр». Наприкінці 1920-х років займався сіоністською діяльністю у Москві. У 1929 р. був заарештований, упродовж 1930–1933 років перебував в ув'язненні у Челябінському політізоляторі та три роки на засланні. Після звільнення жив у Києві. Згодом переїхав до Львова, де у 1951 р. екстерном закінчив Торговельно-економічний інститут. У 1988 р. організував у Львові Товариство єврейської культури ім. Шолом-Алейхема.*

Писав переважно українською мовою та їдишем оповідання, новели, есе, поеми і романи, а також нариси, літературно-критичні статті. Дебютне оповідання Олександра Лізена українською мовою вийшло друком у 1950-х роках у журналі «Жовтень». У 1970 р. письменник дебютував із оповіданням їдишем на сторінках журналу «Радянська Батьківщина».

Балада Олександра Лізена «Крила зорі» написана наприкінці 1970-х років та публікується вперше.

У дві тисячі сімсот п'ятдесят другому році від створення світу, в місті Ір-Хашахар, поблизу Єрусалима, з нагоди одруження Яїра,

сина Амація і Ціпори, доньки Хецрона, відбувся гучний бенкет, і чисельні гості насолоджувалися вельми вишуканим їством та благодатним тірошем, молодим виноградним вином, а також шекаром, вином старішим і міцнішим, витриманим декілька років у просторому погребі Хецрона. Він, Хецрон, батько Ціпори, славився в Ізраїлі як вельми вправний винороб, а був час, замолоду, коли він був навіть царським виночерпієм, проте згодом його абшитували, а через що – оповімо далі. Незважаючи на поважний вік – його кругла борідка була вже наполовину сивою – щоки у нього були рум'яні, чи то від грайливої ще крові, а скоріше – від незліченних дегустацій різних виноградних вин. Він нікому, навіть Дішонові, головному його помічникові, цю високу місію не довіряв, а сам особисто куштував на смак і на запах кожне вино, тому воно постійно бродило в його великій місткій утробі, бродило і збуджувало. Обидві його дружини померли одна за одною, і тепер – подейкували – що він живе з Орою, наложницею своєю і колишньою рабинею, молодшою за нього на кілька десятків літ.

Батько молодого, Амація, був цілковитою протилежністю Хецрона. Як вони стали сватами залишається загадкою. А втім, можливо, загадки тут немає особливої. Можливо, взаємне притягнення протилежностей є установленням Божим, щоб світ, створений Предвічним, тісніше згуртованим був. Що спільного, приміром, між Адамом та Євою? Нічого, крім того, що Єва створена з ребра Адама, а в усьому іншому вони розходяться і тілом, а більше духом – твердив Амація. Адам – тиха, наївна і скромна істота, тоді як Єва схильна до всіляких домагань та інтриг, спрямованих навіть проти самого Господа Бога, не гребуючи й такими співзмовниками, як горезвісний, отруйливий з усіх поглядів, Змій.

Ось так, аскетичний Амація, батько нареченого Яїра, був людиною і зовнішньо, і внутрішньо вельми відмінною від життєлюба Хецрона. Він був худий, з дрібними зморшками на обличчі. Борода – довга, сива, голова – сивоволоса. Виглядав він уже старим, хоча й був на два роки молодший за Хецрона. Він був бідний і богобоязливий. Дружина його, Мааха, ставилася до нього з деякою зневагою через його бідність, надмірну, на її погляд, побожність, головно, видається нам, за те, що він нехтував нею, віддаляючись від

метушні мирської в пустелю. Бо що таке наше тлінне життя перед вічністю? Нічого. Ніщо. А дійшов він до того як людина глибокодумна. І, окрім того, він був майстерним переписувачем священних текстів. І можна безпомилково твердити, що, за винятком дружини його, Маахи, всі жителі Ір-Хашахара, разом із Хецроном, поважали його. А Хецрон, як-не-як, на людях розумівся, бо був свого часу царським виночерпієм і жив у Єрусалимі. А в Ір-Хашахарі, і в околицях його, у нього були розкішні виноградники на схилах гір, і він переїхав туди вже після того, як перестав бути царським слугою.

А тепер спробуймо відповісти на запитання нами же поставлене: як сталося родинне зближення цих двох людей, таких різних за своїм складом?

Як це не дивно, але заслуга в цьому не богобоязливого бідного і скромного Амація, а, ймовірніше, багатого винороба Хецрона. Незважаючи на постійну добровільну й вимушену випивку, Хецрон мав тверезу голову, був людиною здорового глузду. Як ми вже зазначили, він розумівся на людях, і люди його оточення не викликали в нього особливої симпатії. Багатство та близькість до трону розбещують. Бідність, звісно, не прикрашає, але породжує скромність. Це – одне.

Друге. Людину, звичайно, вабить те, чого в неї самої немає. Ученістю Хецрон зовсім не міг похизуватися, хоча й міг її здобути. Але це видавалося йому справою нудною. Весела плотська вдача його віддавала перевагу виноградарству і виноробству. Чи доводилося вам бачити збір винограду? Спілі виноградини, червоні, прозоро-білі, смарагдові, ніжні, запашні, росисті, прохолодні – вигляд їх уже сам по собі викликає і збуджує радісне почуття в людини, бо в них, у цих виноградинах – краплини гірського духмяного повітря і благодатного щедрого сонця. Збираючи це Боже добро, виноградарі радіють, веселяться, пісні співають і прославляють Господа Бога за це прекрасне творіння, за яке можна простити Всевишньому створення вошей, блошиць і тарганів, а особливо нікчемної і дуже шкідливої тлі, яка нищить виноград.

Чи не так радіє давильник, перетворюючи в давильні з веселими піснями і відрадними вигуками «хейдад» та «алілуя» зібраний виноград на сусло, а воно, своєю чергою, перетворюється на аромат-

не червоне, біле або рожеве вино – істинно божественний напій… Проте – ось в чому справа. Виноградарем може кожен стати, навіть безголовий. А ось ученим і переписувачем – не кожний. Далеко не кожний. Тут потрібна премудра голова, як в Амація. Інакше – і близько не підходь.

І, нарешті, третє. Проте воно третє за ліком, але, вважай, перше і, мабуть, головне за своїм значенням. Ну, добре. Доживе він, Хецрон, зі своєю наложницею і виноградниками, в кращому разі, до ста двадцяти років – межа, накладена самим Мойсеєм. А далі що? А далі що, Хецроне? Могила? Тоді якщо однаково кінець, кінець усьому, і плоті, і вину, і сміху, і сльозам, то навіщо початок? Навіщо він, початок?..

Такі думки бентежили Хецрона, коли майже половина його круглої борідки побіліла сивиною. У справах життєвих він не дуже покладав надію на Бога – тут ти сам собі бог, якщо в тебе здорові руки і здорова голова. Але що старішим він ставав, то чіткіше відчував абсолютне безсилля людини. Ну, хоча ця сама підступна безрадісна старість! Він уже відчував її жалюгідну хирлявість. А чи в змозі він запобігти її наступу? Ні, не в змозі, хоча б і випивав день у день по цілому хину міцно витриманого шекара. А старість, вона, клята, завжди підступає дочасно. Хто ж то хоче старіти й позбавлятися жіночих спокус і принад? Хіба що дурень або євнух.

А що з ним ніколи не траплялося – вночі почали приходити до його ложа тіні двох його померлих жінок, Мілки і Матари. Мілка – нічого, та добра була при житті, залишалася такою й після нього. Що ж до Матари, то вона справжня відьма, зла, сварлива, а до того ж приревнувала його до Ори, наложниці, з якою він почав жити ще при житті Матари, коли соки її вже висохли і тоскно стало спати з нею. І коли вони серед ночі з'являлися до нього на покрівлю будинку, де він любив спати, насолоджуючись нічною прохолодою, він зовсім нібито простодушно, але з прихованим острахом, запитував Мілку:

– Ну як там поживаєте на тому світі?

Запитував він Мілку, а відповідала Матара, зле і зловісно:

– Спочатку – хробачня, потім – самі кості. А замість вина – сеча. Тебе це влаштовує, пане мій і повелителю?

Оскільки він нехтував шиплячими словами Матари, а й далі дивився з надією на Мілку, та промовила лагідно, із сумом:

– Це правда, Хецроне.

Відтоді він почав шукати обхідний шлях, – нехай хоч доріжку, стежинку, – до небесних володарів. А оскільки життя його не вирізнялося особливим благочестям, він щиро визнавав – потрібно було шукати угодного Всевишньому посередника чи заступника. І таким посередником міг би виявитися праведний, але вбогий книжник, старий Амація. Старий, хоча й молодший за Хецрона на два роки. Бо він вів відлюдницький, аскетичний спосіб життя. Впродовж якогось часу він жив у пустинному місці, досить далеко від Ір-Хашахара, віддаючись скорботним роздумам і живлючись диким медом.

І ось, самовпевнений, але й забобонний, як і більшість людей того часу, Хецрон вирішив спробувати про всяк випадок встановити дружні стосунки з найвпливовішими ангелами, а можливо, якщо пощастить – із самим Присносущим. І посередником, і заступником для цієї мети він обрав саме благочестивого Амація, який, безперечно, є в пошані і має вплив у найвищих сферах потойбічного світу, саме з огляду на своє благочестя. Рай чи пекло? – нібито відбивався жартом Хецрон, подумки розмовляючи мирно вночі з лагідною Мілкою, яка не хотіла засмучувати свого коханого, незважаючи ні на що, чоловіка. Вона сприйняла поважно його наміри стати більш праведним в очах Господа Бога з допомогою Амація. І хоча, прокинувшись і поївши сочевиці з квасолею і м'ясом, запивши неодмінною чашею вина, він одразу ж, як завжди, попростував до своєї виноробні, дорогою обмірковуючи конкретно, як завести дружбу з Амацієм. Найкраще було б просто запросити його додому і розпити з ним глечик тіроша. Але, мабуть, Господь Милосердний вирішив посприяти йому, Хецрону, лише за його благі наміри, а не за його праведні діла, бо діл ще жодних не було.

І ось Хецрону здалося, ніби хтось його наздоганяє. Кроки були легкі, пурхливі, як у дівчини або ангела. Чи можливо, щоб Мілка встигла вже зв'язатися з Шахріелем? Неймовірно. Хоча в тому світі швидкості вражаючі, бо здійснюють їх легкокрилі ангели і душі людські, а не важкі істоти з плоті і крові.

Він обернувся, і душа його зраділа. Ні, не Матара, хвала Богу, і не Мілка, а донька його, красуня Ціпора. Ціпора – означає пташка. І вона, справді, була як пташка, легка, стрімка, вона літала, щебетала і співала, і характером своїм була безтурботна і весела, як пташина небесна.

Але що трапилося? Чому вона раптом так рано прокинулася і встала, а тепер наздоганяє його стрімголов, так прудконого, що поділ її короткого домашнього плаття прилягає до її міцних стегон від швидкої ходи. Хецрон зупинився, його захоплені очі милувалися нею – пуп'янок, розквітлий пуп'янок в свої п'ятнадцять років, – що трапилося у неї такої рані? Він широко всміхався, хоча вона ще не могла бачити його усмішки. На віддалі, в короткому, квітчастому платті, завуженому в талії, поставна, гарненька, рум'яна, засмагла, вона видавалася йому прекрасною, чарівною, рухомою веселкою, що спустилася з неба.

– Що сталося, Ціпоро?

Дівчина мовчала. Може, тому, що задихалася. А може, тому, що не знаходила потрібних слів для пояснення. Вона стояла і мовчки, машинально перебирала срібний трикутний амулет із викарбуваними квадратними літерами на ньому, він звисав із шиї на бісерному шнурку. Ціпора майже ніколи не знімала його, бо це була і прикраса, і талісман, що оберігав її від лихого ока, від біди і всілякої напасті. Лихе зле око – це ніщо інше, як ревнива єхидна заздрість, що випромінюється гострим зловорожим поглядом того, хто заздрить, і пронизує тіло і душу того, кому заздрять, щоб заподіяти йому хвороби і нещастя. Амулет же зі священними письменами на ньому відхиляє шкідливі випромінювання завидющих очей на бік, а то й рикошетом до самого заздрісника. А тому дуже важливо, щоб той талісман був завжди при тобі, при твоєму серці та прикривав твої груди, як щит Божий від злого ока і таємної, але недоброзичливої заздрості.

А заздрив Ціпорі багато хто. І за численні чесноти і переваги її. За красу. За ранню стиглість її пружного тіла. За блиск загонистих очей її. За білозубу усмішку. За шати її святкові та прикраси. І за те, що молоді женихи Ір-Хашахара і навіть Єрусалима довго проводжають її поглядом, коли Ціпора пропурхує мимо, як пташка.

Мовчанка затягнулася. Батько спохмурнів, зробив вигляд, що гнівається. Сердито спитав:

– Чого ти мовчиш? Язик проковтнула? Що трапилось?

Ціпора опустила голову, і це не було в її вдачі – стояти перед батьком із опущеною головою. Хецрон схилився. Він дуже любив свою доньку. Батько поклав свою руку на опущену голову доньки, погладив шовк її волосся. Дівчина дуже тихо – і це також не було властиво їй – промовила:

– Я закохалася.

Від несподіваності зізнання доньки Хецрон забув, що йому слід було б весело розсміятися. Машинально спитав:

– В кого?

Ще тихше, пересилюючи сором'язливість своїх п'ятнадцяти літ, Ціпора прошепотіла:

– В Яїра.

Лише тепер Хецрон виявив свою вдачу. Він голосно, від душі розреготався, забувши, що повинен гніватися. Так голосно розреготався, що крихітна пташина, яка жваво перестрибнула з гілки на гілку придорожнього евкаліпта, злякано шарахнулася, пурхнула і полетіла вгору, до небесної сині, вже підзолоченої гарячими променями вранішнього сонця, куди гучний регіт людини не сягає. А втім, Хецрон раптово перервав свій регіт, бо второпав, що запізнілий сміх його стосується до «я закохалася». Але коли він почув ім'я Яїра, він, як людина на розпутті, завагався: чи радіти йому, чи сердитися? Переміг гнів. Це було цілком у дусі його здорового глузду, а про його скорботні роздуми про рай і пекло він тієї миті забув. Як Яїр? Син бідняка і сам бідняк! Ні! Не бути цьому!

Відкривши широко вуста свої і не знаходячи належних слів для висловлення свого, все таки трохи удаваного, обурення, Хецрон повторив тільки те, що було вже в нього на думці.

– Як? Яїр? Син бідняка і сам бідняк! Ні! Не бути цьому!

І тут дівчина гордовито стріпнула головою, і Хецрон іще раз переконався, що вдачею своєю донька вдалася в батька. Наступна гнівна тирада її була хоч і плутаною і ломаною, але гіркою і, здається, слушною.

– Ну й що, що бідний! Ну й що, що вбогий! Та ж хіба бідний без серця? Хіба вбогий без почуття кохання? Яїр – людина, тату. Такий

самий, як ти. І якщо мій батько багатий, то його батько також багатий. Тільки що духом багатий. Адже він праведник. А ти хто? Не більше ніж…

– Стоп! – скрикнув Хецрон, перервавши доньку. І хоча вигук цей був голосний, Ціпору вразило те, що він зовсім не був сердитий, а радше відрадний. Це її зостановило. Напевно тому, що їй було п’ятнадцять літ, і вона ще не знала, скільки потайних ходів можна несподівано знайти в людській душі. Поміркуйте самі.

Хитромудрий батько, хоч і простодушний на вигляд, але все ж таки колишній царський прислужник, умить вирішив не відкривати перед своєю донькою таємницю його несподіваної радості, хай вона думає, що це його, батька, великодушний вчинок щодо його улюбленої доньки, і більш нічого.

А було більше. Так, було більше. Пригадаємо. Третє міркування. Третє, але основне. Ну гаразд. Доживе він зі своєю наложницею Орою і виноградниками своїми щонайдовше до ста двадцяти років. А далі що? Кінець? Могила? Тоді навіщо той увесь гармидер, що зветься життям? Безсила людина, зовсім безсила, саме тоді, коли потрібна особлива, надприродна сила. Єдине, що залишається – покладатися на Бога. Але ж нема у нього, у Хецрона, особливих заслуг перед Господом, щоб сподіватися на нього. Нема. Грішник він. Великий грішник. Надто життя любить. І жінок. І вино. Тут необхідно підшукати якийсь обхідний шлях до Царя царів. Але ти ж бо був царедворцем? Був. Ну то й що? Не велика важність – подавати цареві хороше, досить витримане й ароматне вино. Бога цим не спокусиш. В Едемі вино рікою тече. Так що? І ось ти вирішив – треба шукати посередника, а радше заступника. А таким заступником може бути Амація. Він аскет і праведник. Але ж як до нього підступитися?

І ось тепер, коли Ціпора вимовила слово «праведник», душа його безмежно зраділа. Який щасливий збіг обставин! Ніби Бог – сам Бог! – точно розрахував свій милосердний хід для спільного задоволення. Не обійшлося, мабуть, без благання Мілки. Старається, бідолашна.

Не сумніваючись анітрохи, що, ставши його сватом, Амація також стане його вірним заступником та прохачем у Всевишнього, він сподівався тепер поки що на життєвий шлях довжиною у сто

двадцять літ, межу, встановлену Мойсеєм, а там видно буде. Ціпору він спитав, ніби все ще похмуро:

– Ти дуже любиш Яїра?

– Так, дуже.

– А він тебе також?

– Так, також.

– Ну, тоді… – почав він ніби поблажливо.

А Ціпора кинулася до нього на шию і поцілувала його в сиву половинку бороди.

Переставши нарешті прикидатися, батько зазирнув виразно і одночасно жартівливо в мигдалеві очі доньки, пригрозив їй пальцем, і спитав:

– Так що? Невже ти не могла поговорити зі мною про це вдома, а треба було тобі наздоганяти мене стрімголов, у відкритому полі, щоб…

Ціпора перебила його:

– Вдома Ора підслухала б.

– То й що?

– Боюся я її чомусь… Її лихого ока.

– Даремно. Адже вирішую я, а не вона.

«Я» він вимовив гордовито. Ціпора всміхнулася. Я, мовляв, колишній царський виночерпій. Саме те, що колишній. Усі в Ір-Хашахарі знали, що Хецрон сам побоюється своєї молодої наложниці, язичка її.

З почуття подяки батькові Ціпора розірвала нитку неприємної для нього розмови, пішла іншою стежкою. Вона сказала:

– А потім… Відрадніше, коли у відкритому полі. Нема даху над головою. Нема штучної перешкоди між землею і небом...

Хецрон вигукнув:

– Звідкіля в тебе такі високі думки? Чи не від Яїра?

Вона тихо відповіла:

– Так. Від Яїра.

– Від Яїра? – здивувався чомусь батько. – Невже він такий мудрий?

– Він щиросердний, – відповіла так само тихо і коротко донька.

У далині виростала винаробня. Хецрон заквапився. Запізнюється він сьогодні. А це недобре. Поганий приклад для трудяг його. І все через Ціпору. Через базікання з нею, та й дрібно ступає вона – на один його крок припадає два її.

Але хоч і далеченько ще, а вже долинала весела хвацька пісня виноградарів. Обличчя Хецрона засяяло. Молодці! Без нього, хазяїна, вже розпочали роботу.

Прискорюючи ходу, він гукнув донці, яка відставала:

– Повернися додому!

Вона похитала головою.

– Ні. Я сьогодні допомагатиму тобі, тату.

– Ну, яка з тебе помічниця! – вигукнув Хецрон.

Проте не було зневаги у тому вигуку. Бо втішало його прагнення доньки до праці. А Ора, напевно, ще тільки перевертається на інший бік. Солодкої млості багато в ній.

Ні сіло ні впало, хоча й поспішав, Хецрон поставив доньці питання, яке раз у раз виринало в його свідомості.

– Що ж ти знайшла в ньому такого?

В ньому – це в Яїрі. Ціпора була готова до цього запитання. Вона лише дивувалася, чому батько не запитав цього раніше. Проте відповіла вона коротко, однослівно. А чому так – сама не знає. На неї часто находили примхи різні. Примхи дівчини, яка знає, що вона гарна.

– Нічого.

І ще раз:

– Нічого не знайшла.

– Тоді як же?.. – здивовано і якось незграбно розвів руками Хецрон.

– Розумієш, тату. Він звичайний, Яїр, зовсім звичайний, навіть сіренький на вигляд. Проте інколи блисне, як блискавка. І я навчилася розпізнавати за нею його незвичайну душу...

– Душа… Душу… – зневажливо перебив батько. – А що таке душа? Ти бачила її?

– Бачила. Це ніби дух такий… Невидимий…

Хецрон усміхнувся.

– Якщо невидимий, то як же ти її побачила?

– Серцем.

– Але серце безоке. Ти просто фантазуєш.

– Я люблю, коли веселка…

– Але ж ти сама тільки-но сказала, що він сіренький.

– Я? Я говорила?.. Не пригадую. Не може бути. Він прекрасний. Як Соломон.

– Соломон! Смішно. Він нижчий за нього на десять ліктів. Він і за тебе нижчий.

– Так? Я цього не помічала. Ти, напевно, помиляєшся… І… Так, не ліктями вимірюється зріст…

– А чим?

– Чим?.. Прагненням до неба.

Хецрон від душі розсміявся.

– Щось я ніколи не чув від тебе такого. Це, я гадаю, не твої слова, а його.

– Були його. А тепер мої.

Все ще усміхаючись, він сказав схвильовано:

– Не мине й медовий місяць, як ти його розлюбиш. Дай Боже, щоб я помилявся.

Нерозсудливо, але й по-віщунськи, як Амація і як син його Яїр, Ціпора прорекла:

– А чи буде він, медовий місяць?

Хецрон розгнівався:

– Не говори дурниць! Не накликай біди.

Але до гніву і занепокоєності додалися тепер докори сумління. Невже він ладен пожертвувати своєю улюбленою донькою лиш для того, щоб улаштувати свої небесні справи. Недобре, ой, як негарно! Але, якщо вона справді так любить його?..

Проте вагання й сумніви злого духа зникли, коли, наближаючись до давильні, Хецрон почув раптом слова хвацької пісні.

Ех, вино, вино, вино!
Що за пристрасне вино!
Серце звеселяє,
В голові кружляє…

І хоча співало багато голосів, але, як завжди, визначився сильний і дзвінкий голос Дішона, молодого лупоокого гультяя, однак міцного давильника і головного старанного помічника Хецрона.

Коли давильники помітили хазяїна з донькою, вони замовкли в півтакті. Лише Дішон продовжував співати, хоча його чорні, вибалушені очища перші помітили хазяїна і, зокрема, доньку його, Ціпору.

Ласуватимем тірошем,
Запиватимем шикаром.
Знатимем – на світі цьому
Жили ми не даром…

Хецрон строго глянув на Дішона. Але скоріше для годиться. Перша думка його була: вже краще Дішон, ніж Яїр.

Дішон замовк. Але також скоріше для порядку. Хазяїн все-таки! А головне – з ним Ціпора, його прекрасна донька, яка сниться йому щоночі. На значній відстані, щоб хазяїн, а головне, його донька не відчули запаху вина з його розкритих вуст, Дішон заходився діловито доповідати про хід роботи у давильні. Добрі вісті Дішон завжди залишав на кінець, щоб викликати радісний настрій у хазяїна, так-так, щоб викликати гарний настрій у хазяїна і похвальне слово на його, Дішона, адресу, і нехай Ціпора також почує це слово. Розпочав він з того, що в одному віддаленому винограднику завелася згубна тля, і виноград, що надходить звідти, потрібно ретельно сортувати, а це затримує роботу давильні.

Хецрон спохмурнів. Потім скинув голову до неба й голосно та докірливо запитав у Господа Бога:

– Навіщо Ти, о Милосердний, створив оцю нікчемну, шкідливу тлю, і блішки, і жучки, і грибки, і всю цю гнилятину на погибель живлючому, благодійному та благодатному винограду? Навіщо? Чи є розважливість, ну хай простенький глузд у тому, щоб людина в поті чола свого обробляла виноград, виробляла вино з нього, щоб ним ім'я Твоє прославляти, а Ти насилаєш на нього, на виноград, і тлю, і блішки, і грибки отруйні, щоб перетворити працю людську на огидну гнилятину… Навіщо? Який сенс у цьому, Премудрий?

Цей старовинний звичай – розмовляти навпростець із Богом, як із будь-яким сином людським, створеним за його подобою, залишився в юдеїв ще з часів поганських, коли бога представляв ідол,

виріб рук людських, якому хоча й поклонялися, але з яким спілкувалися запросто, і навіть зневажали і карали, якщо він не виконував бажаного.

Поки хазяїн порозумівся на повний голос із Господом Богом, Дішон безперестану вирячував очі свої на Ціпору. Та, звичайно, відчувала його настирливий і зухвалий погляд, але ніяк на нього не озивалася. А був час, коли це викликало у неї усмішку. Якась зміна – подумав Дішон – відбулася в її характері. Надто серйозною стала, поважною, і навіть здіймається інколи надто високо в неприступності своїй. І знову ж був час, коли вона зі сміхом і хлюсканням пила пінистий тірош разом із ними, зиркаючи лукавими очима понад вінця глиняного кубка.

Дочекавшись закінчення докірливого випаду Хецрона проти Бога, Дішон підніс йому мідну чашу сусла для проби. Дішон добре знав, що хазяїн, як звичайно, почне пити сусло дрібними, повільними ковтками. Так само і готовий тірош, і шекар. Усе йде як заведено. Обличчя хазяїна рожевіє, а в очах заблимали веселі іскринки. Хецрон не просто співав духмяну рідину, а ніби священнодіяв. Малими затяжками, а й навіть застійними ковтками, сприймаючи Божий напій і за смаком, ароматом, зовнішнім виглядом його, кольором, світлом, найтоншими відтінками, він виносив свій присуд безапеляційно і безповоротно. За веселими блискітками в очах Дішон визначив: Гаразд! Хазяїн задоволений. І йому відлягло від серця. Незважаючи на своє вдаване молодецтво, Дішон побоювався хазяїна, і голосно веселився, коли той лише стримано радів. Очі в Дішона були чорні-чорнющі, і в такі хвилини навіть білі білки його очей виблискували агетовою чорнотою.

День весілля вже призначено, а Хецрона все ще непокоїли сумніви. Нещодавно вночі Мілка з'явилася перед ним прозорою тінню і м'яко, але наполегливо докоряла йому за легковажність. Конче треба порозмовляти з майбутнім зятем, дізнатися достеменно, що за людина Яїр, адже ми вручаємо йому долю нашої Ціпори, невже це тобі байдуже?

Замість відповіді по суті Хецрон, як зазвичай, поцікавився:

– Ну, як тобі живеться на тому світі, Мілко? Чи можна чогось сподіватися, чи все там марно?

Аби приглушити свої сумніви, він ввечері, перед сном, випив кухоль міцного шекара, і тепер, коли Мілка м'яко його переконувала, він намагався обійняти її, заспокоїти, мовляв, не хвилюйся, Мілко, я вже постарався розпізнати повністю цього Яїра, і не дам скривдити нашу пташку, нашу Ціпору. Але в обіймах виявлялася сама лиш пустота, і було йому прикро, що не тіло Мілки біля його ложа, а лише душа її, а що таке душа? Ніхто ніколи не бачив її. Отже, знову все марно, марно…

Перед тим, як зникнути, Мілка сказала йому:

– Зараз якраз зручний момент. Амація знову подався у пустелю. Яїр залишився сам. Піди, порозмовляй з ним.

– Гаразд. Піду до нього. Неодмінно піду, – відповів Херон, а в думках було щось інше. Бо якщо ця сама душа – вигадка, то хто ж з'являється до нього вві сні.

А до Яїра він все-таки пішов. Щоправда, дуже неохоче. Хіба не личить більше, щоб Яїр до нього приходив. Але Ціпора...

Він сказав їй, що йде до бондара Пелета замовити барильця для вина особливого сорту, а навіщо йому раптом знадобився той особливий сорт, не сказав. А сам натомість пішов до Яїра додому.

Та ж справжнього будинку в Амація не було. Вони жили в простому шатрі на околиці міста. Через бідність? Можливо. Проте радше через якусь іншу причину, до якої він, Хецрон, ніколи б не додумався раніше. Але тепер, із напівсивою бородою, ніби здогадувався? Чим бідніше життя, тим легше без жалю піти з нього.

Хецрон якось бачив Яїра побіжно. А де? Коли? – намагався він пригадати, але марно. Подумки він задкував дорогою часу все далі й далі, на місяць, на рік, на роки, вирощуючи в пам'яті, але даремно. Єдине, що він міг собі пригадати: так, він бачив його, до того ж разом з батьком, Амацією. І це виявилося тією провідною зіронькою, що допомогла йому оживити у пам'яті увесь прикритий для нього епізод, до якого Яїр не мав, здавалося, жодного відношення – він був тоді ще підлітком, а для чого Амація притяг його в царський палац, треба спитати самого Амація.

Хецрон був іще тоді царським виночерпієм, і перебуваючи в палаці, він бачив, як довговолосий, довгобородий Амація, вже тоді із сивиною, пророкував цареві, а радше суворо вичитував йому

іменем Господа Бога, за його тяжкі гріхи. І тоді цар спалахнув гнівом, але стримався. Амація ж виставив наперед Яїра – і не шкода було йому свого рідного синочка – і, поклавши руки на плечі його, він двозначно прорік:

– Заспіваймо пісню, сину мій, цареві нашому достославному, пісню, натхненну духом Божим провидця, про славний виноградник. Але звели, цар наш благородний, виночерпію своєму повели, хай начерпає нам вина, тоді і пісня веселіше залунає.

Знову ж двозначно сказав, бо коли виночерпій, на веління царя, приніс вина, провидець відмовився пити, і сину не дозволив.

– А навіщо раптом пити? – спитав він. Не виночерпія спитав, а царя, який знову спохмурнів. – З чого радіти?

Проте відразу заспівали, провидець – голосом деренчливим, а синок його – тонко, з вереском:

Заспіваймо пісню цю
Нашому Улюбленому
Про виноградник його.
Був у Нього виноградник
На горі високій, плодоносній.
Він огорожею його обніс,
Від каменів очистив,
І лози посадив там
виноградні, добірні,
І вежу Він поставив серед нього.
Точило викопав Він в нім,
Бо сподівався Він на грона добрі, соковиті,
А були тільки ягоди предикі.
А тепер Мене ви розсудіть,
Мужі Іудеї та Єрусалима,
З виноградником Моїм.
Що слід було б Мені
зробить для нього,
А я це не зробив?
І чому він замість соковитих грон
лиш ягоди предикії приніс?
То ж ось скажу я вам таке,
Що з ним робитиму тепер

з цим виноградником Моїм:
Знесу Я з нього огорожу,
І буде він спустошений.
І стіни Я його зруйную
І враз затопчуть всі його.
І так залишу Я його
в великім запустінні.
Не обтинатимуть його,
Ні перекопуватимуть.
І тернами він заросте,
А хмарам Я звелю
Не проливать над ним
ні краплинки дощу.
Хто ж виноградник Саваофа?
Він – дім Ізраїлю, і єгуди дім.
А хто ж такі улюблені насадження Його?
Мужі Єрусалима.
Я ждав лиш правосуддя –
А не кровопролиття.
Я правди ждав –
А не зубовний скрегіт…

Цар іще більше спохмурнів. Але коли дійшло до «зубовного скреготу», він раптом різко підвівся – трон від цього поривчастого руху його опасистого тіла ледь нахилився – і він вигукнув:

– Перестань каркати, чорна ворона!

Пісня обірвалася. А віщун простягнувши десницю до царя, прорік:

– Твій трон захитався, царю-государю!

Лик царя побагровів. Але він знову стримав себе. Не хотів втрачати царську гідність свою перед якимось черевовіщуном. Він сказав присутньому при цьому всьому виночерпію:

– Нехай доп'ють вино і забираються геть!

«Доп'ють» – подумав виночерпій Хецрон. А вони навіть і не пригубили його.

А втім пісня їх особливо сподобалася йому, виночерпію, бо про виноградник йшлося в тій пісні, про вельми милий йому виноградник. А тому він забарився на мить, і гнів царя спалахнув іще

гарячіше, і він начальника варти викликав, і звелів йому прогнати і черевовіщуна з його нащадком, і виночерпія, що й було зараз виконано. Але за мить до того провидець встиг дістати з-за поясу, що оперізував його, згорнутий трубкою шматок пергаменту з бісерними письменами на ньому, і простяг його цареві, мовивши:

– Ось слова нашого Господа Бога, звернені до тебе. Читай і жахайся! Бо буде волання велике.

Цар мимовільно взяв у руку пергаментний згорток, проте не став читати його, а…

Тут слід було мені заздалегідь повідомити шановному читачеві, що все це відбувалося в зимовому місяці Теветі, коли паде пізній холодний дощ, і через те цар перебував у зимовому палаці своєму, а щоб цареві було тепліше, перед ним гаряче палахкотіла жаровня. Так ось, у цю жаровню і кинув цар непрочитане ним Боже послання, за що згодом був жорстоко покараний, бо коли вороже військо розбило і полонило його, йому викололи очі. Щодо згортка, то, впавши на гаряче вугілля, він спалахнув, зморщився, і здійнялися догори багряні іскри, але провидець уже не бачив їх, бо його вигнали разом з його сином і виночерпієм.

Коли ж йому розповідали про це, він таємничо зауважив:

– Це іскри – Божі іскри…

І все. Більш нічого не вимовив. Але син його, Яїр, який ходив слідами батька свого пояснив це, проте також загадково:

– Пергамент горів, але іскри злетіли з нього в повітря…

І відразу додав:

– …Іскри-бісеринки.

Натякнувши цим на бісерний почерк батька свого.

Відтоді стали приказкою в Ізраїлі достопам'ятні слова Амації та його сина – «письмена горять, але букви в повітря злітають».

І ще одне. До цього часу залишається загадкою, чому Амація зажадав від царя вина, але не випив ті краплини. Що це? Примха самого віщуна, чи наказ Господа Бога? Хоч там що, але пророк із цього приводу промовив знову ж таки загадково, хоча це були звичайні слова:

– І недоспів, і недопив…

Ці слова чомусь запам'яталися Хецрону ґрунтовно. Недоспів… Недопив…Недожив… Ось саме це «недо-» і є основна фатальна помилка в Божому проекті створення світу. Людина повинна пити і співати, і любити, і жити стільки, скільки їй заманеться. Вона сама має розпоряджатися своєю долею, а не Хтось інший. Бог чи Фатум. Він, Хецрон, напевне, з цього і почне розмову із сином пророка, Яїром. А він, Яїр, якщо тільки він не блаженний дурник, одразу висміє його і скаже:

– Шкода, превелика шкода, що Бог наш Пресвятий не запросив вас на свого головного радника, коли творив світ… Хто ти такий, Хецроне? Виноградар. Ну, хай і царським виночерпієм колись був… Ти своєю волею і тлю нікчемну не в змозі знищити, а силкуєшся на небо вилізти по мотузковій драбині…

Проте тепер, коли він побачив юнака біля шатра, юнака, вже з чорною борідкою, обличчя бліде, очі блискучі, але сумовиті, першою думкою Хецрона стала мета його відвідин: чим же і як міг він спокусити його жваву Ціпору? Не інакше, як замагнітизував її чаклунською магією своєю, чародійством очей своїх. Щоправда, очі його були тепер скромно опущені. Тільки часом він підводив їх, і тоді вони запалювалися гарячковим блиском, або сумною м'якою поволокою затягувалися. В такі моменти Хецрон, який визнавав за краще бадьоритися, але все одно забобонно сприймав низькорослого юнака як віщуна, сина віщуна.

Хецрон голосно привітався:

– Шалом Алейхем!

Яїр тихо відповів:

– Алейхем Шолем!

– Батько вдома? – запитав Хецрон.

– Ні, він у пустелі.

– Знову в пустелі? Чим же так приваблює його пустеля до себе? Що він там робить?

– Роздумує. Богові молиться.

– А хіба тут, у Ір-Хашахарі, не можна роздумувати і Богові молитися?

Яїр не відповів відразу. Замислився.

– Батько каже: подалі від суєти.

– А чи буває життя без суєти? – спитав Хецрон.

Яїр відповів, ховаючись чомусь за спиною батька.

– Батько каже: буває.

А Хецрон набирався хоробрості.

– Чому ти все торочиш, як папуга: «Батько каже, батько каже…» А ти що? Власної думки не маєш, чи що? Доросла, вважай, людина. Одружитися збираєшся, чи не так?

І відразу, не переводячи духу, поставив Яїру питання руба:

– Ти любиш Ціпору?

Яїр опустив очі. Колупаючи носком сандалії густий порох, він замислився. Потім почав щось невиразно бурмотати, і все на той самий лад, що дратувало Хецрона.

– Батько каже: любити треба Господа Бога, тільки Господа Бога, бо…

Хецрон сердито перебив його:

– Знову ж «Батько каже»! Але ж не батько буде одружуватися з моєю славною донькою, а ти! І мені не байдуже, як…

І тут Яїр підвів голову, блиснув своїми магічними очима, перервав Хецрона і промовив зніяковіло те, чого не хотів би промовити:

– …Але я не згідний з батьком… Єва створена з ребра Адама… І обидві частини тіла вічно прагнуть до з'єднання…

Хецрона вразили ці слова з вуст Яїра. Це йому сподобалося. Він усе своє життя був небайдужий до жінок. Але більше до таких, як Мілка, а не як відьма Матара, і наштовхнувся нарешті на Ору. Але як людина практичного складу він запитав Яїра:

– Ціпора моя звикла до ситого життя. Як ти її забезпечиш?

Яїр простодушно відповів:

– Не знаю.

– А хто знає? Хто має знати? Чи не чоловік?

Яїр мовчав. Стояв із похиленою головою, продовжуючи порпати порох носком сандалія.

Хецрон не був великий грамотій, але щось таки тямив, повинен був тямити, адже царським виночерпієм був. Хоча став ним не за свою вченість, а завдяки майстерності своїй вправного винороба. І ось він помітив, що майбутній зять його колупає порох не марно, як хлопчисько якийсь, а креслить в ньому якісь літери. Подивився –

зрозумів. Уже три великі літери синіють в сірому поросі – Л Ю Б… Це видалося по-дитячому. Проте сподобалося Хецронові. Як кожна малоосвічена людина він був улесливий до поважних, а тим більше вчених у Святому Письмі. Але йшлося про майбутню долю його улюбленої доньки, і він говорив те, що лежало в нього на язиці.

– Любов – це, звичайно… це звичайно, скажімо, благо. Але коли нема що їстоньки, це благо отруюється. А життя тяжке. Виживають тільки ті, хто виживає. А що робитимете, якщо станеться посуха, і народ помиратиме з голоду? А я вже буду на тому світі. Що ж робитимете разом із Ціпорою?

І знову відвів Яїр свій погляд від пороху – і праху – земного праху, і спрямував його у блакить небесну. Він вимовив щось таке, що було і незрозуміло, і загадково, але вельми привабливо для душі виноградаря Хецрона:

– А ми полетимо на крилах зорі на край неба…

Крила зорі! Він зовсім не розумів, що це таке. Проте щось дуже-дуже принадне було в цьому реченні. Однак практичний винороб вирішив використати цей урочистий момент для з'ясування другого питання з двох головних, що були метою його візиту до Яїра, а скоріше – до старого Амація. Він скинув свою напівсиву бороду догори і запитав Яїра, а точніше самого Господа Бога, ім'я Якого він уникав вимовляти:

– В яких стосунках твій батько з небом?

Яїр дивився на нього здивовано-розгубленим поглядом. Хецрон милувався мінливістю його очей. Істинно кажуть: очі – дзеркало душі. Він, щоправда, знав і хотів йому відверто сказати: не придурюйся, мовляв, хлопче. Але яка магічна сила погляду! А втім, якщо є лихе око, то чому не може бути ока ясновидця?

– Чи може він, твій батько, випросити в Неба, скажімо, дощ рясний під час засухи, чи винищення тлі в моєму винограднику?

– Не знаю відповів нарешті після роздумів, ухильно Яїр. – Вважаю, що батько мій теж не знає. Все залежить від волі Божої…

Хецрон був невдоволений такою невизначною відповіддю. Невизначною і некорисною. Він уїдливо усміхнувся в думках. Що все залежить від волі Божої, це ми знаємо без тебе. Але ж ти син віщуна, чи не так? Тож у чому твоя і батькова перевага наді мною, якщо

не можеш поговорити з Богом щиросердечно і домогтися від Нього того, що конче потрібно?

Однак він не заперечив Яїру. Навіщо сперечатися з ним напередодні весілля? Але головне – настає ніч. А саме час набігу євусейських зграй. Після завоювання Давидом Єрусалима, частина євусеїв змішалася з юдеями, а частина відступила в пустелю. Відтоді вони раз по раз роблять набіги, уникаючи великих міст, де є царське військо, а нападають на малі, на такі як Ір-Хашахар.

Хецрон занепокоївся. Вдома залишилися одні жінки – Ціпора та Ора. І він заквапився додому. Але запитав наостанок, ніби із самої цікавості і навіть співчуття, однак насправді з лукавим заміром:

– Чому Мааха пішла від твого батька?

Яїр відповів, не звернувши уваги на натяк:

– Мати пішла, коли батько пішов у пустелю.

* * *

І ось настав день Хатуни, день весілля, а прихильники таємного вчення, до яких належав і Амація, називали це торжество ще так – Свято Єдиної Плоті, натякавши на відновлення Адамового ребра.

Хецрон був занепокоєний наближенням старості, а отже, і кінця життя, не сподіваючись на заступництво Амації, химерного віщуна і марного споглядальника пороху та піску пустелі, який не те що за нього, Хецрона, а й за самого себе не може заступитися перед грізним Саваофом. Будучи молодшим за Хецрона, він, Амація, мав вигляд набагато старшого за нього, бо не п’є живлющого вина і давно вже з жінками справ не має, внаслідок чого дружина покинула його, а не пішла слідом за ним в пустелю харчуватися акридами та диким медом. Так ось схвильований зловісним майбутнім, яке вже наступає йому на п’яти, Хецрон вирішив блиснути наостанок і справити таку хатану на весь народ Ір-Хашахара, щоб літописець міста порозписував у див рей хайамім, тобто в літописі, це весілля як одну з найдостославніших подій міста. Принаймні залишиться пам’ять на декілька поколінь. Проте літописець не встиг це зробити, бо загинув разом з усіма жителями міста під час нашестя євусеїв, про що з глибоким сумом йтиметься пізніше.

Щодо Амації, то він мав про цю подію зовсім іншу, можна навіть сказати протилежну думку. Не треба занадто звеселятися, бо боги заздрісні. Звичайно, гріх, вельми тяжкий гріх, зіставляти нашого Єдиного Бога, Всемогутнього Яхве з усякими поганськими божками-ідолами. Але й наш Бог проти надмірних плотських насолод. Людина неодмінно не повинна забувати, що вона родом із праху і зійде туди ж, а життя на цьому світі є пуста нікчемна метушня і злосчасна багатостраждальна крутанина.

Ціпора, звісно, була цілком на боці батька. Щодо Яїра, то він стояв на роздоріжжі між батьком своїм і Ціпорою. Він глибоко шанував свого праведного батька, не перестаючи, однак, шанувати і матір свою, яка покинула свій дім, можливо, вимушено. Але ще глибше кохав Ціпору, коханням майже святим, хоча й плотським. Бо, як у Пісні пісень: «Мирровий пучок, о коханий мій, до моїх грудей прилягає…», а у відповідь мовби долинає: «Той стан твій на пальму схожий, перса твої – виноградні грона, два сосочки, як двійнята сарни. Подумав я: заліз би я на пальму, ухопився б за гілки її, і перса твої були б замість грон винограду…»

Яїр читав згорток пергаментний з бісерними квадратними літерами, сидячи на земляній підлозі шатра, а Ціпора сиділа напроти нього, на шкурі гірського козла і слухала, і розпалювалася, і тоді Яїр, пересилюючи себе, починав спочатку, пропускав те, що йому здавалося, що воно повинно бути пропущеним, і відчиняв другі, тобто перші парадні двері до Храму кохання.

Як прекрасні ланіти твої під підвісками, шия твоя в намисті. О, ти прекрасна, кохана моя, ти прекрасна! Що лілея між тернами, то кохана моя між дівчинами… Ось, зима вже минула. Квіти показалися на землі. Час співу настав і голос горлиці чутно. Смоківниця розпустила свої бrості, виноградні лози, розквітаючи, видихають пахощі…

Яїрові причулося тихе схлипування. Він підвів очі. Ціпора витирала сльози. Він спитав:

– Чому ти плачеш, Ціпоро?

Вона відповіла, все ще ковтаючи сльози:

– Це… Це прекрасно. Але… Мій батько ще не дав згоди на наш шлюб…

Яїр замислився. Він думав уголос і Ціпора вслухалася до його думок. І раптом він усміхнувся.

– Знаєш, що мені несподівано спало на думку?

– Знаю, – відповіла дівчина, теж ледь усміхаючись.

– Що?

– Любов і виноград.

– Справді. Вони тут завжди разом. Це сподобається твоєму батькові.

– Прочитай ще раз, будь ласка.

– Виноградні лози, розквітаючи, видихають пахощі…

Яїр підвів очі від згортку, сказав:

– О, тут багато місць, де любов, і виноград, і вино переплітаються. Послухай:

Ласки твої кращі за вино.

Підкріпіть мене вином, освіжіть мене яблуками, бо я знемагаю від кохання.

Ловіть нам лисиць, що псують виноградники, а виноградники наші в цвіті.

Вуста твої, як чудове вино…

І ось саме тоді, коли Яїр старанно переписав із Пісні пісень все, що має відношення до любові, винограду та вина, і урочисто вручив переписане Хецрону, той, підготовлений Ціпорою, усміхнувся і дав остаточну згоду на шлюб. Не обійшлося й без сприяння Ори. Вона хотіла показати Ціпорі, що ставиться до неї не гірше за рідну матір її, Мілку. Але в душі своїй хитра наложниця раділа, що Ціпора піде до чоловіка, і вся любов і увага Хецрона дістануться їй, Орі. Вона мала вузькі очі, Ора. І вузьке серце. Але велелюбне. Щоправда, підстаркуватий вже Хецрон. А де іншого взяти? Дішон, щоправда, переморгується з нею… А може Яїр? У нього дуже гарні виразні очі. І тихий. Дуже тихий. І ласкавий. Не кричить будь-чого, як Хецрон. Хазяїн! І колишній царський виночерпій.

Мешканці Ір-Хашахара не пригадують такої хатуни, як ця. Вино лилося рікою. Пили всі, і чоловіки, і жінки, але жінки пили тірош, а чоловіки – міцний шекар. Пили багато, але до скверни, до пиятики не доходило, адже було рясне їство і закуски різноманітні. Вкушали дуже ситно, так що гості дуже звеселялися, але не п’яніли.

Із самого Єрусалима запросили піснеспівців та музик вельми достославних, які грали на милозвучних цитарах, гуслях, тимпанах, кимвалах, а також на бубнах і навіть шофарах. Піснеспівці славили царя і Царя царів, тобто Господа Бога, а гості та прості мешканці міста, а також навколишніх селищ танцювали та гопцювали на широкому подвір'ї за будинком Хецрона. І навіть Амація, сам Амація, суворий аскет і подвижник скакав і витанцьовував перед Елохимом, Богом Всемогутнім, і довго сива борода його, і довгі пасма волосся, що звисали з-під чорної кипи, колихалися і охолоджували обличчя його, по якому стікав рясний піт. Він запально танцював перед Ясновидцем, не шкодуючи своїх слабких сил, бо сподівався, що Господь і його, слугу Його, зробить ясновидцем, і він, Амація, зможе нарешті висловити Йому, просто у вічі, як Мойсей, довго плекану ним пересторогу. Господи! Я бачу чорну безодню в чорному майбутті. Зроби милість і не роби з твоїм, колись улюбленим народом того, що замислив зробити.

Переставши гопцювати, він глянув на небо. Але небо мовчало і Бог не являв Себе. Від тяжких думок голова ясновидця спустилася, і старий заплакав. Сльози змішалися з краплинами поту, і він осліп. Але він іще не вмер. Ти чуєш, Царю над Царями Царів! Я ще не вмер. Я ще дихаю. І я не відпущу свою душу, доки не почую від Тебе втішного слова. Яви Себе, Господи!

Але небо мовчало, і Бог не являв Себе.

І тоді старий витягнув з-під пояса зігнутий, як серп, шофар, ріг баранячий, скинув із себе хламину з верблюжої шерсті, залишившись у білому облаченні – довгому і широкому балахоні. Він засунув вузький край рогу у вуста свої і, напружуючи нікчемний залишок сил своїх, від чого спітніле сльозиве обличчя його хворобливо почервоніло, почав видобувати з шоферу несамовиті, дикі, первозданні, грізні, страхітливі, безтямні, але й урочисті звуки.

Але небо мовчало. Бог не являв Себе, а старий Амація ледве на ногах тримався. Але тримався. Істерично тримався. Бо ріг і розталь доріг змушують.

І тоді, і тоді, цілком розгублений, але…

Ні! Він не відступиться! Не може відступитися. Не повинен відступитися. То що робити?

Бог не чує? Чи не хоче чути?

Якщо просто не чує, бо застарий вже – жевріє надія. Він, Амація, наблизиться до Нього на десятеро ліктів. І все!

І старий, немічний, знесилений Амація віднайшов у себе силу духа ще на одне, мале, праведне діяння. Він видерся на плоску покрівлю, захитався під час сходження і ледь не впав – сутінки, давно вже темні, підіймалися із землі і похмуро тягнулися до неба, а на небі ні однієї зірочки, ні однісінької, – і він, Амація, ледь не впав, але не впав, і в цьому вбачалося йому знамення Боже. І ступивши вже на дах, він випростувався, щоб стати вищим на долоню, підняв голову і став вищим іще на два персти. Підвів руки, і ближчим до неба став ще на шість п'ядей, і він заволав, закричав, намагаючись якомога голосніше, але голос його надто немічним був, і тому ні Господь Бог, ні люди навколо будинку не могли почути його:

– Господи! Востаннє благаю Тебе: убережи! Не дай загинути народу Твоєму!

І ось тут – говорять – сталося предивне диво: луна в стократ підсилила голос старця, і до неба долетіло і відбилося величезними вогненними літерами на темному фоні небосхилу: БЕРЕЖИСЬ! РАТЬ ГРЯДЕ З ПІВДНЯ!

Глянув на Південь Амація – аж затрусився від жаху. Справді. Військова рать рухається, поспішно суне і курява заволікає небо. А куряву видко, в темноті видко, бо між порохом і порохом, між прахом і прахом, три зіроньки спалахнули, багровіючи пролитою кров'ю…

Серце старого провидця не витримало, щось у ньому надломилося, і він упав із даху, звалився на землю, а всі сподівання його були на Небо, тільки не було в нього крил, крил Зорі не було, щоб злетіти вгору до нього, до Неба, хоча все життя і щодня він мріяв про зорю, навіть тоді, коли перебував у похмурій випаленій пустелі.

Дішон, що і тут на весіллі, як і в себе в давильні, був головним помічником Хецрона, і командував у сум'ятті хатуни, як бознаякий тисячоначальник на полі бою, знімаючи турботи з плеч хазяїна на себе і, користуючись повною його довірою, перший узрів своїми величезними очищами падіння безкрилого Амації з даху, і він відразу ж, тієї ж миті, зі збудженням, і хвацьким підскоком подався

в будинок, де стомлені від гармидеру хатуни, а також знесилені тим, що, згідно зі звичаєм, вони постили цілий день, Ціпора та Яїр усамітнилися в одній з віддалених кімнат. Дішон безцеремонно вже захотів відчиняти двері. Але пишнотіла Ора, що виринула з довколишньої темряви, затримала його. Дішон усміхнувся так яскраво, що сміх його було видно в пітьмі, він обняв Ору, пригортав з жагучою пристрастю все її тіло. Вона прошепотіла: «Тихо. Потім», вислизнула гнучко з його жадібних обіймів, тихо відчинила двері, заглянула до кімнати і відразу ж вийшла, голосно сказала:

– Вони почивають.

Дішон так само голосно і владно вигукнув:

– Скажи Яїру, хай негайно йде. Батько його впав із даху і віддав Богу душу.

З кімнати одразу вискочив напіводягнений Яїр. Він побіг до виходу з будинку. Дішон побіг услід за ним, але з півдороги повернув назад. Ора чекала на нього. Але він нетерпляче махнув їй рукою і поквапливо наблизився до кімнати, двері якої були тепер відчинені, бо збуджений жахливою звісткою Дішона, Яїр так поспішав, що не зачинив двері за собою. Ора прошепотіла-прошипіла вслід за Дішоном:

– Либонь, тіла молодого забаглось. А до того ж, можливо, ще й незаймана. Дивись, не поперчись…

Дішон же уклінно став біля порогу, і з сумом у голосі промовив:

– Я б не наважився в твою опочивальню, Ціпоро, але сталося таке… таке горе, що мені неодмінно треба бути біля тебе, щоб дух твій підтримати цієї скорботної хвилини…

Ціпора натягнула на себе легке біле покривало із зображенням веселки на ньому. Білою була і довга сорочка на ній, і срібний амулет на грудях. Бо білий колір вважався зі стародавніх літ символом благодаті, невинності і чистоти, а протилежний до нього, чорний колір – знаком марності, покаяння і жалоби. Обличчя Ціпори було тепер також біле, бліде, заплакане, але з чорними плямами через те, що розчинилося в сльозах і розмазалося сурмило, яким користувалася Ціпора, щоб чорнити брови її і вії. Проте ці плями на милому, ще майже дівчачому личку Ціпори зовсім не відштовхували розпутного женолюба Дішона, а навпаки, надавала дівчині в його очах

особливу привабливість і до того ж – принадна перспектива стати після смерті батька її, Хецрона, одноосібним хазяїном його великих виноградників і виноробства.

Маючи вигляд безтурботного дивакуватого гультяя, Дішон, проте, встигав усе помічати в метушні хатуни і мотати собі на вус усе, що цікавило його. На столику, біля ложа, він помітив невелике мідне дзеркало. Він схопив його, підніс до обличчя Ціпори:

– Поглянь, який ти вигляд маєш! Кріпись!

– Але таке нещастя! Таке нещастя!

– Та він однаково скоро помер би. Старий і кволий уже був… І до того ж, може, він ще живий.

– Але ти ж…

– Я поспішав і не міг розгледіти, – перебив він її.

А вона все повторювала-тужила:

– Але в день весілля! Погана прикмета! Зловісна прикмета! Де батько?

Дішон не відповів на її запитання, завів мову про щось інше:

– Чи не говорив я тобі – не зв'язуйся з Яїром. І він, і батько його – нікчемні люди. Святенники нікудишні! Яїр тобі не пара. Це як веселка та хмара. Я тобі пара! Ми обоє любимо життя. І вино. І кохання… Розумієш, Ціпоро, пташко моя – ми обоє любимо кохання. А ці – пустельники і жалібники. Адже ось…

Ціпора перебила його. Очі її, що вологі від сліз, заяскрилися вогнем і гнівом.

– Забирайся звідси! Я кохаю Яїра! Ти паскудна людина.

Дішон вихопив гострий ніж з-під пояса. Цей ніж завжди був при ньому і служив йому віддано для відрізування виноградних лоз, уражених тлею і гнилизною, і для нарізання хліба та м'яса, а то і для більш ризикованих операцій. Він наставив на Ціпору ніж, як меч, глянув на неї очищами вбивці, крикнув голосно, втрачаючи владу над собою:

– Послухай, Ціпоро! Або ти будеш моєю, або тебе не буде на світі!

Ціпора відсахнулася, притислася до стіни.

Почулися стрімкі кроки. Дішон сховав ніж, промовив з усмішкою:

– Це я пожартував, Ціпоро. Випробувати тебе хотів…

Убіг Яїр. Блідий, блідіший ніж звичайно, гологоловий, без пеєра, головного убору нареченого спеціально для весільної церемонії, з подертим на знак жалоби новим, також весільним меїлом із тонкої білої тканини з візерунками, спеціально замовленим в єрусалимського кравця, Яїр похитувався, ніби випив занадто бекара, і бурмотів щось незрозуміле, але страхітливе, бо очі його випромінювали жах і трепет.

– Ураган… Чорний ураган… І хмари чорні… Темрява єгипетська… Нічого не видно… Чорний місяць на чорному небі… і зірки чорні, чорніші за воронячі крила… Люди, люди! Чорний день настав. Ідолопоклонники пітьми сунуть хмарою зімкнуто з чорної від пороху пустелі до міста зорі… Їх уже видно з даху нашого будинку… Боже наш! Господи Всемогутній! Врятуй і помилуй нас!..

Дішон різко обірвав Яїра.

– Перестань! Не безумствуй! Говори толком! Хто вони, що сунуть? Єву…

І тут Дішон враз осікся, перебив самого себе. Проте нічого не сказав. Бо було вже запізно… Яїр, а потім і Ціпора, якось дивно глянули на Дішона.

То що трапилося?

Це стане відомо згодом. Бо все це трапилося вже потім. А до цього було весілля, як весілля, а ще і таке, як у заможного виноградаря, який міг дозволити собі блиснути чудовою хатиною, тим більше, що це робилося і заради самого блиску – Хецрон любив блискуче сяйво, – але головне заради його прекрасної єдиної доньки, Пташки-Ціпори.

Весільний церемоніал почався як належить – хупою. Що таке хупа? Для бідного і середнього люду – це чотири високі жердини з натягнутим над ними балдахіном із не дуже дорогої тканини. До того ж ця громадська хупа слугувала багаторазово для наречених, які брали шлюб. А ось Хецрон дозволив собі відзначитися і тут. Він замовив у місцевих вмілих майстрів особливу хупу. Круглі гладкі жердини акуратно обвинули витонченою ясно-сріблястою, майже білою тканиною, що нагадує сучасну фольгу, а балдахин було зіткано з яскраво-пурпурного єгипетського віссона. Цю хупу освятив і благословив сам праведник Амація, – єдина людина, яка була

в чорних, щоправда, нових шатах. Усі інші віддавали перевагу білим, пурпуровим та небесно-синім кольорам.

Мусимо, однак, окремо уявити собі молодого і молоду. Яїр – у біло-лілейному мейле, накидці і високому голубому пеере, що робив його значно вищим і ставним, ніж він насправді був – сімнадцятилітнім юнаком. Ціпора в білій з голубими узорами сукні, довгій до п'ят і в прозорій мереживній фаті, а на ногах сріблястого кольору мешти.

Щодо Хецрона, то він був у червоному адереті та волів, щоб колір був, як у молодого тироша, за нашими поняттями, такий колір, можливо, дещо легковажний для літньої людини з уже напівсивою борідкою.

І ось, стоячи під балдахіном, сяючий від щастя Яїр, надягаючи золоту обручку на палець Ціпори, молодий, звернений віч-на-віч до молодої, урочисто виголошує відому формулу одруження: «Ось, ти освячена для мене через цю обручку за законом Мойсея та Ізраїлю…»

Але що ж воно таке?.. Обличчя нареченої, замість того, щоб вкритися чарівливим рум'янцем, раптом зблідло через… Так, через лихі заздрісні еманації, що випромінювалися жагучими очищами Дішона, який стояв біля самої хупи як головний помічник Хецрона, в хупу ж не пускав його сам Амація, з причин нам невідомих, але як ясновидець він знав, що робить.

А втім, Амація, який стояв спиною до Дішона, був тоді цілком зайнятий тим, аби урочистість одруження відбулася справді за законом Мойсея і Ізраїлю, однак не за буквою, а за духом. А дух вимагає, щоб радість не була надто радісною, навіть коли це дозволяється законом, бо людина, створена за образом і подобою Премудрого, тим і відрізняється від тварин, що завжди повинна пам'ятати, що образ-образом, подоба-подобою, але створена людина Елохимом із праху з тим, щоб після короткого життя, заповненого суєтою суєт ,повернутися до праху. Тому Амація безтрепетно, не лякаючись Божого осуду, а радше Його імене,м додав до заведеного в таких випадках благословення декілька безрадісних жалкувань.

Благословен Ти, Боже наш, Царю всесвіту, що створив веселість і радість, нареченого і наречену, захоплення, мир і дружбу, і СИЛУ

ПЕРЕМОГТИ СТРАЖДАННЯ І ХВОРОБИ, ПРИКРОЩІ І НЕЩАСТЯ, ЯКІ ТИ САМ, СВОЄЮ БОЖОЮ ВОЛЕЮ НАСИЛАЄШ НА НАС, СЛУГ ТВОЇХ ПОКІРНИХ. Боже наш, хай залунає незабаром у містах Ієхуди і на вулицях Єрушалайма клик веселості і клик радості, голос нареченого і голос нареченої, тріумфуючі вигуки наречених з-під їх весільних балдахінів…

І обізвався тоді весь люд Ір-Хашахара разом із багатими і вбогими, молодими і старими, здоровими і недужими, вільними і підвладними, рабами і вільновідпущениками. Проте Дішон пильно слідкував за порядком, щоб кожен знав своє місце. Бідних і рабів частували на задньому дворі, вільних і заможних – на передньому дворі-палісаднику, а рідних і знатних – в самому домі, у внутрішній великій кімнаті. На задньому дворі трапезували просто на землі, на підстилках, в хацере – на лавах і низьких стільцях, а в кімнаті – на кріслах, а сам Хецрон – на ложі. Щодо Амація, а також Яїра, то вони відмовилися від такої честі.

З погреба, що на задньому дворі, викотили дві бочки вина, одну більшу, з шекаром для чоловіків, другу – меншу, для жінок. Пили багато і жадливо, особливо ті, хто на задньому дворі. Проте велика кількість закусок і страв різних, які також жадібно поглинали, не давали п'яніти до нестями, а тільки збуджували і збільшували радість і насолоду. Але справжня веселість і радіння настали тоді, коли запрошені з Єрусалима хор і музики, після того, як вони досхочу напилися і наїлися, заходилися за свою милозвучну справу і долучали радість до радості, веселість до веселості, насолоду до насолоди.

Хор співав до ладу, а диригентом його був праправнук достославного Асафа, славетного музиканта й композитора і так званого начальника хору ще при царі Давиді. Він, Асаф, сам творив окремі прекрасні псалми, і сам виконував їх своїм хором, що складався із самих левітів. Нащадка його, також Асафа, називали Бен-Асаф, тобто син Асафа, аби відрізнити його від знаменитого предка. Проте сам він, Бен-Асаф, був також вельми обдарованим музикантом. Його хор не тільки співав. Було чимало музикантів, що супроводжували співи. Грали на цитрах, псалтирях, тимпанах, систрах,

гуслях, кимвалах, бубнах та інших інструментах, особливо цінних, зроблених із кипарисового дерева. І Бен-Асаф старався щосили, щоб люд веселився, танцював і гопцював перед нареченим і нареченою, перед батьками їх, за винятком Ори, наложниці Хецрона, євусейки за походженням. Але що найголовніше – перед самим Господом Богом. Честь і хвала Всевишньому, Який надсилає нам з небес не тільки життєдайні дощі для блага, а не для зла, для життя, а не для смерті, для достатку, а не для зубожіння, щоб звеселити наші душі.

Бен-Асаф проспівав спершу псалом свого предка, преславного Асафа. Хор загримів урочисто у супроводі цитр, гуслів, восьмиструнних негілот, ударних тимпанів, кимвалів і бубнів, так що ірхешахарці, які ніколи не чули чогось подібного, слухали так захоплено, що перестали пити дарове вино і жувати дармове смажене бараняче м’ясо.

Бог Богів!
Господь просвітив,
І землю закликав,
Від самого сходу сонця
І до його заходу.
З Сіону –
Чуда краси –
Зійде наш Бог.
І не в мовчанні, ні,
А в бурі та огні,
Щоб свій народ судити.
То слухай, мій народе,
Що говоритиму:
Я Бог, твій Бог!
І не за твої жертви
Я докорятиму Тобі.
Хвалу ти принеси Мені в офіру,
Обітницю Мені склади свою!
І в день скорботи
Ти приклич мене,
І я тебе врятую,
А ти мене прославиш…

Після кількох псалмів, і все про Бога, Хецрон, сп'янілий лише від самих незліченних дегустацій, особливо вин вищих сортів і багаторічної витримки, аби не осоромитися перед знатними гостями, відшукав серед людського гурту свого вірного помічника Дішона, кивнув йому пальцем, і той відразу припхався до нього крізь натовп.

– Що звелиш, хазяїне?

Хецрон посміхнувся лише самими запалено-червоними очима і невиразно пробелькотів:

– Ну… Скажімо, Богу Богове, але… Але чи не надто багато для Нього?.. Тоді коли народ вимагає веселих співів, аби можна було потанцювати як слід… Хоча б… Знову ж таки перед Господом Богом… Як цар Давид… Так що і йому користь буде…

Дішон розумів хазяїна з півслова, і цією його тямущістю і запопадливістю полонив серце хазяїна. Він стрімко підбіг до Бен-Асафа і прошепотів йому на вухо волю хазяїна. Бен-Асаф спочатку спохмурнів, бо він був Бен-Асаф, тобто син славетного Асафа. А він, це невіглас, повчатиме його, як звеселяти йому народ! Проте ж гроші платитиме йому саме «невіглас», тобто Хецрон. І, закінчивши псалом, він оголосив хору, що виконуватимуть, на славу Божу, веселу пісню, а кимвалістам, тимпанітам, бубнистам наказав не шкодувати своїх рук, аби добути зі своїх інструментів гучні, багатоголосні і веселі звуки, для гідного супроводу слів.

Заплескайте ви руками,
Всі народи…

Бен-Асаф зробив знак усміхненим слухачам, і вони, всі до одного, сплеснули руками:

Викликніть Господу
Гласом радості!

Пішло! Викликнули. Тепер уже без команди Бен-Асафа:

Бо Господь Всевишній страшний…

– Не годиться! – вигукнув Хецрон своїм густим басом, що майже заглушив і співи, і музику. – Знову ж – «страшний»! Навіщо це? Не потрібно нам сьогодні жодного страху! А потрібний нам сьогодні добрий, милосердний і привеселий Бог. І я готовий піднести його Всевищості велику бочку бекара, щоби возвеселився нешама Його, тобто душа!..

Голосний сміх, і не сміх, а регіт, громовий регіт вибухнув після хвацького жарту п'яного Хецрона. Він, та ще Дішрон, реготали найголосніше.

Тим часом спантеличений хор на чолі з Бен-Асафом замовк. Проте врятував становище один молодий чоловік із хору з вельми приємним смішливим обличчям. Він з веселим запалом затяг веселу пісню на веселу ж танцювальну мелодію, просту, але улюблену народом, розмірено-ритмічну пісню, а найголовніше – присвячена вона найпершим славетним нашим. Ось вона:

Жив Авраам,
Не тужив,
Не тужив,
Авраам жив…

Тільки він почав співати, а вже й хор, і музиканти, і гості, всі багатоголосо підтримали його і повторювали, як приспів:

Поміж Бет-Ель
І поміж Ай, –
Дуже світлий
Гарний край…

І знову багатоголосо, але досить зграйно – приспів, а потім ще раз:

Жив Авраам
Славною парою
Із жінкою своєю
Сарою…

А люд уже затанцював, утворивши строкате коло з жінок і чоловіків та навіть дітей малих.

Єдине коло розірвалося пізніше на частини. Дехто, заточуючись, падав, чи то від випитого бекара, чи від утоми, знемагаючи від веселощів і розбурхуваної вином і піснею жаги. Проте пісня продовжувалася, танці тривали, чоловіки обіймали – здається, не помилково, не своїх жінок, а чужих, а ті ніби пустували, забавлялися.

Отже, всі були задоволені, всі співали, танцювали, кружляли, хороводились, Хецрон старшував у радості.

Ціпора ж не слухала пісень. Вона помітила, як густа тінь лягла на чоло Яїра. Це з ним дедалі рідше траплялося відтоді, як він покохав Ціпору. А тим більше в день весілля. Він походжав серед гостей радісний, усміхнений, обличчя його світилося м'яким світлом.

– Щось трапилося? – спитала його Ціпора.

Замість відповіді, він прошепотів їй:

– Я відлучуся на хвилинку, люба.

Він відійшов, квапливо відійшов, аби не передумати, наблизився до батька і так само поспіхом промовив якісь уривчасті слова, їх ніхто, крім батька, і не зрозумів би:

– Не треба, тату. Зло… Злість… Гнів, брехня, рів, прах, смерть… Навіщо це все? Хай люди веселяться… Бог наш любить, коли люди радіють…

Батько німував. Чуйним серцем провісника він відчув: насувається погибель. Але не схотів він отруювати хвилини насолоди сина. Сльози наповнили його старечі очі. Але він змусив себе усміхнутися, не сміючи усміхатися, і сказав Яїру, що це сльози радості…

* * *

Після того, як Амація впав із даху, а Яїр, обливаючись сльозами, заходився запалювати тремтливими руками чорну свічку, а вона не запалювалася, бо рясні сльози гасили полохливе полум'я, що лише зароджувалося, і разом із полум'ям згасили радість і веселість, бо несумісні радість і смерть, і гості в цей пізній час – ранкова зоря ще не з'явилася на небі, але вже світало, – в цей пізній і сумний час, почали розходитися, і, врешті, залишилися тільки господарі дому та їхні близькі. На всіх, і навіть на самого Хецрона, найшли нудьга і туга – ось, прошу вас, чим увесь гармидер закінчується! – з гіркотою думав він, дивлячись на пожовкле обличчя покійника. Але

разом з тим він почав уявляти собі, запамороченою ще свідомістю, з якою повагою і пошаною приймають на небі душу сугубо праведного Амації, все ще сподіваючись, що він, Амація, замовить на нього, Хецрона, тепле слово.

Ще до цієї трагічної події Хецрон наказав Дішону налити в міцний бронзовий жбан спеціально приготовлене вино, а жбан щільно запечатати.

– Навіщо це? – спитав здивований Дішон.

– Навіщо… Навіщо… – роздратовано перекривив Хецрон Дішона. – Кажуть тобі – потрібно – значить потрібно!

А роздратованість Хецрона від того, що сам він не був переконаний, що це насправді потрібно. Різні дивні думки осявали його мозок. Приміром, така: якщо він не в змозі продовжити своє життя, то цілком може продовжити життя свого вина, виробу рук його. Або така: діти, внуки, правнуки, десять або двадцять поколінь, нащадки славнозвісного Хецрона, царського виночерпія і вельми вмілого винороба – хай вони посмакують цього винця з витримкою в сотні літ і нехай прославлять свого далекого предка. Або така: сусло це і є кров винограду. Кров людини, змішуючись з кров'ю винограду, набуває здатності радіти з усього на світі. Тож нехай вони радіють, славні його нащадки, радістю набутого щастя, а в смутні часи – і нещастя. Або ще така… А втім – немає значення. Він така людина: замислено – зроблено. І жодних докорів сумління. Адже це було задумано ще до смерті Амація…

– Дішон! – покликав Хецрон владно.

– Дішон! – гукнув він голосніше.

– Куди ж він запропастився? – розігнався Хецрон.

Він пішов шукати помічника свого по цілому будинку, на задньому дворі, палісаднику, але ніде не знайшов. А він дав слово, самому собі дав слово, що те, що він збирається зробити, має бути зроблено в день Хатуни, в день шлюбу його Ціпори, другої ланки цього ланцюга поколінь. А перша ланка? Сам він, Хецрон.

– Аї! – вигукнув він, ударивши себе рукою по чолі. – Напевно, в погребі.

Але і в погребі Дішона не було. Дуже засмучений, він вигадував суворе покарання для свого помічника, щоб не відходив, не

говорячи хазяїну, куди він іде. Бо не Дішон йому потрібний був, а запечатаний бронзовий жбан із найдобрішим вином, призначеним для нащадків його. Хецрон, маючи недобрі передчуття, хоча й бадьорився, сам поквапився викопати в кутку погреба, там, де земля була дуже втоптана, глибоку яму, і відразу після цього закликав Яїра, Ціпору, Ору, а вслід за ними вкрались непомічені тіні Амація, Мілки і Матари.

Яїр поклав свої руки на жбан і благословив його. Такого благословення ніхто ніколи не робив. Проте знавець таємної премудрості, Яїр, успішно впорався з цим завдяки підказці тіні батька свого, яку ніхто, крім Яїра, не бачив і не чув. Закликаючи у свідки того ж Яїра, зятя свого, Ціпору і Ору, а також святі тіні Амація, праведника і провісника, а також доброї Мілки його та сварливої Матари, Хецрон власноруч опустив жбан в яму, засипав землею, старанно утрамбував її, спочатку своїми святковими черевиками фінікійського виробництва, а потім, знявши їх – бо це місце святеє – продовжив трамбувати босоніж, розраховуючи на те, що сліди ступень його ніг відіб'ються навічно на цьому крихітному шматочкові Всесвіту, і за цими слідами його колись упізнають і віддадуть йому належне за його турботу про прийдешніх нащадків його…

А де ж вони, ці нащадки? Немає їх. Бо тієї ж ночі, ще до світанку, налетіла чорна буря. Попереду бурі, на рослому дромадері, прямував Дішон, той самий Дішон, який… Його величезні очища, навіть у бурю, в чорну бурю, пронизливо виділялися, і при цьому по-різному. Праве око плакало – сльози за зраду свого народу, а ліве – сатанинським вогнем горіло. Бо люта як пекло ревність.

За Дішоном неслася сама Чорна Буря – юрба піших і верхи на верблюдах евусеїв, які заприсяглися відібрати в юдеїв їх священний Єрусалим, який колись відняв у євусеїв цар Давид, а мешканців його праведних полонив або ж повиганяв у Юдейську пустелю. І тепер, нащадки їх, – адже жадоба помсти також хибно передається, на превеликий жаль, з покоління в покоління – спалили вщент місто Зорі, чоловіків усіх умертвили, а жінок полонили. Вони застали мешканців зненацька, і до того ж ще хмільних від випитого на хатуні вина. Проте опір був відчайдушний. Билися з іменем Господа Саваофа, Грозного, Всемогутнього, на вустах. Чимало евусеїв

полягло. Навіть бондар Пелет, який кульгав на одну ногу, днищем величезної бочки трощив направо і наліво, пробиваючись до Дішона. Але однаково сили були нерівні. І всі загинули…

Загинув і Яїр. За мить до нашестя Чорної Бурі, коли вже видко стало Дішона, верхи на дромадері, Яїр промовив до Ціпори:

– Поцілуй мене, пташино, хай помру я від твого поцілунка.

І вона поцілувала його. І він помер. Смерть сама по собі огидна. Але смерть від поцілунку є благом. Бо сам великий Мойсей наш вмер від Божого поцілунку…

Серед полонених жінок була і Ора, хоча й вона була євусейкою. А покарали її за те, що вона стала наложницею юдея Хецрона, а також за те, що, вбиваючи Хецрона, який задушив Дішона, евусеї вирвали сиву половину його бороди, що вважалося великою ганьбою, а Ора заступилася за його честь.

І не стало Ір-Хашахара. І не стало міста Зорі. Хоча зоря тільки-но займалася. А назву таку обрали собі першопоселені міста, посилаючись на псалом, в якому Зоря оспівана. Чи візьму крила Зорі і переселюся на край моря… Крила Зорі! Боже, як це прекрасно!

* * *

Через три тисячі років молодий археолог Бен-Яїр вирішив зробити своїй нареченій, Бет-Хецрон подарунок. Задля ясності: тяжко визначити, чи ці наречені є справжніми нащадками Яїра і Хецрона, чи це просте співпадіння імен. За деякими даними можна припустити, що Орі все ж пощастило тоді врятувати завагітнілу від Яїра Ціпору.

Щодо подарунка, то він полягав у тому, що Бен-Яїр, здійснивши розкопки в руїнах, визначив як спалене євусеями місто Ір-Хашахара, несподівано виявив бронзовий жбан, запечатаний великою печаткою з бісерними літерами, які вдалося йому прочитати і розшифрувати, ніби в цьому жбані зберігається найдобріше вино, виготовлене якимось Хецроном (до речі, тезкою його нареченої), вмілим винороробом і царським виночерпієм. Ось і вирішив Бен-Яїр пригостити цим давнім, витриманим три тисячі літ вином, рідних і близьких, – гостей, яких він запросив на весілля, що відбудеться через кілька днів.

Із цією метою він запросив наречену, щоб вона особисто переконалася, що його відкриття не пуста вигадка фантазера, а вельми цікаве виявлення разючого факту. І справді – ось він, жбан! Зі слідами пороху, золи і землі на ньому. Наречена все охала та ахала, не відводячи очей від цього жбана, оригінального подарунку давнього предка, а може, і родича, бо він також Хецрон. Саме тоді Бен-Яїр запропонував:

– Люба моя, продегустуймо, так би мовити, перед тим, як запропонувати гостям. Адже це все-таки на межі фантазії. Витримка протягом трьох тисяч років!

На знак повної згоди наречена лише захоплено сплеснула руками. За допомогою привезеного інструменту Бен-Яїр зумів, після довгих настирливих спроб, відкрити жбан. Він передбачливо привіз із собою два гарні фужери. Вельми урочисто, але обережно, нахилив він важкий жбан над фужером, але вино чомусь не захотіло текти, ніби застигло в бронзі за ті три тисячі літ. Він нахиляв посудину все нижче та нижче, і тоді нарешті потекла тоненькою цівкою густа рідина багряного кольору. Наповнивши один келих, наречений сказав нареченій, точніше не сказав, а чомусь дуже тихо шепнув, бо йому здавалося, що він СВЯЩЕННОДІЄ, щоб вона підставила другий. Але Бат-Хецрон заперечила:

– Будемо пити з одного.

– Тоді починай, – запропонував Бен-Яїр.

Наречена відпила.

– Ну як? – спитав Бен-Яїр.

– Чудово! – гаряче вигукнула наречена.

Проте смак вина був дуже гіркий, дуже кислий і гидкий. Але наречена заздалегідь умовила себе, що вино мусить бути чудовим, аби не образити свого нареченого за зневажливе ставлення до його подарунку, і вона механічно вимовила це слово, і подала надпитий келих із криваво-червоним слідом на його краї, від самого вина і червоних губ її, нареченому, і він присмоктався до цього краю бокалу, випив до дна і також примовив:

– Чудово!

Потім він кинув бокал на бронзу жбана, і той розбився на дрібні шматочки. А наречений упав на землю і вмер, а вслід за ним впала

і наречена, і також померла. Слідом за ним – бо вона лише трохи надпила цього вина.

З приводу цієї трагедії існують різні версії.

Перша. Ніби Дішон, з почуття ревнощів до Ціпори, поклав до жбану, коли наповнював його добірним вином, ще й траву-отруту.

Друга. Надто довга витримка, починаючи з двох тисяч сімсот п'ятдесят другого року від створення світу і до нашого часу призвела до псування вина внаслідок дуже довгих процесів, що відбувалися в ньому.

Третя. І вона видається нам найправдоподібнішою. Благословляючи, а точніше, чаклуючи над жбаном на особисте прохання Хецрона, Амація надав вину нечувану особливу властивість вбирати в себе всю гіркоту, прикрості, злигодні, лихо і горе, біди і нещастя, утиски і переслідування обраного, але осудженого на вічні муки і страждання єврейського народу, починаючи зі згаданого року і до нашого часу, і це призвело до самоотруєння добірного чудового вина.

А втім, можливо, що ми помиляємося, вживаючи вислів «вічні муки». Ось ми говоримо: «Крила Зорі». А хіба зоря має крила? «Має» – відповідає Святе Письмо. А там, де крилата зоря, не може бути вічних мук і страждань.

Олександра Уралова

«ЯКБИ Я НЕ ПИСАВ, Я Б НЕ ЖИВ»

...саме так сказав Авром Суцкевер (1913–2010) в інтерв'ю для The New York Times у 1985 році.

Його вірші стали знаними у всьому світі народними їдишськими піснями. «Під твоєю білою зіркою», «Віз чобіт», «Хто лишиться, що лишиться», – імовірно, найбільш знаний поет Катастрофи писав, доводячи справедливість вислову Теодора Адорно: «невірно, неправильно, що після Освенціма поезія неможлива» (адже повністю ця репліка лунає саме так), і впродовж свого творчого життя раз по раз вдихав у їдиш нові кольори, відчуття на дотик і форми.

Якби не низка історичних подій, сьогодні їдиш як літературна мова був би зовсім інакшим – можливо, біднішим і пріснішим, менш живим, притчевим і фантасмагоричним. Авром Суцкевер – один із тих, чиї тексти зробили їдиш мовою надзвичайних містичних просторів, пусток, зір і трясовин, порожніх міст і заюрмлених площ. Якби не літак, відправлений на північ, углиб литовських боліт очільником Московського Державного єврейського театру та одного з провідних учасників Єврейського Антифашистського Комітету (ЄАК), Соломоном Міхоелсом. Якби не час, який чарівним чином опинився на боці Аврома та його вагітної дружини Фрейдки, що ховалися у лісах, приєднавшись до партизанського загону. Якби, якби...

Але що було до світового визнання? До виступу на Сіоністському конгресі в Базелі, до свідчень у Нюрнберзі? До рятівного літака? Як жив один із найнезвичніших єврейських поетів XX століття, перш ніж залишити окуповану Литву, а потім, вже після війни, перебратися через Польщу та Францію до Палестини? Поет і його місто – стільки разів описаний у літературі «Єрусалим Литви», – пережили разом духовне знищення і переродження. Вільнюс, або ж, на старий лад, Вільне було містом дитинства і юності Аврома Суцкевера. Сюди родина майбутнього поета перебралася у 1921 році, тут він почав писати вірші і видав свою першу збірку, зустрів перше кохання, вступив до поетичної спілки «Юнґ Вілне» («Молоде Вільно»), одружився, потрапив у полон брам гетто, втратив матір і первістка... Але любити цей чудовий край, що на зламі тридцятих і сорокових років переходив із рук у руки, Суцкевер не перестав. Про нього він писав поезію і прозу, до нього вертався подумки, хоч і дав собі обіцянку відправитись до Ізраїлю, де виборював їдишу право на існування.

Тексти, які поет написав в окупованому нацистами Вільнюсі та після втечі, можна розглядати під різними кутами – як метафору вселюдської трагедії і як терапевтичне письмо тонкого мистецького серця; як життєпис і як сповідь. Одна з найбільш відомих його поезій, присвячених Шоа, «Воґн шіх» («Віз чобіт») – це напівбіографічні вірші. Рядки ці були колами по воді, відлунням страшної події в житті поета, коли на візку «щедрої гуманітарної допомоги гетто» з боку нацистських окупантів він спізнав материні черевики, привезені разом із тисячами інших із місця багатотисячних розстрілів литовських євреїв, саме ім'я якого наводило жах на населення Вільнюса – із Понар. Ця, а також чимало інших історій з часів окупації Литви, що стали основою для вишуканих і пронизливих віршованих текстів Суцкевера, дуже простою, скупою, майже не-суцкеверівською мовою описані в його автобіографічній книжці «Фун Вілнетр ґето» («Із віленського гетто»).

«Із віленського гетто» переклали багатьма мовами, і за радянських часів допитливий український читач міг вчитатися у ці скупі рядки констатацій життя, смерті та виживання у російському

перекладі. Текст записаний так, що спогади автора ідуть впереміш із розповідями опитаних ним інших очевидців – євреїв і неєвреїв, чоловіків і жінок, молодих і старших, – цей роман-свідчення має форму документу «усної історії». Така форма саме починала набувати популярності й ваги у світі повоєнних років. Подекуди здається, що перед нами – протокол допиту свідка. Це й не дивно: Авром Суцкевер справді був одним із тих, чиї свідчення розглядали під час відомого Нюрнберзького процесу. Текст «...гетто» містить чимало біографічних даних, імен і топонімів, дат, – автор намагався передати все якомога більш точно, і лишити цю книгу як нагадування нащадкам крізь віки: ось що було, ось як це було знищено, ось кати і їхні жертви, а ось ті, хто вижив, і ціна, яку вони за це заплатили.

Для пояснення деяких історичних реалій сучасним читачам український (наскільки нам відомо, перший і наразі єдиний) переклад «Із віленського гетто» рясніє біографічними та історичними довідками, що розкривають долі учасників описаних подій після Другої світової війни. Хтось зі знайомих Суцкевера, що перебували разом із ним у мишоловці гетто й порятувалися, став всесвітньо визнаним митцем. Хтось, уже маючи ім'я у довоєнному світі науки чи мистецтва, загинув у руках катів. Дехто з нацистських окупантів одержав найвищий вирок за свої злочини, а дехто – уникнув його. Вся ця палітра історій допоможе читачам краще уявити єврейський світ Вільнюса – до війни, під час неї і після, переважно в еміграції.

Однак «Із віленського гетто» – не єдиний текст-епітафія за знищеним єврейським Вільнюсом; і не єдиний текст Суцкевера, представлений уривками у чинному номері «Єгупця». Збірка-фантасмагорія «Зелений акваріум», сповнена надзвичайно яскравих, фізичних майже до відчуття шкірою, поезій у прозі, не лишить осторонь жодного читача. Тут могила, розкрита в землі, порóсла зеленою травою, виступає під маскою зеленого акваріуму, яким плавають душі загиблих; наратор, він же ліричний герой, намарно силкується віднайти контакт із ними, почути їхні слова, доторкнутися вустами до вуст. Тут останні живі серед мертвих говорять до випадкового перехожого, що безтілесним сновигає з міста до

міста, від цвинтаря до цвинтаря. Він простує болотом, у якому раз по раз гинуть соратники, а зелені вовки – вісники смерті – переслідують його і його близьких. Все описане в «…акваріумі» постає на метафоричній сцені магічного художнього театру. І зрештою стає зрозуміло, що «Зелений акваріум» – це прелюдія до великої обіцянки, клятви самому собі: вижити – і розказати, вижити – і прийти в землю Ізраїльську, вижити – і… А третьої обіцянки автор нам не розкриває, тільки лишає історії, мов талісман, своїм нащадкам, а разом із ними – цілому людству. «Зелений акваріум» написаний у 70-ті роки, за тридцять років після Катастрофи. Це справді нова, постадорнівська поезія – загальноєвропейський верлібр, ритмічне мовлення, що відходить від пафосу прапорів і маршів настільки ж, наскільки може молитва відійти від лозунгів, що їх вигукнули з політичної трибуни. Та все ж – це поезія. Найглибша. Найправдивіша. Найстрашніша.

І там, де поезію зодягнено у метафізичні шати, де поет відокремлює себе від очевидця, щоби змогти говорити, – проза свідка «Із віленського гетто» лишається констатовано-оголеною, настільки чесною, що годі відводити очі: не відкараскатися, не забути. Скільки книжок було взято родичами померлих у бібліотеці гетто? Як харчувалися, як одягалися і як отримували медичну допомогу ті, більшість з яких були приреченими? Як жили мерці, які боролися за саму можливість життя, ходячи на малопотрібну роботу, ладнаючи зброю для своїх поневолювачів, тягнучи час, удаючи, ніби допомагають розорювати єврейські бібліотеки та музеї – насправді ж шукаючи першої-ліпшої нагоди сховати витвори єврейського мистецтва серед руїн мирного життя?

«Із віленського гетто» – це історія не лише єврейського народу. Литовці, поляки – герої книги, мешканці Вільнюса, столиці спірних територій, уже задовго до німецької окупації, роз'ятреної внутрішніми польсько-литовсько-російськими протиріччями. Ця ворожнеча, а подекуди і спонтанне примирення заради вищої та більш нагальної мети, також показані у тексті. Мешканці скривавленого Вільна мають різні особистісні позиції, демонструючи свій власний, не пов'язаний із корінням, вибір. Те саме стосується і єврейського

населення. Хтось обирає неспротив і пасивне чекання, адже не має ані фізичних, ані моральних сил на будь-що інше. Хтось горищами, льохами і лісами тікає, аби долучитися до того чи іншого руху спротиву, серед яких не завжди панувала єдність думок та цілей. Хтось іде на співпрацю з окупантами і, хоч і мимохіть, долучається до міської поліції, і врешті змушений ховати своїх сусідів, друзів, родичів. Хтось противиться тихо – творячи мистецтво, над яким не владна навіть смерть.

Книга «Із віленського гетто» – це не так і не стільки щоденник, як записані з пам'яті історії різних людей, це долі померлих і нині досі живих, наших із вами сучасників, на чиє життя випало одне з найстрашніших випробувань XX століття. А «Зелений акваріум» – це відображення історії загибелі, виживання і спротиву, відбиток пам'яті на тлі мистецтва. Об'єднуючи уривки цих двох текстів, присвячених спогадам про один період, написаних одним автором, в одному номері «Єгупця», ми, певним чином, представляємо історичний зріз того, як митець виживає у Катастрофі, перепроживає її та говорить про неї. Перекладені українською мовою вперше, ці тексти ще довго будуть на часі. Принаймні доти, доки є на світі влада заради влади й насилля заради насилля; доки світ не забув мову ненависті і мову війни.

Неправда, що після катастроф поезія неможлива – можлива і поезія, і проза. Можливе всіляке мистецтво і взагалі будь-яка творчість, через яку світ знову може почати дихати, усвідомлювати, думати, говорити. Ми благословенні тим, що можемо писати і можемо читати написане. Благословенні тим, що можемо висловитися, розказати, передати свій досвід тим, хто йде за нами, а вони – благословенні тим, що можуть усвідомити його. І якби не заговорили ті, що йшли поперед нас, ми б, імовірно, й не жили.

Авром Суцкевер

ЗА БРАМАМИ
уривки із книги спогадів «Із Віленського гетто»

Дім культури на Страшуна, 6

Одним із найважливіших культурних осередків у віленському гетто був Дім культури на Страшуна, 6. У цій будівлі містилися бібліотека, читальна зала, архів, статистичне бюро, адресне бюро і музей.

Ще задовго до війни на Страшуна, 6 була бібліотека «Мефіце-гасколе»[1]. Коли євреї прийшли до гетто, вони побачили, що сотні книг із бібліотеки розкидані по вулицях. Варшавський бібліотекар Герман Крук заходився відроджувати бібліотеку. Десятого вересня 1941 року користувачі вже прийшли за книжками.

Люди, які у звичайному житті лише вряди-годи брали книгу до рук, тепер бігцем спішили до бібліотеки. Книга була другом, спасінням від самоти. У малинах, у підземних сховках, при світлі свічок чи скупих променів, що проникали крізь шпарини, люди читали книжки.

1 жовтня з гетто забрали близько трьох тисяч осіб і повели їх на страту. 2 жовтня в бібліотеці було замовлено 390 книг. 3 і 4 жовтня сталася різанина у другому гетто. А 5-го у бібліотеці читали

[1] «Мефіце-гасколе» – «Розповсюджувачі просвітлення» – єврейська публічна бібліотека у Вільнюсі. – *Тут і далі прим. перекл.*

вже 421 книгу. В листопаді населення зменшилось на 40 відсотків, а кількість замовленої літератури зросла майже на третину. Наприкінці листопада 1942 року кількість книжок, замовлених за весь час існування гетто, дійшла до сотні тисяч примірників. З цього приводу бібліотека провела ранкове свято, під час якого книгами нагородили першого і останнього читачів.

Спеціально для читальної зали збудували потаємне приміщення. Читальна зала була завжди переповнена. Нею опікувався Хайкл Лунскі[2], який у 1943 році був скараний у сумнозвісній камері № 16.

При бібліотеці також була таємна книжкова крамниця. Книжки викрадалися в місті зі зруйнованих єврейських бібліотек і музеїв.

* * *

Архів і музей гетто зібрали величезну колекцію документів – у гетто і місті. Ці матеріали закрили у бляшані банки та сховали в землю до кращих часів. Статистичне бюро зібрало дані про всі установи в гетто і подало їх у формі статистичних бюлетенів. Бюро підготувало бюлетені про охорону здоров'я, соціальне забезпечення, культурне життя, матеріальну підтримку адміністрації та інші сфери життя гетто.

* * *

Школи, театр, об'єднання літераторів і митців, бібліотека, спортклуб і всі інституції, що я перелічив, належали до культурного відділу. З нього ці установи одержували гроші, продукти та інші види допомоги.

З понад трьохсот культурних діячів у віленському гетто (вчителі, письменники, артисти, вчені, художники та музиканти) вижили одиниці. З кількох тисяч дітей у школах гетто лишилося кілька десятків.

---

[2] Хайкл Лунскі – літературознавець, публіцист і бібліограф, завідувач бібліотеки Страшуна з 1895 року. У 1918 році допомагав славетному етнографу Семену Ан-ському організувати Єврейське історико-етнографічне товариство у Вільнюсі. Збирав бібліографічні матеріали для YIVO. За іншими даними, загинув ще у 1942 році.

Лікарня та організація гігієни

Сто сорок років поспіль у Вільному[3] існувала єврейська лікарня, яку колись називали Гекдеш[4].

Коли створили гетто, німці вислали з лікарні всіх неєврейських хворих і лікарів. Вони забрали всі медичні інструменти, ліки, продукти та прислали до лікарні єврейських божевільних і всіх євреїв із розумовими відхиленнями, яких досі тримали в інших лікарнях міста. При цьому Герінг (один із тодішніх начальників гестапо) сказав юденрату: якщо у гетто буде хоч один коростявий чи хворий на тиф – гетто кінець.

У перші ж дні гетто до лікарні прийшов Швайненберґ[5] і пильно оглянув кожного хворого. Багатьох він оголосив занедбаними і наказав забрати їх у «друге місто». Швайненберґ узяв божевільного Комбера і призначив головою юденрату[6]. Він розмістив Комбера у спеціальному кабінеті в юденраті й дав йому штат співробітників.

---

[3] Вільно (або ж Вільне) – саме такий, довоєнний варіант назви міста Вільнюс, столиці сучасної Литви, використовував Авром Суцкевер. Тому вважаємо за доцільне лишити літературному образу міста саме те ім'я, під яким його описував автор. Так само, як залишаємо без виправлень вжиті у тексті форми імен усіх інших учасників описаних історичних подій.

[4] У єврейській лікарні, що з'явилася у Вільнюсі на Госпітальній вулиці у XIX столітті, не лише дбали про хворих (серед яких було чимало неєвреїв), але й у випадку смерті матері, наприклад, підшуковували дитині годувальницю; піклувалися про старих незаможних євреїв. Лікарня мала свій молитовний дім, гекдеш («святий дім»), за аналогією якого називали і лікарняну будівлю.

[5] Під іменем «Швайненберґ» (нім. «Свиняча гора») у Суцкевера описаний Обершарфюрер Хорст Швайнберґер. 31 серпня 1941 року, невдовзі після початку окупації Вільнюса, очолив операцію, відому як «перша велика провокація». Двоє підмовлених осіб у цивільному зробили кілька пострілів із вікон у центрі міста. Офіційно було оголошено, що це євреї стріляли по німецьких солдатах. Після війни було кілька спроб притягнути Швайнберґера за його злочини до суду. Однак під час судового засідання у Вісбадені у 1973 році обвинувачуваного було тимчасово виправдано, оскільки в нього «було алібі»: під час усіх масових страт та інших злочинів він буцімто перебував поза межами Вільнюса, на відпочинку. Документи ж, оприлюднені після 1980 року, свідчать, що за наказом Швайнберґера було страчено щонайменш 18 тис. євреїв.

[6] Юденрат (*нім.*) – «єврейська рада», «єврейський парламент».

За кілька днів Швайненберґ прийшов до божевільних у камеру і виголосив перед ними промову. Він сказав їм: тут, у гетто, вам погано, ходімо зі мною в друге місто, там вам нічого не бракуватиме. Потім він дістав булки і кинув божевільним.

Із радістю та сміхом хворі схопилися за дари Швайненберґа. Багато хто з них танцював у машині. Інші боролися з хапунами і не давали себе взяти. Коли три машини вже були переповнені божевільними, Швайненберґ спитав Комбера, чи хотів би той поїхати у друге місто. Коли так, він стане там очільником над усіма евакуантами. Комбер погодився. Він сів разом зі Швайненберґом, і той із парадом забрав його у «друге місто».

* * *

Для особливо складних операцій та важливих консиліумів до лікарні викликали неєврейських професорів – Михедо та Янушкевича. Таємно, бічною брамою, вони вночі потрапляли до гетто. Міські аптеки теж допомагали лікарні. Оскільки євреї не мали права отримувати медичну допомогу поза межами гетто, єврейські лікарі виписували рецепти під фальшивими іменами. Міські аптекарі про це знали. Але вони жодного разу не створили труднощів при видачі ліків. Ще одним шляхом одержання медикаментів, найважливішим з усіх, були міські лікарні, де на примусових роботах працювали євреї. З військової лікарні на Антокольського, з лікарні військового лазарету робітники виносили до гетто все, що їм замовляли лікарі. Пізніше, безпосередньо у самому гетто, почали виготовляти медикаменти.

Як пригадує Шнін, лікарню попереджали, що якщо знайдуть коростявого хворого, гетто приречене. Насправді такі випадки були, але їх було мало. Але й тих кількох хворих, що таки були (та й то привезені з різних таборів), лікували під іншими діагнозами.

Серед інших установ, при юденраті був відділ охорони здоров'я, що мав різні секції. Завданням їх усіх було підтримувати чистоту в гетто і допомагати населенню берегти здоров'я. Працювала санітарно-епідеміологічна станція, санітарна поліція, секція для лікарняних установ, дитяча секція, а також секція, що дбала про цвинтарі тощо.

До спілки лікарів гетто належало сто п'ятдесят медиків. Вони утворили медичну організацію. Також спілка лікарів видавала в гетто свою газету. Газета містила доповіді, що їх різні лікарі читали щотижня для своєї аудиторії. Газета називалася «Народне здоров'я».

От, наприклад, зміст числа «Народного здоров'я» (за 7-е листопада 1942 року):

Д-р Фейґус. «Про годування».

Д-р Брейтбарт. «Не лякайтеся, якщо дитина пожовтіла».

Д-р Пейсахович. «Коли подряпав палець».

Д-р Бурак. «Чи є висока температура у хворого небезпечним симптомом».

Д-р Антоколець. «Про забобони в медицині. Медична хроніка, листи дописувачів».

У царстві Альфреда Розенберґа[7]

Штаб Розенберґа («Айнзацштаб[8] рахйсляйтера Розенберґа») був створений у Вільному, щоб закінчити роботу гестапо: відшукати і знищити під корінь єврейські культурні надбання. За короткий час

[7] Альфред Розенберґ – начальник управління зовнішньої політики НСДРП, був одним із авторів ідеї впровадження германізації народів окупованих територій та систематичного винищення єврейського населення. Уповноважений з контролю за духовним і світоглядним вихованням та провідний ідеолог НСДРП, керівник Центрального дослідницького інституту з питань націонал-соціалістичної ідеології та виховання, рейхсміністр східних окупованих територій, рейхсляйтер, обергруппенфюрер СА. Вважається одним із творців таких понять нацистської ідеології, як «расова теорія», «остаточне вирішення єврейського питання», «боротьба з дегенеративним мистецтвом». Свого часу був свідком революції у Москві 1917 року, і її причиною вважав змову єврейських масонів. Був одним із головних обвинувачуваних на Нюрнберзькому процесі, засуджений до страти. У 1946 році вирок Альфреду Розенберґу було виконано.

[8] Айнзацштаб (нім.) – Оперативний штаб. Оперативний штаб райхсляйтера Альфреда Розенберґа мав на меті, окрім іншого, пошук та вивезення з окупованих територій до Німеччини культурних цінностей, збір наукових і довідкових матеріалів. Сам штаб був створений не у Вільнюсі, але мав там один зі своїх підрозділів. Інші були у Києві, Дніпрі (тоді – Дніпропетровську), Харкові, Мінську, Смоленську, Ризі, Таллінні та інших окупованих містах.

мали бути повністю стертими зі тла землі півтисячі років історії єврейського Вільна.

* * *

1 серпня заарештували Ноаха Прилуцького[9].

Він, як і в перші дні війни, сидів і писав свою «Фонетику їдишу». Його забрали в таксі і відвезли у підвали гестапо на вулиці Міцкевича. Там на нього чекав німецький професор юдаїки, доктор Ґотхарт, що прибув спеціально із Берліна, щоби збирати у Вільному рідкісну скарбницю здобутків культури. До Прилуцького він звернувся майже ввічливо. Поговорив із ним про літературу. Вимагав, щоби той надав список єврейських інкунабул (стародруків до XVI ст.), які є у відомій віленській бібліотеці Страшуна (Страшун, керівник бібліотеки, онук її засновника, не міг споглядати, як німці хазяйнують у бібліотеці, і повісився на власному ремінці від тефілін).

Прилуцький сидів у підвалах гестапо разом зі старим єврейським письменником Е. Я. Ґолдшмідтом[10]. Щоразу, рано-вранці, їх вели до бібліотеки складати списки для доктора Ґотхарта. Коли той поїхав назад до Берліна, обидва вчені лишилися в гестапо. Як мені пізніше розповів бібліотекар Хайкл Лунський, який сидів разом із ними, в останні ночі перед тим, як їх забрали, вони говорили про Рамбама. Десь за місяць Прилуцького знову бачили у в'язниці. Він лежав на землі напівголий, і його сорочка, зав'язана навколо голови, була червоною від крові. Біля нього лежав Е. Я. Ґолдшмідт і вже не дихав.

---

[9] Ноах, або Ной Прилуцький – філолог, фольклорист, журналіст, поет, політичний діяч, етнограф, автор книг про єврейський театр, літературу та історію, монографій, присвячених їдишу. Писав їдишем. Після окупації Варшави нацистами разом із дружиною Перл втік до Вільнюса. Був директором Єврейського наукового інституту, працював над створенням у ньому відділу філології та літератури. Очолював кафедру єврейської мови та літератури у Віленському університеті. Загинув під тортурами 18 серпня 1941 року.

[10] Мається на увазі Еліягу-Яків Ґолдшмідт, письменник, вчитель, журналіст та директор Віленського музею Семена Ан-ського, який разом із директором бібліотеки Лунським та філологом Прилуцьким потрапив до застінок віленського гестапо влітку 1941 року.

* * *

У січні 1942року до Вільна прибув доктор Поль[11], директор Франкфуртського музею дослідження народів Сходу. Він прибув не сам. Він привіз цілий штат «учених»: оберайнзацфюрера, доктора Мілера[12]; доктора Вульфа[13] (обидва – з Берліна). Пізніше прибули такі собі Споркет і Ґімпель.

Ці «герої» в'їхали в гетто й почали вимагати двадцять робітників, щоб ті зібрали по місту єврейські об'єкти культурної спадщини. Ці двадцятеро мали відсортувати зібране, запакувати його та відіслати до Німеччини. «Тепер війна, – сказав Мілер. – В такі часи культурні цінності можуть бути знищені. Цього не можна допустити. Тому їх слід відправити до Німеччини. Доки не скінчиться війна…»

Доктор Мілер наказав, щоби серед його двадцяти співробітників із гетто було п'ятеро таких, які добре знають їдиш та іврит й орієнтуються у різних манускриптах і старих книгах. Я опинився серед цих п'ятьох. Моя мета була єдина: спробувати врятувати те, що тільки можна. Що таке німецькі охоронці культури, я вже добре знав, бо бачив, як вони чинять із людьми. У гетто до мене долетіла чутка про те, що у місті пѐчі вже розпалюють бібліотеками.

Я пішов до штабу Розенберґа на Зиґмунтівській[14], 18. Першим, що наказав зробити шеф, доктор Мілер, було – спалити розкішну медичну бібліотеку університетської лікарні, яка тоді містилася у тій же квартирі.

---

[11] Колишній співробітник.

[12] Під іменем Мілера Авром Суцкевер описує доктора Ганса Мюллера, який займався комплектуванням та поповненням колекції Східної бібліотеки в Берліні матеріалами з бібліотек на окупованих територіях за рахунок переважно коштовних видань на релігійну тематику, а також вивчав бібліографічні покажчики більшовиків.

[13] Авром Суцкевер називає Вульфа шефом берлінського гестапо. Імовірніше за все, йдеться про голову Особистого штабу рейхсфюрера СС, Карла Вульффа, що брав участь у ліквідації єврейського населення Польщі.

[14] Сиґмунтівська – вулиця вздовж лівого берега Вілії, проходить між Зеленим мостом та Мостом короля Міндаугаса. Названа на честь польських королів та великих князів литовських з роду Ягеллонів, Сигізмунда І Старого та Сигізмунда ІІ Августа. До Другої світової війни включно назва вулиці була полономовною, такою її подає і Суцкевер. Зараз ця назва має литовське звучання – Жиґіманту.

Доктор Поль наказав створити «гетто» для єврейських книжок. Сорок тисяч книг зі всесвітньовідомої бібліотеки Страшуна він сказав перевезти на Університетську, 3. Туди також доправили книги з понад ста віленських синагог.

У 1933 році доктор Поль був спеціально відісланий партією Гітлера до Єрусалима. До 1936-го він вивчав сходознавство в Єрусалимському університеті. Він повернувся обізнаним із єврейської літератури і став радником Альфреда Розенберґа, творця Нюрнберзького антиєврейського закону. Водночас він був директором Франкфуртського музею дослідження народів Сходу та одним із провідних співробітників вбивчої газети «Штурмовик»[15].

З колосальним зібранням витворів культури з єврейських музеїв Вільна він хотів зробити те саме, що його колега, масовий убивця Швайненберґ, зробив з євреями: розсортувати їх на «ліво – право» і знищити і тих, і інших. Доктор Поль наказав розсортувати всі зібрані книжки та манускрипти за століттями. Він навідався в кожен відділ і зібрав книжки для свого музею у Франкфурті. З-понад ста тисяч книг до Німеччини відправили близько двадцяти тисяч у 84 коробках. Решту книг, навіть дуже важливих, він продав як макулатуру на фабрику переробки паперу в Новій Вілейці[16], по 19 марок за тонну. Така сама доля чекала й на манускрипти, картини та скульптури.

* * *

Щойно німці увійшли до Вільна, вони перетворили Єврейський науковий інститут[17] на казарму. Всі архіви, експонати, колекції,

[15] «Штурмовик» – нацистський бульварний тижневик, що переважно займався розпалом ненависті до єврейського населення через практики мови ненависті, знелюднення, кривавих наклепів тощо. Виходив друком у Німеччині з 1923 по 1945 рр.

[16] Нова Вілейка – Науйої Вільня, один зі східних районів міста Вільнюс. Навколо тутешньої залізничної станції було розташовано чимало майстерень, складів та фабрик.

[17] Єврейський науковий інститут, або Інститут єврейських досліджень (YIVO), створений у Вільнюсі у 1925 році відігравав ключову роль у дослідженні культури європейського єврейства та поширенні знань про нього, а також у вивченні їдишу. Багато згаданих автором єврейських діячів культури, мистецтва, а також науковців були його членами. Пізніше інститут було частково евакуйовано, і від 1940 року він – у США.

наче якийсь непотріб, скинули в нижні підвали. Радник Гімлера, доктор Ґоттхард[18], особисто прибув до інституту, щоби… знайти золото. Побачивши в підвалі сейф, він наказав викликати колодкаря, і той розрізав сейф зварювальним апаратом. Коли сейф відчинили, він відчув себе ошуканим: рукописи Шолом-Алейхема і Переца дивилися на нього глузуючи… Він з гнівом викинув їх із сейфу і потоптав ногами.

До будівлі єврейського наукового інституту принесли книги, манускрипти, картини та скульптури з усіх єврейських бібліотек і музеїв, із приватних єврейських помешкань, а також із бібліотеки Страшуна, яку вже було ліквідовано. Коли прибули антокольські скульптури з музею Ан-ського, більшість із них доктор Поль розтрощив об землю. Бляшані матриці для Талмуду з друкарні Ромма[19], на створення яких пішло близько двадцяти років, він продав на металобрухт по 39 марок за тонну. Шість ящиків із манускриптами та рідкісними виданнями він відправив до Берліна. Але його співробітник, Споркет, який колись крамарював шкірою, на вокзалі викинув усі матеріали геть, а на їхнє місце у ящиках помістив свиней, щоби продати їх у Берліні.

Невдовзі той-таки Споркет став головним виконавцем штабу Розенберґа. П’ятсот сувоїв Тори він віддав на шкіряну фабрику, щоб їх переробили на підошви для взуття. Старовинні ілюстровані

---

[18] Доктор Герберт Ґоттхард із Айнзацштабу райзсляйтера Розенберґа. Після війни, у 1947 році, був звинувачений у розграбуванні бібліотеки Страшуна. Натомість намагався переконати суд у своїй безневинності, наполягаючи на тому, що допомагав вижити єврейським вченим – Калмановичу, Йоффе та Ґордону, а також Шапшалу, знавцеві караїмської культури.

[19] Видавництво «Вдова та брати Ром» було однією з відомих єврейських друкарень, де виходило чимало релігійної літератури, зокрема «класичні» видання Талмуду. Друкарню було засновано у містечку Озери біля Гродно наприкінці XVIII ст. виходцем із Галичини Барухом бен Реувеном Роммом. Пізніше друкарню перевели до Вільнюса. На зламі XIX та XX століть видавництво очолювала Двора Ромм (у дівоцтві Гаркаві). Протягом свого існування видавництво нерідко опинялося на межі закриття та розподілу між нащадками Баруха бен Реувена, та було суб’єктом судових та внутрішньорелігійних дискусій. Фірма родини Ромм проіснувала до 1940 року, а після того була «націоналізована» радянською владою.

пергаментні книги, видані у Венеції та Амстердамі, він наказав розірвати. Мармурові мацеви[20] із Зареченського[21] єврейського цвинтаря відправив до Німечини на бруківку для вулиць.

Штаб Розенберґа так само пильно і ретельно знищував єврейське слово, як гестапівці вишукували схованих євреїв. Ректор Віленського університету розповів мені, що після того, як штаб Розенберґа вивіз із бібліотеки всі книги єврейськими мовами чи написані євреями, його люди зірвали покриття з підлог університету і кілька днів поспіль нишпорили, чи не сховав там хто якусь єврейську книжку.

Гестапо, окрім того, що різало євреїв під корінь, страчувало сотні, тисячі людей інших народів – так само і штаб Розенберґа у Вільному, окрім єврейських бібліотек та музеїв, знищив і пограбував ряд інших установ – наприклад, польський музей «Towarzystwo Przyjaciół Nauk»[22], музей Пушкіна, відоме польське видання «Юзеф Завадський»[23], польську бібліотеку імені Томаша Зана, бібліотеку євангелістської церкви та багато інших.

---

[20] Мацева – єврейський надгробок (кам'яна плита, чи саркофаг, із епітафією івритом, а також рельєфними символами, що зображують релігійний та громадський статус померлого).

[21] Заріччя (Ужупіс) – історичний район міста Вільнюс на березі річки Вільному (Вільняле, або ж Вілейки), на протилежному березі від основної маси старого центру. Тут наприкінці 1820-х років виник Зареченський цвинтар. Після Другої світової війни, наприкінці 1940-х, на цвинтарі припиниои проводити нові поховання. Він проіснував до 1960-х років, коли справу нацистських окупантів довершили радянські і велику кількість мацев було вивезено й використано на будівництві нових житлових помешкань.

[22] Польське Товариство друзів науки у Вільнюсі. Діяло між 1906 та 1940 роками. Задля потреб Товариства ще до Першої світової війни було зведено будівлю на вулиці А. Ґоштауто, де нині міститься одна із філій Литовського художнього музею.

[23] Типографія Юзефа Завадського з'явилася у Вільнюсі 1803 року, а за два роки, разом із типографією Віленського університету, Завадський створив своє видавництво. Ще за життя засновника тут видавали книжки польською та литовською. Завадський, окрім інших, друкував твори поета Адама Міцкевича та історика і симпатика Товариства друзів науки Йоахіма Лелевеля, який виступав за польське народне повстання та у своїх роботах протиставляв «слов'янський дух» «Заходу». Однак, більше, ніж за сто років, 1939 року, видавництво ліквідували, а типографію продали литовському видавничому дому «Спіндуліс». Імовірно, саме його й має на увазі автор.

Двічі на місяць штаб Розенберґа у Вільному відсилав звіти про свою діяльність до центру рейхскомісаріату «Балтійський край»[24] у Ризі. У звітах було сказано: скільки книжок відправили до Німеччини, зі скількох зробили макулатуру тощо. При цьому треба було точно вказати, що це були за книги і якими мовами. Там вели точний статистичний облік знищення.

Під час роботи у могутньому штабі Розенберґа ми, група приятелів із гетто, менше ніж за півроку врятували істотну частину величезної культурної спадщини, замурували її у стінах, закопали у підвалах та норах, вірячи, що вже невдовзі прийде день, коли вільні люди віднайдуть їх на користь народу та всього людства.

Важливі манускрипти та книги ми ховали під одягом і вносили у гетто. Одного разу я спитав у Споркета дозволу принести до гетто трохи макулатури, щоби розпалювати піч. Споркет дав дозвіл і написав записку, жандарми при брамі нічого в мене не відбирали. У пакунку з «макулатурою» були: листи Толстого (я знайшов їх у снігу біля бібліотеки Страшуна), рукописи Шолом-Алейхема, листи Горького, Бяліка і Ромена Ролана, рідкісні видання XV та XVI століть, картина Рєпіна, щоденник доктора Герцля[25], манускрипт Віленського Ґаона, малюнки Марка Шаґала та десятки інших документів, картин і витворів культури.

Маючи дозвіл Споркета, ми могли щодня повторювати цей трюк. Мені допомагали мої співробітники. Треба розуміти, що винести з будівлі ми могли небагато. Тому в тілі будівлі ми облаштували цементну малину та зберігали там близько п’яти тисяч дуже важливих книг різними мовами.

---

[24] «Балтійський край» – перша назва рейхскомісаріату «Остланд» (буквально – «Східний край»), цивільного окупаційного режиму нацистської Німеччини в Естонії, Латвії, Литві та значній частині Білорусі. Формально рейхскомісаріат «Остланд» проіснував до 27 січня 1945 року.

[25] Теодор Герцль – основоположник ідеології політичного сіонізму, засновник Всесвітньої сіоністської організації, журналіст, письменник XIX – початку XX ст. Його найбільш відомі твори – «Єврейська держава. Досвід сучасного рішення єврейського питання» та роман-утопія «Стара нова земля», – написані німецькою і перекладені багатьма мовами світу, високо цінувалися його сучасниками, а також досі вважаються одними із засадничих і пророчих у творенні держави Ізраїль.

Особливо важко нам було рятувати скульптури. Але і тут ми дали собі раду. Спочатку винесли їх із будівлі, сховали у дворі, і згодом нам вже було простіше перенести їх до гетто.

У травні 1943-го до Вільна привезли Смоленський музей із десятками скринь, повних манускриптами та книжками. Три такі скрині я з допомогою друзів просто з вокзалу доправив до міського архіву на Ігнатівському провулку[26] і зберігав їх там під купою актів. Пізніше я відкрив ці скрині, в них були щоденник слуги Петра Першого, старовинні кириличні хроніки XV та XVI століть, картини Рєпіна, Левіафан та безліч інших музейних цінностей. Частину перелічених матеріалів я згодом забрав і заховав у гетто.

Я робив це, бо не був певним, що вони вціліють у міському архіві. Я вважав так: з цих двох місць бодай одне має зберегтися.

* * *

В одному з віленських музеїв, чию експозицію ми перенесли до штабу Розенберґа, я знайшов документ, підписаний польсько-американським борцем за свободу Тадеушем Костюшко[27]. Була весна 1943-го, дні терору щодо міського населення. Документ я передав польській жінці, яка врятувала від загибелі двадцятьох євреїв. Коли ця жінка побачила підпис, вона впала на коліна і поцілувала це ім’я. Наступного дня вона прийшла на місце, де я працював, і розповіла: коли вона показала підпис Костюшка членам нелегальної організації, до якої належала, це подіяло на них як іскра на порох. Її товариші просили мені передати, що не лише вони, але і їхні діти та онуки пам’ятатимуть це і будуть мені вдячні.

У переховуванні об’єктів культурної спадщини допомагали: З. Калманович, Герман Крук, Ш. Качерґінскі, Рохл Крінскі, Уме Олкеніцкі, доктор Даніель Файнштайн, Нойме Маркелс, а також

[26] Нинішня назва вулиці – Склярська (Стиклю). Під час нацистської окупації Вільнюса Ігнатівський провулок входив до вулиць Малого гетто.

[27] Андрей Тадеуш Бонавентура Костюшко – національний герой Польщі, Білорусі, Литви та Сполучених Штатів, почесний громадянин Франції, політичний та військовий діяч Речі Посполитої XVIII–XIX ст., учасник війни за незалежність США, де, окрім іншого, зводив військові фортифікації, друг президента США Томаса Джеферсона, художник. Організатор і керманич Польського повстання 1794 року.

доцентка Віленського університету Марія Абрамовіч та відомий литовський поет Казіс Борута.

Важливі манускрипти з їдишським класиком Перецом у березні 1942-го я передав литовській журналістці Шимайте. Вона багато разів приходила до німецької установи, де я працював, і виносила звідти підготовлені мною пакети.

* * *

Шимайте зникла. За допомогу євреям німці відправили її до концентраційного табору. У прихованому архіві гетто я знайшов її листа. Цей лист вона надіслала вчительці Ніні Ґерштейн наступного дня після вистави в гетто, на якій Шимайте була присутня. Я процитую частину листа на знак подяки таким людям:

«Люба Ніно, даруйте, що до Вас звертаюся, не знаючи Вас особисто. Ваша пластична вистава у молодіжному клубі[28], «Фрейлехс»[29] Бяліка, «Стіна» Райзена та виконання єврейських народних пісень мене зачарували та зігріли. Так, треба бути народом генієм, щоб у ці кошмарні часи бути у змозі створювати такі коштовності.

Разом із неперевершеною єврейською молоддю я вірю і сподіваюся, що зрештою стіна впаде і на всьому світі запанує братство всіх народів».

Дев'ятирічний митець

Моя подруга, Рохл Сарабскі, яка вчителювала в гетто, холодною зимою січня 1943-го прийшла до мене зі своїм новим учнем, дев'ятирічним Залменом Баком. Хотіла показати мені його малюнки. Я дивився на малюнки, а ще на бліде хлопча з шовковою шкірою, великими світло-блакитними очима, дивився на судинки, що проступали на його ніжних скронях, на його легку таємничу посмішку, що нагадувала посмішку Мадонни, і відчував, що у хлопчику є щось таке, що сильніше за всіх тих, хто хоче знищити наш народ.

[28] «...при гетто». – *Прим. авт.*

[29] Написаний їдишем до Першої світової війни, поетичний твір Хаїма Нахмана Бяліка, єврейського поета українського походження, який писав переважно івритом. Ця поема є більш ранньою версією макабричної поеми «Той, що веде танок», написаної вже івритом.

Я розглядав картини, намальовані ручками на випадкових клаптиках паперу: ескізи колись побачених облич. Влучні, по-справжньому мистецькі лінії. Лінії незавершені, обірвані, у яких незавершеності ховався митець. А ось м'ячик. Композиція. Рухи легкі, повітряні. В них стільки розуміння загального настрою.

– Що таке експресіонізм? – спитав він мене тихо, але з великою цікавістю. Його питання мене спантеличило. Вчителька розсміялася.

– Вчора я був у читальному залі на Страшуна, 6, – продовжив він чітким виразним їдишем, – там у книзі я зустрів слово «експресіонізм», і я його не зрозумів. Я спитав учительку, а вона каже, ми спитаємо у Вас.

Я спробував йому пояснити. Але мої слова були для нього анітрохи не зрозумілими.

– А знаєте що, – перебив він мене, – намалюйте це.

– Я не вмію, любий, – сказав я.

– Як це – не могти намалювати те, що знаєш? – стенув плечима дев'ятирічний хлопець, і його очі були глибокими, як темні печери.

Того вечора я осягнув, що окрім всіх дивовиж у віленське гетто прийшла нова: Залмен Бак.

У гетто він був десь із місяць. Перед тим він близько півроку разом із матір'ю лежав на горищі монастиря. Сторож ночами носив їм нагору їсти. В такий спосіб вони сподівалися пережити війну.

Залмен розумів наше положення не гірше за дорослих. Неодноразово крізь тріщини у стінах горища він бачив, як євреїв масово женуть на страту. В нього була ручка, а ще папірці, тож він малював. Цілими днями, і навіть узимку, коли мороз вистудив його тонкі, прозорі пальчики, він сидів у куточку і малював. У ті ж таки дні аероплани бомбардували місто і підпалили їхній дах. Вони вибралися ледве живі. Була зима. Мороз. В них не було іншого виходу, окрім як піти у гетто.

Митці у віленському гетто захоплювалися ним. Рохл Суцкевер, відома віленська художниця, взяла його до себе, збирала його малюнки як діаманти. На Песах 1943-го у фойє театру гетто відкрили виставку картин. Півстіни віддали Залмену. Окрім малюнків, які він забрав із собою з горища монастиря, були й нові, створені

вже у гетто. Пригадую, одна картина була про те, як ідуть з роботи, і німці роблять перевірку при брамі. Інша – гетто вночі, намальоване чорнилом. Третю картину митець назвав «Я посеред різанини» – озброєні поліцейські знаходять його у сховку і вбивають.

Картини Залмена я виділяв з-поміж інших, хоч у тій виставці брали участь близько десяти віленських художників. І він врешті одержав художню премію гетто[30].

* * *

Наближалася ліквідація гетто. Серпень 1943-го. П'ятниця. Вулиця наповнилася криками та кольоровим ганчір'ям. Обличчя, вихоплені заходом сонця, палають божевіллям. Єврейка, затиснута юрбою з горщиком чолнту[31] в руках, поспішає до пекарні, щоби підігріти його на Шабес, і при цьому виє: «Вбили моїх трьох дітей!» Старий хапається за серце і кличе смерть. Діти бігають по вулицях. Лікарі несуть отруєну.

Я прийшов на Госпітальну, 7, де мешкає Залмен. Удень він працює. Його ручки із засуканими рукавами кружляють, літають навколо вологої глиняної маси, що слухняно кориться рухам майстра. Зі шматка безформної глини виростає голова і гордо піднімається над чоловічими плечима.

– Це буде Моше Рабейну[32], саме такий, який він був, – каже митець.

Залменова мама розповіла: «Минув уже тиждень, як він працює над цією фігурою. Де він накопав глини, я не знаю. А ще я не знаю,

[30] Деякі з картин, представлених на виставці, було придбано для Музею гетто. Серед них були роботи Бака, а також іншого, чотирнадцятирічного вихованця Рохл Суцкевер, Волмарка. Сама художниця отримала головну грошову премію в конкурсі живопису, що відбувся під час виставки – 250 марок за картину «Портрет чоловіка».

[31] Чолнт – традиційна єврейська суботня страва з бобових, овочів, а також круп і будь-якого доступного й дозволеного виду м'яса. Чолнт був способом поїсти гаряче за умов заборони в юдаїзмі розпалювати вогонь на Шабес (у суботу). Глек із чолнтом залишали у п'ятницю в печі, таким чином зберігаючи його хоч трохи теплим до суботнього дня, коли родина поверталася із синагоги. Часто через брак дров чи відсутність печі чолнт несли до місцевої пекарні, щоб підігріти його в тамтешній печі, що поволі вистигала.

[32] Пророк Мойсей.

звідки він знає це ремесло. З ранку до ночі він зосереджений на цьому. Вчора була місячна ніч, то він устав, коли всі спали, і переробив положення руки. Вона має бути іншою, так він мені сказав, а вдень задрімав у кутку».

* * *

Востаннє я бачив Залмена за кілька годин до моєї втечі з гетто, 12 вересня 1943 року. Це було у дні спротиву та протистояння. Я знав, що завтра мене тут уже не буде: або я загину зі зброєю в руках, продираючись із оточення, або я йтиму лісами до партизанів. Я вирішив попрощатися із Залменом.

Госпітальна вулиця вже на три чверті спорожніла. Мури зруйновано динамітом, вулицями не пройти. Я зустрів доктора Фельдштейна, колишнього директора Ковенської гімназії. Він старий і посивілий, мов притрушений попелом. Його вії тремтять від напруги. Губи ворушаться. Він шукає в мене ради. Що робити? Я раджу йому вже сьогодні йти до міста, до його знайомих-неєвреїв, які пропонували йому прийти до них у разі біди.

Ми обидва заходимо до Залмена. Знову сідає сонце. Але кімната вже виглядає по-іншому. Від вибухів осипалося тинькування. Стіни, які нещодавно прикрашали картини Залмена, тепер були голі та потріскані. У кутку при вікні – фігура Мойсея. Мойсей сидить на камені, сповнений величі та гніву. Залмен стоїть тихий, світлий і загладжує щоку скульптури: вчора під час стрілянини в неї влучила куля.

Коли я тікав до партизанів лісами та болотами, між німецькими гарнізонами, я не забував про Залмена. Через зв'язкових, які йшли з лісу до Вільна, я намагався дізнатися, де він. І мій командир теж допомагав мені у пошуках митця, але всі спроби не мали успіху.

І от уже Червона армія звільняє Вільно. Яким же великим було моє здивування, коли я дізнався: Залмен живий. Він врятувався разом із матір'ю.

Вони не зазнали жодних втрат, а під кінець їх переховував литовський професор Стакаускас, керівник міського архіву. Безпосередньо в архіві, на Ігнатівському провулку, Стакаускас облаштував сховок і разом з іще 14-ма євреями врятував Залмена і його маму.

* * *

– Отак виглядав Мойсей, – Залмен показав мені малюнок, який щойно вийшов з-під його пальців. Кітель розбив Мойсея. Але я відновлю скульптуру, от побачите…

– А де твої картини, намальовані в концентраційному таборі? – спитав його я, і зразу ж відчув, що сиплю йому сіль на рану.

– Я залишив у таборі цілий альбом, його навіть шукали. Але ті картини мені все одно не подобалися…

Ми пішли на Субачівську, де був табір. Коли Червона армія вже зайняла передмістя, німецький батальйон взяв у заручники близько тисячі євреїв. Завдяки спробі спротиву близько сотні з них змогли втекти. Решту було розстріляно в облозі.

Серед мерців ми знайшли альбом Залмена. Він лежав, відкритий назустріч сонцю, і частина картин були залиті кров'ю[33].

Співачка

Хто у Вільному не чув співачку Любу Левицьку! Вона закінчила Віденську консерваторію і повернулася до рідного міста. Її концерти, її спів на віленському радіо приносив щось святкове у серця віленських євреїв. Вона вела клас у віленській консерваторії. Москва закликала її до себе з концертами.

Певний час я не бачив її у гетто. Вона ховалася у своєї подругинеєврейки, музи́ки, у передмісті Звіринець. Коли у місті почалися великі облави, вона повернулася до гетто. Її зовнішній вигляд змінився. Її голова наче збільшилася, тіло – зменшилося. Її волосся,

---

[33] Під іменем «Залмен Бак» у Суцкевера фігурує відомий єврейський художник-сюрреаліст Самуї (Самуель) Бак. Він був серед тих кількох сотень євреїв, що змогли пережити ліквідацію гетто. Керівник Міського архіву Стакаускас і колишня монахиня Микульська сховали його, разом із десятком інших, у потаємній кімнаті у стінах Бенедиктинського монастиря. Батько Самуїла був розстріляний нацистами у 1944 році, лише за кілька днів до звільнення міста. Самуїл та його матір вижили єдиними з великої родини. Найчастішим у картинах Бака образом, окрім образу понівечених стін, зламаної брами та розбитих Скрижалей Заповіту, є хлопчик із піднятими вгору руками. Інколи тіло хлопчика зроблене з глини, потрісканого чи розбитого мармуру, картону, дощок, інколи воно розбите чи розіп'яте.

пофарбоване у світлий колір, щоби її не впізнали, змінило її обличчя.

У січні 1942-го, коли водночас із заснуванням партизанської організації в гетто ожило культурне життя, ми готували перший концерт у залі колишньої реальної гімназії. Я, художній керівник концерту і проекту театру, запросив Любу Левицьку співати народних пісень.

Той концерт – незабутній. Він відбувся невдовзі після «ночі жовтих посвідчень». Настрій у залі був подібний до настрою перед Азкарою[34]. Кожне слово, кожен звук нагадував про загиблих. Ми забули: щохвилини нас можуть оточити, забрати до ям у Понарах. Це зібрання було нелегальним – без відома Мурера. Люди стояли, як стоять біля відкритої могили, і слухали звуки Шопенового траурного маршу, монологу Шлойме з Перецового «Золотого ланцюга», хорової декламації «Ллються сльози» Бяліка та слів народної пісні, що її співала Люба, пройнятої такою тугою, таким невичерпним сумом:

Летіло два голуби понад водою,
Несли одне серце у грудях.
Хто став на заваді нашій любові
Навіки хай проклятий буде.

* * *

Приблизно за рік після цього концерту у будівлі колишнього державного єврейського театру на Кінській[35], 3, що заднім двором виходив на гетто, йшов спектакль їдишем. Симфонічний оркестр під керівництвом диригента Дурмашкіна таємно розучував оперу. Люба мала грати у ній головну роль. Мисткині Ума Олкеніцька та

[34] Церемонія на тридцятий день трауру після похорон, коли рідні приходять на місце поховання померлого та читають певні Псалми. Азкара – це закінчення трауру (якщо траур не за померлими батьками).

[35] Вулиця Кінська, що перед війною мала ім'я Поліцейського провулку, нині називається вулицею Арклю. Ця давня вулиця, частину кам'яниць на якій звели ще в XV ст., розташована безпосередньо у центрі міста, біля Ратушної площі. До Другої світової війни на цій вулиці була, окрім іншого, єврейська гімназія. Зараз тут розташований ляльковий театр «Лєлє», Молодіжний театр і Бібліотека музики та мистецтва.

Рохл Суцкевер готували спеціальні декорації. Сцену збільшили, а у майстернях гетто пошили костюми. Люба готувалася. Ранком, ідучи на примусові роботи, вона співала. Співала тихо, про себе, щоби ворог не почув. Наближався день прем'єри. Люба була сповнена чеканням: як зараз лунатиме її голос? Колись вона берегла свій голос, мов найдорожчий скарб. За сирої погоди не виходила назовні. Нині ж, коли вона мила підлоги в казармах, її горло роз'їдав пил. Під час другої акції вона потрапила у підвали гестапо, де тодішній кат Швайненберґ наступав на неї ногами і своєю золотою шабелькою колов її тіло. Випадково їй вдалося втекти звідти. Вона лежала хвора у лікарні гетто і плювалася кров'ю... Трохи підлікувавшись, вона почала співати для приречених на смерть. Коли Абрам Слєп, диригент колишнього віленського хору, і професорка Ґершович відкрили в гетто музичну школу, Люба почала вести там свій клас.

І ось вона співатиме в опері. Вечір прем'єри. Вона лічить хвилини, коли вже скінчиться денна робота в казармах. Вона напружена. Повна надії, з нетерпінням хоче почути власний спів... Знайома з міста привезла їй дарунок – торбинку гороху для хворої мами. Нарешті починає сутеніти. Вона поспішає мостом до гетто. Вона думає про оперу і про хвору маму. На Рудницькій до неї під'їхав Мурер і зупинив співачку. Він перевірив бляшаний номерок на її шиї, краї латки, помацав її живіт, груди: чи не хоче вона пронести до гетто якусь їжу? Він знайшов у неї торбинку з горохом, наказав, щоб вона сіла до його автівки, і забрав її до Лукішської в'язниці.

У в'язниці вона сиділа місяць. Щодня людей з її камери забирали й кидали їх у чорне лискуче авто, що чекало біля входу. Вона вже ніколи не співатиме на прем'єрі в гетто. Її дні, а може, навіть години добігають кінця. Вона співала в камері. Співала для тих, на кого чекала смерть.

Вайс, тодішній шеф над всіма катами, забрав Любу до Понар. З його сірого, святкового кашкета позирав срібний черепок, немов мініатюрна копія його обличчя. Він вів авто особисто. Поруч із ним

сиділа його коханка, тридцятирічна гестапівка з Гамбурга Елен Деґнер, і курила папіросу.

Оминувши дроти, що оточували ями, Елен зупинилася й наказала Любі, щоб та роздяглася догола. Коли співачка не зробила цього одразу, Елен дістала шпильку й почала погрожувати, що коли Люба негайно не роздягнеться, вона виколе їй очі. Тим самим засобом користувався Вайс, і майже завжди це спрацьовувало.

Люба роздяглася. Пішла гола. Спустилася в яму. Там лежали вбиті, посипані вапном. З іншого боку на неї дивилися Вайс і Мурер із моноклем. Елен Деґнер, колишня студентка Гамбурзького університету, з усмішкою взяла автомат і розітнула Любене тіло чергою пострілів.

Математик

Молодий Залкіндсон – хірург. Він знаний за свою досконалу майстерність, але головним чином його цікавить математика, загадка чисел.

У лікарні гетто він провів уже багато важливих операцій. Оперував і лікував хворих, коли на вулицях різали здорових. У гетто він почав писати велику роботу з астрономії. На роботу в місті ходити відмовився: краще вмерти, ніж у чомусь допомогти нашим убивцям. Він відмовився від грамів хліба, від порцій конини, яку євреї називали «сусиною»[36], і жодного разу не повідомив до столу реєстрації гетто, що є на світі такий єврей Залкіндсон. Він спить удень і прокидається вночі. Коли гетто, змучене денними негодами, забувається сном, він пише свою роботу. Зі сходом ранкової зорі він залюбки грає на своїй скрипці. Він також музикант.

Коли гетто гинуло, я взявся шукати засоби врятувати математика. Тоді я ще не знав його особисто, тільки чув про нього багато від його сусіда, мого приятеля.

[36] Від івритського «сус» – кінь. – *Прим. авт.*

Один із моїх друзів із міста, Юліан Янкаускас, збирався переховувати в місті, у спеціально зробленій малині, шістьох євреїв із гетто. План був такий: у нього є приятель; цей приятель працює поліцейським – але він своя людина й допомагає партизанам. Поліцейський живе сам-один. В його помешканні є ванна кімната. І от у цій ванній кімнаті замурують двері, закриють їх дошками, з заднього боку зроблять замаскований вхід і розмістять там шістьох людей.

Того ж вечора я пішов до Залкіндсона, познайомився з ним і розказав йому про свої плани. Сказав йому, що він – один із тих шістьох, котрих вирішили сховати.

– Для мене не існує смерті, – відповів він мені, морщачи лоба. – Я ще ніколи не ховався. Поки я пишу свою працю, смерть наді мною не владна. А коли я закінчу цю працю, мені не буде для чого існувати. – Він дістав із кишені куртки стос згорнутого паперу і передав мені: – Це ціанід калію. Тут загорнуто мою смерть.

– Знаєте що, – звернувся він до мене згодом, – якщо ви вже про мене подумали, я попрошу вас про послугу: передайте мою працю Рудницькому, моєму професору математики. Хай прочитає та лишить у себе.

Я взяв його товсті списані зошити, огорнув їх навколо тіла та відніс їх до професора. За тиждень професор прийшов на подвір’я «YIVO», де я в той час працював, і через знайомого єврея сказав мене покликати. Ми пішли поміж дерев, щоб ніхто не помітив. Там професор сказав мені:

– Найбільшим щастям у моєму житті був день, коли ви принесли мені працю Залкіндсона. Я щасливий і пишаюся своїм єврейським учнем! Скажіть йому, що я його щиро обіймаю; що світ після війни, коли почне читати Залкіндсона, схилиться перед автором в уклоні.

Земля у гетто тремтіла. Кітель став щоденним відвідувачем, і щоразу вимагав чогось нового. Там йому треба хворих, там треба старих. Його апетит жадав дітей. Молодь втекла до лісу. Дехто спорудив підземні малини. Але стіни впали разом із мешканцями.

Я прийшов до Залкіндсона. Почав наполягати, щоби він ішов у місто. Кімната вже готова. Питання харчування теж вирішене. Там навіть радіо буде.

Три дні я сперечався з ним, просив, як просять дітей. Врешті я його переконав. Він вирішив піти 30-го серпня. О п'ятій годині ранку він мав вийти з гетто. Ззовні вже чекав поліцейський, що мав відвести його буцімто під арешт.

Рівно о п'ятій годині Залкіндсон був біля брами. Але тої секунди прийшла його тітка, яка його дуже любила, і заступила йому дорогу. Вона помітила, що його нема в помешканні, і побігла його шукати. Вона перехопила його біля брами і не пускала. Казала, що в місті різанина.

Наступного дня, 1 вересня 1943-го Кітель оточив гетто автоматниками. Молодий Залкіндсон був однією з їхніх жертв.

Фантастична печера

Щодня я проносив до гетто витвори мистецтва, і щодня не знав, що з ними робити. У моєму помешканні на Страшуна, 1 всі закутки були заповнені рукописами, картинами та скульптурами, що я порятував від німецьких рук, приніс сюди та не знайшов іншого місця, де їх заховати.

Йосиф Ґлазман, член партизанського штабу в гетто, розказав мені про одного колишнього єшиботника, який робить дивовижні сховки під землею. Мені слід із ним зв'язатися. Він мені щось порадить.

Я пішов до нього. Його звуть Ґершн Абрамович. Вся його родина в гетто. В нього тут двоє братів і паралізована матір. Всі троє братів разом навчалися у єшиві «Рамайлес»[37]. В гетто вони всі поклялися на сувої Тори, що врятують свою паралізовану маму.

Троє братів збудували для своєї матері підземний сховок. Але це лише тимчасово. Ґершн добре знав, що німці можуть прийти з по-

[37] Єшива «Рамайлес» на Новгородській вулиці у Вільнюсі була одною з найбільших, а також найбільш відомих та шанованих єшив. Вона була заснована у 1820-х роках і проіснувала аж до часів німецької окупації в часи Другої світової. У будівлі єшиви окупанти зробили склад для зерна.

шуковими собаками і знайти це місце. Тому тепер він будує під гетто велику печеру, це наступне сховище, де перебуватиме його матір. Печера вже наполовину готова. Знайти її неможливо. Бомб, вогню та пошукових собак вона не боїться. До цієї нової печери він перенесе матір. У ній же будуть уже згадані витвори мистецтва та архів гетто.

Він завів мене у темний підвал під руїнами та цеглою та порадив триматися за його лікоть, щоб він не загубив мене дорогою. Дійшовши до дальнього кута руїн, він запалив ліхтарик, відкопав землю на глибину пальця і витягнув звідти дві маленькі дошки. Хвилин зо п'ять ми дерлися вгору тісним коридором, а потім він сказав, щоб я тримався за поручні. Перекривши дорогу поручнем, він знову підняв дві дошки, а тоді спалахнуло світло.

– Тут я ховаю свою маму, – сказав мені він і вказав на жінку, що була наче з самих кісток, лежала між перин та подушок. – Електрику я підвів не з гетто. Якщо гетто оточать і німці вимкнуть електропостачання, мамі буде світло. Мама тут вже близько півроку. Я вже вберіг її від семи ліквідацій, і сподіваюся, що вона переживе Гітлера.

Почувши наші голоси, жінка повернула обличчя і звернулася до сина:

– Ґершн, ти приніс свічки?

Ґершн дістав із кишені дві свічки і поклав їх на лавку. Була п'ятниця. Він підвів мене до матері та вказав на мене:

– Мамо, цей молодик приніс тобі нову корбн-мінхе[38] .

Старенька доклала сил, щоби посміхнутися. Вона простягла свої виснажені руки, взяла корбн-мінхе і сховала під подушкою.

У сховку почувся шелех. Я здригнувся.

– Це я ввімкнув вентиляцію, – заспокоїв мене Ґершн, і повів мене далі.

– Цим сховком я незадоволений, – сказав він мені. – Спочатку тут було надійно, а тепер потрібно щось краще. Ходімо далі, я покажу вам сховок для ваших книг. Сюди німець точно не добереться – він у двадцяти метрах під землею. – Тепер ми ввійшли у справжній лабіринт. Знову спалахнуло світло. Ми ввійшли до іншої печери.

---

[38] Корбн-мінхе – юдейський жіночий молитовник івритом та їдишем.

– Ця печера, – пояснив мені Ґершн, – у семи дворах від першого. Звідси канал іде далі, аж до подвір'я синагоги. Але подекуди він закритий. – Там він вказав мені на яму, закладену цеглою, в якій лежали три ящики книжок, які я йому нещодавно передав. У цю печеру Ґершн розраховував перевести свою маму... Там він викопав колодязь.

Ми пішли назад. За книжки я був спокійний: Ґершн ховав їх у тому ж сховку, в якому сховав свою маму.

Дізнавшись, що німці скидають на гетто бомби з аеропланів, Ґершн розчарувався у своїй підземній архітектурі. При сильному бомбардуванні згори в підвалі може впасти стіна й закрити вхід. А це означає, що треба шукати інший вихід. Він порозмірковував і придумав.

Скинувши з себе жовті латки, він разом зі своїми братами пішов до міста, і надвечір, на відстані кілометру від гетто, почав виймати цеглу з будівлі, в яку колись потрапила бомба. Жодному з сотень агентів та гестапівських убивць не спало на думку пильнувати трьох братів, які працюють на вулиці, збираючи цеглу з розбитої стіни.

Ґершн побудував під стіною відмінне сховище. Але де там взяти воду? Викопавши тунель у двадцять метрів завдовжки, він об'єднав своє сховище з артезіанською криницею. У цементній стіні колодязя він прорізав вхід, що зачинявся непомітно. Проблему з водою було вирішено. Окрім того, вночі він вилізе з колодязя і купить їжі.

Коли він працював у місті без латок, з ранку до вечора, сталося нещастя. Балка впала на старшого з братів і зламала йому ногу. Ґершн приніс брата до лікарні гетто. Ногу братові довелося ампутувати.

Перед Ґершном постало питання, як перевести матір у нове безпечне сховище. Гетто могли закрити щомиті. Пахло новою страшною різаниною, імовірно, вже останньою. Тоді Ґершн зі своєї печери під гетто вирив тунель до великої каналізаційної труби, вибрався з гетто в місто, до свого сховища, звідти теж викопав тунель до каналізаційної труби, і відтак шлях був вільним. З гетто через підземний хід він переніс свою паралізовану матір, свого скаліченого брата та свого молодшого братика. Пізніше, тим же

шляхом, через трубу каналізації, він перенесе їх попід землею до нового укриття.

Попереднього дня, перш ніж я зі зброєю в руках прорвався через оточене гетто, я зустрів Ґершна на одній із понівечених вулиць. Був теплий день. Літо прощалося з гетто. Ґершн ніс під пахвою дві ковдри. Я зупинив його:

– Куди?

Ґершн глянув на мене своїми косуватими очима та швидко відповів:

– Не ображайтеся, я поспішаю. Ці ковдри я одержав від приятеля. Я маю якнайшвидше віднести їх до мого укриття. Скоро осінь. Їм холодно в землі.

Паралізовану матір і скаліченого брата він перевів іще минулої ночі, спершу до своєї печери, потім через труби каналізації – і доправив їх у місто, від зруйновану стіну.

Підземне місто

Якось у малині сховався злодій. «Злодія впіймали в його малині», – так про нього казали. А тепер якийсь мешканець гетто, шукаючи місця, де поселитися на землі, забезпечив собі надійну схованку під землею. Слово «малина» стало таким популярним, що його використовували в різних формах: «Треба малинувати», «Ти добрий малинщик», «Я лежав змалинований» тощо. А коли дружина вчителя Столицького у малині другого гетто народила дитину, вона назвала її Малиною.

В період до появи гетто малини були примітивними, люди ховалися у підвалах, в пічках, у темних кімнатах, на горищах тощо. В період гетто створення малин перетворилося на мистецтво. І виросло підземне місто.

Коли німці взялися ловити у Вільному не лише євреїв, це слово проникло і в місто. Я бачив лозунг у нелегальній листівці: «Поляки, ховайтеся в малинах!»

Малини лаштували вночі, щоб ніхто не помітив. Малина могла бути найкращою, але щойно її помітить чуже око, вона вже приречена.

Малини облаштовували скрізь: під старими понівеченими будинками, у підвалах, під сміттєбаками, у печерах і де тільки могла собі уявити людська фантазія. Замуровували частину кімнати, забивали її дошками, робили позаду замаскований вхід, і це називалося домашня малина. З такою малиною спалося спокійніше. Раптом почнеться різанина – можна зразу сховатися.

На Рудницькій, 6 сорок заможних євреїв збудували надзвичайну малину. Вхід до неї був через пічку. Відкривається заслінка печі, і звідти в'їжджаєш всередину на електричній самохідній дошці, подібній до ескалатора в метро. У тій малині було радіо, ванна, санвузол і навіть бібліотека.

Інженер Спокойний, що збудував під гетто не одне помешкання, робив такі малини, вхід яких був через колодязі.

У концентраційному таборі ХКП («Херес-Крафт парк») від полювання на дітей порятувалося близько вісімдесяти дітей. Вони не могли показуватися в таборі. Дитячу шкіру призначали для косметичних операцій. Батьки домовилися, замурували частину бічної кімнати і поселили дітей за стіною. Вхід був через бляшану пічку, спеціально розвернуту до стіни. Увесь день пічку гріли, щоби німецькі нишпорки не спробували пошукати в ній.

Для вісімдесятьох замурованих дітей у малині відкрили школу. Вчитель Опескін удень проходив крізь піч і займався з дітьми до вечора. У малині він із дітьми поставив виставу. Сцена була прикрашена зеленню, а учнів зодягнули у святкове вбрання. У тій замурованій кімнаті концентраційного табору Опескін розучив із дітьми свою пісню «Єврей з малини». Ось вона:

ЄВРЕЙ З МАЛИНИ

– Куди ідеш в негоду ти?
Чом очі повні самоти?
Чом лють у них невпинна?
– Іду туди, куди несе,
Палає рана і пече,
Бо я останній є еврей,
Еврей з малини.

– Чого в цій пустці ти шукав?
– Один по ночі я блукав
Від півночі й до сходу,
Де кості дорогі лежать,
Де сльози гіркоти бринять, –
Шукав і не знаходив.

Сховає ніч і захистить,
А день – загрожує й ятрить.
Куди ж подітись нині?
Язик мій клятвами кляне,
Мій сон, мов пес, гризе мене,
Єврея із малини.

– Все далі й далі йти тобі,
Рука у славі і в журбі
Не знає хай спочину!
Коли ж уляжеться той біль,
І сонце всміхнеться тобі,
Єврею із малини?

* * *

Передбачливі люди не надто покладалися на малини в гетто, німці гарно навчилися шукати. В «Іпатінґа» були особливі групи хапунів, яких тримали спеціально, щоби ті відшукували малини. Тоді ж пішли розмови, що гетто спалять, стіни впадуть і закриють виходи з малин. Тому малини будували в місті, і дорога до них ішла з гетто. Від Госпітальної, 6 викопали надзвичайний тунель до Костьолу Всіх Святих. З єврейської лікарні в гетто підземна дорога вела до Хоральної синагоги на Завальній.Із Німецької, 29 починався хід аж до другого гетто.

Були малини багаті й бідні, великі й малі, для однієї родини та для сотні осіб.

Малина на Німецькій, 21, збудована Герцем Зусманом, складалася з трьох підвалів. Ще один підвал Зусман замурував, від нього тягнувся тунель до каналізаційних труб, і цей підвал був створений на випадок масової різанини. В інших двох підвалах жило 63 людини. Зусман встановив радіоприймач, а із зовнішнього боку стіни,

у водяній трубі, змонтував апарат для прослуховування того, що відбувається на вулиці. Також він підвів туди опалення й воду. На випадок, якщо опалення й воду перекриють ззовні, Зусман викопав там колодязь і збудував піч. Комин він об'єднав із комином свого сусіда-неєврея, щоб коли піч топитимуть, дим не виглядав підозріло. Але якраз ця малина не витримала і двох тижнів. Сторож будинку помітив і виказав їх. Приїхало гестапо. Цілий день трощили малину. Тому Зусман разом із ще чотирма молодиками знищив останній підвал, зв'язаний із каналізаційними трубами, і відіслав усіх підземними вулицями. А вони п'ятеро мусили лишитися, щоб замаскувати підвал. Нагорі лютувало гестапо. Вхід хутко закрили залізобетоном, а тоді перенесли продуктові запаси до каналізаційних труб. У другому підвалі лишився тільки один чоловік, який закінчував мурувати стіну. Коли гестапо увірвалося в підвал, цей чоловік проліз у комин і перебрався до третього підвалу, що мав вихід у труби.

Той-таки Зусман після цього ховався разом зі своєю родиною у підвалі під оселею масового вбивці Кітеля, на Каштановій, 3. Зусман подумав так: у вовчій пащі буде безпечніше. Грубник Станіслав Станкевич влаштував там Зусмана, а у відрі для попелу носив харчі для родини. Ця малина була під сходами, закидана дровами. Родина лежала там тісно, на одному боці. Один раз на день всі перевертались на інший бік. Зусман провів туди радіо з навушниками, і вони днями слухали радіохвилі.

Часто до підвалу заходив Кітель. Крізь щілини в дошках було чутно його голос. Найстрашнішими були суботні дні, коли гестапівці, що мешкали по всій кам'яниці, приймали ванни, і стіна деревини, що захищала родину Зусмана, ставала дедалі тоншою.

Ще гіршим стало їхнє положення, коли надійшло літо і люди перестали топити печі. Сторож уже не мав можливості спускатися у підвал і приносити їжу. До того ж, зі стіни дров брали все більше деревини на підігрів води. За чотири місяці тисняви у малині ця стіна була вже тільки в один шар завтовшки, і Зусман разом із родиною зібрався тікати звідти. Він втік назад, у першу малину на Німецькій, 21, яку колись знайшли гестапівці. Там вони пересиділи до звільнення міста. У викриті малини взагалі часто поверталися.

Сенс у цьому був простий: німець не здогадається, що люди повернуться у скомпрометоване місце.

У малинах відбувалися страшні трагедії. Люди помирали там від голоду та від браку повітря. Під час ліквідації гетто десятки малин разом із людьми було засипано падаючими стінами. Багато малин було викрито через дітей. Діти плакали, і їхні голоси виказували тих, хто ховався.

Я й сам не раз лежав у малині. Я добре знаю її запах, дикий страх покорченого тіла. Кожен шурхіт, кожен порух роздирає серце, забирає всі сили, і в такому стані людина здатна на все. Я забуду багато з того, що пережив. Але я ніколи не забуду того моменту, коли в малині згасли всі свічки, бо у повітрі закінчився кисень.

* * *

У концентраційному таборі ХКП, як я вже згадував, була особлива малина для дітей. Батьки добре знали, що довго діти не витримають. Була спроба перенести їх у місто. Довід Ґітелман мав у малині дворічну донечку. Як її винести? Дитина може розплакатися, і вартові схоплять її разом із батьками. У таборі був лікар. Він знайшов вихід: дати дитині хлороформ і винести її у торбині через підкоп під дротяним плотом. Так і зробили. Дитина вижила.

Таких випадків – коли дітей приспали хлороформом і винесли до знайомих у місті, – мені відомо десять.

* * *

Після ліквідації гетто, що було на Рудницькій, 6, там зібралася група хапунів із офіцером Лукшісом Берошем. Його завданням було знайти тих євреїв, що переховуються в малинах. Тоді ж привели робітників, що мали вивезти з гетто залишки постільної білизни, меблів і різної продукції майстерень. Робітникам сказали: якщо вони знайдуть малину, одержать премію. Розмір премії буде залежати від кількості євреїв, яких знайде робітник.

Хапуни пройшли курси. Коли я повернувся до звільненого Вільна, то в одній із забігайлівок знайшов дошку, де кольоровою крейдою було намальовано систему малин. Також там були листки паперу з єврейськими літерами. Це хапуни вчилися їдиша, щоб

було простіше знайти малину. Вони ходили по домах і вигукували на їдиші: «В гетто нікого нема! Можете виходити!» Після викриття малини хапуни вели її мешканців у своє бюро, там відбирали все, що ті мали, обшукували їх, а тоді вели до гестапо. Молодих дівчат лишали собі та ґвалтували їх. Потім їх намагалися переконати, що їм подарують життя, якщо вони покажуть, де ще ховаються люди.

Іцик Лур'є розповів мені: коли він лежав під підлогою на Ошмянській, 1, то крізь шпарину побачив, як двоє хапунів завели сплутаного коня до будинку та кілька разів провели його довгою залою колишніх майстерень. За луною кроків конячих копит хапуни намагалися визначити, де під підлогою є порожнини. Це заплутало Лур'є. Він не розумів, що це має бути. Але коли кінь стояв над його малиною, він почув, як хапун каже: «Здається, тут, давай перевіримо». І Лур'є почув над головою удар сокири. І втік через другий вихід.

Серед небагатьох малин, що протрималися аж до дня звільнення міста, була малина Елійогу Копанського на Рудницькій, 23. Копанський відокремив бетонною стіною частину своєї кімнати та обклеїв стіну газетами. За цією стіною він сховався разом зі своєю сім'єю. У кімнаті було три входи: через підвал, через стіну, прохід у якій було закладено цеглою і знадвору прикрито землею, і через ту стінку, яку він заклеїв газетами. Перед входом до малини він розкидав у першій кімнаті всі речі та білизну, щоби складалося враження, що тут уже були, і що вдруге шукати не треба. Копанський навіть лишив на стіні годинник.

Пролежавши в малині місяць, харчуючись лише горохом, він вибрався з неї до одної з кімнат і визирнув назовні. Він хотів дізнатися, чи тут табір ХКП. Він побачив двох дівчат, які йшли повз. Йому здалося, що вони єврейки. Він вистромив голову з-за залізних дверей і спитав дівчат про табір. Дівчата не відповіли нічого. Навпроти саме стояв хапун. Він крикнув дівчатам: ви знаєте, хто з вами говорив? Жид!

Копанський хутко втік до малини та закрив вхід. Він сів у своїй кімнатці та став слухати через стінку, що воно буде. За кілька годин відчинилися залізні двері, до кімнати увійшли. Копанський почув два дівочі голоси. Одна спитала іншу на їдиші: ти звідки? А друга тою ж мовою відповіла: я з ХКП. Розмови їдишем тривали два

тижні. Таким чином убивці хотіли ошукати Копанського та знайти його малину. Але він все зрозумів і не вийшов.

Для Копанського почалися голодні часи. Він порахував, скільки гороху лишилося. Він разом із родиною вживали 50 горошин на день. Два останні тижні перед звільненням у малині їли по 22 горошини на день. Коли Копанський, не здатний більше витримувати голод, вибрався з малини в пошуках їжі, місто було вже тиждень як звільнене.

* * *

Більшість малин, частина в гетто, частина в місті, не витримали. Шляхом облог, шляхом різноманітних провокацій їх було викрито. Бажання жити вело десятки людей до каналізаційних труб. Там, у царстві бруду та мишей, люди почувалися більш упевнено, ніж деінде в місті. Скоро люди призвичаїлися до потоків води, що коли вони стікали, треба було упиратися в труби ногами й руками, щоб тебе не понесло за течією. Люди вивчили, як ідуть підземні шляхи, зустріли сліпоту в усіх закутках і назвали підземні труби за вулицями, під якими вони йдуть. Казали: я на Рудницькій, я йду по Широкій тощо. Віленськими «вулицями» пересувалися вночі, виходили з каналізаційних люків у пошуках їжі та жили з вірою у швидке звільнення.

Але довго так тривати не могло. Навіть літо там було холодним. А до того ж наближалася зима. Різні групи та родини зв'язувалися зі знайомими неєврейськими родинами в місті, що жили біля каналів, і з їхньою допомогою викопували малини під їхніми помешканнями. Від малин копали тунелі до каналізаційних труб, а з труб вирізали кришки, якими закривали ходи ззовні так, щоб їх не було помітно. У новоспоруджених малинах уже жили люди. Раптом що – можна було втекти у канал.

Малин, зв'язаних із трубами, було приблизно п'ятнадцять. В них – близько ста сорока мешканців, розкиданих по всьому місту: на вулиці Святого Стефана і на Рудницькій, в Новому місті та на Субачівській, на Склярській та на Ігнатівському провулку.

Вдень люди каналу здебільшого спали. Каналами ніхто не ходив, бо там часто бували працівники каналізації. Життя починалося вночі. Тоді відчинялися кришки у трубах, і люди йшли у гості одне

до одного. З малини на Віленській, 22 йшли на Субачівську, 10. Зі Склярської, 9 заходили на чай на Німецьку, 19.

На Німецькій, 19 була одна з надійних малин. Це був витвір мистецтва у повному сенсі цього слова. Вхід був через приватне помешкання. Хазяйка, Моніка Колвайтіс, допомагала у створенні малини. Спочатку в підлозі відкривається лядка, і треба спуститися до підвалу. У підвалі темно, волого. У кутку стоїть ящик із картоплею. З цього ящика відгинаються дві дошки, і тоді треба повзти на всіх чотирьох так довго, аж доки не зачепиш головою кришку, і не потрапиш у другий підвал. У кутку треба відкотити камінь, і сходами піднятися кудись нагору, доки не дістанешся зацементованого куточка між двома стінами. Там колодязь. Драбиною треба спуститися вниз у колодязь. Там на відстані двох метрів від поверхні води відгиналися два залізні листи, і через них можна було потрапити далі, у дуже вузький канал. І лише перейшовши канал, можна було потрапити до малини.

Ця малина справляла враження нормальної квартири. Працює електричне освітлення. У кутку на столі – радіо. Ліжка прибрані, стіни чисто побілені. І, що мене найбільше здивувало, – це блакитна фіранка, натягнута на стінах задля краси. Далі – комірка, кухня, ванна. У ванній є душ, і вода, що ллється на зацементовану підлогу, витікає в трубу, що несе її, куди треба. Переді входом до ванної біля дверей лежить гарненький килимок, щоб лишати на ньому взуття. Килимок піднімають, і тоді можна зайти у хід, що веде до каналізаційних труб.

До малини на Німецькій, 19 уночі приходили в гості десятки євреїв із різних «вулиць». Звідти вони розносили по всьому «місту» останні радіоновини.

На канали ходили на рандеву. Там зав’язували стосунки. Не можна було запалити ні опалку, щоби світло не було помітно крізь ґрати угорі. Але молодь таки знаходила свої місця. Кохання освітлювало їм шлях і вело крізь темряву. От через таке кохання ледве не загинула малина. А було так: молода пара мала пристрасний роман попід ґратами у світлі місяця. З великої радості вони забули, що нагорі ходять німці. Закохані розговорилися й розсміялися вголос. Це почув перехожий і доповів у гестапо. Назавтра ті прийшли.

Почувши, що деруться в малину, тридцятеро людей підземелля хутко спустилися до ходу в каналізаційні труби. Німці нагорі розтрощили вхід і кинули гранати у відкриту ляду. Більшість мешканців малини прорвалася крізь вогонь і знайшла прихисток у підземних сусідів. З тридцятьох загинуло троє: паралізована жінка, стариган і одна дитина.

* * *

Їжу зазвичай постачали сусіди, у чиїх льохах було збудовано малини. Час від часу можна було вибратися назовні та купити продуктів. За довгий рік під землею там створили молитовний дім та цвинтар. На цвинтарі у малині на Склярській, 9 поховали шість осіб. У каналах також проходили святкування. На Хануку запалювали ханукальні свічки та їли латкес[39].

Оригінальним чином святкували Перше травня. Дівчата пошили червоні прапорці, і ввечері товариство вивісило їх на вулицях, протягнувши через кришки над каналізацією.

Мистецтво під землею також процвітало. У каналізаційних трубах півроку жила композиторка Бернштейн. Перш ніж знайти собі куток у тамтешній малині, вона сиділа у колодязі, що проходив під готелем «Європа». Мисткиня, ледь жива, слухала, як миші плюскотять лапками у воді і як, викривлений у трубах, цей плюскіт перетворюється на божевільні звуки. До того ж, у воді плавали кольорові шматочки скла, бляшанки, камінці, і це все, разом із мишачими звуками, створило для мисткині таку гармонію, що там, серед труб, вона написала одну зі своїх композицій.

* * *

В мене є щоденник, написаний на каналі вже знайомим нам архітектором підземного Вільна, Ґершном Абрамовичем. Я зацитую деякі варті уваги записи зі щоденника:

«…Мендл лізе першим. У роті він затиснув торбинку сухарів, що вже кілька разів падала у воду, коли він забував про неї й по-

[39] Традиційні ханукальні картопляні млинці, дещо схожі на українські деруни, але з додаванням маци та більшої кількості яєць. Оскільки Ханука пов’язана з історією з Тори – коли на вісім днів свята для світильників у храмі вистачило дуже маленької кількості олії, – на Хануку перевага у святкових стравах надається їжі, смаженій на олії.

чинав говорити. З торбинки падають смердючі краплі. На плечах у Мендла лежить його донечка. Ручками вона обіймає його за шию. Мендл спітнів. Через торбинку в роті він мусить дихати носом. Труба сягає вісімдесяти сантиметрів заввишки. І йому треба сильно згинатися, щоб не подряпати донечці спину. Ззаду він виглядає як казкова істота, що несе своє дитя прадавніми печерами. Йому уривається терпець, він простягає праву руку. Праву ногу ставить на противагу. Від руху в нього розходиться застібка, і його донечка падає. Вона кричить: «Тату!» І сама ковтає це слово. Вона знає, що німці можуть почути.

За Мендлом дряпаюсь я. Пакунок із речами давить мені на плечі, а торба хліба, яку я несу в роті, скоро видере мої передні зуби. Я мушу гальмувати колінами об чавунні стіни, інакше мене понесе за течією.

Чавун уже подер мої штани. Коліна пече від болю. Руки теж кривавлять. Ми деремося вперед як навіжені. А позаду нас усіх женеться шум води, що біжить із вулиці Святого Стефана на Завальну. Цей шум наростає в тисячу разів, і звучить у трубах як шум водоспаду.

Ми повземо далі. Шум нашого «водоспаду» тихішає. Долітає гудіння машин, що їдуть повз.

Раптом лунає шум. Ми чуємо слова їдишем. Ніхто не розуміє, звідки вони йдуть. Розмова йшла праворуч. Здалека була помітна темно-сіра пляма світла. Ми підійшли до невеликого колодязя. Я разом із Мендлом влажу туди. Решта тремтить і падає у воду, щоби відпочити. Голоси стають ближчими. Крізь стовпці ґрат ми бачимо шматочок блакитного неба. Чується тупіт кроків. Ми піднімаємо голови, і над усіма ґратами несуться черевики, валянки, туфлі, а між ними плутаються босі ніжки. Ніжки біжать. Схоже, що хтось за ними женеться. Я стою під брамою гетто. Звідти виганяють останніх євреїв. Я чую дитячий голос: «Ой, мамо, рятуй! Мене б'ють!» Мама борсається з усіх сил і виривається до своєї дитини. Глухі постріли рушниць врізаються їй у спину.

Я лізу вгору по сходах аж до ляди. Над моєю головою топчуться солдатські чоботи. Мене від них відділяє не більше двадцяти сантиметрів. Ось іде жінка з великим клумаком на плечах. Під пакунком біжить маленька дівчинка. Я бачу сіру закривавлену бороду.

Я впізнаю його. Він був моїм сусідом у гетто. А онде йдуть молодики зі зв'язаними руками.

Зупиняються автівки. Їх наповнюють мешканцями гетто. Цих людей ведуть на смерть.

…Вже п'ятий день, як ми блукаємо каналами. Вчора, вочевидь, був дощ. Сильний потік пробив діру. На Завальній цей потік так швидко поніс нас, що ми попливли так швидко, ніби їхали на мотоциклах. На диво, на Краківській мені стало духу завернути у відгалуження труби, інакше мене занесло би під три чорти. З моїх зубів випала торбинка з хлібом. Лише наступного дня Мендл знайшов його при ґратах біля річки».

* * *

Коли Червона армія оточила німців у Вільному і на кожній вулиці точилися бої, люди каналізації бігали каналами і визирали з-за ґратів: що там робиться в місті, під ким вони – під німцями чи під Червоною армією? Побачиш на вулиці червоноармійця – значить, вулиця вже вільна, – тоді хлопчаки в каналах кричали своїм приятелям:

– Тікайте з Німеччини й біжіть сюди! На нашій вулиці нагорі вже нема Гітлера!

Тоді виходили з-за ґратів на вільну вулицю, щоби допомогти звільняти решту.

Зелений акваріум

Алеф[40]

> – Твої зуби – то ґрати з кісток. За ними, у кришталевій камері, твої слова закуті. Пам'ятай пораду старшого: слова, що **винні**, що вкинули у келих твій отруєну перлину – їх відпусти на волю. На дяку за таку благодать вони збудують тобі безсмертя; а ті **невинні**, що цвірінькають нещиро, мов солов'ї понад могилою, – не шануй.

[40] Тут і далі за нумерацію використано назви гебрайських літер у їхньому їдишському звучанні. – *Тут і далі прим. перекл.*

> Вішай їх, будь їм за ката! Бо щойно випустиш їх з рота чи з пера – вони обернуться на бісів. Хай міцно так тримає небо зорі, як я кажу істину!

Цей заповіт мені лишив багато років тому в моєму ще живому рідному місті старий бурлака, ошелешений поет із довгою косою, що була подібна на свіжого березового віника. Ніхто не знав, як його звати і звідки він походить. Я знав лиш, що він пише мовою Тарґуму[41] римовані листи до Бога, кидає у червону поштову скриньку, що при Зеленому мості, й задумливо і терпляче гуляє вздовж Вільні і чекає, бо листоноша з неба принести має відповідь йому.

Бейс

– Іди через слова, як через мінне поле: один лиш хибний крок, один лиш хибний порух, і всі слова, що ти шукав усе життя у власних жилах, з тобою разом розірве –

Так мені шептала тінь мого тіла, коли ми обоє, засліплені раменами прожекторів, повзли вночі кривавим мінним полем, і кожен мій порив мені міг коштувати смерті чи життя, і серце дер, немов цвяхом по скрипці.

Ґімел

Але ніхто мене не попередив, що маю стерегтися слів, сп’янілих від потойбічного цвітіння маку. Тому я став слугою їхній волі. І волю їхню я не розумію. І також таємницю того, чи я їм друг, чи ворог. Вони ведуть в моєму черепі війну, немов терміти у пустелі. Їхнє поле бою рубінів світлом б’є мені з очей. І діти сивіють від переляку, коли бажаю я їм добрих снів...

Посеред дня, коли я лежав у саду, а наді мною – гілка помаранчів, чи, може, то діти граються із золотими мильними бульбашками, я відчув зненацька порух у душі. Ого, мої слова лаштуються в

---

[41] Арамейською.

дорогу... По здобуттю одної перемоги вони, здається, заповзялись такі фортеці брати, які донині жодне слово не могло. Фортеці людей, янголів і навіть зір – чому б і ні? Від потойбічних маків захміліла і розігралася у них фантазія.

Шаліють труби.

Смолоскипи – мов палаючі птахи.

За ними слідом – лінії. Рами для музики.

Перед одним з цих слів, що виїхало наперед в короні, де бриніли мої сльози – воно, здається, тут за головного, – я впав навколішки.

– Отак мене ти полишаєш, без будь здоров, без жодного прощання, геть без нічого? Роками ми подорожували разом, ти споживало час мій, тож перш ніж розлучитись, перш ніж підеш завойовувати світ – одне прохання! Та слово дай мені, що не відмовиш...

– Згода. Я слово дам. Але без довгих речень. Бо сонце хилиться поміж блакитним гіллям, й за мить уже на землю упаде.

– Я хочу бачить мертвих!

– Прохання дивне... Ну, нехай. Моє-бо слово дороге мені. Дивись!

Зелений ніж розрізав землю.

І стала зелень.

Зелень.

Зелень.

Зелень ялинових сутінок серед туману;

Зелень хмар у золотих розколах;

Зелень каменю, порослого мохом, під дощем;

Зелень, що вистрибує із кола, яке втекло від семирічного;

Зелень капустиння в уламках рос, що ранять пальці до крові;

Перша зелень з-попід снігу, що розтанув, довкола блакитної квітки;

Зелень півмісяця, що його бачать зелені очі з-попід хвилі;

І зелень трав врочиста, що висадили їх навкруг могили.

Зелене струменить зеленим. Тіло – тілом. І ось уже земля перемінилась на зелений акваріум.

Все ближче, ближче зелене мерехтіння!

Дивлюсь туди: там люди плавають, мов риби. Без ліку світних лиць. Юні. Старі. Водночас і старі, і юні. Усі, кого я бачив за все

життя, і кого смерть вінчала зеленим існуванням; всі плавають в зеленому акваріумі, серед шовкової, понадземної музики.

Тут живуть покійні!

Під ріками, лісами і містами – велетенська пластична мапа, а над нею плава сонце в подобі вогняного чоловіка.

Я впізнаю знайомих, друзів, сусідів, і перед ними знімаю солом'яного капелюха:

– Добрий ранок.

У відповідь вони зелено посміхаються, як той колодязь, що каменю відповідає кругами на воді.

Мої очі вдаряють по срібних веслах, женуть, пливуть, поміж усіх облич. І нишпорять, шукають *те одне* обличчя.

– Знайшли, знайшли! Ось він, сон мого сну...

– Це я, моя люба, я, я. Зморшки – то лише гнізда моєї туги.

Мої вуста, наповнюючись кров'ю, тягнуться до її вуст. Та на лихо, їх зупиняє скло акваріуму.

Її вуста теж пливуть до моїх. Я чую дух палаючого пуншу. І скло – холодне лезо поміж нами.

– Я прочитаю тобі вірш про тебе... Ти маєш це почути!

– Напам'ять, милий, я знаю вірш цей, бо я сама дала тобі слова.

– Я хочу ще хоч раз відчути твоє тіло!

– Не можна ближче, скло-бо, скло...

– Ні, скоро зникне цей кордон, ось лиш розіб'ю зелене скло я головою.

На двадцятий удар акваріум розлетівсь на друзки.

Де ті вуста, і де той голос?

А мертві, мертві, – чи ж вони пропали?

Нема нікого. Переді мною – трава. А наді мною – гілка помаранчів, чи, може, то діти граються із золотими мильними бульбашками.

Обручка

...клубок бухаючих тіней – пробиралися ми вночі напівзамерзлими трясовинами, чия тонка, зрадлива місячна крига щораз то

тут, то там тріскалася з вовчим виттям під потомленими, порізаними ногами.

Вода – древня і могутня, з чудернацькими водоростями й корінням, із птахами-потопельниками й тваринами-лунатиками, що місяць виманив їх і заплутав у тенетах трясовини, – била в ніс міцною кислотою, немов то вишнівка, яку поставили «дійти» років із тисячу тому.

Клубок занурювався все далі у трясовину. І хоч мало слідкували одне за одним, прагнення кожного сплелися у таємничій мові зіниць, і ми всі, сп'янілі від утоми, повалилися на мохастий пагорбок і потонули у глизявій дрімоті.

Самі лиш подихи – кола по воді – тихо діряблять гучний, дзвінкий простір, і наповнюють його колами у повітрі.

Ніхто не каже, що треба вставати. Губи, мов відрублені пальці. Не можуть поворухнутися...

Тіла розкидаються вологим теплом, і наші плаття крижаними колючими щітками чіпляються до шкіри.

Ні, я не мушу засинати. Один *мусить* вартувати, як той місяць. Він теж змучений від блукання небесним болотом. І там, у небесному болоті, теж є мохастий пагорбок, немовби нічне ложе болотяного царя. Але місяць розумніший, не дає себе зачарувати...

Мої ноги впливають у солодку закляклість. Я їх не відчуваю.

Поки тіло втискається у пухку плоть пагорбка, що в тарасуватості своїй ховає крижану воду, вода поволі піднімається з глибин і заковує мій череп тонкою скляною пліснявою.

Але тої ж миті кінчикам пальців моїх ніг вчувається ніжне, райське тепло. А навпроти, у повітрі, до мене всміхаються срібно-зелені очі, пронизані блиском місяця.

– Вовк це бути *не може*, – промайнула гадка. – Вовк ворог будь-якій посмішці...

І таки невдовзі відкрилося, що ті усміхнені срібно-зелені є власністю дівочого обличчя, і що те дівча зігріває мої крижані ноги шовковою сонячністю свого тіла. То *вона* зняла мої важкі, порепані черевики і пустила мої ноги до свого теплого гнізда.

– Ти-ти, – шепче дівча, і її подих тулиться до мого, а обличчя – немовби мармур ожив, – вже понад три роки, як я відправила свій погляд, свої сльози-блукавиці шукати тебе. Коли наді мною зачинилася земля – я проросла мов дерево, а коли нагайка загнала мене у піч на спалення, я проковтнула його – і перемогла.

Чиєю силою? Твоєю. Тоді в саду, коли ми розлучалися, то ти лишив мені обручку, золоту обручку твоєї мами із мерехким рубіном – мені у дар. Зізнайся: ти зачарував обручку, і моє кохання не вгасає, як твій рубін. То мій добрий янгол, в ньому розчинялися і згоряли, мов метелики при свічці, всі смерті.

Вона зняла обручку, простягнула ближче, щоб я її впізнав, і видряпала нею в повітрі, як на корі дерева, солодкі слова. Лише тоді я відчув дійсність, що часто прикидається сном.

Пролунав скрекіт кулемета, і підняв із трясовини корінь, подібний до слонячого хобота.

Клубок тіней підхопився з моху і знову подався глибше у трясовину.

Поміж хирлявих, голих дерев, «сухостоїв», тлів день, мов жовтий сірник.

Бусол із довгими червоними ногами стояв у мерехтінні трясовини із дзьобом, закутим кригою.

Позаду нас падають. Передні очі цього не бачать, але задні, ті, що на потилиці, – так.

Раптом дівча зупиняється:

– Я мушу бігти назад, до пагорба. Я загубила обручку.

І перш ніж я встигаю спробувати її зупинити, її рука вже полетіла з моєї, як біле голуб’ятко.

Я лишився сам.

Сам, немов той бусол із дзьобом, закутим кригою.

Хто з товаришів поліг, а хто утік у дичавінь.

Я кричу: Ау! Нишпорю, мов вовк, у пошуках її подиху, бігаю босий туди й назад, аж бац! – по шию тону у водяній ямі.

День згас, мов той сірник. Обгоріла «скалка» тонким червонуватим полиском ще трохи освітлювала горизонт.

Тоді наповзла ніч, мов скорпіон.

На ранок, спорожніло блукаючи, я нарешті доплентався до пагорбка. Але від дівчини там лишилося ще менше, ніж від сну.

Я заледве звільнився з гниловоддя і доплівся до ліска – населеного світлими березами.

Сп'янілий від зневіри та надії, я вирвав із землі камінь, і взявся бити ним оголену березу, найстаршу в лісі. Удар каменем, ще один, ще один, аж доки стукіт, важкий, тупий не рознесло луною.

Камінь розкришився разом із моїми останніми думками.

І тоді проявилася постать –

З'явилася між високих розтріпаних беріз, немов береза перемінилася на людину.

Спочатку проступили зіниці – солоний бурштин, щойно взятий з моря.

За мить – розтріпана голова у короні з терня.

Навкруг шиї – змія.

Навкруг тіла плаття – пошарпане, подерте на обвисле дрантя. Крізь нього – роздуте тіло у маково-червоних плямах.

– Агов, ти хто, наречена болотяного короля?

Змія навкруг шиї заперечно похитала голівкою.

Постать наблизилася.

Аж раптом – на лівиці блиснула обручка, обручка з крапелькою рубінової крові.

...Відтоді уві сні, де звуки ходять поруч мов люди, мені відкривається пісня, витужена пісня, яку я так люблю, але яка вислизає із пробудженням, як люба дівчина у тій трясовині, – і я беру і б'ю камінням слів у своє серце, і б'ю так довго, аж поки камінь не розкришиться, поки не впаду з останнім подихом на землю. У такі миті, буває, до мене наяву приходить зникла пісня, оголена й закривавлена, та з золотою обручкою кохання, – і посміхається крізь сльози.

Переклад з їдишу та коментар Олександри Уралової

Анна Уманська

ВІКТОР ГУКАЙЛО
Метаморфози творчості

Віктор Гукайло *– київський художник, графік. Закінчив Український поліграфічний інститут у Львові (клас Флоріана Юр`єва). З* ***1982*** *року – член Національної Спілки Художників України. Співпрацював із провідними видавництвами дитячої книги: «Веселка», «Барвінок», «Вища школа», а також із гуманітарними видавництвами «Довіра» і «Дніпро». З* ***1993*** *року – головний художник Київського академічного театру ляльок.*

Мистецтво ***Віктора Гукайла***, київського художника та майстерного графіка, не вкладається у межі єдиного стилю та не піддається послідовній характеристиці. Сьогодні митець здебільшого працює у техніці монотипії, пастелі та акварелі, однак за свого власного творчого становлення Віктор Гукайло пройшов крізь чисельні пошуки та сміливі варіації.

Після завершення університету митець опанував велику кількість технік графічного мистецтва, зупинившись на монотипії. Саме ця техніка, що нині переважає на полотнах митця, спочатку сприймалася Віктором Гукайлом досить критично.

Традиційно монотипія передбачає лише один відбиток, головним чином на твердій поверхні (здебільшого це скло чи пластик). Техніка естампу монотипією полягає в особливому нанесенні фарби: поверхня, на яку митець наносить зображення, повинна

бути ідеально гладкою, без нюансів. Тільки тоді може накладатися фарба. Митець не має часу на роздуми над полотном: рисунок має бути створено з першої спроби. Зазвичай, відбиток, що отримують у процесі, може бути лише один. Однак, за словами митця, зовсім недооціненим у межах монотипії є папір, на якому можна залишити не один, а десятки відбитків, що створюють ефект «зникання малюнку». Відтак, «переосмислена монотипія» посіла одне з провідних місць у спектрі технік Віктора Гукайла. Використовуючи різноманітні можливості вираження крізь кольорову та чорно-білу монотипію, митець зміг досягти найбільш сильного художнього ефекту.

Специфіка художнього прийому, який використовує майстер, передбачає послідовне зменшення насиченості кольору, що є дуже доречним у серії «Штетл». Із поступовим згасанням зображення згасають і самі герої з їхніми долями та почуттями. Своєрідним фундаментом для створення серії слугували сімейні альбоми кін. ХІХ – поч. ХХ століть. Розмаїття листівок, газетних вирізок і записів поєднано із сімейними портретами, кожен з яких репрезентує різні характери. Все це складає особливий образ – безпосередньо штетл, єврейське містечко з його традиційним побутово-культурним ладом.

Попри те, що Віктор Гукайло не зациклюється на створенні власного стилю, полотна митця є досить впізнаваними. Зі слів самого художника, він звернувся до техніки монотипії тому, що це є одним із найскладніших і найцікавіших методів вираження. Монотипію можна вдало варіювати, монотипія вдало сприймає основу, на яку наноситься малюнок.

Загалом усі роботи Віктора Гукайла розподілені за тематичними групами – циклами. Кожен цикл несе у собі певну ідею, зашифрований код. У будь-якій серії важливим є зображення, форма, які в подальшому тематично вибудовуються. Форма у випадку полотен Віктора Гукайла не є випадковою, – кожен елемент усвідомлено вписаний у композицію.

Домінанту форми у творчості художника найбільш влучно демонструє Біблійний цикл. Метафорична мова монотипії допомагає митцю трансформувати слово у зображення. Ілюстрування

біблійних сюжетів передбачає сильний символічний контекст. У роботах Віктора Гукайла такий контекст підсилений світлом, що проступає крізь темні силуети фігур. Кожна лінія на рисунку вибудовується у знак, що миттєво зчитується глядачем. Яскравим прикладом тут може слугувати одне із зображень Біблійого циклу «Жертвопринесення Ісаака»: рисунок ніби поділений на окремі елементи, що після аналізу побаченого збираються у єдиний зміст.

Невід'ємною частиною мистецьких рефлексій Віктора Гукайла є ілюстрація. Співпраця із провідними українськими видавництвами відбилася у творчості митця чисельними та вдалими циклами робіт. Мистецтвознавиця Діана Клочко, коментуючи творчість Віктора Гукайла, наголошує на ролі знаку в тематичних художніх циклах художника: *«Віктор Гукайло у численних ілюстративних циклах надає перевагу мові знаків, що відсилає до образних систем Хуана Міро, Пабло Пікассо, Сальвадора Далі. Фігуратизм – мінімальний, але такі «знакові конструкції» залишають простір для глядача, що може піти шляхом асоціативних співставлень, а може зчитувати ці графеми як динамічні композиції».*

У цьому контексті доречно навести серію ілюстрацій до творів Януша Корчака, що відзначаються своєю експресивністю. Ілюстрації сповна відображають загальний настрій творів. Тут задача ілюстратора полягала у зображенні незображуваного – потаємного людського світу. Ілюзія «проникнення» створена автором досить неочікуваним способом. Фігури ілюстрацій здаються не до кінця завершеними, а самі сюжети – фрагментарними. Інтенції художника поєднуються із сюжетом Корчака та синтезують похмурі постаті та сюжети рисунків, що залишають місце для рефлексій читача. Невипадковим є і подібність ілюстративного циклу Януша Корчака до Біблійного циклу, де завдяки контрастному фону та специфіці штриха постаті «героїв» наповнені додатковим сяйвом.

Органічне поєднання зображення та тексту відчутне в ілюстраціях до твору Шолом-Алейхема «Менахем-Мендл». Своєрідні листи-портрети детально відображають характери героїв. Текст у серії стоїть на рівні із рисунком: зображення органічно входить у слова, а слова є невід'ємною частиною зображення. Часткова незавершеність – портрети простягаються від найбільш насиченого до зовсім

тьмяного, – підсилює емоційне забарвлення серії, ніби перетворюючи зображення у «спогади».

Вдала «портретна хроніка», що візуально перегукується із серією «Менахем Мендл», втілена у циклі ілюстрацій до роману Мартіна Бубера «Ґоґ і Маґоґ». Акцент в ілюстраціях до роману Мартіна Бубера зміщено саме на героїв роману, які крокують сторінками від початку книжки та ніби декламують написане. Як і у серіях «Штетл», «Менахем-Мендл» та багатьох інших, текст є монолітним з ілюстрацією та зображеними образами.

Для ілюстрації Віктора Гукайла характерна пронизливість форми, яка, безумовно, є першоосновою. Надалі із форми вибудовується сюжет, а у сюжет вписується текст. Сам текст часто фігурує у серіях робіт автора і є невіддільною частиною зображення, що є важливим ґрунтом для цілісного сприйняття роботи. Аби усвідомити послання, що митець несе глядачеві, варто пройнятися безпосередньо формою зображення, яка може бути як фігуративною, так і абстрактною.

Відтак, результатом співпраці з чисельними видавництвами стали ілюстрації до казок Корнія Чуковського (1996, Довіра), до новел Шмуеля Агнона (2004, Гешарім), віршів Даниїла Хармса «Що то було» (2006, Грані-Т), Станіслава Єжи Леца «Незачесані думки» (2005, Дух і Літера), до деяких частин «Шах-наме» Фірдоусі (2007, Грані-Т) та Мартіна Бубера «Ґоґ і Маґоґ» (2008, Дух і Літера).

Сценографія:

Віктор Гукайло вдало проявив себе і як сценічний художник у співпраці з Київським академічним театром ляльок. У творчому арсеналі митця налічуються роботи над спектаклями «Слоненя» за Редьярдом Кіплінгом, «Биндюжник і король» за мотивами оповідань Ісака Бабеля (2008), «Кіт у чоботях», «За двома зайцями» Михайла Старицького.

Співпраця з музеями:

Віктор Гукайло – один із авторів дизайнерської концепції Музею «Пам'яті єврейського народу та Голокосту в Україні», офіційне відкриття якого відбулося у жовтні 2012 року.

Над кожним окремим блоком музею працювали групи художників, дизайнерів та скульпторів. Окрім історичних і мистецьких об'єктів, були залучені мультимедійні та комп'ютерні інсталяції. Керівництво процесу було доручено Вікторові Гукайлу.

Головна задача музею полягає у тому, аби розкрити основні вектори розвитку історії та культури єврейства на теренах України. На тлі експозиції розгортаються знакові події в історії східноєвропейського єврейства у контекст історії всесвітньої, трагічною частиною яких є Голокост з усіма його наслідками. Окрема увага приділено руйнуванню негативних стереотипів антисемітизму та українофобії.

Чотири зали музею послідовно вводять глядача у контекст. Перша зала присвячена юдаїзму і духовній культурі та слугує своєрідним підґрунтям експозиції. Висвітлюються ключові події історії єврейства України XVII – XX століть. Велика кількість експонатів відсилає до історії хасидизму.

Друга зала підводить глядача до однієї з найтрагічніших подій в історії єврейства. Поступово, від відсилок до виникнення нацистської ідеології, а саме її антисемітської складової, репрезентації погромів, зокрема і «Кришталевої ночі», до евакуації, депортації, гетто, концтаборів і таборів смерті. Всі названі події знайшли своє відображення у роботах митців і дизайнерів, які працювали над створенням музею. Глядачеві запропонована символічна іконографія Катастрофи. Найзнаковіший символ – афішна тумба у виконанні Віктора Гукайла, що є наскрізним мотивом експозиції. Від свого первісного вигляду об'єкт трансформується у руїну, яка репрезентує тогочасні події.

Третя зала логічно підводить до теми єврейського мистецтва та літератури. Експонуються архітектурні зразки, розписи синагог, тексти книг, музична творчість, живопис, графіка, скульптура.

Четверта зала слугує простором для експонування тимчасових виставок та об'єктів сучасного мистецтва.

Ще один важливий проект Віктора Гукайла – «Музей АТО» у Дніпрі, що є філією Дніпропетровського національного історичного музею ім. Дмитра Яворницького. Основна частина експозиції розташована на металевих конструкціях, що символізують зруй-

нований внаслідок бойового протистояння Донецький аеропорт. Стіни затягнуті маскувальною сіткою. На стендах у семи великих комплексах та шести відеоекранах представлено матеріали, які розповідають про громадянський подвиг Дніпропетровщини протягом АТО. У наступних залах представлено 500 фотопортретів загиблих воїнів Збройних сил України та військових формувань Дніпропетровщини. Експонуються комплекси особистих матеріалів майже 50 загиблих (нагороди, документи, книжки, спорядження, деякі зі слідами смертельних куль та уламків).

Попри те, що Вікторові Гукайлу вдалося проявити себе різнобічно, як в особистісних художніх пошуках, що втілилися у десятках його мистецьких серій, так і у співпраці з чисельними видавництвами та музеями, митець спродукував неабиякий пласт художніх творів та майстерних декоративних оформлень, що наділені стійким індивідуалізмом. Кожен мистецький витвір автора наділений власною історією, що інколи буквально читається літера за літерою, а інколи замаскована у світлі, кольорі чи навіть у просторовій побудові роботи.

З огляду на плідну співпрацю Віктора Гукайла з чисельними видавництвами, театрами та музеями, а також зважаючи на чималі художні експерименти, в арсеналі митця налічується чимала кількість художніх робіт. Ознайомитися із частиною з них можна на сайті Київської колекції[1]. Віктор Гукайло є постійним учасником українських та міжнародних виставок. Серед них – виставки у Національному художньому музеї, Національному музеї Тараса Шевченко, Будинку художника, приватних галереях Києва та України.

[1] http://jewishart.com.ua/

ПАМ’ЯТІ ЖАННИ КОВБИ

Жанна Миколаївна Ковба – історик, дослідниця Голокосту, співробітниця Інституту, а потім – Центру юдаїки. Захистила кандидатську дисертацію з тематики історичної демографії західних слов’ян. Працювала також над темами: історія книги на теренах України та колишнього СРСР, історія читача і читання на території Західної України, з 1995 року активно досліджувала історію Голокосту на території Східної Галичини.

Надзвичайно важливими для нас стали книги Жанни Ковби, написані з використанням матеріалів архівних джерел, мемуарів, преси, записаних авторкою усних спогадів корінних галичан: «Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв’язання єврейського питання»» (1999, Дух і Літера) та «Останній рабин Львова. Єзекіїль Левін» (2009, Дух і Літера). Жанна Миколаївна дивом віднайшла щоденник Андрея Шептицького, який зберігався в архіві під назвою «Щоденник українських буржуазних націоналістів». Матеріали лягли в основу видання, яке упорядкувала Жанна Ковба: «Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944» (2003, Дух і Літера). Так само дослідниця упорядкувала і підготувала до видання книгу «Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане» (2009, Дух і Літера).

Впродовж багатьох років Жанна Ковба працювала з молоддю. В юності кілька років була вихователькою в дитячому садочку, а потім майже все життя працювала зі студентами: в Українському Поліграфічному інституті міста Львова (1961–1991 рр.), у Дрогобицькому Педагогічному інституті (1962–1995 рр.), у Національному технічному університеті України «КПІ» (з 1995 р.).

Чоловік Жанни Миколаївни Мартин Феллер був співробітником Інституту юдаїки, його добре знали наші старші колеги, помер ще на початку 2000-х років. Сини – жили далеко. Тому пані Жанна з величезною теплотою ставилась до молоді. Весь час опікувалась студентами, возила їх на книжкові виставки та інші цікаві події. В неї вдома весь час жили діти далеких родичів, чи знайомих. А коли ми з нею їздили Західною Україною в пошуках історій про допомогу євреям в часи Голокосту, Жанна Миколаївна завжди готувала мені з собою бутерброди та котлети, хоча м'яса сама не їла. Підгодовувала, хвилювалась.

Жанна Миколаївна була надзвичайно життєрадісною, енергійною, веселою людиною. Тому хвороба останніх років, яка замкнула її вдома і відгородила від колег, так контрастує зі звичним для нас її образом. Все ще не завершеною лишалась книга Жанни Миколаївни про Католицьке духовенство та рабинів Східної Галичини в період Другої світової війни. І цього серпня керівник нашого Центру пан Леонід Фінберг приніс радісну звістку: Жанна Миколаївна почувалась краще, хотіла працювати над книгою, ми запланували видання. А на початку вересня її не стало. Книгу обов'язково видамо в пам'ять про Жанну Ковбу.

Ми з Жанною Миколаївною працювали в проекті «Я сторож братові моєму» – шукали імена та історії людей, які постраждали за допомогу євреям в часи Голокосту. Їздили до Львова, їздили по маленьким містечкам Західної України, проводили інтерв'ю в Києві... У містечку Мінківці Хмельницької області разом з Жанною Миколаївною нам вдалось зафіксувати явище, яке ми назвали «феноменом історично сформованої толерантності»: люди, які виросли разом в атмосфері майнової та релігійної толерантності та свободи, в часи Голокосту не могли не рятувати своїх колишніх сусідів і колег-євреїв. А в Києві ми встигли поспілкуватись та записати спогади Аркадія Вайспапіра, одного з активних учасників повстання в таборі смерті «Собібор».

Було багато інтерв'ю і ще більше архівних пошуків. Сьогодні через 5 років після цих подій усна історія стала моєю спеціалізацією. Шкода, що я не встигла подякувати Жанні Миколаївні за те, що познайомила мене з цією цариною. А ще більше шкода, що я не роз-

питала саму Жанну Миколаївну про її життя. Знаю, що її дитинство пройшло у дитячому будинку, але як і за яких обставин пані Жанна опинилась без батьків – не знаю. Знайшла інформацію про те, що вихователькою в садочку Жанна Миколаївна працювала, бо проблеми з комсомолом не дозволяли працювати за фахом. А в чому полягали ті проблеми, якою була позиція Жанни Миколаївни – не відомо. На жаль, так парадоксально часто і виходить: пані Жанна впродовж багатьох років працювала, аби зберегти спогади людей, зафіксувати їхню пам'ять, а спогади самої пані Жанни ніхто з нас так і не записав…

Дослідження Жанни Ковби є дуже важливими не лише для істориків, а й для тих, хто хоче зрозуміти, що відбувалось на території України в часи Голокосту. Однак навіть якби цих досліджень не було, а була лише фраза «Людяність у безодні пекла», яку Жанна Миколаївна так влучно сформулювала про випадки допомоги євреям в часи Голокосту, цього б уже було достатньо. Для мене ця формула абсолютна. І кожен раз, використовуючи її в статті чи в інтерв'ю, я згадую Жанну Миколаївну.

Анна Прохорова

ПАМ’ЯТІ НАТАЛІ РИНДЮК

3 серпня 2018 року на 48-му році життя відійшла Наталія Риндюк. Ми пам’ятатимемо Тебе такою, якою Ти була з нами: радісною, світлою, надійною подругою, доброю донькою, сестрою, тіткою, серйозною дослідницею та викладачкою юдаїки, уважною редакторкою, вмілою перекладачкою з їдишу.

А ще Ти була жартівливою й меткою рятівницею. Ти постійно рятувала мене у сумних чи дивних ситуаціях, рятувала своїм гумором і щирою підтримкою, й ми сміялися разом. Ти рятувала мене у моїй роботі – на моє раптове прохання чудово й вправно підміняла мене на моїх заняттях з їдишу, рятувала мої *дедлайни*, коли бралася за невиконану або недовершену мною роботу й приводила все до ладу. Як справжній дослідник-книголюб, Ти забирала до своєї домашньої колекції-бібліотеки й рятувала книги, залишені напризволяще після розформованих інституцій, чи ж просто тексти, занедбані теперішніми читачами. Ти віднаходила унікальні, забуті тексти їдишем і робила про них лекції, заняття зі студентами, перекладала їх українською чи російською, бо хотіла поділитися знахідкою, ти ж була не лише за освітою істориком-археологом, але й за покликанням теж.

Останні роки Наталія працювала науковою співробітницею Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства та редакторкою видавництва «Дух і Літера», викладачкою їдишу та координаторкою Міждисциплінарної сертифікатної програми з юдаїки в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), запрошеною лекторкою на семінарах «Перлини мови та культури їдиш» Міжнародного їдиш-центру у Вільнюсі, була членкинею Української асоціації юдаїки (Тобі би не

сподобалися всі мої фемінітиви-закінчення у назвах твоїх посад, робіт і досягнень, однак я би з Тобою посперечалася й, можливо б, Тебе переконала, бо Ти ж завжди була відкритою до діалогу).

Наталія народилася 22 січня 1971 року в Києві в інтелігентній родині киян Володимира та Тамари Риндюк. Я впевнена, що саме з родинного виховання та стосунків Ти увібрала свою любов до життя в усіх його кумедних, добрих і прикрих проявах, повагу до людей, а також захоплення подорожами, екскурсіями та розумним міським відпочинком. Навколо Тебе був гумор київського різнобарвного Подолу, тому доля з Тобою таки пожартувала ще раз, і у 2011 році ти почала не лише вчитися їдишу, пізніше Ти сама стала мислити й смакувати їдишем.

З цікавинок біографії та іронії історії – бабуся Наталі мешкала до війни у тому ж будинку, де зараз знаходиться не лише кафедра історії НаУКМА, але й два затишних «єврейських підвальчики» – Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, а також Міждисциплінарної сертифікатної та Магістерської програм з юдаїки. Саме тут Наталя спочатку навчалася на Міждисциплінарній сертифікатній програмі з юдаїки, а з 2013 року викладала свій авторський курс «Історія євреїв у мусульманському світі» та з 2014 – початковий курс їдишу, а у 2017–2018 академічному році працювала координаторкою програми.

Зараз у ці засніжені зимові дні я згадую, що це була твоя улюблена пора, бо Ти не любила спеку. В Твій День народження, 22 січня, ми за доброю, багатолітньою, започаткованою Тобою традицією, зберемося разом із Твоїми рідними та друзями, щоби спочатку піти в один із київських музеїв, а тоді будемо спілкуватися разом, згадуючи наші спільні минулі веселі події, отримуючи *нахес* (втіху) від спілкування одне з одним. Ти вміла створювати свято не лише на честь себе, а й для тих, кого Ти любиш. Ти цінувала життя й вміла йому радіти, Ти хотіла, щоб усі рідні та близькі Тобі жили й раділи, незважаючи ні на що.

Я би сказала, що це була така «ізраїльська життєрадісність» (незважаючи ні на війну, ні на інші життєві негаразди чи складнощі). Я пам’ятаю наші численні діалоги. Ми з Тобою не раз дивувалися, а ти навіть обурювалася, як дехто не може зрозуміти, чому неєвреї

(наприклад, Ти і я, чи інші), займаються юдаїкою, єврейськими мовами, літературою, історією, культурою. Чи виникають такі дивні питання до тих, хто займається, наприклад, японістикою чи арабістикою. Крім простої цікавості та любові до історії, досліджень, займатися їдишем і юдаїкою – весело й цікаво, особливо в Україні, тому чи варто питати кожного про його походження? Скільки було наших спільних розмов про це!

У 1993 році Наталія закінчила Київський державний університет імені Тараса Шевченка. Одразу після університету мріяла працювати за своєю спеціальністю, як історик-археолог, тому поїхала до Санкт-Петербурга й влаштувалася на роботу в Ермітаж, де 13 років пропрацювала науковим співробітником відділу археології. Там писала статті, а також свою кандидатську дисертацію з археології.

У 2006 році Наталія повернулася до Києва. Будучи відкритою до світу в усьому його розмаїтті, маючи любов і хист до мов, з 2008 року почала вивчати іврит при Ізраїльському культурному центрі в Києві, а також закінчила кількарічні курси арабської мови в Арабському культурному центрі «Арраід». Написала дві науково-популярні статті-розвідки з історії мусульман у Києві та світі. Зацікавившись дослідженням єврейської спадщини в Україні, у 2010–2012 роках навчалася, стала найкращою студенткою й успішно завершила Міждисциплінарну сертифікатну програму з юдаїки в НаУКМА.

З липня 2011 року працювала науковим співробітником Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства у НаУКМА. Наталії одразу довірили дуже серйозну роботу – створення концепції та експозиції музею історії єврейського народу у Дніпрі (Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» відкрили у жовтні 2012 року). Надалі вона працювала як дослідниця, редакторка, перекладачка, керівниця проектів. Завдяки Наталиній праці були здійснені численні важливі культурні, освітні та видавничі проекти, вийшли друком нові книги, переклади та дослідження в галузі історії і літератури.

Твоя робота – це дороговказ для мене. Що ще почитати, перечитати. Дороговказ цікавого й досі не осягнутого. Я поринаю знову у діалоги батька та доньки про ставлення євреїв до тексту (роздуми й діалоги Амоса Оза та його доньки Фанії Оз-Зальберґер

в неймовірному перекладі Ярослави Стріхи за твоїм редагуванням). Я щаслива й усміхнена читати перший повний україномовний переклад Шолем-Алейхемового Тев'є за твоєї редакції й перекладу Олександри Уралової. Тема їдишу в Україні та світі відкривається для мене новими відтінками, текстами та особистостями, адже саме Ти відкрила для мене старі єврейські вітальні листівки та особливості їх побутування, радянську дитячу та юнацьку періодику їдишем, «Єврейські дотепи та влучні вислови про війну», зібрані С. Ан-ським під час Першої світової (багато які з них й досі не втрачають своєї гіркої актуальності), Аврома Рехтмана та Гур-Ар'є, Якова Лещинського, Єгуду-Лейба Кагана та зібрані ним страшні й веселі єврейські народні казочки з наших країв.

Ми з Тобою не раз говорили про перспективи й майбутнє юдаїки в Україні, чому українсько-єврейський міжнаціональний культурний, суспільний, академічний діалог важливий. Ти переросла вчительку (тобто мене), й мені було спокійно думати, що далі ми йтимемо разом і продовжуватиме розвиток юдаїки в Україні. Без Тебе мені важко зараз думати про перспективи. Але Ти лишила по собі стільки, що таки треба буде думати й продовжувати Твою справу: бо це не тільки добре зроблені тексти, книги, дослідження, проекти, а це ще й Твої та наші студенти і випускники, які захочуть і зможуть продовжувати справу.

Не просто ще раз згадати Наталю, а поринути в її світ, кожен із нас може, перечитавши її статті, редакторські та авторські праці, переклади, адже вона перекладала саме те, що її саму схвилювало й спонукало до роздумів.

Тетяна Батанова

Що почитати, щоб згадати, й що продовжувати:

1. Рындзюк Наталля. Лешана това тикатву! Еврейская поздравительная открытка / Сборник хороших практик для еврейского наследия: охрана, популяризация, образование (Електронний доступ https://sztetl.org.pl/template/gfx/zdp_rube.pdf)

2. Бен Яков (Калмен Зінгман). Еденія: У місті майбутнього. Харків: Їдиш, 1918. [Переклад із мови їдиш Тетяни Батанової та Наталії Риндюк, передмова Йоханана Петровського-Штерна] // Judaica Ukrainica: Annual Journal of Jewish Studies. – Vol. 3. – 2014. – С. 231–255. (Електронний доступ http://judaicaukrainica.ukma.edu.ua/ckfinder/userfiles/files/JU_3_2014_Edenya.pdf)

3. Наталия Риндюк, пер., Ирина Сергеева и Наталия Риндюк, публ., "Письма Лейви-Ицхока Вайнштейна Семену Акимовичу Ан-скому", *Judaica Ukrainica* 4 (2015): 137–162, (Електронний доступ http://judaicaukrainica.ukma.edu.ua/sites/default/files/files/JU_4_2015_Serheyeva_and_Ryndiuk.pdf)

4. Семен Ан-ський. Єврейські дотепи та влучні вислови про війну [Передмова, переклад з їдишу та коментарі Наталії Риндюк] / Єгупець. – № 25. – 2016. – С. 235 – 242.

5. Іцхок-Лейбуш Перец. Шолем Байс (Затишний дім) [Переклад з їдишу Наталії Риндюк] / Єгупець. – № 25. – 2016. – С. 243–247.

6. Іцхок-Лейбуш Перец. Штраймл [Переклад з їдишу Наталії Риндюк] / Єгупець. – № 25. – 2016. – С. 247–258.

7. Давайте поговоримо. Розмовничок: навч. посіб. Для учнів початкової та основної школи з навчанням і вивченням єврейських мов / Н. Бакуліна, Т. Батанова, А. Міладзе, Н. Риндюк; за заг. ред. Н. Бакуліної. – Чернівці: АНТ ЛТД, 2017. – 52 с.

8. Риндюк Наталія. Дещо про єврейську етнографію: спогади учасника експедиції С. А. Ан-ського // Єгупець. – № 27. – 2018. – С. 457–459.

9. Сторінки єврейської історії України: навчальний посібник для учнів історії / Упор. Наталія Риндюк, Тетяна Бородіна. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. – 296 с.

Книги, які Наталія Риндюк редагувала:

◆ Магнітна Північ. Бесіди Елен Гінсі з Томасом Венцловою. Пер. з англ. В'ячеслава Циби. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017.

◆ Дэвид Саттер. Век безумия. Распад и падение Советского Союза. – К.: Дух і Літера, 2017.

◆ Євреї та слов'яни. Том 25. Українсько-єврейська зустріч: Культурні виміри. За редакцією Вольфа Московича та Алті Родал. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017.

◆ Абрамсон Генрі. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920). / пер. З англ.. А. Котенка, О. Надтоки; наукові редактори Т. Батанова, Н. Риндюк. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. – 320 с.: з іл.

◆ Амос Оз, Фанія Оз-Зальцберґер. ЄВРЕЇ І СЛОВА / Пер. з англ. Ярослави Стріхи. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016.

◆ Хейман Флоранс. Повернення пам'яті. Сторінки єврейської історії Чернівців. – К.: Дух і Літера, 2016.

◆ Меїр Натан. Євреї в Києві, 1859–1914. – К.: ДУХ І ЛІ ТЕРА. – 2016.

◆ Дебора Фоґель. Фігури днів. Манекени /Переклад з їдишу Юрка Прохаська. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015.

◆ Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. За редакцією Рея Брандона та Венді Лауер. Пер. з англ. Н. Комарової. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015.

◆ ЮДЕО-ХРИСТИЯНСЬКИЙ ДІАЛОГ. СЛОВНИК-ДОВІДНИК. За редакції Леона Кленицького та Джефрі Вайґодера. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015.

◆ Йоанна Ольчак-Ронікер. Януш Корчак. Сторінками біографії. Переклад з польської Андрія Павлишина. – Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012

◆ Корчак Януш. Право на повагу. – К.: Дух і Літера. – 2012.

◆ Науковий редактор українського видання Тев'є (переклад Олександри Уралової).

◆ Шолом-Алейхем. Тев'є-молочник / Шолом-Алейхем; пер. з їдишу Олександри Уралової; наук. ред. Наталія Риндюк. – К.: Знання, 2017. – 223 с. – (Скарби).

◆ Шолом-Алейхем. Тев'є-молочар / Шолом-Алейхем; пер. з їдишу та післямова Олександри Уралової; наук. ред. Н. В. Риндюк. – К.: Знання, 2017. – 189 с. – (Голоси Європи)

ПАМ'ЯТІ БОГДАНА ЖОЛДАКА

Пообіцяла собі написати про пана Богдана без поспіху. Не в щоденній цій безкінечній біганині, не в телефоні, не в черзі… Бо, власне, цей поспіх завжди приносить наприкінці порожнечу і відчуття провини. Ще минулого тижня поміж якимись зустрічами набрала його, щоб запросити до участі в одному проекті, він передзвонив аж у суботу, коли я їхала в потязі із Запоріжжя – передзвоню потім, подумала, та й проект уже був неактуальний. І не передзвонила, бо поспіх...

Хоча не написала ще й тому, що треба вживати минулий час. Учора колега звернула увагу, що на сайті ПЕНу біографія пана Богдана в теперішньому часі – а як її виправити? І як написати всі ці форми – «був», «говорив», «любив»…

Пан Богдан з його бездоганним почуттям гумору і з його добротою, яка і робить людей такими великими і непроминальними, на ці мої роздумування про поспіх точно би нагадав, що головне – не поспішати, коли вариш каву в турці. А я би його запитала: «Пане Богдане, а ви знаєте, що я щоранку вас згадую, коли варю каву?» Так ми всі насправді й складаємося з якихось слів, щоденних деталей, ритуалів, подарованих нам іншими людьми. Коли ми записували пана Богдана для «RECвізитів», він варив для нас із Сашком каву. Розповідав, що так починається кожен його ранок – із приготування кави для дружини. Важливо, казав він, коли кава закипає, не поспішати і не знімати її з плити відразу – хай ще покипить на маленькому вогні. І тепер щоранку, коли кава кипить у турці і я її

не знімаю з плити, щоб ще насиченішим був смак, думаю про пана Богдана...

Тепер думаю, як важливо було його знати, слухати, перетинатися в різних місцях...

«Взагалі людина – така істота, яка часто забуває найважливіше, – говорив він. – Дуже важливо пам'ятати свої відчуття. От я ніколи не забуду, як навчився їздити на велосипеді. Так само кожен пам'ятає, як він уперше поплив, пам'ятає свій перший поцілунок, а може, навіть точно назве дату, коли це відбулося. Треба весь час пам'ятати такі життєві репери і завжди до них повертатися, тому що найважливіші речі не є якимись глобальними і космічними. Вони найпростіші».

І тепер у мене є від пана Богдана такий простий і такий великий ранковий подарунок – кава в турці на плиті, яка кипить і розбризкує дрібні бризки... Є пам'ять про нашу розмову, про спільні презентації третього тому «RECвізитів», про цього усміхненого чоловіка, який постійно мав із собою маленьку камеру і завжди за якийсь час після різних подій несподівано надсилав світлини – зроблені зненацька, коли ти навіть не підозрювала...

На камери, на будь-яку фото- й відеотехніку він завжди й реагував насамперед. Це все про ті ж прості речі, які найважливіші. Він дуже любив щось робити руками, любив, як сам казав, усі ті «механізми й залізяччя». Ремонтував друкарські машинки для Валерія Шевчука, робив іграшки і прикраси для онучок, для Дарини…

Є одне з таких правил підготовки до інтерв'ю – знайти в людині її нерв, її «больову точку», торкнувшись до якої, зможеш зняти з героя всі нашарування, всі заготовлені шаблони. Думаю про це перед кожним інтерв'ю і думаю тепер, як недоречно взагалі вживати це словосполучення, коли говориш про пана Богдана. Всі, хто його знали, запевнять, що в ньому не було цих нашарувань, не було гри і вдавання. Хоча заготовки були – ці невичерпні історії – «макабрески», – які до нього приходили щодня – нові й нові. Тому він щиро зізнавався, чому мало писав великих текстів, чому ті ж «Укри» місцями були розхристані – писання було для нього звільненням від історій, а він мав великий дар їх помічати, берегти… «Із часом, звичайно, всі тексти можна переписати, перекомпонувати і зробити

все інакше, – зізнавався пан Богдан. – Але знову ж таки – тут треба боротися з прокляттям, яке висить над тобою: треба відкидати ці історії, інакше вони тебе переповнять і піде зворотна хвиля»...

Усі ми знаємо, що то був за нерв і біль його життя... І ніхто не знає, якими були для нього ці шість років після того, як не стало Дарини... Чи можна уявити щось страшніше?..

Дуже й дуже багато обірвалося тепер… Усіх тих незримих ниточок, які йшли від його батьків, від усіх тих, у чиєму колі він виростав: Малишко, Лукаш, навіть Довженко, а ще всі ті знані й незнані герої 70-х, тогочасний Київ із бардами, «Солодким гастрономом» на Хрещатику… І ось тут пишуть, що ж це за час, що як не день – то така втрата, а я думаю, що вже тепер немає місяців чи років без втрат, і не знаю, від чого це залежить. Від віку? Від поспіху?

Пан Богдан був у ПЕНі, й востаннє багато хто з нас бачив його на акції на підтримку Олега Сенцова – обшукала всі сайти, щоб знайти його, і таки знайшла...

Думаю тепер, що мене найбільше захоплювало у ньому. Ставлення до молодих. Жодних звичних нарікань, що все погіршилось, молодь тепер не та… Для пана Богдана все якраз було навпаки – він говорив, що все покращується, а молоддю він захоплювався: «Я у своїх студентів підучуюся, тільки їм це стараюся не показувати».

Дуже й дуже багато чого можна навчитися в Богдана Жолдака. Важливо тільки не забувати. Пам'ять насправді ж не поєднується з поспіхом.

Хай буде світлою пам'ять про нього! Бо саме таким світлим він був, як і всі його історії, одну з яких він би точно нам зараз розповів. Але тепер ми маємо їх переповідати далі…

Тетяна Терен

ЗМІСТ

CONTENTS

З питань замовлення та придбання книг
просимо звертатися:
Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
вул. Сковороди, 7, Київ, 04070, Україна
Телефони: +38 (044) 425-60-20
+38 (050) 425-60-20 (Vodafone)
+38 (073) 425-60-20 (Lifecell)
E-mail: duh-i-litera@ukr.net – відділ продажу
litera@ukma.kiev.ua – видавництво
Сайт та інтернет-книгарня: www.duh-i-litera.com
Надаємо послуги «Книга-поштою»

Друк та палітурні роботи:

МАЙСТЕР КНИГ

м. Київ, вул. М. Кривоноса, 2Б,
тел. (044) 353 2514
e-mail: info@masterknyg.com.ua
www.masterknyg.com.ua
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.